ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1934 - 1935

ΜΕΤΑ 6 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 60 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1934 - 1935

ΜΕΤΑ 6 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 60 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν τόμος τῇ 30ῃ Ἰουνίου 1936.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ" Κ. ΜΑΪΣΝΕΡ ΚΑΙ Ν. ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ – 7581
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΓ. ΜΑΡΚΟΥ 14 – ΑΘΗΝΑΙ

Πρόγραμμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος.

1. Τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐπιμελοῦνται τρεῖς τῶν συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Πᾶσα πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ἀποστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιον Π. Οἰκονόμον, Διευθυντὴν τῆς Ἐφημερίδος, λεωφόρος Πανεπιστημίου 20.

3. Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιεύονται ἀρχαιολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἀγγελίαι, μάλιστα εἰς εὑρήματα καὶ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἀναφερόμενα, συντεταγμέναι δὲ ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως ἐπιτροπεία, ᾗ ἀπόκειται ἡ περὶ τῆς δημοσιεύσεως ἀπόφασις, ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ πᾶσαν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταβολήν, ἣν ἤθελε κρίνει ἀναγκαίαν ἐν τοῖς πρὸς δημοσίευσιν πεμπομένοις χειρογράφοις.

Τὴν εὐθύνην τῶν ἐν ταῖς δημοσιευομέναις πραγματείαις ἐκφερομένων ἐπιστημονικῶν γνωμῶν φέρουσιν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, ἀποκλείεται δὲ πᾶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἔλεγχος.

4. Ἐκδίδεται κατ' ἔτος εἷς τόμος εἰς σχῆμα τέταρτον ἐκ δώδεκα τοὐλάχιστον τυπογραφικῶν φύλλων συγκείμενος μετὰ τῶν ἀναγκαίων εἰκόνων καὶ πινάκων. Ἕκαστος τόμος πωλεῖται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ ἀντὶ δραχμῶν 500.

5. Οἱ συντάκται τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν λαμβάνουσι δραχμὰς χαρτίνας πεντακοσίας ἀντὶ ἑκάστου τυπογραφικοῦ φύλλου καὶ ἀντίτυπα πεντήκοντα τῶν πραγματειῶν αὐτῶν.

6. Τὰ χειρόγραφα τῶν δημοσιευομένων κατατίθενται ἐν τῷ ἀρχείῳ.

7. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς διαμείβεται πρὸς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ συγγενῆ τῷ σκοπῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μαρινᾶτος: *Οἱ Νιοβίδαι τῆς Ἰνάτου* 1- 17

Γερογιάννης: *Ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ἡ ζῳολατρεία* 18- 37

Παπαδημητρίου: *Ὁ ναὸς τῶν ἁγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ* 37- 56

Σαρρῆς: *Τὰ «κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλοβον καὶ ἅγιος Γεώργιος* 57- 84

Κεραμόπουλλος: *Τὸ Πελαργικόν, τὸ Ἀσκληπιεῖον, αἱ ὁδοὶ αἱ ἀνάγουσαι πρὸς τὰ Προπύλαια* 85-116

Μακαρόνας: *Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε΄* 117-127

Σταυρόπουλλος: *Ἀπολογισμὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως* .. 128-132

Ξυγγόπουλος: *Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου* 132-140

Γιαννόπουλος: *Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλίας* 140-150

Παράρτημα—Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά.

Κεραμόπουλλος: *Ἐπιγραφαὶ ἐκ Βοιωτίας* 1- 16

Εἰκόνες

Οἱ Νιοβίδαι τῆς Ἰνάτου.

Σελ.	Εἰκ.	
1	1	Τσούτσουρος, ἡ θέσις ὅπου τοποθετεῖται ἡ παλαιὰ Ἴνατος.
2	2	Τὸ μέρος τῆς εὑρέσεως τῶν Νιοβιδῶν παρὰ τὴν κοίτην τοῦ χειμάρρου Μίντρη.
3	3	Σχέδιον τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ἐπαύλεως.
3	4	Εὑρήματα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἐπαύλεως.
4	5	Κρατὴρ ἐκ τῆς ἐπαύλεως.
5	6	Τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ἀρτέμιδος.
6	7	Τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ἀρτέμιδος.
7	8	Κεφαλὴ τῆς Ἀρτέμιδος.
9	9	Κεφαλαὶ ἀττικῆς σαρκοφάγου.
11	10	Τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἰνάτου.
12	11	Ἀνάγλυφον τῆς Villa Albani.
13	12	Ἡ Νιόβη τῆς Φλωρεντίας.
14	13	Κεφαλὴ τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης.
15	14	Κεφαλὴ τῆς Κρητικῆς Νιόβης.

Ὁ Ναὸς τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ.

Σελ.	Εἰκ.	
39	1	Νοτιοανατολικὴ ἄποψις τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρα.
41	2	Παλαιὸν σχεδίασμα τῆς ἀρχαίας καὶ νέας πόλεως.
43	3-4	Αἱ ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως ἐπιγραφαί.
44	5	Κάτοψις τοῦ ναοῦ.
44	6	Τομὴ τοῦ ναοῦ κατὰ πλάτος.
45	7	Τομὴ τοῦ ναοῦ κατὰ μῆκος.
46	8	Τὸ τρίβηλον τοῦ ναοῦ.
47	9	Νοτιοδυτικὸν γωνιαῖον διαμέρισμα.
47	10	Διάταξις τῆς στέγης.
48	11	Βορεία ἄποψις τῆς στέγης.
48	12	Ἡ μεσαία ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.
49	13	Δεξιὰ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.
49	14	Ἄποψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.
49	15	Βορεία πλευρὰ τοῦ ναοῦ μετὰ τὰς ἐπισκευάς.
50	16	Βορεία πλευρὰ πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τῆς θύρας καὶ τῶν παραθύρων.
50	17	Κουφικὴ ζώνη ἐκ τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ.
51	18	Πωρίνη πλὰξ ἐκ τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου.
51	19	Ἐμπροσθία πλευρὰ ἐπιστυλίου ἐκ τοῦ τέμπλου.
51	20	Ἡ κάτωθεν πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.
52	21	Τοιχογραφία ἐκ τοῦ νάρθηκος παριστῶσα τὸν ἅγιον Ἀρσένιον.
53	22	Νοτιοανατολικὴ ἄποψις τοῦ ναοῦ πρὸ τῶν ἐπισκευῶν.
54	23	Εἰκὼν τοῦ ἁγίου Κυρίλλου ὑπογεγραμμένη ὑπὸ Ἐμμ. Τζάνε.
56	24	Ἑορτὴ τῶν ἁγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου κατὰ τὸ 1820 (χρωμολιθογραφία G. Cartwright).

Τὰ «κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος.

Σελ.	Εἰκ.	
65	1	Τὸ «κάστρο τῆς Ἄλβαινας» ἐπὶ κορυφῆς τοῦ ὄρους Μίνθης.
73	2	Τὰ ὑπὸ τὸ «κάστρο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου» ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Δεσποίνης ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Λυκοσούρα.
79	3	Τὸ ὀξυκόρυφον ὄρος Μποβέρκος, ἐφ' οὗ ἵσταται ἐν ἐρειπίοις τὸ φρούριον Beaufort.

Τὸ Πελαργικόν, τὸ Ἀσκληπιεῖον. Αἱ ὁδοὶ αἱ ἀνάγουσαι πρὸς τὰ προπύλαια.

Σελ.	Εἰκ.	
87	1	Δεικνύουσα τὸν ἀρχαϊκὸν ἐξ Α πρὸς Δ κατὰ τὸν ἄξονα τῶν προπυλαίων καρτερχόμενον τοῖχον.
91	2	Βλέπουσα ἀπὸ ἀεροπλάνου τὸν Ἄρειον Πάγον μεταξὺ τῶν οἰκιῶν καὶ τῆς περιφερικῆς ὁδοῦ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐντεῦθεν τῆς ὁδοῦ τὸ ἄλσος, κλπ.
93	3	Βλέπουσα ἐξ Α ἀπὸ τοῦ ἄλσους τὸν Ἄρειον Πάγον μετὰ τὴν ὁδὸν ἐμπρός, δεξιὰ τὸν ἀγοραῖον Κολωνὸν κλπ.
96	4	Δεικνύουσα ἐμπρὸς μέρος τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ, δεξιὰ τὰ ἀναλήμματα τοῦ Θεάτρου, ὄπισθεν τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸ τεῖχος αὐτῆς ἐπάνω.
103	5	Δεικνύουσα ἄποψιν τοῦ ὑπὲρ τὸ Ὠδεῖον τοῦ Ἡρῴδου ἐπιπέδου χώρου εἰλημμένην ἀπὸ τοῦ βορειοδυτικοῦ κρηπιδώματος τοῦ Ὠδείου.
104	6	Εἰλημμένη ἐκ τοῦ πύργου τῆς Νίκης καὶ δεικνύουσα τὸν ὑπὸ τὸν πύργον βραχώδη τόπον καὶ τὸν κατωτέρω κλπ.
105	7	Δεικνύουσα τὰ ἀνατολικώτερα μέρη τῶν αὐτῶν μνημείων ὧν καὶ ἡ εἰκὼν 6.

Ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε′.

Σελ. Εἰκ.
117 1 Ἐπιστολὴ Φιλίππου τοῦ Ε′ πρὸς (ἐπιστάτην) Ἄρχιππον.
121 2 Ἐπιγραφὴ ἐκ Μπανίτσης-Σερρῶν.

Ἀπολογισμὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως.

129 1 Ἀναγραφὴ τῶν ἱερῶν χρημάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως.

Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου.

133 1 Ἡ παράστασις τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ κόγχῃ τῆς Μονῆς Δαφνίου.
134 2 Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πλατυτέρας.

Σελ. Εἰκ.
135 3 Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ Novo.
136 4 Τοιχογραφία τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ Ρωσσικῇ Ἐκκλησίᾳ Ἀθηνῶν.
137 5 Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς Πλατυτέρας.
138 6 Κόσμημα ἀποκαλυφθὲν εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ὑπὲρ τὸ Ἱερὸν Βῆμα σταυροθολίου.
139 7 Ἄποψις τοῦ σταυροθολίου καὶ τῶν τόξων τῆς Προθέσεως.

Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλίας.

141 1 Ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Ἄτραγος Θεσσαλίας.
147 2 Ἐπιγραφὴ ἐκ Φαρσάλου ἀναθηματικὴ στοᾶς καὶ ἀγώνων.

Εἰκ. 1. Τσούτσουρος, ἡ θέσις ὅπου τοποθετεῖται ἡ παλαιὰ Ἴνατος.

ΟΙ ΝΙΟΒΙΔΑΙ ΤΗΣ ΙΝΑΤΟΥ

ΥΠΟ ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

1. Η ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Τὰ μαρμάρινα μικρὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα δημοσιεύονται ἐνταῦθα, εὑρέθησαν τυχαίως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1929 εἰς μέρος τι τῆς νοτίας παραλίας τῆς Κρήτης σχηματίζον ἀνοικτὸν κόλπον ***(εἰκ. 1)***, ὅστις καλεῖται σήμερον «ὁ Τσούτσουρος»[1]. Παλαιότεραι εἰκασίαι καὶ νεώτεραι ἔρευναι τείνουν νὰ τοποθετήσουν μετ᾿ ἀσφαλείας σχεδὸν κατὰ τὴν θέσιν ἐκείνην, ἥτις εὑρίσκεται περίπου ἐπὶ τῶν συνόρων τῶν νομῶν Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου, τὴν Κρητικὴν πόλιν Ἴνατον, ὅπου ἐλατρεύετο κατ᾿ ἐξοχὴν ἡ Εἰλείθυια Εἰνατία[2]. Τὸ ὀλιγοστὸν πεδινὸν ἔδαφος, τὸ ὁποῖον ἁπλοῦται παρὰ τὸν Τσούτσουρον, πλαισιοῦται ἀπὸ τοὺς ἀποτόμως ἀνερχομένους βραχώδεις κρημνούς, εἰς διάφορα τῶν ὁποίων σημεῖα παρατηροῦνται συμπαγεῖς ἀσβεστόκτιστοι τοῖχοι, ἴσως ἀναλήμματα ὁδῶν ἢ λείψανα συστήματος ὀχυρώσεως. Διὰ μέσου τῶν βράχων τούτων κατέρχεται πρὸς τὸν ὅρμον τοῦ Τσούτσουρου ἀπότομος

1 Περιγραφὴ τοῦ τόπου παρὰ T. Spratt, Travels and Researches in Crete 1,338 ἑξ. 347 ἑξ.

2 Πρβλ. τελευταίως Margherita Guarducci, Contributi alla topografia di Creta antica ἐν Historia VI 1932 589-591.

φάραγξ, εἰς τῆς ὁποίας τὴν κοίτην ῥέει τὸν χειμῶνα ὁρμητικὸς ὁ χείμαρρος Μίντρης. Πλησίον τῆς θαλάσσης αἱ ἐκβολαὶ τῆς φάραγγος γίνονται εὐρύτεραι. Χῶμα ἔχει συσσωρευθῆ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει μικρὰν καλλιέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν δένδρων. Κατὰ τὸ ξηρὸν καὶ φλογερὸν θέρος ἡ βλάστησις ἐκείνη καὶ ἡ ὑγρὰ πνοὴ τοῦ Βορρᾶ, τὴν ὁποίαν ἡ φάραγξ ἐξαποστέλλει, διατηροῦν κάποιαν δροσερότητα. Εἰς τὸ μέρος ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ χειμάρρου καὶ ὀλίγας δεκάδας μέτρων πρὸ τῆς παραλίας, ἠγείρετο κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ῥωμαϊκή τις ἔπαυλις (*εἰκ. 2*), τῆς ὁποίας ὁ κύριος ἦτο φιλότεχνος, ἂν καὶ κατὰ τὸν ῥυθμὸν τῆς ἐποχῆς του. Ὁ χείμαρρος διαβιβρώσκων τὴν ὄχθην βαθμηδὸν ἔφερεν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς κοίτης του διάφορα γλυπτὰ ἐκ τῆς ἐπαύλεως. Ἀναμφιβόλως ἐξ αὐτῆς θὰ προήρχετο ἐνεπίγραφος ἑρμαϊκὴ στήλη εὑρεθεῖσα παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ χειμάρρου ἄλλοτε[1], νῦν δὲ ἐξαφανισθεῖσα. Ὁ αὐτὸς χείμαρρος ἔφερεν εἰς φῶς καὶ τὰ παρόντα γλυπτὰ τῶν Νιοβιδῶν κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1929, τὰ ὁποῖα περισυνέλεξεν εἷς ποιμενόπαις.

Εἰκ. 2. Τὸ μέρος τῆς εὑρέσεως τῶν Νιοβιδῶν παρὰ τὴν κοίτην τοῦ χειμάρρου Μίντρη.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπουσίαζα ἐκ Κρήτης, μετὰ τὴν ἐπάνοδόν μου ἐπεχειρήθη μία μικρὰ σκαφικὴ ἐξερεύνησις τῆς τοποθεσίας. Δυστυχῶς ἐπρόκειτο περὶ μικροῦ ἀγροῦ, τὸν ὁποῖον δὲν εἴχομεν δικαίωμα νὰ βλάψωμεν, οὔτε νὰ καταστρέψωμεν τὰ ἐντὸς αὐτοῦ ὀλίγα δένδρα. Ἡ ἔρευνα διὰ τοῦτο περιωρίσθη ἀκριβῶς εἰς τὸ μέρος, πρὸ τοῦ ὁποίου ἦλθον εἰς φῶς τὰ ἀγαλμάτια. Ἐν τούτοις ἡ ἔπαυλις ἐκτείνεται εἰς ἀρκετὴν ἔτι ἔκτασιν, πιθανῶς δὲ μεταγενεστέρα ἔρευνα δὲν θέλει ἀποβῆ ὅλως ἄκαρπος, ἂν καὶ δὲν πιστεύω ὅτι μέλλουν νὰ εὑρεθοῦν καὶ ἄλλα γλυπτὰ τοῦ συμπλέγματος τῶν Νιοβιδῶν, ὡς εἶχον ἐλπίσει ἀρχικῶς.

Ἡ ἀνασκαφεῖσα ἐπιφάνεια ἀποτελεῖ ὀρθογώνιον δωμάτιον, τοῦ ὁποίου ὁλόκληρος ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔχει καταστραφῆ ὑπὸ τοῦ χειμάρρου (*εἰκ. 3*). Τὸ σημεῖον ὅπου εὑρέθησαν τὰ ἀγαλμάτια εἶχεν ἤδη ἀνασκαλευθῆ ὑπὸ τοῦ ποιμενόπαιδος καὶ εἶτα ὑπὸ τῆς χωροφυλακῆς, εὑρίσκετο δὲ εἰς ὕψος 0,80 μ. ἀπὸ τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου καὶ ἀπετέλει τὸ δάπεδον τῆς ἐπαύλεως. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ ἡ ἐπίχωσις ἔφθανε τὸ ὕψος 1 - 1,50 μέτρων.

1 Halbherr, Amer. Journal of Archaeology XI 1896 572 ἀρ. 54.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ διαμερίσματος ἀνευρέθη εἰς βάθος 1 μ. περίπου ὀχετὸς τετραγώνου τομῆς, μὲ πλευράν, 0,40 ***(εἰκ. 3)***. Τὰ τοιχώματά του εἶναι ἐκτισμένα διὰ μικρῶν λίθων καὶ ἀσβέστου, ὁ πυθμὴν σύγκειται ἐξ ὀστράκων μετ᾽ ἀσβέστου, ἡ δὲ στέγη του

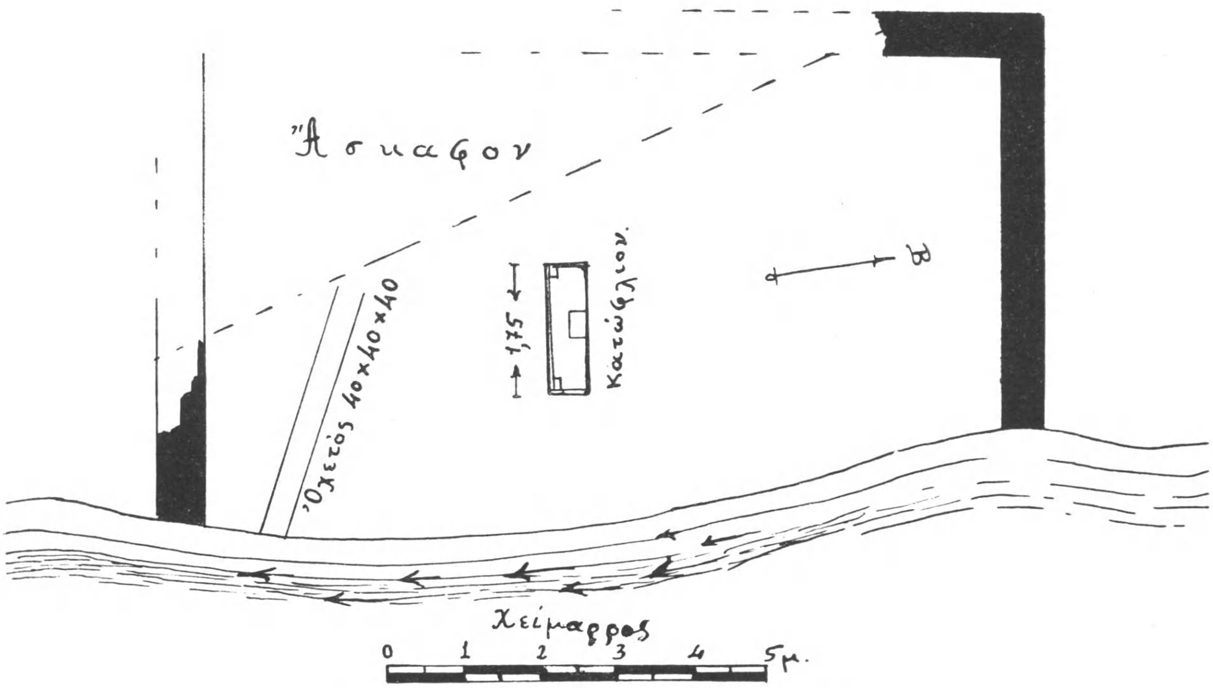

Εἰκ. 3. Σχέδιον τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ἐπαύλεως.

ἐκ πλακωτῶν λίθων. Εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ δωματίου εὑρέθη λίθινον κατώφλιον φέρον δύο ὀπὰς διὰ τοὺς στροφεῖς; (τετραγώνους ὅμως, οὐχὶ στρογγύλας) καὶ ἑτέραν τοιαύτην μεγαλυτέραν εἰς τὸ μέσον διὰ τὸν ὀχέα. Ἡ τελευταία αὕτη εἶχε φραχθῆ δι᾽ ἀσβέστου, περι-

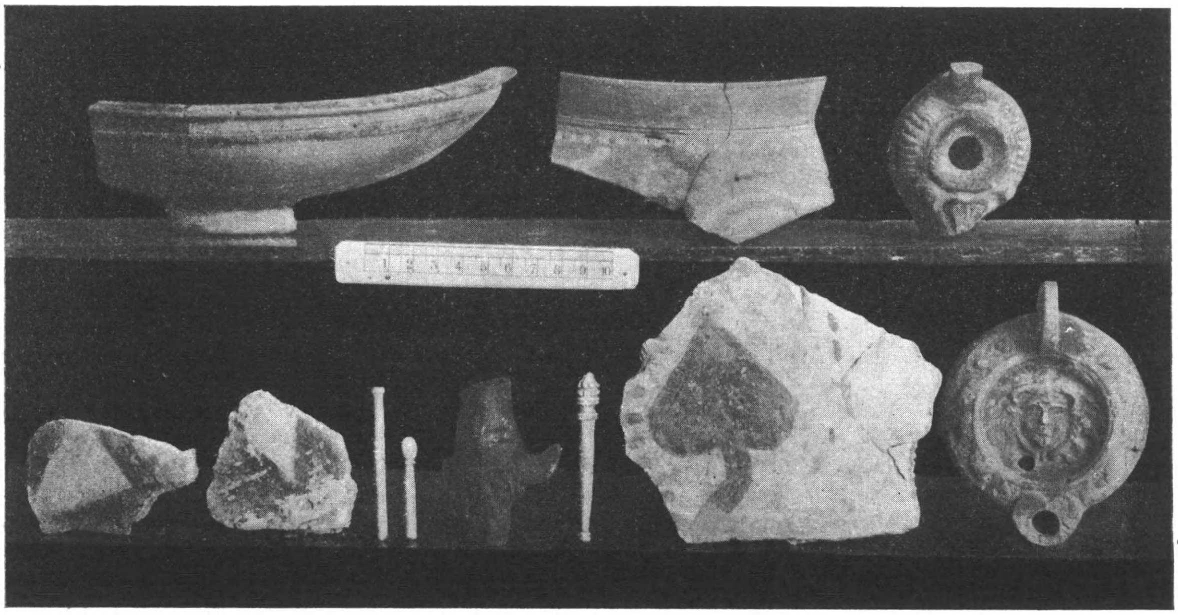

Εἰκ. 4. Εὑρήματα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἐπαύλεως.

έργως δέ, ἂν καὶ τὸ κατώφλιον τοῦτο εὑρίσκετο ἐκτισμένον in situ, οὐδεμία συνέχεια τοῦ τοίχου ὑπῆρχε δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Προφανῶς ἐπρόκειτο περὶ ξυλίνου μεσοτοίχου φέροντος δίφυλλον θύραν εἰς τὸ μέσον, ἐκτὸς ἐὰν τὸ κατώφλιον εἶχε τοποθετηθῆ ἐκεῖ εἰς δευτέραν χρησιμοποίησιν.

Εἰκ. 5. Κρατὴρ ἐκ τῆς ἐπαύλεως.

Κινητὰ εὑρήματα ἐσημειώθησαν κατὰ τὴν μικρὰν ἐκείνην σκαφήν: Τεμάχια λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος μετὰ ἐρυθρῶν τοιχογραφιῶν (φύλλα κισσοῦ καὶ γεωμετρικὰ σχέδια), μερικὰ ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων, ὧν ἓν ἔφερε λευκὴν διακόσμησιν, δύο λύχνοι ὧν ὁ εἷς μετὰ παραστάσεως γοργονείου, μερικὰ ὀστέϊνα κολοβὰ ἐργαλεῖα καὶ χάλκινος ποὺς σκεύους ἐν σχήματι δελφῖνος ***(εἰκ. 4)***. Τέλος εὑρέθησαν τὰ τεμάχια μεγάλου κρατῆρος ᾠοειδοῦς τὸ σχῆμα, οὗ ἡ συγκρότησις ἐπετεύχθη ἀσφαλὴς ***(εἰκ. 5)***. Τὸ ὕψος του εἶναι 0,62 καὶ ἡ διάμετρος τῶν χειλέων 0,32. Ὁ πηλός, ὅπως καὶ εἰς τὰ ὑπόλοιπα δείγματα κεραμεικῆς, εἶναι ξανθὸς ἢ ξανθέρυθρος, ἕνεκα τῆς ἀρίστης ὀπτήσεως, ἄνευ οὐδενὸς ἐπιχρίσματος. Ὁ διάκοσμος τοῦ κρατῆρος εἶναι ἐν μέρει μὲν ἀνάγλυφος (κυματοειδὴς γραμμὴ τοῦ χείλους, ῥαβδώσεις τῶν λαβῶν) ἐν μέρει δὲ ἐφηρμοσμένος (κομβιόσχημοι κοτυληδόνες, κισσοειδῆ φύλλα). Ἀκριβεστέραν χρονολογίαν δὲν ἐπιδέχονται τὰ ἀνωτέρω μικροευρήματα, εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν ὑστερώτερον δεύτερον μ. Χ. αἰῶνα.

2. ΟΙ ΝΙΟΒΙΔΑΙ

Τὰ εὑρεθέντα ἀγαλμάτια εἶναι δύο. Τὸ ἓν παριστᾷ τὸ ἐκ τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀντιτύπου γνωστὸν ἤδη σύμπλεγμα Νιόβης κρατούσης τὴν νεωτάτην τῶν θυγατέρων της. Τὸ ἄλλο εἰκονίζει Ἄρτεμιν τοξεύουσαν. Ἀμφότερα εὑρέθησαν τεθραυσμένα καὶ συνεκολλήθησαν ἐκ πλειόνων τεμαχίων. Συμπληρώσεις ἀσήμαντοι εἶναι μόνον τεμάχιον τῆς κνήμης τῆς θυγατρὸς εἰς τὸ πρῶτον ἀγαλμάτιον, εἰς δὲ τὸ δεύτερον μικρὸν τμῆμα τῆς πλίνθου μετὰ τοῦ ἄνω κέρατος τοῦ τόξου τῆς Ἀρτέμιδος, (ὅπερ ἀρχικῶς συνίστατο ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου). Τὸ μάρμαρον ἀμφοτέρων τῶν ἔργων εἶναι πεντελήσιον.

Τῆς Νιόβης ***(πίνακες 1 - 2)*** συνολικὸν ὕψος εἶναι 0,47 ὁμοῦ μετὰ τῆς 0,05 παχείας συμφυοῦς πλίνθου[1]. Ἄφθονα ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος διατηροῦνται ἐπὶ τῆς κόμης τῆς Νιόβης καὶ τῆς θυγατρός, ἐπὶ τοῦ ἱματίου τῆς Νιόβης ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν, τέλος δ᾽ ἐπὶ τῆς πλίνθου. Ἐπίσης ἡ ἶρις τῶν ὀφθαλμῶν τῆς Νιόβης ἦτο οὐχὶ πλαστικῶς, ἀλλὰ δι᾽ ἐρυθροῦ δεδηλωμένη, πρᾶγμα διακρινόμενον ἔτι σαφῶς καὶ ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν. Εἰς τὰ γυμνὰ

1 Ἄλλαι διαστάσεις: Ὕψος κεφαλῆς 0,07. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς μέχρι τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ 0,09. Μέχρι τῆς ὑπομαστίου ζώνης 0,15. Τῆς θυγατρὸς συνολικὸν ὕψος 0,24.

μέρη τῶν σωμάτων τὸ μάρμαρον ἔχει λειανθῆ, τῆς λειάνσεως διατηρουμένης ἄριστα ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τῆς θυγατρός. Ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων ἔχει ἀφεθῆ τραχυτέρα ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου, ἔτι δὲ τραχυτέρα ἐπὶ τῆς πλίνθου. Ἴχνη τοῦ τρυπάνου εἶναι εὐδιάκριτα ἐπὶ τῶν δεξιῶν χειρῶν τῆς μητρὸς καὶ θυγατρός, ἐπὶ τῆς πορπώσεως τοῦ χιτῶνος εἰς τὸν ἀριστερὸν ὦμον τῆς Νιόβης, εἰς τοὺς ῥώθωνας καὶ εἰς τὰς ἔσω γωνίας τῶν ὀφθαλμῶν της. Ἀτελῆ κατεργασίαν πλαστικοποιήσεως φέρουν, παρὰ τὴν λείανσιν, αἱ κρυπτόμεναι ἀριστεραὶ χεῖρες τῆς Νιόβης καὶ τῆς θυγατρός. Ἡ ἄκρα δεξιὰ χεὶρ τῆς μητρὸς εἶναι ἐπίσης ἀτελῶς κατειργασμένη καὶ φέρει μόνον τέσσαρας δακτύλους, τοῦ ἀντίχειρος παραλειφθέντος ὑπὸ τοῦ τεχνίτου. Ἡ Νιόβη φέρει εἶδος ὑποδήσεως καθιστώσης ἀόρατον τὸν ἄκρον πόδα, ἐνῷ ἡ θυγάτηρ φέρει πέδιλα. Ὀπὴ ἐπὶ τοῦ ἰσχίου τῆς τελευταίας ταύτης δεικνύει τὴν θέσιν, ὅπου εἶχεν ἐμπαγῇ τὸ θανατηφόρον βέλος.

Τῆς Ἀρτέμιδος τὸ ἀγαλμάτιον ***(εἰκόνες 6, 7, 8 καὶ 10)*** συνολικὸν ὕψος ἔχει 0,60, ἐξ ὧν 0,04 τῆς πλίνθου[1]. Λείανσις καὶ λοιπὴ τεχνικὴ ὡς τῆς Νιόβης, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ πρόσωπον τῆς Ἀρτέμιδος

Εἰκ. 6. Τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ἀρτέμιδος.

1 Ὕψος τῆς κεφαλῆς 0,065. Μέχρι τῆς βάσεως τοῦ λαιμοῦ 0,08. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς μέχρι τοῦ ὀμφαλοῦ 0,205, ἐκεῖθεν δὲ μέχρι τῶν ποδῶν 0,35.

ἔχει ἐλαφρῶς διαβρωθῆ καὶ μαυρίσει (ἐντεῦθεν ἡ δυσκολία νὰ ληφθοῦν ἱκανοποιητικαὶ φωτογραφίαι τοῦ συνόλου τοῦ ἀγαλματίου). Ἄφθονον ἐρυθρὸν χρῶμα εἰς τὴν κόμην καὶ τὰς ἐνδρομίδας τῆς θεᾶς, τὴν πλίνθον καὶ τὸν κορμὸν δένδρου. Ἴχνη τρυπάνου ἔκδηλα εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα, τὰς γωνίας τῶν χειλέων, τοὺς ῥώθωνας καὶ τὰς ἔσω γωνίας τῶν ὀφθαλμῶν. Στηρίγματα πρόσθετα φέρει τὸ ἀγαλμάτιον πλὴν τοῦ κορμοῦ δένδρου δύο τοιαῦτα μεταξὺ

Εἰκ. 7. Τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ἀρτέμιδος.

τῶν χειρῶν καὶ ἓν τρίτον μεταξὺ τοῦ χιτῶνος καὶ τοῦ ἐμπροσθίου ἄκρου τοῦ ἱματίου τὸ τελευταῖον τοῦτο ὅλως περιττὸν καὶ ἀνόητον. Δι᾽ αὔλακος χωρίζεται ὁ πούς τῆς θεᾶς εἰς τὰ περιγράμματά του ἀπὸ τοῦ ὄπισθεν εὑρισκομένου κορμοῦ τοῦ δένδρου.

Ἡ θεὰ φέρει τὴν ἐλαφρὰν στολὴν τῆς κυνηγέτιδος. Τὸ ἱμάτιον, προκειμένου νὰ ἀφήσῃ τελείαν ἐλευθερίαν τῶν χειρῶν, ἔχει ριφθῆ ὑπὲρ τὸν ἀριστερὸν ὦμον, ἔχει εἶτα περιελιχθῆ δίκην ζώνης περὶ τὸ στῆθος καὶ ἔχει περασθῆ τὸ ἕτερον ἄκρον του διὰ τῆς περιελίξεως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ μία ἄκρα κρέμαται ἐμπρὸς ἀριστερὰ ἡ δ᾽ ἑτέρα ὄπισθεν δεξιὰ τῆς θεᾶς. Ἡ κόμη, κεχωρισμένη ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ ἀναδεδεμένη διὰ στεφάνης, διευθύνεται πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπου ἐν μέρει μὲν καταπίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος, ἐν μέρει δὲ σχηματίζει κρωβύλον.

Ἐντελῶς περίεργος εἶναι ἡ διαφορὰ ποιότητος μεταξὺ τῶν δύο ἔργων. Ἂν καὶ ἀμφότερα εἶναι χειρωνακτικὰ ἔργα κοινά, ἐν τούτοις ἡ Νιόβη ἐν τῷ συνόλῳ της παρέχει ἐντύπωσιν εὐχάριστον παρ᾽ ὅλην τὴν ἐπὶ μέρους ἀτέλειαν καὶ προχειρότητα τῆς κατεργασίας. Ὑπὸ

κατάλληλον μάλιστα φωτισμὸν καὶ εἰς κατάλληλον ἀπόστασιν ἡ ἐντύπωσις ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ συμπλέγματος μεταβάλλεται εἰς ἰσχυράν.

Ὅλως τοὐναντίον συμβαίνει μὲ τὸ δεύτερον ἀγαλμάτιον τῆς Ἀρτέμιδος. Ἄκρως δυσάρεστοι εἶναι ἐν πρώτοις αἱ κακαὶ ἀναλογίαι. Αἱ ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ κάτω διαστάσεις εἶναι ἀρκετὰ ἐσφαλμέναι, τὰ δὲ ἀτελεύτητα κάτω ἄκρα δίδουν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ θεὰ βαίνει ἐπὶ καλοβάθρων[1]. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ κεφαλή, ἥτις ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὸ ἄνω σῶμα εἶναι κανονική, δίδει ἐν τούτοις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι πολὺ μικρά. Οὐδεμία θέσις τοῦ ἀγαλματίου, ὅπως δήποτε καὶ ἂν στρέψωμεν τοῦτο, δίδει ὑποφερτὴν ὄψιν εἰς τὸ ἔργον, τὸ δὲ ἄκομψον καὶ ἀδέξιον τῆς στάσεως τῆς θεᾶς δεικνύει καλῶς ἡ **εἰκ. 7.** Ἡ πλέον ἀνεκτὴ ὄψις εἶναι ἐκείνη, ἥτις φαίνεται ἐπὶ τῆς **εἰκ. 6,** ἂν καὶ εἰς τὴν θέσιν ταύτην συγχέεται δυσαρέστως ἡ προοπτικὴ τῶν ποδῶν. (Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ φωτογραφία ἐλήφθη ἀρκετὰ λοξῶς ἄνωθεν, ἵνα μετριάσῃ τὴν ἐντύπωσιν τῶν κακῶν ἀναλογιῶν). Ἐν τούτοις ἀμφότερα τὰ ἔργα ἀναμφιβόλως ἐξῆλθον ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου καὶ μάλιστα ἐκ τῆς αὐτῆς χειρός. Τὴν ἑρμηνείαν τῆς μεταξύ των παρατηρουμένης διαφορᾶς θὰ ἀναζητήσωμεν κατωτέρω.

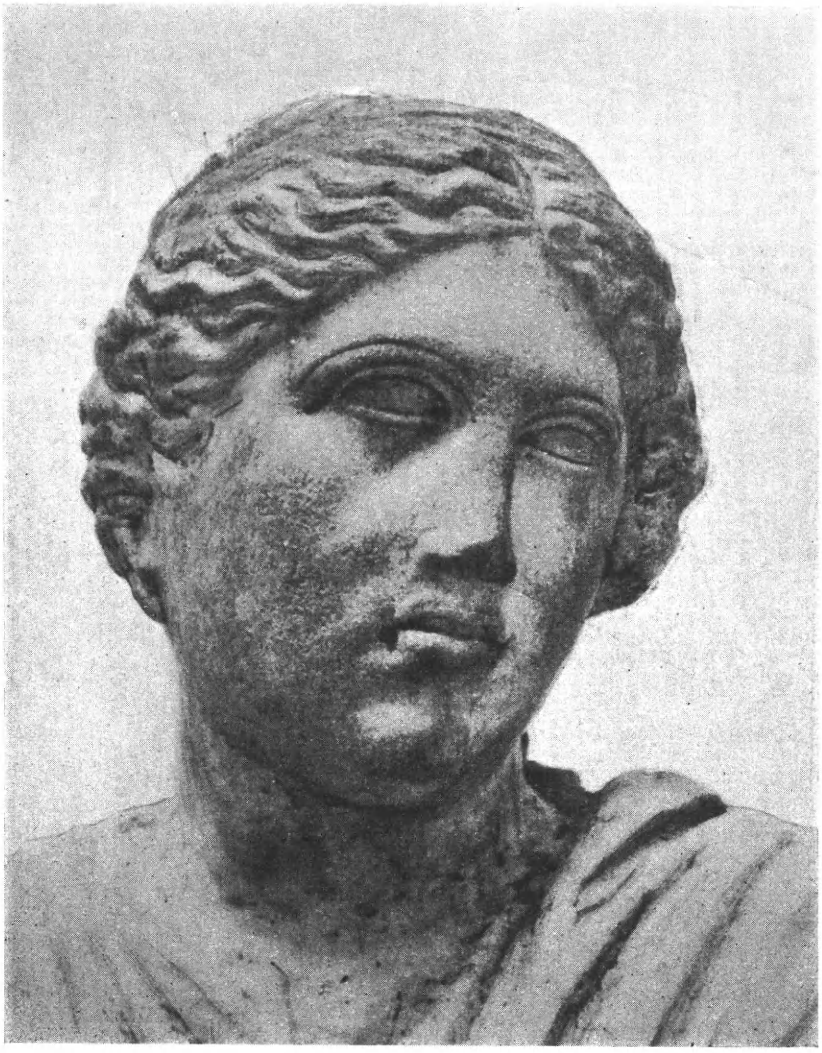

Εἰκ. 8. Κεφαλὴ τῆς Ἀρτέμιδος.

Ὁ τρόπος ἐργασίας καὶ αἱ τεχνικαὶ λεπτομέρειαι ἀνάγουν τὰ δύο ἀγαλμάτια εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀντωνίνων, μάλιστα ἴσως τὴν πρώιμον τοιαύτην. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν ἄφθονοι ἄλλαι λεπτομέρειαι, ἐπιτρέπουσαι νὰ καταλήξωμεν καὶ εἰς θετικώτερα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τῶν δύο ἔργων:

Ἤδη τὸ πεντελήσιον μάρμαρον ὑποδεικνύει τὴν ἀττικὴν καταγωγὴν τῶν ἀγαλματίων,

1 Ἡ σχέσις τοῦ κανονικοῦ σώματος ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ὀμφαλοῦ - ποδῶν καὶ ὀμφαλοῦ - κορυφῆς κεφαλῆς εἶναι 1,5. (Πρβλ. Bulle, Der schöne Mensch 133 εἰκ. 120). Ἐπὶ τοῦ ἀγαλματίου φθάνουν 1,7.

τὴν ὁποίαν ἐπιβεβαιοῖ ἓν σπάνιον χαρακτηριστικόν, τουτέστιν αἱ ἐγχάρακτοι ὀφρύες. Εἰς ἀμφότερα τὰ ἔργα αἱ ὀφρύες δηλοῦνται διὰ λεπτῆς ἐπιμήκους σχισμῆς, ἡ δὲ αὖλαξ τῶν ἄνω βλεφάρων παριστάνεται διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου, προεκτεινομένη καὶ πέραν τῆς ἐξωτερικῆς γωνίας τῶν ὀφθαλμῶν, εἰς τρόπον ὥστε ἔχομεν ὑπὲρ ἕκαστον ὀφθαλμὸν δύο παράλληλα τόξα.

Ἡ ἰδιορρυθμία αὕτη τῶν ἐγκοίλων ὀφρύων ἔγινεν ὑποκείμενον παρακολουθήσεως συστηματικῆς ἐκ μέρους τοῦ καθηγητοῦ Rodenwaldt[1]. Ἐκ τῆς ἐρεύνης ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ ἰδιορρυθμία ἀποτελεῖ ἓν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικὰ τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων τοῦ 2ου καὶ 3ου μ. Χ. αἰῶνος[2], ἀπαντῶσα ἔτι καὶ ἐπὶ εἰκονιστικῶν προτομῶν ἐκ Παλμύρας, πρᾶγμα περὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἐγὼ εἶχον ἐπιστήσει ἄλλοτε τὴν προσοχήν, ἀποδώσας τοῦτο εἰς παμπαλαίαν ἀνατολικὴν παράδοσιν[3]. Ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀγαλματίων καὶ τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων αἱ ἐγχαράξεις τῶν ὀφρύων εἶναι λεπταὶ σχισμαί, αἱ ὁποῖαι δὲν προωρίζοντο νὰ πληρωθοῦν ξένης ὕλης. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς ὁ Rodenwaldt θεωρεῖ τὴν προέλευσιν τῆς τελευταίας ταύτης ἰδιορρυθμίας σκοτεινήν, ἀλλ᾿ ὅπως δήποτε κατ᾿ ἐξοχὴν χαρακτηριστικὴν τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων, ἡ δὲ ἀπόλυτος ταυτότης τῆς τεχνικῆς ταύτης πρὸς τὴν τῶν ἡμετέρων ἀγαλματίων δεικνύεται ἐκ παραβολῆς τῆς ***εἰκ. 9*** πρὸς τοὺς ***πίνακας 1-2*** καὶ τὴν ***εἰκόνα 8.***

Τὸ ἀποφασιστικὸν τοῦτο χαρακτηριστικὸν δὲν εἶναι τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον συνδέει τὰ ἀγαλμάτια τῶν Νιοβιδῶν πρὸς τὴν Ἀττικήν. Ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου κατὰ τὰς δύο γωνίας τοῦ στόματος, ἐνίοτε δὲ καὶ τοὺς ῥώθωνας, ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐπὶ τῶν μορφῶν τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων[4]. Ἐπίσης ἐπὶ τῶν μορφῶν τούτων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἀγαλματίων τῶν Νιοβιδῶν, δὲν γίνεται ἐγχαράκτως δήλωσις τῆς ἴριδος, ἀλλ᾿ ὁ βολβὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ εἶναι λεῖος. Φυσικὰ εἰς πάσας ταύτας τὰς περιπτώσεις, τὸ πρᾶγμα ἀνεπληροῦτο διὰ χρώματος. Εἰς τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Νιόβης φαίνεται ἔτι καθαρὰ ἡ ἶρις, ἥτις ἐδηλοῦτο δι᾿ ἐρυθρᾶς κηλῖδος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπάρχει καὶ ἐπὶ τῆς μοναδικῆς ἀττικῆς σαρκοφάγου ὅπου τὰ χρώματα διετηρήθησαν, τῆς σαρκοφάγου τῶν Ἀμαζόνων ἐν Ἱερουσαλὴμ[5]. Τέλος ἓν ἄλλο σπουδαῖον χαρακτηριστικὸν τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων, ὁ διὰ μιᾶς αὔλακος ἀποχωρισμὸς τοῦ περιγράμματος τῶν μορφῶν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τῶν παραστάσεων[6] ἀνευρίσκεται καὶ ἐπὶ τῶν ἀγαλματίων: Ὁ τεχνίτης ἐφήρμοσε τὴν συνήθειαν ταύτην ἵνα ἀποχωρίσῃ τὸν πόδα τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου, ἐπίσης δὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα τῆς Νιόβης ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς θυγατρός. Εἰς τὴν ἀνάγκην μάλιστα ταύτην φαίνεται ὅτι ἐθυσίασε τὸν ἀντίχειρα τῆς Νιόβης.

Πᾶσαι αὗται αἱ λεπτομέρειαι ἀποδεικνύουν, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἀγαλμάτια ἐξῆλθον ἐξ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου καὶ μάλιστα πιθανώτατα ἐξ ἑνὸς κοινοῦ ἐργαστηρίου σαρκοφάγων. Πρόκειται περὶ μικρῶν εὐώνων ἔργων, διὰ τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς θὰ ἀπηξίου νὰ ἀσχοληθῇ εἷς συστηματικὸς ἀντιγραφεὺς ἀγαλμάτων.

1 Der Klinensarkophag von S. Lorenzo, Jahrb. d. Inst. 45 1930 159 ἑξ.

2 Ἐ. ἀ. 160.

3 Μαρινᾶτος, Ὅμηρος, Μυκῆναι καὶ Ἀνατολή, Ἀρχ. Ἐφημ. 1927-28 199 καὶ σημ. 1. Ὁ S. Reinach ἐν τῇ δημοσιεύσει μιᾶς κεφαλῆς σφιγγὸς ἐκ Παλμύρας ἀπέδωκε τὸ φαινόμενον εἰς τοπικὴν συριακὴν παράδοσιν (R A 1902 1 σ. 26 καὶ πίν. 4), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμμερίζεται καὶ ὁ Rodenwaldt ἐ. ἀ. 162_1 καὶ 163. Διὰ τῶν ἐμῶν παρατηρήσεων ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. ἐ. ἀ. ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη ἔχει τὰς ῥίζας της εἰς τὴν σουμερικὴν ἤδη ἐποχήν. Οὕτως ἑρμηνεύονται αἱ «κυάνεαι ὀφρύες» τῶν ὁμηρικῶν θεῶν. Παραδείγματα κοίλων ὀφρύων τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ προαρχαϊκῆς ἐποχῆς καταλέγει ὁ Poulsen, Orient und frühgr. Stil 163.

4 Rodenwaldt ἐ. ἀ. 162. Πρβλ. τὰς εἰκόνας 34, 36, 38-39, 41 καὶ 44-45.

5 Rodenwaldt ἐ. ἀ. 162_3 καὶ εἰκ. 59 ἐν σ. 189.

6 Ἐ. ἀ. 159-60.

265

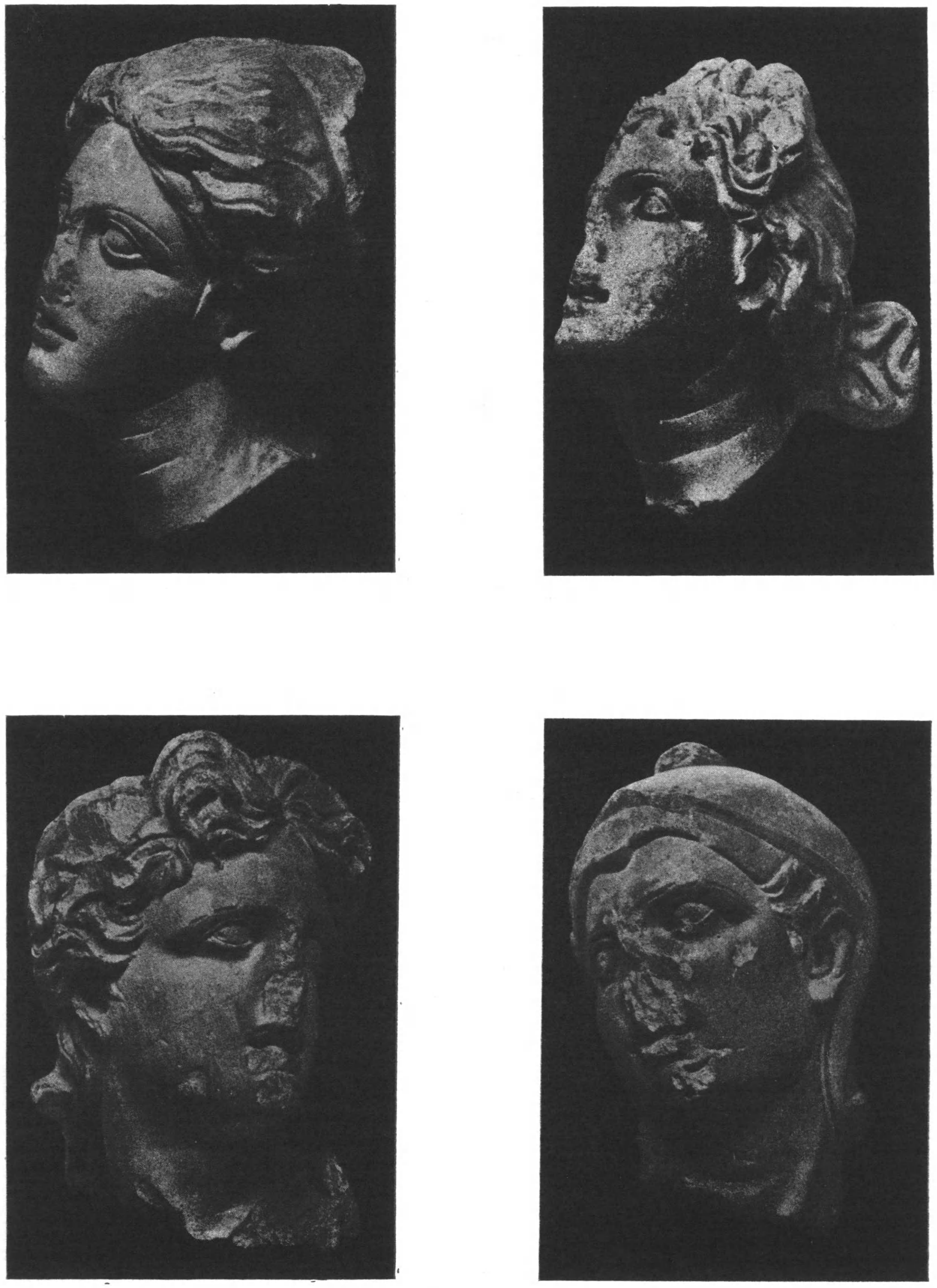

Εἰκ 9. Κεφαλαὶ ἀττικῆς σαρκοφάγου. (Jahrb. d. Inst. 45. σ. 169).

3. ΤΟ ΑΡΧΕΤΥΠΟΝ ΤΩΝ ΝΙΟΒΙΔΩΝ

Τὸ μικρὸν τῶν διαστάσεων καὶ ἡ εὐτελὴς ἐργασία τῶν δύο ἀγαλματίων τῆς Ἰνάτου δὲν θὰ ἐπέτρεπον νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὰ καμμία ἰδιαιτέρα σημασία, ἂν δὲν ἐπρόκειτο περὶ νέων ἀντιγράφων τοῦ περιφήμου καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ σήμερον ἔτι ζωηρῶς συζητουμένου συμπλέγματος τῶν Νιοβιδῶν. Διὰ τοῦτο ἅμα τῇ εὑρέσει τῶν δύο ἔργων προεκλήθη εὔλογος συγκίνησις μεταξὺ τῶν ἰδιαιτέρως ἀσχοληθέντων περὶ τὸ ζήτημα τῶν Νιοβιδῶν. Ὁ καθηγητὴς Emm. Loewy παρεκάλεσε νὰ τοῦ ἀποσταλοῦν μικραὶ φωτογραφίαι μετὰ σχετικῶν σημειώσεών μου. Ταῦτα ἀπεστάλησαν εὐχαρίστως καὶ ἐδημοσιεύθησαν ἤδη. Τῶν γνωμῶν τὰς ὁποίας ἐξέφρασα ἐκεῖ τότε δὲν παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀπομακρυνθῶ σήμερον[1].

Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ γίνῃ λεπτομερὴς ἔκθεσις τοῦ προβλήματος τῶν Νιοβιδῶν. Ἐπιτραπήτω μόνον ἡ ἐν ὀλίγαις λέξεσιν ἀνακεφαλαίωσις τοῦ ζητήματος, ἵνα εὐκολώτερον γίνουν νοητὰ τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προσφέρουν εἰς τὴν συζήτησιν τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἰνάτου:

Ἡ ἐν τῇ τέχνῃ παράδοσις τοῦ θέματος τῶν Νιοβιδῶν εἶναι κυρίως τριπλῆ: 1) Αἱ ἀγγειογραφίαι τοῦ 5ου αἰῶνος, 2) τὸ περίφημον Φλωρεντινὸν σύμπλεγμα μαρμαρίνων γλυπτῶν, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ κύκλου τὰ διεσπαρμένα ἀνὰ τὰ διάφορα μουσεῖα, καὶ 3) τέλος ἡ ὁμὰς τῶν λεγομένων νεοαττικῶν ἀναγλύφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ δίσκος τοῦ Λονδίνου καταλαμβάνει τὴν σπουδαιοτέραν θέσιν. Ἡ προσφατωτέρα ἐργασία περὶ τῆς τελευταίας ταύτης κατηγορίας, ἡ τοῦ καθηγητοῦ Schweitzer, δίδει μὲ ὀλίγας, ἀλλὰ σαφεῖς λέξεις, τὴν εἰκόνα τοῦ ζητήματος τῶν νεοαττικῶν ἀναγλύφων, καθὼς καὶ τὴν βιβλιογραφίαν[2].

Ὡς πρὸς τὸ πλαστικὸν σύμπλεγμα οἱ ἀρχαῖοι ἤδη ἀπέδιδον ἀμφιβάλλοντες τὸ πρωτότυπόν του εἰς τὸν Σκόπαν ἢ τὸν Πραξιτέλη. Ἡ νεωτέρα ὅμως ἐπιστήμη ἐζήτησε νὰ ἀνεύρῃ ἓν κοινὸν ἀρχέτυπον δι᾽ ὅλας τὰς παραστάσεις τῶν Νιοβιδῶν. Ὁ Löwy ὑπεστήριξε μετὰ θέρμης τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ ἀρχέτυπον τοῦτο ἦτο ζωγραφικὸν ἔργον τῆς Πολυγνωτείου τέχνης. Ἄλλοι, καὶ οὗτοι εἶναι οἱ περισσότεροι, φρονοῦν ὅτι δύνανται νὰ ἀναγάγουν τὸ ἀρχέτυπον τῶν νεοαττικῶν ἀναγλύφων εἰδικώτερον εἰς μίαν προγενεστέραν περίφημον ἀνάγλυφον διακόσμησιν καὶ σκέπτονται γενικῶς τὸν θρόνον τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διὸς τοῦ Φειδίου[3].

Ἡμᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἐνταῦθα τὸ πλαστικὸν σύμπλεγμα, τοῦ ὁποίου ἡ Φλωρεντινὴ ἔκδοσις εἶναι ἡ ἀρτιώτερον διασωθεῖσα. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἀρχικῆς διατάξεως τοῦ συμπλέγματος καὶ πρὸ παντὸς ὡς πρὸς τὸ ἂν οἱ θεοὶ ἦσαν ἢ οὐχὶ παρόντες, ἐπικρατεῖ μεγάλη διχογνωμία, ὡς καὶ γενικῶς εἰς τὰς περὶ Νιοβιδῶν θεωρίας. Ὁ Sieveking καὶ ὁ Buschor φρονοῦν, ὅτι ἡ Νιόβη συμφώνως καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδέας καὶ πρὸς τὰς μεγαλυτέρας

1 Löwy, Jahrb. d. Inst. 47 1932 56 ἑξ., εἰκόνες 9-11. Ὁ Löwy, ἐδημοσίευσε τὰς παρατηρήσεις μου καὶ ἐπῳκοδόμησεν ἐπὶ τούτων κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος σήμερον δὲν μὲ εὑρίσκει ἀπολύτως σύμφωνον. Παρ᾽ ὅλην τὴν ἔλλειψιν βοηθημάτων ἐν Κρήτῃ καὶ τὴν παντελῆ ἀδυναμίαν μου νὰ παρακολουθήσω εὐρύτερον τὸ ζήτημα, (ἐφ᾽ ᾧ καὶ σημαντικὴ καθυστέρησις περὶ τὴν δημοσίευσιν τοῦ εὑρήματος), νομίζω ὅτι μερικὰ πράγματα τὰ ὁποῖα θὰ λεχθοῦν ἀμέσως κατωτέρω συμπληρώνουν καὶ ἐπανορθώνουν τὰς γνώμας τοῦ διαπρεποῦς λογίου.

2 Schweitzer, Die Niobidenfriese des 5. Jahrhunderts (Festgabe zur Winckelmannsfeier des archäol. Seminars der Univ. Leipzig am 17 Dez. 1932). Αἱ δύο τελευταῖαι ἐπὶ τοῦ γενικοῦ ζητήματος τῶν Νιοβιδῶν ἐργασίαι τοῦ Löwy (παρατιθέμεναι ἐφεξῆς ὡς L.I καὶ L.II) ἐδημοσιεύθησαν ἐν Jahrbuch des Institutes 42 1927 80-136 καὶ 47, 1932 47-68.

3 Πρβλ. ἰδίᾳ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐργασίαν τοῦ Schweitzer καὶ Löwy 2, 48.

διαστάσεις ἐξωτερικῶς, κατελάμβανε τὴν κεντρικὴν θέσιν τοῦ συμπλέγματος, ἀμφοτέρωθεν δὲ διηυθύνοντο πρὸς τὸ κέντρον τοῦτο τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ συμπλέγματος[1]. Σπουδαῖον ὅμως πρόβλημα εἶναι ἡ παρουσία τῶν δύο τοξευόντων θεῶν ἢ οὔ εἰς τὸ σύμπλεγμα. Ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ γνώμη, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν παριστάνοντο. Τὰ βέλη ἤρχοντο «ἄνωθεν», ὁπόθεν ἀόρατοι ἔβαλλον ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις. Τὰ θύματα διὰ τοῦτο ἔτρεχον εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε διὰ νὰ προφυλαχθοῦν, οὐχὶ ὁμοιομόρφως πρὸς τὴν ἐν τῷ κέντρῳ μητέρα, ὡς θέλουν ὁ Sieveking καὶ ὁ Buschor[2]. Ὁμοίως καὶ ὁ Koepp κατὰ τὴν κριτικὴν τῆς πρώτης μελέτης τοῦ Löwy θεωρεῖ θεμελιώδους σημασίας τὸ γεγονός, κατὰ πόσον οἱ θεοὶ παριστάνοντο ἢ ὄχι εἰς τὸ ἀρχικὸν ζωγραφικὸν πρότυπον τοῦ τελευταίου[3].

Εἰκ. 10 Τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἰνάτου.

Ἡ ἀνεύρεσις τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ἰνάτου ἔπρεπεν ἑπομένως νὰ εἶναι σπουδαῖον γεγονὸς ὡς πρὸς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος. Δυστυχῶς δὲν νομίζω ὅτι παρέχει σπουδαίαν συμβολήν. Ἂν θέσωμεν ἀριστερὰ τὴν τοξεύουσαν θεὰν καὶ παρακολουθήσωμεν τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐκφεύγοντος βέλους ἀφ᾽ ἑνός, καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου τὴν διεύθυνσιν τοῦ βλέμματος τῆς Νιόβης, τότε πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν τελευταίαν εἰς τοιαύτην θέσιν, ὥστε δὲν θὰ ἐφαίνετο ἐξ αὐτῆς παρὰ τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν καὶ ὁ μανδύας. Ἡ **εἰκ. 10** δὲν δίδει ἀκριβῶς τὴν σχέσιν αὐτήν, διότι τότε δὲν θὰ ἦτο διόλου ἀνεκτή. Συγχρόνως θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ ἡ Νιόβη ὑψηλότερον καὶ ἡ Ἄρτεμις χαμηλότερον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπαγορεύει πάλιν ἡ θέσις τοῦ τόξου, δεικνύουσα ὅτι ἡ θεὰ τοξεύει ὑψηλόθεν. Ἀφ᾽ ἑτέρου αἱ μακραὶ πλευραὶ τῶν πλίνθων δεικνύουν καθαρὰ τὴν κυρίαν ὄψιν τῶν ἀγαλματίων, ὅπως τὴν ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης καὶ ἥτις εἶναι ἡ τῆς εἰκ. 10 διὰ τὴν Ἄρτεμιν καὶ ἡ τοῦ πίν. 1 διὰ τὴν Νιόβην. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει, τὸ βέλος τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὸ ἰσχίον της ἡ κόρη δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τόξου τῆς Ἀρτέμιδος, εἰς ἣν θέσιν εὑρίσκονται τώρα αἱ τρεῖς μορφαί. Τοῦτο ὅμως ὁ τεχνίτης τὸ ἐγνώριζε, ἀλλά, ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, εἶχεν ὑπ᾽ ὄψει του ἄλλην θέσιν τῆς κόρης, ὅτε ἡ θεὰ ἀφῆκε τὸ βέλος. Τὸ γεγονὸς

1 Münchener Jahrb. der bildenden Kunst 7 1912 115. 34 1919 21.

2 Lippold ἐν Münch. Jahrb. 1913, 248 καὶ Röm. Mitt. 3 Gött. Gel. Anz. 1929 161 ἑξ.

τοῦτο θεωρῶ σπουδαῖον, διότι δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ κατόπιν τούτων, ὅτι ὁ τεχνίτης μετέβαλε ριζικῶς τὴν στάσιν καὶ διεύθυνσιν τῆς Νιόβης τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀντιτύπου, ἵνα προσαρμόσῃ ταύτην πρὸς τὴν ἀθλίαν του Ἄρτεμιν [1].

Τὰς δυσκολίας ταύτας παρεδέχθη καὶ ὁ Löwy [2], ὅστις περαιτέρω πιστεύει ὅτι τὸ βέλος δὲν δύναται ἕνεκα τούτου νὰ προέρχεται ἐκ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ διερωτᾶται μήπως ὁ Ἀπόλλων ἦτο ἐκεῖνος, ὅστις ἐτόξευε τὰς θυγατέρας. Δυστυχῶς ἐγὼ δὲν δύναμαι πλέον νὰ πιστεύσω τοῦτο. Ὅτε ἔγραφα τὰς ἀνωτέρω δυσκολίας εἰς τὸν Löwy, ἤλπιζα ὅτι ἡ περαιτέρω εὕρεσις ἑτέρων ἀγαλματίων τοῦ συμπλέγματος ἢ τοὐλάχιστον τοῦ κοινοῦ βάθρου θὰ ἔχυνε περισσότερον φῶς εἰς τὸ ζήτημα. Τοῦτο δὲ περιέμενε καὶ ἐκεῖνος [3]. Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔδειξε

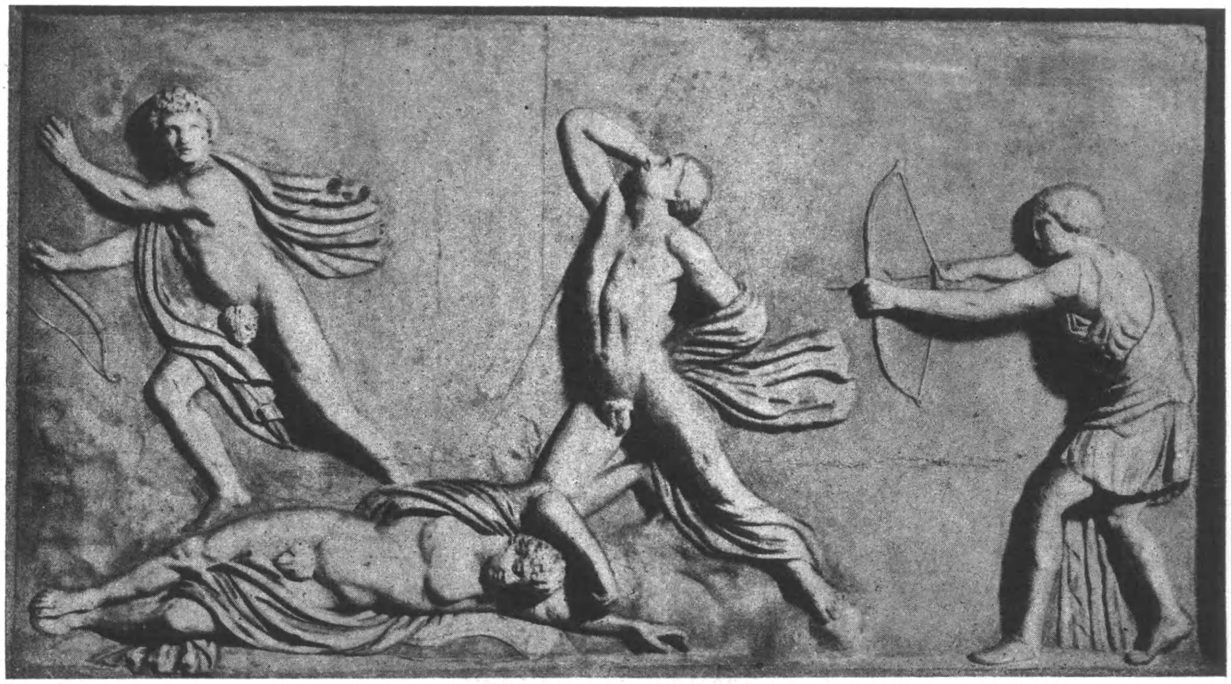

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυφον τῆς Villa Albani ⟨φωτογραφία Alinari⟩.

τίποτε νεώτερον, ἂν καὶ μὴ ἐντελῶς διεξαχθεῖσα. Ἂν τυχὸν ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ἀγαλμάτια, ταῦτα θὰ ἔχῃ παρασύρει πρὸ πολλοῦ ὁ ποταμός, ἀλλὰ θεωρῶ πολὺ πιθανώτερον, ὅτι ὁ κάτοχος τῆς ἐπαύλεως ἀρχῆθεν κατεῖχε μόνον τὰ δύο παρόντα ἔργα.

Περαιτέρω ζήτημα γεννᾷ ἡ τυπολογικὴ κατάταξις τοῦ εὑρεθέντος ἀγαλματίου τῆς Ἀρτέμιδος. Θὰ ἐπερίμενέ τις, ὅτι αὕτη ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντίγραφον τῆς τοξευούσης θεᾶς, ἥτις ἐμφανίζεται ἡ ἰδία πάντοτε ἐπὶ τῶν νεοαττικῶν ἀναγλύφων, κυρίως ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου

1 Τὴν ἰδέαν ταύτην μοῦ ἐξέφρασεν ὡς πιθανὴν δι' ἐπιστολῆς του ὁ Rodenwaldt, ἀλλὰ κατωτέρω θὰ δειχθῇ ὅτι τὸ ἀγαλμάτιον παρουσιάζει σπουδαίας διαφορὰς ἀπὸ τοῦ Φλωρεντινοῦ συμπλέγματος, αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς ἦσαν πέραν τῶν δυνάμεων τοῦ μετριωτάτου τεχνίτου τῶν ἀγαλματίων. Ἄλλως ἡ Νιόβη δὲν δύναται νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὴν Ἀρτέμιδα, ὅπως δήποτε καὶ ἂν τοποθετήσωμεν ταύτην.

2 Löwy II 57 ἐξ.

3 Ἐ. ἀ. 57. Αἱ πλίνθοι τῶν ἀγαλματίων, προωρισμέναι πρὸς ἔνθεσιν, μοῦ ἐγέννησαν τότε τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἀνευρίσκετο τοὐλάχιστον τὸ κοινὸν βάθρον μὲ τὰς ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους, ἀπαραίτητον εἰς τὴν κατανομὴν τοῦ συμπλέγματος. Τοῦτο δέον νὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκδόσεις (λ. χ. τὴν τῆς Νιοβίδος Chiaramonti), ἐνῷ ἡ Φλωρεντινὴ ἔκδοσις συσσωματώνει ἐν μέρει τὸ ἀνώμαλον ἔδαφος ὁμοῦ μετὰ τῶν πλίνθων, πρβλ. Sieveking-Buschor ἐ. ἀ. 119.

Albani (*εἰκ. 11)* καὶ ἐπὶ τοῦ δίσκου τοῦ Λονδίνου[1]. Ἀλλ' ὑπάρχουν ἀνυπέρβλητοι δυσκολίαι: Οὐ μόνον ἡ ἀντίθετος διεύθυνσις (ἡ Ἄρτεμις εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων πάντοτε τοξεύουσα ἐξ δεξιῶν), ἀλλὰ πρὸ παντὸς ὁ ρυθμός. Ὁ Löwy φαίνεται νὰ πιστεύῃ, ὅτι ὑπάρχει ἀναλογία τις μεταξὺ τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ ἡμετέρου ἀγαλματίου καὶ τῆς τῶν ἀναγλύφων[2], ἀλλὰ δὲν πιστεύω νὰ εἶναι δυνατόν, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου συμμερίζεται καὶ ὁ ἴδιος τὴν παρατήρησίν μου, ὅτι ὁ ρυθμὸς τοῦ ἀγαλματίου δὲν δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.

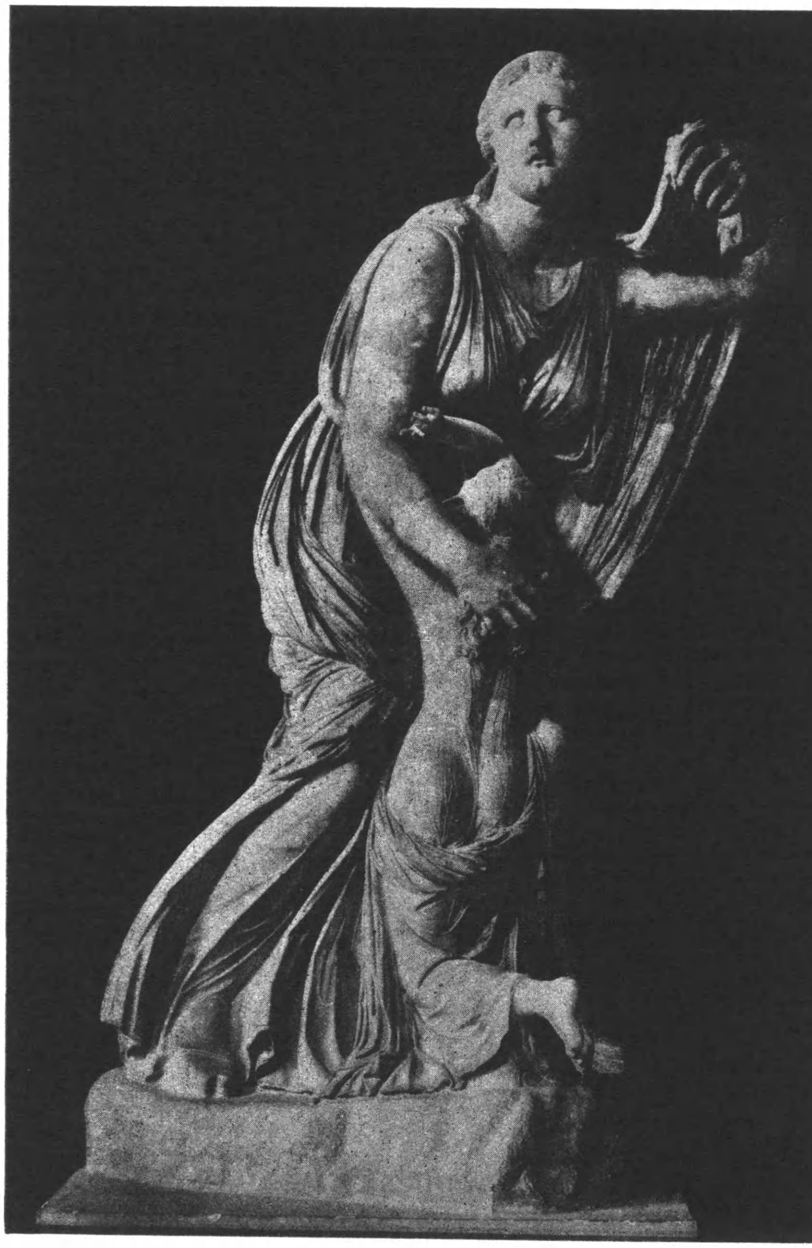

Εἰκ. 12. Ἡ Νιόβη τῆς Φλωρεντίας (φωτογραφία Alinari).

Ἐξ ἄλλου οὐδεὶς ἐκ τῶν γνωστῶν, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον, τύπων ἀγαλμάτων τῆς Ἀρτέμιδος πλησιάζει ἀρκετὰ πρὸς τὸ ἡμέτερον ἀγαλμάτιον, οὔτε καὶ ὁ Löwy ἠδυνήθη νὰ ὑποδείξῃ κανένα. Θὰ ἦτο ἐν τούτοις πολὺ παράδοξον νὰ μὴ μᾶς παραδοθῇ εἷς τόσον περίφημος τύπος, ἂν πράγματι ἡ Ἄρτεμις αὕτη ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πλαστικὰς ἐκδόσεις τῶν Νιοβιδῶν. Ὅταν ὁμοῦ μετὰ πάντων τούτων ἀναλογισθῶμεν καὶ τὴν περιγραφεῖσαν ἤδη ἀθλίαν ποιότητα τοῦ ἀγαλματίου καὶ τὰς ἔτι ἀθλιωτέρας πλαστικὰς ἀναλογίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀσυγκρίτως ἀνώτερον ἀγαλμάτιον τῆς Νιόβης, δὲν ἀπομένει, νομίζω, παρὰ μία ἑρμηνεία: Ὁ τεχνίτης, εἴτε αὐθορμήτως εἴτε κατὰ παραγγελίαν, κατεσκεύασε μόνος του τὴν Ἄρτεμιν, τῆς ὁποίας ἡ συμπίλησις φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς ἀξίας του. Δὲν εἶχε πρότυπον ἵνα τὸ ἀντιγράψῃ, ὡς συνέβαινε μὲ τὴν περίπτωσιν τῆς Νιόβης. Ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη διαφορὰ ποιότητος μεταξὺ τῶν δύο ἀγαλματίων. Μία συστηματικωτέρα

1 Löwy I Beilage 9 zu S. 136. Τὰς φωτογραφίας τῶν εἰκόνων 11 - 13 ὀφείλω εἰς τὴν εὐγενικὴν ὑποχρεωτικότητα τοῦ κ. Doro Levi, Φλωρεντία.

2 Löwy II 57.

ἔρευνα, τὴν ὁποίαν ἐγὼ δὲν δύναμαι δυστυχῶς νὰ ἀναλάβω, θὰ δυνηθῇ ἴσως νὰ δείξῃ πόθεν ἠρύσθη ὁ τεχνίτης τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μετεχειρίσθη ἵνα συμπήξῃ τὴν Ἄρτεμίν του, εἰς τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσε κεφαλὴν εἰλημμένην ἐκ τοῦ κύκλου τῶν Νιοβιδῶν μᾶλλον ἢ ἐκ παντὸς ἄλλου κύκλου[1].

Ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὸ δεύτερον καὶ σπουδαιότερον ἀγαλμάτιον, τὸ τῆς Νιόβης. Συμφώνως πρὸς τοῦτο, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ἀκέραιον, δυνάμεθα νῦν νὰ ἐλέγξωμεν τὰς συμπληρώσεις τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης[2]. Πράγματι διαφοραὶ αἰσθηταὶ παρατηροῦνται εἰς τὰ συμπληρωθέντα μέρη: Δεξιὰν κάτω χεῖρα τῆς Νιόβης, δεξιὰν χεῖρα τῆς θυγατρὸς (ἥτις ἐν τούτοις ἂν ἐφήπτετο τοῦ βραχίονος τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης θὰ ἄφηνεν ἴχνη) καὶ τέλος ἀριστερὸν πόδα τῆς θυγατρός, ὅστις συμφώνως πρὸς τὸ Κρητικὸν ἀντίτυπον δέον νὰ χαμηλώσῃ περισσότερον καὶ νὰ ἐφοδιασθῇ μὲ σανδάλιον.

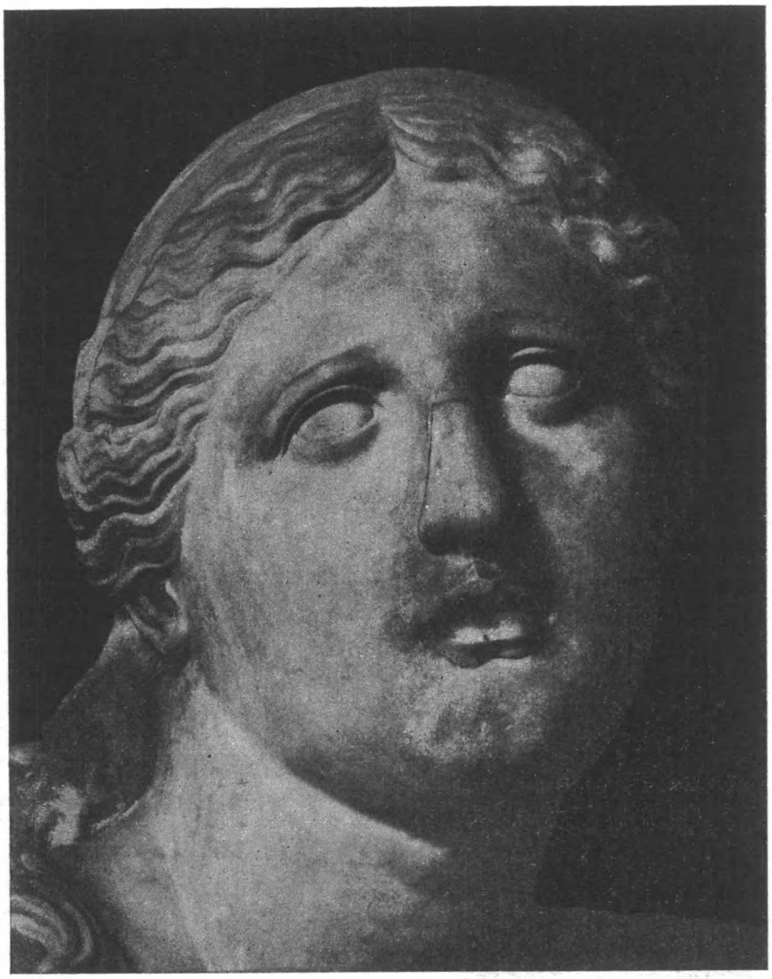

Εἰκ. 13. Κεφαλὴ τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης (φωτογραφία Alinari).

Αἱ διαφοραὶ τοῦ Φλωρεντινοῦ συμπλέγματος ***(εἰκ. 12)*** ἀπὸ τοῦ Κρητικοῦ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Πρῶτον τῆς Κρητικῆς Νιόβης ὁλόκληρον τὸ ἄνω σῶμα ἔχει στροφὴν περισσοτέραν πρὸς τὸ ἀριστερόν της μέρος, περισσότερον δὲ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ἔχει ἀποσυρθῇ καὶ ἡ κόρη[3]. Δεύτερον ὁ ἀριστερὸς βραχίων τῆς Νιόβης κρατεῖ χαμηλὰ τὸ ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον σύρει ἐπὶ τῆς ψυχορραγούσης κόρης. Τρίτον ἡ κεφαλὴ τῆς Νιόβης δὲν στρέφεται ὑψηλά, ἀλλ᾽ ὁριζοντίως πρὸς τὰ δεξιά της. Ἡ διεύθυνσις τῶν ὀφθαλμῶν της ἦτο ἔτι λοξοτέρα πρὸς τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν, ὡς δεικνύει ἡ θέσις τῆς ζωγραφιστῆς ἴριδος. Τέταρτον ἡ πτύχωσις γενικῶς τῆς

1 Διαφοραὶ ρυθμοῦ παρατηροῦνται ἐν τούτοις εἰς τοὺς ἡμικυκλικῶς καὶ ἄλλως πλασσομένους ὀφθαλμοὺς παρὰ τοὺς ῥοειδεῖς τοιούτους τῆς Νιόβης.

2 Ὅλαι αἱ συμπληρώσεις ἀναφέρονται παρὰ Amelung, Führer durch die Antiken in Florenz 117 Nr. 174 (241).

3 Τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερὸν διὰ παραβολῆς τοῦ Φλωρεντινοῦ συμπλέγματος εἰκ. 12 πρὸς τὸν πίν. 1 καὶ τὴν εἰκ. 10. Ἵνα ἡ κόρη τοῦ Κρητικοῦ ἀγαλματίου φανῇ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ὀπτικὴν γωνίαν ὑφ᾽ ἣν καὶ ἡ τοῦ Φλωρεντινοῦ ἔργου, πρέπει τὸ ἀγαλμάτιον νὰ στραφῇ τόσον πολὺ πρὸς τὰ ἀριστερὰ (ὅσον περίπου ἐπὶ τῆς εἰκ. 10), ὥστε ἡ Νιόβη τῆς Κρήτης παρουσιάζεται τότε εἰς ἐντελῶς διαφορετικὴν θέσιν ἀπὸ τὴν Φλωρεντινὴν τοιαύτην.

Κρητικῆς Νιόβης φέρει ἄλλον, ἁδρότερον χαρακτῆρα, ἔτι δὲ ἡ κόμμωσις καθὼς καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου, περὶ ὧν κατωτέρω. Πέμπτον τέλος ἡ κόρη φέρει ἐνταῦθα τὴν ὀπὴν τοῦ βέλους ἐπὶ τοῦ ἰσχίου, ἧς στερεῖται τὸ Φλωρεντινὸν ἀντίτυπον.

Ἵνα δυνηθῶμεν νὰ ἐκτιμήσωμεν δεόντως τὰς κυριωτέρας τῶν διαφορῶν τούτων μεταξὺ τῶν δύο ἀντιτύπων, μία ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τῆς τραγικῆς στιγμῆς εἶναι ἀναγκαία, ἥτις θὰ διευκολύνῃ τὴν κατάληψιν τῆς προσπαθείας τοῦ καλλιτέχνου:

Εἰκ. 14. Κεφαλὴ τῆς Κρητικῆς Νιόβης.

Τὸ σύμπλεγμα τῆς Νιόβης μετὰ τῆς νεωτάτης θυγατρὸς δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ κύκλου τῶν Νιοβιδῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Φλωρεντινὴν ἔκδοσιν καὶ τὸν μαρμάρινον γραπτὸν πίνακα τῆς Πομπηίας[1]. Εἰς ἀμφότερα τὰ μνημεῖα ἡ κεφαλὴ τῆς Νιόβης στρέφεται ὑψηλά, εἰς τὸ μέρος ὁπόθεν ἔρχεται ὁ κίνδυνος, ὅπως συνήθως λέγουν, ἢ πρὸς ἔκφρασιν τῆς ὑψίστης ἀπελπισίας. Οἱ παλαιότεροι μάλιστα αἰσθητικοὶ ἀνεγνώριζον εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς Νιόβης τὴν «ἀρχομένην ἀπολίθωσιν». Ἡ Φλωρεντινὴ Νιόβη δεικνύει τὰ αἰσθήματα ταῦτα δι' ὑπερβολῆς, ἥτις ἄριστα ἴσως ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ Robert ὡς «σχεδὸν θεατρικὸν πάθος». Ἡ ὕψωσις τῆς κεφαλῆς ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω δὲν ἔχει ἄλλον σκοπόν, παρὰ νὰ δώσῃ φανερωτέραν τὴν ἐπιζητηθεῖσαν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου. Ἡ ὕψωσις τοῦ ἱματίου κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐξεζητημένος καὶ δύσκολος, πολὺ ὀλίγον ἁρμοδία οὖσα νὰ προφυλάξῃ τὴν κόρην ἀπὸ τοῦ κινδύνου, δίδει πραγματικῶς τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς καθαρῶς θεατρικῆς, σκηνικῆς χειρονομίας.

Ἡ Νιόβη τῆς Ἰνάτου ἀποτελεῖ ψυχολογικῶς ἐντελῶς διάφορον ἔκδοσιν. Τὰ πράγματα ἐδῶ εἶναι περισσότερον ἀνθρώπινα. Ἡ τελευταία κόρη τῆς Νιόβης, ἥτις εἶναι αὐτὴν τὴν στιγμὴν καὶ τὸ τελευταῖον ἐπιζῶν τέκνον της, καταφεύγει εἰς τὸν κόλπον τῆς μητρός της θανασίμως ἤδη πληγωμένη. Τὸ βέλος ἔχει ἤδη ἀφεθῆ καὶ φαίνεται ἐμπεπηγμένον εἰς καίριον σημεῖον, πρέπει δὲ νὰ ὑποτεθῇ ὑπάρχον, ἂν καὶ ἡ δήλωσίς του παρημελήθη καὶ ἐπὶ τοῦ Φλωρεντινοῦ συμπλέγματος. Δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω πρὸς τὸν Löwy, ὅστις προκειμένου καὶ περὶ τοῦ Κρητικοῦ ἔτι συμπλέγματος φρονεῖ, ὅτι «ἡ Νιόβη δὲν ἀντελήφθη ἀκόμη, ὅτι

1 Löwy I, 89 εἰκ. 9.

τὸ βέλος ἔπληξεν ἤδη»[1]. Ἡ κόρη δὲν καταφεύγει πρὸς προφύλαξιν εἰς τὴν Νιόβην, ἀλλὰ σωριάζεται ἤδη ψυχορραγοῦσα εἰς τὰς μητρικὰς ἀγκάλας. Ἐβλήθη προτοῦ ἀκόμη καταφύγῃ πρὸς τὴν μητέρα της, διὰ τοῦτο καὶ ἡ διεύθυνσις τοῦ βέλους δὲν συμφωνεῖ τώρα πλέον πρὸς τὴν θέσιν τῆς Ἀρτέμιδος. Τὸ πρᾶγμα ὁ τεχνίτης τὸ προϋπέθετε, δι᾿ αὐτὸ δὲν ἐφρόντισε περὶ τούτου. Ἡ στάσις τῆς κόρης φανερώνει τὴν ὀδύνην καὶ τὴν ἀγωνίαν τοῦ θανάτου. Τὸ σῶμα της λυγίζει τόσον ἐκφραστικὰ πρὸς τὴν πλευράν τοῦ πόνου, ἡ κίνησις τῆς δεξιᾶς χειρός της καὶ ἡ πρὸς τὰ ὀπίσω ἐρριμμένη κεφαλή της συμπληρώνουν τόσον καλὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς τῆς ἐπιθανατίου ὀδύνης, ὥστε εἶναι φανερὸν τὸ ψυχορράγημα. Ἡ Νιόβη ἐναγκαλίζεται τὴν κόρην της ἐν ἐπιγνώσει ὅτι αὕτη ψυχορραγεῖ. Ἡ κίνησις τῆς χειρός της μὲ τὸν μανδύαν εἶναι αὐτόματος κίνησις ἐνστίκτου, ἡ ὁποία δὲν σκοπεῖ πλέον νὰ προφυλάξῃ ἀπὸ τὸν κίνδυνον, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ καλύψῃ τὴν ἐκπνέουσαν. Ἡ κεφαλὴ τῆς τραγικῆς μητρὸς κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν στρέφεται κατά τι, ὄχι ἐξ ὁλοκλήρου, πρὸς τὸ μέρος τῆς θεᾶς, ὑποτιθεμένης προφανῶς ἀοράτου, ἀλλὰ τὸ πρόσωπόν της ἔχει ἔκφρασιν τελείως ἀντίθετον τοῦ τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης ***(εἰκόνες 13-14)***. Δὲν δεικνύει τὸν ὑπέρτατον πόνον, ἀλλὰ τὴν ἀγέρωχον περιφρόνησιν πρὸς τὴν σκληρὰν θεάν, ἥτις καταχρᾶται τῆς θείας της δυνάμεως ἀπέναντι ὄντων ἀσθενεστέρων καὶ — τὸ σπουδαιότερον — ἀθῴων.

Ἡ τελείως διάφορος αὕτη ἔκδοσις ἀπὸ τῆς γνωστῆς παραδόσεως τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀντιτύπου καὶ τοῦ πίνακος τῆς Πομπηίας θὰ ἦτο πολὺ νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὀφείλεται εἰς ἕνα ἁπλοῦν τεχνίτην σαρκοφάγων. Ἡ μετριωτάτη μάλιστα ἐκτέλεσις τῶν ἔργων καὶ ἰδιαιτέρως τὰ πολλαπλᾶ σφάλματα ἐπὶ τῆς ἰδιοπνεύστου Ἀρτέμιδος δεικνύουν, ὅτι πρόκειται περὶ χειρώνακτος στερουμένου πάσης προσωπικότητος[2]. Εἰς ταῦτα ἔρχεται νὰ προστεθῇ μία ἀξιοπαρατήρητος διαφορὰ εἰς τὸν ῥυθμὸν πτυχώσεως τῶν δύο ἐκδόσεων, Φλωρεντινῆς καὶ Κρητικῆς.

Ἡ παραβολὴ τῶν δύο ἔργων δεικνύει, ὅτι ἂν καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς συμφωνοῦν μεταξύ των σχεδὸν πτυχὴν πρὸς πτυχήν, ἐν τούτοις παρουσιάζουν βασικὴν διαφορὰν ὡς πρὸς τὸ ἐπιζητούμενον ἀποτέλεσμα, τὴν διαφορὰν ἀκριβῶς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ὡς πρὸς τὸν ῥυθμὸν παρουσιάζει καὶ ἡ «δευτερότοκος κόρη» τῆς Φλωρεντίας παραβαλλομένη πρὸς τὴν περίφημον Νιοβίδα Chiaramonti[3]: Εἰς τὴν Κρητικὴν Νιόβην τὸ «ἀποτέλεσμα φωτὸς καὶ σκιᾶς», ὅπως τὸ ὠνόμασαν οἱ Sievecking καὶ Buschor, ἐπιζητεῖται κατὰ τρόπον ἁδρότερον. Αἱ ἐπιφάνειαι φωτὸς τῶν πτυχώσεων εἶναι πλατύτεραι καὶ συνδυάζονται πρὸς τὰς βαθείας σκιὰς ἀποτόμως, ἄνευ ἐνδιαμέσων μεταβάσεων. (Πρβλ. τοὺς πίν. 1-2 καὶ τὴν εἰκ. 12). Εἰς τὴν Φλωρεντινὴν Νιόβην τοὐναντίον παρεμβάλλονται λεπτότεραι καὶ λεπτόταται πτυχώσεις, ὥστε ἑκάστη «ἐπιφάνεια φωτὸς» ἐπὶ τοῦ πρώτου ἔργου κατατέμνεται ἐπὶ τοῦ δευτέρου εἰς πολλὰ μικρότερα σκοτεινὰ καὶ φωτεινὰ πεδία. Ὁ Löwy παραβάλλει τὸ πρᾶγμα πρὸς τὴν μέθοδον τῶν λεπτῶν ἰχνογραφικῶν φωτοσκιάσεων διὰ μολυβδίδος ἢ γραφίδος, οὐχὶ δὲ διὰ χρωστῆρος[4].

1 Löwy II, 59.

2 Πρβλ. ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου Löwy I, 121 ὅστις ἐπίσης ἀρνεῖται ἐλευθερίαν εἰς τοὺς χειρωνακτικοὺς ἀντιγραφεῖς τοῦ Φλωρεντινοῦ συμπλέγματος, οἵτινες ἐν τούτοις ἦσαν ἀσυγκρίτως ἀνώτεροι τοῦ ἡμετέρου τεχνίτου.

3 Ἀναπαυτικῶς ἀμφότεραι αἱ ἀπεικονίσεις παρὰ Löwy, 1, 122-3 εἰκ. 21-22 ἢ παρὰ Roscher, Lexikon κλπ. 3 σ. 419. Τὰς διαφορὰς τονίζουν οἱ Sieveking-Buschor καὶ κατ᾿ αὐτοὺς περαιτέρω ἀναπτύσσει ὁ Löwy ἐ. ἀ. 113.

4 «Zeichnerische Modellierung» καὶ «durch linear empfundene Schatten. Löwy I 121.

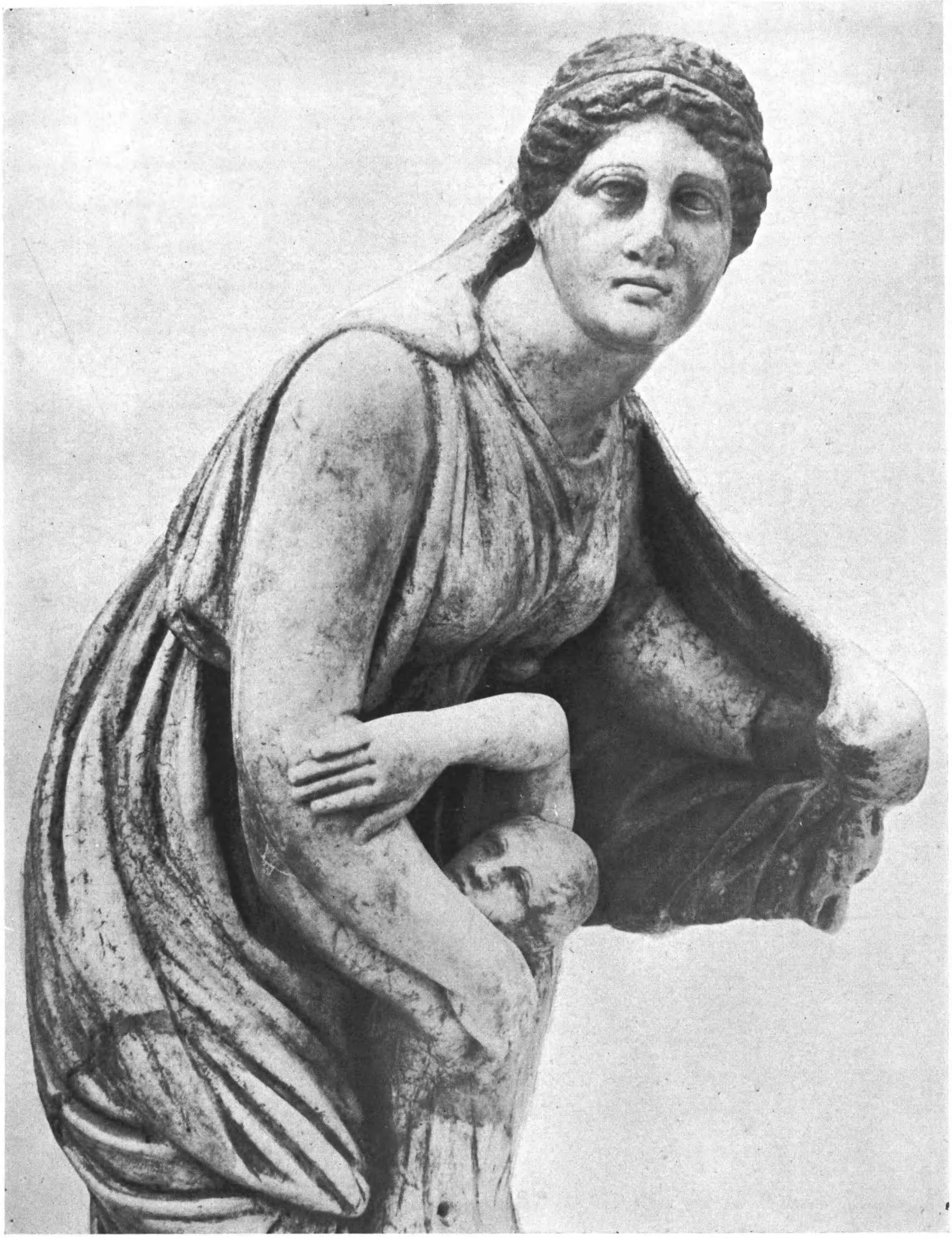

Ἀνάλογος εἶναι ἡ ἐντύπωσις καὶ ἐκ τῶν κομμώσεων τῶν δύο ἔργων, τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης φερούσης ἕκαστον πλόκαμον καὶ ἑκάστην ὁμάδα τῶν τριχῶν κατατετμημένα πυκνότερον καὶ λεπτότερον ἢ ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ἀγαλματίου. Πάντα ταῦτα ἴσως δὲν θὰ εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀποδοθοῦν ἁπλῶς εἰς τὴν προχειροτέραν ἐργασίαν τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου, ἀλλ' εἶναι πιθανώτερον, ὅτι ὁ τεχνίτης εἶχεν ἐνταῦθα πρὸ ὀφθαλμῶν ἄλλο πρότυπον παρὰ τὸ τῆς Φλωρεντινῆς Νιόβης.

Ὅτι τοιοῦτο πρωτότυπον ὑπῆρχε, καθιστᾷ πολὺ πιθανὸν ἡ ὕπαρξις τῆς Νιοβίδος Chiaramonti, ἥτις παραβαλλομένη πρὸς τὴν ἀντίστοιχον Νιοβίδα τῆς Φλωρεντίας δεικνύει τὴν αὐτὴν πλαστικότητα πτυχώσεως καὶ τὴν αὐτὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς «ἰχνογραφικῆς» φωτοσκιάσεως. Διὰ τὴν μεγάλην ὑπεροχὴν τοῦ ρυθμοῦ, ἡ Νιοβὶς Chiaramonti θεωρεῖται γενικῶς πρωτότυπον ἔργον, ἂν καὶ εἰς τὴν χρονικήν του τοποθέτησιν ἐπικρατεῖ ἡ αὐτὴ διχογνωμία ἡ ὑπάρχουσα καὶ ὡς πρὸς τὸ σύμπλεγμα τῆς Φλωρεντίας [1].

Ὅπου δήποτε καὶ ἂν κεῖται ἡ ἀλήθεια, θεωρῶ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐνταῦθα δέον νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ πρωτότυπον τῆς Νιόβης τῆς Ἰνάτου. Εἴδομεν ὅτι αὕτη παρουσιάζει σπουδαίας διαφορὰς καὶ ὡς πρὸς τὸν ῥυθμὸν τῆς πτυχώσεως καὶ πρὸ παντὸς ὡς πρὸς τὴν σύλληψιν τῶν ψυχολογικῶν στιγμῶν ἀπὸ τὴν Φλωρεντινήν. Αἱ διαφοραὶ αὗται δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν μετριώτατον τεχνίτην, ὅστις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε τὴν παραμικρὰν καλλιτεχνικὴν πρωτοβουλίαν. Ὑπολείπεται ἑπομένως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι λαβὼν τὴν μετρίαν παραγγελίαν του ἀπὸ τὸν μέτριον ἐπίσης φιλότεχνον τῆς Ἰνάτου, ὅστις ἤθελε νὰ ἔχῃ καὶ Ἄρτεμιν τοξεύουσαν, εἰργάσθη ὡς ἀκολούθως: Συνεπίλησε μίαν Ἄρτεμιν ἐκ διαφόρων στοιχείων, ἥτις τοξεύει ἐξ ἀριστερῶν παρὰ τὴν ἐναντίαν παράδοσιν τοῦ κύκλου τῶν νεοαττικῶν ἀναγλύφων. Τὸ δαιμόνιόν του τὸν ἐβοήθησε πολὺ ὀλίγον εἰς τὴν ἐπιτυχίαν αὐτῆς τῆς συμπιλήσεως. Προκειμένου ὅμως περὶ τῆς Νιόβης ἐπέτυχε πολὺ καλύτερον, διότι ἀντέγραψεν ὑπάρχον πρωτότυπον. Τὸ δὲ πρωτότυπον ἐκεῖνο ἦτο ἄλλο παρὰ τὸ Φλωρεντινόν. Παρίστανε μίαν Νιόβην μὲ πλαστικώτερον ῥυθμὸν πτυχώσεως, μὲ κινήσεις ὀλιγώτερον «θεατρικὰς» καὶ περισσότερον ψυχολογημένας καὶ μὲ ἔκφρασιν ἀγέρωχον ξένην πρὸς τὰ ἔργα τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς Πομπηίας. Τὸ πρωτότυπον λοιπὸν ἦτο μιᾶς ἄλλης ἐκδόσεως παρὰ τὴν Φλωρεντινήν, πιθανώτατα δὲ τῆς ἐκδόσεως ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν δέον νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὴν Νιοβίδα Chiaramonti.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

1 Τὰ Φλωρεντινὰ ἔργα θεωροῦν ἀντίγραφα ἄλλοι τῆς πρωτοτύπου ἐκδόσεως τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἄλλοι μιᾶς μεταγενεστέρας, ἑλληνιστικῆς μεταπλάσεως. Τὴν Νιοβίδα Chiaramonti θέλουν ἀνήκουσαν ἄλλοι εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, ἄλλοι εἰς τὴν πρώιμον ἑλληνιστικὴν καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Περγαμηνὴν τέχνην. Münch. Jahrb. 7 1912 119-120.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΖΩΟΛΑΤΡΕΙΑ

υπο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗ

Ἡ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην ἐν γένει σπουδαιότης τοῦ ζητήματος, ἐὰν ὑπῆρξεν ἢ δὲν ὑπῆρξε ζῳολατρεία εἰς τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἡ μελέτη καὶ ἐξακρίβωσις τοῦ ζητήματος τούτου θὰ ἔπρεπε, νομίζομεν, νὰ ἀποτελῇ τὴν βάσιν πάσης περὶ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ θρησκείας πραγματείας. Καὶ τολμῶμεν μάλιστα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὑπῆρξεν ἔλλειψις ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως πάντων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι γράψαντες περὶ τοῦ θέματος τούτου δὲν ἐθεώρησαν ἀπαραίτητον νὰ στηριχθῶσιν εἰς μίαν ἐκ τῶν δύο ἀντιθέτων θεωριῶν. Διότι ὁ ἄνευ προηγουμένης σχηματισθείσης πεποιθήσεως περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ζῳολατρείας ἀναλαμβάνων τοιοῦτον ἔργον διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ εὑρεθῇ κατὰ τὸν ῥοῦν τῆς σχετικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐπιχειροῦντος νὰ διαπλεύσῃ τὸν ὠκεανὸν ἄνευ πυξίδος.

Ὅπως πᾶς, ὅστις καὶ ἄκρῳ δακτύλῳ ἥψατο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, γνωρίζει, τὰ διάφορα λεπτομερειακὰ ζητήματα παρουσιάζουσι διαφόρους ἀπόψεις, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐκπροσωπεῖ γενικωτέραν θεωρίαν καὶ δὲν ἔχει ἄλλην ἀξίαν πλὴν τῆς ἀξίας τῆς γενικωτέρας αὐτῆς θεωρίας. Ἐκ τούτου ἕπεται λοιπὸν ὅτι ἡ εἰς μίαν γενικωτέραν θεωρίαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς προσήλωσις τοῦ ἐρευνητοῦ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐλάττωμα. Ἐνῷ τοὐναντίον ἡ μετ᾿ ἀπολύτου ἐλευθερίας ἐνδεχομένη προτίμησις ὑπ᾿ αὐτοῦ ἑτερογενῶν ἑκάστοτε ἀπόψεων εἰς τὰ λεπτομερειακὰ ζητήματα θὰ τὸν ἐμφανίσῃ ὡς προσκείμενον πότε εἰς μίαν γενικωτέραν θεωρίαν καὶ πότε εἰς τὴν ἀντίθετον αὐτῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως ὡς προτέρημα.

Καὶ διὰ τοῦτο πολὺ ὀρθῶς ὁ καθηγητὴς Otto Kern εἰς τὸ περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων σύγγραμμά του (Die Religion der Griechen, I. 1926) ἐνδιατρίβει ἐν ἀρχῇ εἰς τὸ σπουδαῖον ζήτημα τῆς ζῳολατρείας, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν διὰ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀδιστάκτως παραδέχεται, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι εἰδικῶς πρὸ αὐτοῦ γράψαντες περὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἐν οἷς ὁ De Visser[1], ἡ Harrison[2], ὁ Glotz[3] καὶ ἄλλοι.

Ἡμεῖς ὅμως μελετήσαντες τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν κατωρθώσαμεν νὰ πεισθῶμεν ὅτι αἱ διάφοροι μαρτυρίαι καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα φέρει ὁ Kern καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἢ μετ᾿ αὐτὸν γράψαντες πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης των, ἀποδεικνύουσι τὴν περὶ ζῳολατρείας θεωρίαν, ἥτις ἀντίκειται καὶ κατ᾿ ἀρχὴν πρὸς τὸν τρόπον καθ᾿ ὃν ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐγεννήθη καὶ ἐξελίχθη ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ἢ μᾶλλον ἡ θρησκεία ἐν γένει ἐκ τῶν κατωτέρων δαιμόνων εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ἀνεπτύξαμεν ἤδη εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην. (Ἀρχ. Ἐφημ. 1927-1928 σ. 132 ἑ.).

1 Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen (1903).

2 Themis (1912).

3 La civilisation égéenne σ. 226 ἑ. (1913).

Καὶ πρῶτον συμφώνως πρὸς τὰς ἡμετέρας ἀντιλήψεις τὰ ζῷα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔπαιξαν σπουδαῖον ῥόλον εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖ μακρὰν περίοδον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδίως εἰς τὴν γένεσιν παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ τῆς ἰδέας τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος, τοῦ ὑπερφυσικοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν γένεσιν τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀποκλείεται ἡ ἐκ τοῦ ζῴου ἐξέλιξις τῆς θεότητος, διότι οὔτε πόρρωθεν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος ὅτι τὰ ζῷα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμπνεύσουν ὁπωσδήποτε εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ἰδέας τῆς κυρίως θεότητος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δαίμονας, ἀφοῦ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀρχικὴ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν θὰ ἔκαμαν εἰς τὸν πρωτογενῆ ἄνθρωπον τὰ ἄγρια ζῷα θὰ ἦτο κατ' ἀνάγκην ἐντύπωσις κακή. Μολονότι πάλιν καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἰδέας τοῦ κακοῦ καὶ συνεπῶς τῆς δημιουργίας τοῦ πονηροῦ πνεύματος δὲν εἶναι δυνατὸν τὰ ζῷα νὰ διεδραμάτισαν πρωτεύοντα ῥόλον, καθόσον κατὰ τῶν ἀγρίων ζῴων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντεπεξέλθῃ ὁπωσδήποτε ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος,—ὅπως τοῦτο συμβαίνει καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς εἰς ἐντελῶς πρωτογενῆ κατάστασιν εὑρισκομένοις ἀγρίοις—ἄλλα δὲ εἶναι τὰ δεινὰ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἠπειλεῖτο ἡ ζωή του καὶ ἀπέναντι τῶν ὁποίων εὑρίσκετο ἐν ἀπολύτῳ ἀδυναμίᾳ ὁ ἄνθρωπος.

Δὲν βλέπομεν δὲ ἐν γένει πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ δικαιολογηθῇ ἡ πεποίθησις τὴν ὁποίαν πολλοὶ—ἐν οἷς ὁ De Visser (ἔνθ. ἀν.) καὶ ὁ Tylor (Primitive Culture II. σ. 229 ἑ.)—ἐξέφρασαν ὅτι τὸ ζῷον ἐγέννησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰδίαν τῆς λατρείας. Ὅτι τὸ ζῷον, τὸ ἄγριον ζῷον, ἀντελήφθη ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος ὡς φοβερὸν ἐχθρόν, τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητον. Ἀλλὰ μήπως καὶ τὸν συνάνθρωπόν του δὲν θὰ ἀντελήφθη ὡς ἔτι φοβερώτερον ἐχθρόν, ἀφοῦ καὶ σήμερον ἀκόμη οἱ ἄγριοι διεξάγουν ἀναμεταξύ των πόλεμον ἐξοντώσεως καὶ ἀναφέρονται περιπτώσεις ἐξολοθρεύσεως ὁλοκλήρων φυλῶν ἀπὸ ἄλλας φυλάς; Καὶ ὁ ἐκ τῶν ἀνθρώπων κίνδυνος, ὅπως καὶ σήμερον, θὰ ἦτο καὶ τότε ἀσφαλῶς μεγαλήτερος ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῶν ἀγρίων ζῴων. Ἐὰν ὅμως οἱ ἐχθροὶ συνάνθρωποί του δὲν ἐνέπνευσαν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰδέαν τῆς λατρείας, δὲν βλέπομεν πῶς θὰ τὴν ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν τὰ ζῷα. Βεβαίως θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ σχετικῶς ὅτι εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος διῆγε πλάνητα βίον, οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἀκόμη πολὺ ὀλίγοι καὶ περὶ αὐτοὺς εἶχον ἀντιμέτωπα κυρίως τὰ ζῷα καὶ ὄχι ἄλλους ἀνθρώπους. Ναί, ἀλλὰ ἐξ ἄλλου: πρῶτον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῇ τις ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα καὶ ἡ ἰδέα τῆς λατρείας ἀνεπτύχθησαν πρὸ τῆς μονίμου ἐγκαταστάσεως κατὰ τὸ πρωτόγονον ἐκεῖνο παλαιολιθικὸν στάδιον εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ δεύτερον αἱ ἐκ τῆς νεωτέρας παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (πάντως πρὸ δεκαπέντε χιλιάδων ἐτῶν) περισωθεῖσαι εἰς ἡμᾶς ἐπὶ τῶν σπηλαίων τῆς Γαλλίας καὶ Ἰσπανίας καθὼς καὶ ἐπὶ ὀστῶν ταράνδου παραστάσεις ζῴων δὲν παρουσιάζουσι τίποτε τὸ ὑποδηλοῦν λατρείαν[1].

1 Βλ. A. G. Spearing The childhood of art (1912) σ. 91 ἑ. Ὡραῖα διατυπώνει τοῦτο ὁ Wells (The Outline of History, Fifth revission κεφ. 10. § 1 σ. 116). «Τὰ σχέδια τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς τοῦ ῥέννου παρίστανον ἀντικείμενα πρὸς τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἔχει οἰκειότητα καὶ δὲν ὑπονοοῦν σεβασμὸν ἢ λατρείαν. Ἴσως νὰ ᾐσθάνετο οὗτος ὅτι ἡ εἰκονογράφησις ζῴων ἔκαμνε νὰ ἔλθῃ τὸ ζῷον. Ἴσως τὰ σχέδια νὰ εἶχον μαγικὸν χαρακτῆρα ὑπονοοῦντα ἐπιτυχίαν εἰς τὸ κυνήγι. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ἐγένοντο πρὸς λατρευτικοὺς σκοπούς. Καὶ ἐν γένει δὲν ὑπάρχει σχεδὸν τίποτε μεταξὺ ὅλων αὐτῶν τῶν ἔργων τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς θρησκευτικὸν ἢ μυστικὸν σύμβολον».

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος συνέλαβε πρῶτον τὴν ἰδέαν τοῦ κακοῦ καὶ συνεπῶς τὴν ἰδέαν τοῦ πονηροῦ δαίμονος καὶ κατόπιν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ δαίμονος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξελείχθη ὁ θεός, φυσικὸν ἦτο τὰ ἄϋλα αὐτὰ πνεύματα νὰ ἐντοπίσῃ εἰς ὑποπίπτοντα εἰς τὰς αἰσθήσεις του ὁρατὰ ἀντικείμενα. Καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν διὰ μὲν τοὺς πονηροὺς δαίμονας, τοὺς κυρίως δαίμονας ἐξέλεξε τὰ ζῷα. Ἐνῶ, ὅταν βραδύτερον συνέλαβε τὴν ἰδέαν τοῦ θεοῦ, τὴν θεότητα ἐνετόπισεν εἰς ἄψυχα ἀντικείμενα. Ὄχι δέ, νομίζομεν, ὅπως φαντάζεται τὰ πράγματα ὁ Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 5), ὅτι τὴν ἰδέαν τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀδιακρίτως —ἄρα καὶ τὴν ἰδέαν τοῦ θείου—ἐφαντάσθη ἀρχικῶς ὁ ἄνθρωπος ἐνυπάρχουσαν μέσα εἰς τὰ ἥμερα καὶ ἄγρια ζῷα συμφωνῶν εἰς τοῦτο μὲ τὸν de Visser (ἔνθ. ἀν. σ. 19). Καὶ χωρὶς νὰ ἐξηγῇ εἰς ἡμᾶς πόθεν καὶ πῶς συνέλαβεν ὁ ἄνθρωπος τὴν ἰδέαν τοῦ ὑπερφυσικοῦ. Ἐξ οὗ προκύπτει ἀναντιρρήτως ὅτι τὴν ἰδέαν αὐτὴν φαντάζεται ὑπάρχουσαν ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῶν προτέρων κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἔκπαλαι ἐπιστημονικῶς ἀναπόδεικτον θεωρίαν[1].

Κατὰ ταῦτα τὰ ζῷα ἐμφανίζονται, νομίζομεν, ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὴν στιγμὴν καθ᾿ ἣν τὸ πρῶτον ὁ ἄνθρωπος ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικοινωνήσῃ πρὸς τὰ πονηρὰ κατώτερα πνεύματα ἢ δαίμονας διὰ νὰ ἀσκήσῃ ἐναντίον αὐτῶν μαγείαν καὶ ἀποτροπήν, ἐνῶ βραδύτερον διὰ νὰ προσφέρῃ λατρείαν πρὸς τὰ ἀγαθὰ καὶ ἀνώτερα ὑπερφυσικὰ ὄντα, τοὺς θεούς,—ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, διδάσκουσι δὲ ἡμᾶς καὶ αὐτὰ τὰ μνημεῖα—μετεχειρίσθη λίθους, ξύλα, δένδρα καὶ ἐν γένει ἄψυχα ἀντικείμενα. Καὶ μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ ἰδέα τῆς θεότητος δὲν ἐξεχώρισεν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἰδέαν τοῦ κακοῦ δαίμονος καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐξέλιξις συνεπῶς δὲν ὁλοκληρώθη, μόνον ἐκεῖ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ζῳομορφισμοῦ τῶν θεῶν.

Ἀλλ᾿ ἐὰν ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος δὲν ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δυνατὸν νὰ λατρεύσῃ τὸ ζῷον ὡς ἐκπροσωποῦν τὴν θεότητα, πολὺ ὀλιγώτερον ἠδύνατο νὰ λατρεύσῃ τὸ ζῷον ὡς ζῷον, τὴν ὁποίαν λατρείαν παραδέχεται ὁ Taylor (ἔνθ. ἀν. σ. 469 ἑ.). Διότι ἀφ᾿ ἑνὸς τὰ ἐκ τῆς ἀπωτάτης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς περιελθόντα εἰς ἡμᾶς σχετικὰ μνημεῖα—ὅπως ἤδη εἴπομεν—οὐδεμίαν παρέχουσι περὶ τούτου μαρτυρίαν, καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου, ἀφοῦ διὰ νὰ λατρεύσῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ ζῷον ὡς ζῷον πρέπει νὰ φαντασθῇ αὐτό, ὅπως ἀκριβῶς λέγει ὁ Taylor, ὡς ἔχον δύναμιν ἀνωτέραν τῆς ἰδικῆς του, κυρίως δὲ ὡς ζῳοποιούμενον, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ψυχὴν—ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ σώματος μὲ ἀμείωτον δύναμιν,—τοῦτο προϋποθέτει ἀκριβῶς τὴν ὕπαρξιν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος, τοῦ ὑπερφυσικοῦ εἰς τὸ ὁποῖον κατὰ φυσικὸν λόγον ἀπονέμεται ἡ λατρεία καὶ ὄχι εἰς τὸ ζῷον ὡς ζῷον.

* * *

Προκειμένου τώρα εἰδικώτερον διὰ τοὺς Ἕλληνας οὔτε λόγος περὶ ἀρχικῆς παρ᾿ αὐτοῖς λατρείας τῶν ζῴων ὡς ζῴων θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ, ἀφοῦ καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων, ὅπου

1 Πρβλ. καὶ Ed. Meyer ὁ ὁποῖος ἐν Geschichte des Altertums I. σ. 115, λέγει ἐπὶ λέξει. «Καὶ ὁ μᾶλλον πρωτογενὴς ἄνθρωπος ὅταν εἰς τὸν ῥοῦν τῶν ἰδεῶν του φθάσῃ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἰδίου αὐτοῦ θανάτου προκειμένου περὶ τοῦ τί θὰ γίνῃ, ὅταν τὸ σῶμα του θὰ κεῖται πλέον νεκρόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σκεφθῇ ἄλλως παρὰ ὅτι τὸ αἰσθανόμενον καὶ σκεπτόμενον ἐγώ του, ἡ ψυχή του, θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ὑπάρχῃ». Ἡμεῖς ἀντιθέτως νομίζομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος θὰ σκεφθῇ κατ᾿ αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν εἶναι—κάθε ἄλλο—πρωτογενὴς ἄνθρωπος.

ἡ ζῳολατρεία εἶναι τόσον καταφανής, ὁ Taylor λέγει (ἔνθ. ἀν. σ. 238) ὅτι «παρ' αὐτοῖς τὰ ζῷα ἢ εἶναι ἱερὰ τῶν θεῶν ἢ οἱ θεοὶ εἶναι ἐνσαρκωμένοι κατὰ προτίμησιν εἰς ὡρισμένα ζῷα ἢ εἰκονίζονται ὑπὸ μορφὴν ζῴων». Δὲν δύναται δέ, νομίζομεν ἡμεῖς, ἐν γένει ὁ ζῳομορφισμὸς νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόδειξις ζῳολατρείας, ὅπως δὲν θεωρεῖται, βεβαίως, ὡς ἀνθρωπολατρεία τὸ γεγονὸς ὅτι βραδύτερον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν. Ἐνῷ τὸ παράδειγμα ἐξ ἄλλου τῶν Αἰγυπτίων ἀποδεικνύει μόνον τὸν μὴ ἐξαγνισμὸν τῆς θεότητος εἰς τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν ἀντίληψιν καὶ δὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν τοτεμισμόν, τὸν ὁποῖον ὑποστηρίζει ὡς ἀποτελοῦντα προστάδιον τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας ἰδίως ὁ S. Reinach[1] δὲν ὑπάρχουσιν ἄξιαι λόγου σχετικαὶ μαρτυρίαι, διὸ καὶ ὁ Nilsson ῥητῶς καὶ κατηγορηματικῶς τὸν ἀποκρούει (Hist. of Greek Relig. σ. 77), ἐμφαντικώτερον δὲ ἀκόμη ὁ Wilamowitz (Der Glaube der Hellenen I (1931) σ. 24). Ἐν γένει δὲ δὲν φαίνεται ὁ τοτεμισμός, καὶ ἂν ἀπαντᾶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς ἀγρίοις, νὰ ἀνεπτύχθη ποτὲ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀφοῦ καὶ διὰ τὴν θρησκείαν τῶν Αἰγυπτίων, ἡ ὁποία εἶναι τόσον καταφανῶς ζῳολατρική, πολλοὶ εἰδικῶς μὲ αὐτὴν ἀσχοληθέντες ἀρνοῦνται τὸν τοτεμισμὸν ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ λατρεία ὠφείλετο εἰς τὴν ἰδιότητα τοῦ ζῴου ὡς θεοῦ καὶ ὄχι ὡς τοτέμ. Ἐπὶ πλέον, ὅπως πάντες οἱ εἰδικοὶ περὶ τὰ τοιαῦτα ἀναγνωρίζουν, ὁ τοτεμισμὸς δὲν ἀποτελεῖ κυρίως λατρείαν καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς προστάδιον τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Καὶ ἐκτὸς τούτου, ὅπως πολὺ ὀρθῶς— καθ' ἃ ἀναφέρει ἡ Harrison (Themis σ. XIII)—παραδέχεται καὶ ὁ Ridgeway «ὁ τοτεμισμός, τὰ πνεύματα τῆς βλαστήσεως καὶ τὰ παρόμοια εἶναι *δευτερογενῆ φαινόμενα*, ἡ δὲ πρωτογενὴς ἀρχὴ εἶναι ἡ *ὕπαρξις* τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξευμενίσεως αὐτῆς».

Ὥστε κυρίως ἀπομένει ἓν τρίτον εἶδος μόνον κατὰ τύπους καὶ ὄχι κατ' οὐσίαν ζῳολατρείας περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς γνωστόν, οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου διῆλθεν ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς ἀπὸ στάδιον κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ζῴων ἢ ἄλλως ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ὑπῆρξεν ἐξέλιξις ζῳομορφισμοῦ ἢ θηριομορφισμοῦ τῶν θεῶν.

Ἀλλ' οὔτε αὐτό, νομίζομεν, δὲν ὑπονοεῖ κατ' ἀνάγκην ἡ παντοειδὴς ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ λατρείαν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν, καθόσον ἡ ἀνάμειξις αὕτη δύναται γενικώτερον νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ὀφειλομένη ἀρχικῶς, ὅπως εἴπομεν ἤδη, ὄχι εἰς τὴν θρησκείαν ἀλλ' εἰς τὴν μαγείαν. Εἶναι δὲ ἡ μαγεία πρᾶγμα ἀντίθετον πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ δὴ εἰδικώτερον πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν, ὅπως πάντες παραδέχονται, καθόσον ἡ μὲν ἀρχὴ τῆς μαγείας εἶναι— ὅπως πολὺ ὡραῖα λέγει ὁ L. R. Farnell[2]— ἐξαναγκασμὸς τῶν θεῶν, ἡ δὲ τῆς θρησκείας ταπεινὴ πρὸς αὐτοὺς ἔκκλησις. Καὶ ἡ μαγεία εἶναι ἀσφαλῶς παλαιοτέρα τῆς θρησκείας — ὅπερ παραδέχεται ῥητῶς καὶ ὁ Nilsson[3]— ἀφοῦ ἴχνη αὐτῆς διακρίνονται, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὰ μνημεῖα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς. Ἐπενοήθη δὲ καὶ ἐφηρμόσθη κατ' ἀνάγκην ἐναντίον τῶν πονηρῶν δαιμόνων, οἱ ὁποῖοι προϋπῆρξαν τῶν θεῶν καὶ τοὺς ὁποίους ὡς τοιούτους, ὡς πονηροὺς δὲν

1 Cultes Mythes et Religions I. σ. 12 ἑ.
2 Archiv für Religionswissenschaft (1914) σ. 19.
3 Minoan Mycenaean Religion σ. 249.

ἦτο δυνατὸν νὰ διαθέσῃ εὐμενῶς πρὸς τὸν ἑαυτόν του ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος. Ἦτο δὲ πολὺ φυσικὸν νὰ ἐντοπίσῃ ὁ ἄνθρωπος τοὺς δαίμονας εἰς τὰ ζῷα καὶ δὴ τὰ ἄγρια καὶ πονηρὰ ζῷα. Καὶ ἡ ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν θρησκείαν ἐφ᾽ ὅσον ὀφείλεται εἰς τὴν μαγείαν στερεῖται ἐξ ὁλοκλήρου λατρευτικοῦ χαρακτῆρος.

Καὶ κατὰ τὸν Gruppe[1] ἡ ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰδικώτερον εἰς τὰ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς στενὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς δαίμονας καὶ ἰδίως πρὸς τὸν δαίμονα τοῦ πυρός. Ὥστε κατ᾽ αὐτὸν ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον τὰ ζῷα εἰσήχθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ὑπῆρξεν ἡ πυρολατρεία περὶ ἧς κάμνει πολὺν λόγον ὁ Gruppe καὶ ἡ ὁποία κατ᾽ αὐτὸν ἀποτελεῖ κατώτερον προθεϊστικὸν στάδιον τῆς θρησκείας ταυτιζομένη μὲ τὴν δαιμονολατρείαν ἢ μᾶλλον δεισιδαιμονίαν. Κατὰ ταῦτα ὁ σύνδεσμος μεταξὺ θεῶν καὶ ζῴων, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖται εἰς τὸ ἐξειλιγμένον στάδιον τῆς θεοκρατικῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, δὲν προϋποθέτει κατ᾽ ἀνάγκην ἐσωτερικὴν σχέσιν τῶν θεῶν πρὸς τὰ ζῷα, ἀλλ᾽ εἶναι συνέπεια τῆς τυχαίας συνυπάρξεως ἢ μᾶλλον συναντήσεως αὐτῶν εἰς τὴν θρησκείαν. Καὶ συμφώνως μὲ μίαν τοιαύτην θεωρίαν ἡ ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν δὲν προϋποθέτει οὔτε ἀρχικὴν ζῳολατρείαν οὔτε καὶ ἁπλῶς ζῳομορφισμὸν τῶν θεῶν.

Ἐνῶ ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ἡ μυθολογία μὲ τὴν θρησκείαν καὶ συνεπῶς ἡ παντοειδὴς ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν, περὶ τῆς ὁποίας κάμνει εὐρύτατον λόγον ὁ Nilsson εἰς τὴν History of Greek Religion, οἱανδήποτε ἐξήγησιν καὶ ἂν δώσωμεν εἰς ἑκάστην εἰδικὴν περίπτωσιν δὲν δύναται νὰ ὑπονοῇ ζῳολατρείαν. Διότι ὁσονδήποτε σημαντικὴ καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῶν μύθων εἰς τὴν τυπικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας πάντως αἱ βασικαὶ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὕπαρξις ζῳολατρείας εἰς αὐτήν, ἐγεννήθησαν εἰς τὸν ἄνθρωπον πολὺ πρὸ τῆς δημιουργίας ὑπὸ τῆς φαντασίας αὐτοῦ τῶν μύθων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, νομίζομεν, ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει μόνον περὶ ἀρχικοῦ ζῳομορφισμοῦ τῶν θεῶν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν θρησκείαν, ἴσως ἐν γένει, πάντως ὅμως εἰδικώτερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ ὄχι κυριολεκτικῶς περὶ ζῳολατρείας. Διότι ὑπάρχοντος ἤδη τοῦ θεοῦ φυσικὸν ἦτο ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπονέμῃ τὴν λατρείαν εἰς τὴν θεότητα, ἀδιάφορον ἂν τὴν θεότητα ἐφαντάζετο ὑπὸ οἱανδήποτε αἰσθητὴν μορφήν. Οὔτε ἔχει δὲ σημασίαν ἐν προκειμένῳ ὅτι ἐκ τοῦ ζῳομορφισμοῦ ἠδύνατο νὰ προέλθῃ κατόπιν νόθον δευτερογενὲς εἶδος πραγματικῆς ζῳολατρείας, ὅπως ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδίως εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐὰν ἐκ τῆς ἀπροσώπου καὶ ἀΰλου μορφῆς τοῦ ζῴου ὡς γένους μετεφέρετο καταχρηστικῶς ἡ λατρεία εἰς αὐτὸ τὸ ὑλικὸν ἄτομον.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ἐξετάσῃ τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ζῳολατρείαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν παντοειδεῖς φαινομενικὰς μαρτυρίας εἶναι, νομίζομεν, ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως περισσότερον ἐν τάξει, ἐὰν κατὰ τὴν ἔρευναν ἀναχωρῇ ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι δὲν ὑπῆρξε ζῳολατρεία εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ ὄχι ἀντιστρόφως.

1 Griech. Mythologie II σ. 793.

Ὅτι ὅμως ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν ἑλληνικῶν θεῶν καὶ δὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν Αἰγυπτίων καὶ Ἀσσυρίων ἐγεννήθη ἀπ' εὐθείας ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τοῦ ζῳομορφισμοῦ, τοῦτο — στηριζόμενον ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω καὶ εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς μαρτυρίας — παραδέχεται καὶ ὁ Farnell λέγων μάλιστα ἐπὶ λέξει (Cults of the Greek States I. κεφ. II σ. 19) ὅτι «ἡ παλαιοτέρα εἰκὼν ὑπὸ τὴν ὁποίαν παριστάνετο ἡ καθ' αὑτὸ ἑλληνικὴ θεότης ἦτο ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ» καὶ ὅτι «τὰ ἀντίθετα παραδείγματα τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀναφέρῃ δὲν ἔχουν τόσην βαρύτητα ὥστε νὰ ἀποδεικνύουσι τὸ ἐναντίον» [1]. Τὸ τοῦ Farnell δὲ αὐτὸ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐστοχωτάτη ἀπάντησις εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ed. Meyer (Geschichte des Altertums II. 1 (1928) σ. 276) ὅτι «εἰς τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἑκάστη θεότης ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἐνσαρκοῦντος ζῴου», ὁ ὁποῖος ἰσχυρισμὸς — ὅπως καὶ εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην (ΑΕ 1927/28 σ. 146 ἑ.) καὶ δὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸν περισσότερον τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν θεῶν ἔχοντα σχέσιν μὲ τὸν ζῳομορφισμὸν Ποσειδῶνα, ἀναπτύσσομεν — εἶναι, νομίζομεν, ἐντελῶς ἀστήρικτος.

Καὶ τώρα ἂς ἴδωμεν, πῶς ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα αὐτὰ ὁ εἰδικώτερον ἐνδιατρίβων εἰς τὸ ζήτημα τῆς ζῳολατρείας εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν Kern. «Ὁ ἀνθρωπομορφισμός» (εἰς τὴν θρησκείαν), λέγει ἐπὶ λέξει (ἔνθ. ἀν. σ. 22) «ἀρχίζει παρ' Ἕλλησι, πιθανὸν δὲ καὶ παρὰ πολλοῖς ἄλλοις λαοῖς, διὰ τῶν ἑξῆς δύο σημείων. Πρῶτον τὰ ζῷα, *τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦδε ἐλατρεύοντο* μετεβλήθησαν εἰς μεικτὰς μορφάς, αἱ ὁποῖαι πλὴν τῶν παλαιῶν αὐτῶν μελῶν θηρίων ἐδείκνυον ἀνθρώπινον σχηματισμὸν καὶ ἔπειτα ἐδημιουργήθησαν ἀντικείμενα ἄνευ τῶν ὁποίων ὁ κατὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφὴν συλληφθεὶς θεὸς δὲν ἐφαίνετο ἔχων πραγματικὴν ὕπαρξιν καὶ τοιαῦτα ἦσαν οἱ θρόνοι καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς... Περὶ τῶν μεικτῶν αὐτῶν μορφῶν εἴτε οἱ τύποι των προέρχονται ἐν μέρει ἐξ ἀνατολῆς εἴτε ὄχι, ἕνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιον ὅτι ἐπιχειροῦσι νὰ ἀποκαταστήσωσι σύνδεσμον τοῦ νέου μετὰ τοῦ παλαιοῦ... Κατ' ἀρχὰς ἡ ἀνθρωπόμορφος παράστασις συνδέεται ὅλως ἐξωτερικῶς μετὰ τῆς θηριομόρφου· ὥστε ἔχομεν ἀνθρωπίνους μορφὰς μὲ κεφαλὴν ὄνου ἢ λέοντος. *Ἐὰν θὰ ὀνομάσωμεν αὐτὰς θεοὺς ἢ δαίμονας, τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον*... Ἐπέζησαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὰς δοξασίας τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἀποδεικνύουσιν οἱ Σάτυροι, οἱ Σιληνοί, οἱ Κένταυροι καὶ αἱ ὀρχούμεναι μορφαὶ τοῦ ἐκ Λυκοσούρας ἀγάλματος τῆς Δεσποίνης».

Ναί, ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην μας δὲν εἶναι καθόλου ἀδιάφορον, ὅπως νομίζει ὁ Kern, ἂν τὰς μεικτὰς αὐτὰς μορφὰς θὰ ἀποκαλέσωμεν θεοὺς ἢ δαίμονας. Τοὐναντίον τοῦτο ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰσχυριζόμεθα ἡμεῖς ἀκριβῶς εἶναι, ὅτι ἡ ἀνύψωσις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ δαίμονος εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ θεοῦ, — ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς θρησκείας καὶ λατρείας — ἔσχεν ὡς ἐπακολούθημα τὴν ἀνθρωπόμορφον παράστασιν τῶν θεῶν ἀσχέτως πρὸς τὸ ἂν οἱ δαίμονες πρὸ αὐτῶν ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ζῴων ἢ τεράτων ἢ μᾶλλον ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατήσῃ κατ' ἀρχὰς — ὅπως εἴπομεν ἤδη — ὁ ἀνεικονισμὸς εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν, ὁ ὁποῖος βραδύτερον

1 Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὀφείλουν νομίζομεν νὰ καταταχθῶσι καὶ τὰ διάφορα σχετικὰ παραδείγματα, ἐν οἷς καὶ τὰ ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Wilamowitz εἰς τὸ μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς παρούσης μελέτης ἐκδοθὲν περισπούδαστον ἔργον του Der Glaube der Hellenen I (1931), σ. 142 - 145. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔπρεπε κυρίως νὰ ἀποδειχθῇ εἶναι ὅτι ὁ ζῳομορφισμὸς τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀποτελεῖ προστάδιον τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ. Εἰς ἕνα δὲ τοιοῦτον συμπέρασμα δὲν καταλήγει, νομίζομεν, ἡ ἔρευνα τοῦ Wilamowitz.

κατέληξεν ἐν Ἑλλάδι εἰς τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῶν θεῶν ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τοῦ θηριομορφισμοῦ. Ὡς πρώτη δὲ φάσις τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως καὶ πρώτη ἐκδήλωσις τῆς θεοκρατικῆς ἀντιλήψεως ὑπῆρξε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ διὰ τῶν ἀψύχων ἀντικειμένων ἰδίως λίθων, δένδρων καὶ ξύλων—ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἱερὰ ξύλα παρήχθησαν πιθανῶς κατόπιν τὰ ξόανα—συμβολικὴ παράστασις τῆς ἰδέας τῆς θεότητος καὶ κατόπιν τῶν εἰδικῶν θεῶν[1], τοῦ ζῳομορφισμοῦ ἢ θηριομορφισμοῦ ἐξακολουθοῦντος, ἐὰν ὑπῆρχεν ἀρχικῶς, νὰ χρησιμοποιῆται διὰ τὴν παράστασιν τῶν δαιμόνων. Καὶ ἦτο συνεπῶς πολὺ φυσικόν, ἐνῶ παρέμειναν ἐν Ἑλλάδι οἱ ἀργοὶ ἢ ἐξειργασμένοι λίθοι καὶ τὰ ξύλα λατρευόμενα εἰς τὰ διάφορα ἱερὰ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Παυσανίου[2] παραπλεύρως πρὸς τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔφερον, ὅπως λ. χ. ἐν Θήβαις καὶ ἐν Ὑήττῳ τῆς Βοιωτίας, ἐν Φαραῖς τῆς Ἀχαΐας, ἐν Τροιζῆνι καὶ ἀλλαχοῦ, νὰ διατηρηθοῦν ἐπίσης καὶ οἱ Σιληνοί, οἱ Σάτυροι, οἱ Κένταυροι κλπ. ὡς λείψανα ἀρχικῆς ἴσως δαιμονολατρείας ἢ μᾶλλον προελληνικῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν τὰ τερατόμορφα δαιμονοειδῆ αὐτὰ πλάσματα ἦσαν ἀντικείμενα ὄχι λατρείας ἀλλ' ἀποτροπῆς. Καὶ κατὰ ταῦτα ἔχει πολὺ δίκαιον ὁ Gruppe[3] ὅταν, προκειμένου περὶ τοῦ μύθου καθ' ὃν ἡ Ρέα ὅταν ἐγέννησε τὸν Ποσειδῶνα ἐξηπάτησε τὸν Κρόνον εἰποῦσα εἰς αὐτὸν ὅτι ἐγέννησεν ἵππον, ἐκφράζῃ τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ὁ μῦθος αὐτὸς πιθανώτατα ἐπλάσθη «διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ὕπαρξιν ἱππομόρφου εἰδώλου, τὸ ὁποῖον εἶχε καταστῆ πλέον ἀκατανόητον». Ἐνῶ, ἐὰν τὰ πράγματα εἶχον ὅπως τὰ φαντάζεται ὁ Kern, τότε παρὰ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ὑπάρχουν εἰς τὰ διάφορα ἱερὰ τερατόμορφα εἴδωλα μὲ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν καὶ νὰ λατρεύωνται ἀντὶ τῶν λίθων. Πόσον δὲ ἡ ἐμψύχωσις τῶν ἀψύχων ἀντικειμένων καὶ ἡ λατρεία αὐτῶν ἀποτελεῖ ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἀπὸ τὸν ζῳομορφισμὸν ἢ τὴν ζῳολατρείαν, τοῦτο ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ἡ λατρεία τῶν βωμῶν καὶ δένδρων ἐκ παραλλήλου πρὸς τοὺς ἀνθρωπομόρφους θεούς, ἡ ὁποία ἀπαντᾶ ἤδη—ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω—εἰς τὴν παλαιοτέραν Μινωϊκὴν ἐποχήν, ὅπου ἀντιθέτως οὐδὲν ἀσφαλὲς σημεῖον ζῳολατρείας παρατηρεῖται, ὅπως καὶ ὁ Nilsson[4] παραδέχεται.

Τὰ ζῷα λοιπὸν οὔτε ἐλατρεύοντο, ὅπως παραδέχεται ὁ Kern, οὔτε αὐτὰ ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Τοὐναντίον τὰ ζῷα καὶ τὰ τέρατα παριστάνουσι τὸ πολὺ κατώτερα δαιμονικὰ ὄντα—ὅπως, θὰ ἴδωμεν, ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς ὁ Kern διὰ τὴν Μινωϊκὴν θρησκείαν—εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἀπενέμετο λατρεία, ἀλλὰ κατὰ τῶν ὁποίων ἐφηρμόζετο μαγεία καὶ ἀποτροπή. Τὰ ἄψυχα δὲ ἀντικείμενα λίθοι, ξύλα καὶ δένδρα ὡς σύμβολα τῶν θεῶν καὶ πρωτήτερα τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προελθόντων ἡρώων,—πάντως ὅμως ἐννοιῶν ἐχουσῶν ὡς βάσιν τὸν *ἐσωτερικὸν ἀνθρωπομορφισμὸν*—αὐτὰ ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην φάσιν τῆς κυρίως θρησκευτικῆς ἐξελίξεως. Καὶ μόνον τώρα ἔρχεται ὡς πολὺ φυσικὴ ἡ δευτέρα φάσις τῆς ἐξελίξεως πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν ἀνθρωπομορφισμὸν ἐν Ἑλλάδι ἡ θρονολατρεία ἢ βωμολατρεία, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Kern. Ἐνῶ, ἐὰν ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν εἶχεν ὡς ἀρχὴν τὸν ζῳομορφισμὸν ἢ θηριομορφισμόν, δὲν

1 Τοῦτο παραδέχεται ἀνεπιφυλάκτως καὶ ὁ Farnell Cults of the Greek States I σ. 15.

2 Παυσανίου IX, 12, 4 καὶ 24, 3· VII 22, 4· II, 31, 4.

3 Griech. Mythologie κλπ. II σ. 114 1.

4 Minoan Mycenaean Religion σ. 321 - 322 καὶ 327-328.

βλέπομεν τίνα λόγον θὰ εἶχεν ἡ θρονολατρεία ὡς διάμεσος σταθμός. Τὸ φυσικὸν θὰ ἦτο ἡ μορφὴ τοῦ ζῴου ἢ θηρίου νὰ γίνῃ μεικτή, νὰ προσλάβῃ ἀνθρώπινα μέλη—ὅπως εἴδομεν, παραδέχεται ὁ Kern—καὶ διὰ βαθμιαίας ἐξαγνίσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ προσώπου νὰ γίνῃ ἐν τέλει καθαρῶς ἀνθρωπίνη. Ὁ θρόνος καὶ ὁ βωμὸς ἀπ᾽ ἐναντίας ἀποτελοῦν μᾶλλον ἐξέλιξιν ἐκ τοῦ ἀργοῦ λίθου καὶ τοῦ κίονος, τῆς στήλης, τοῦ ὀβελίσκου, τοῦ βαιτύλου, καὶ καθιστῶσιν ἐμφανεστέραν καὶ μᾶλλον αἰσθητὴν τὴν σχέσιν τοῦ ὁρατοῦ ἀντικειμένου ὡς συμβόλου πρὸς τὴν ἀόρατον ὑπερφυσικὴν δύναμιν. Καὶ ὁ θρόνος ὡς προανθρωπομορφικὸν ἀντικείμενον λατρείας πιστοποιεῖ ἀκριβῶς τὴν ὑπὸ τοῦ χρησιμοποιοῦντος αὐτὸν ἀνθρώπου ἀντίληψιν τοῦ θεοῦ ὡς ὑπερτάτου βασιλέως, ὁ ὁποῖος κάθηται ἐπὶ θρόνου κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ γηΐνου βασιλέως, ὅπως πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Kern.

Δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἀμφιβολία—ὅπως ἤδη ἐλέχθη (βλ. σχετικῶς καὶ Rhode, Psyche, σ. 135)—ὅτι εἰς τὴν βωμολατρείαν ἐντὸς ἱεροῦ χώρου, ἡ ὁποία ἐπεκράτει εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἐποχήν, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἐπηκολούθησεν ἡ λατρεία τῶν θεῶν πρὸ πλαστικῶν ὁμοιωμάτων—ξοάνων—ἐντὸς ναῶν, καὶ δὲν ὑπάρχουν κανενὸς εἴδους μαρτυρίαι περὶ διαμέσου σταδίου, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ζῴων ἢ τεράτων. Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν ἢ καὶ πρὸ αὐτῆς ὑπῆρχε καὶ λατρεία τῶν νεκρῶν ἢ ἡ λατρεία τῶν προγόνων, ἐξ ὧν ἐξειλίχθησαν οἱ ἥρωες, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι καὶ τὰ διάφορα αὐτὰ εἴδη τῆς λατρείας ἀσχέτως τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν σχέσεως καὶ ἐξελίξεως ἀποκλείουν τὴν λατρείαν τῶν ζῴων. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἀφήνουν καμμίαν θέσιν εἰς τὸν ἁπλοῦν ζῳομορφισμόν. Δηλαδὴ θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὅλα τὰ εἴδη τῆς λατρείας ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἔχουσιν ὡς βάσιν τὸν ἐσωτερικὸν ἀνθρωπομορφισμόν, ἀδιάφορον, ἐὰν ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ ἐκδήλωσις εἰς ἀνθρωπόμορφα καὶ δὴ πλαστικὰ λατρευτικὰ ὁμοιώματα ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ.

* * *

Ὅτι οὔτε ἡ ζῳολατρεία ἀπετέλεσε προστάδιον τῆς θεολατρείας, ἀλλ᾽ οὔτε ὁ ζῳομορφισμὸς προστάδιον τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν τοῦτο ἐνισχύεται ἐπίσης καὶ ὑπὸ τῆς μαρτυρίας τῶν μνημείων τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Μινωϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὰ ὁποῖα ἐκπροσωποῦντα παλαιότερον στάδιον θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἐν Ἑλλάδι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ζῳόμεικτα τερατώδη ὄντα ἀπαντῶσι καὶ καθαρῶς ἀνθρώπιναι μορφαὶ θεῶν[1], αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον προφανῶς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐξακολούθουν νὰ μὴ ἔχουν κανὲν σημεῖον ζῳομορφισμοῦ. Εἶναι δὲ λίαν σημαντικὸν δι᾽ ἡμᾶς ὅτι περὶ τῶν ἐν λόγῳ μεικτῶν μορφῶν καὶ αὐτὸς ὁ Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 25) ἀνομολογεῖ ὅτι ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς κατώτερα ὄντα, δαίμονας οἱ ὁποῖοι, λέγει, ἦσαν δοῦλοι τῶν μεγάλων θεῶν, ὅπως τοῦτο πρὸ καιροῦ ἐτόνισεν ὁ Karo[2]. Τοῦτο δὲ πιστοποιεῖ ἀκριβῶς τὸν ἡμέτερον ἰσχυρισμὸν ὅτι εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν—καὶ ἐὰν ἀκόμη συνυπαγάγωμεν εἰς αὐτὴν καὶ τὴν Μυκηναϊ-

1 Τοιαῦται εἶναι ἰδίως αἱ μορφαὶ τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ σφραγίδων ἐν JHS (21) 1901 σ. 100-204 εἰκ. 4, 43, 44, 51, 64 καὶ τόμ. (45) 1915 σ. 11. εἰκ. 12, 11. Nilsson MMR σ. 125. εἰκ. 26. Ἀρχ. Δελτίον, 2, (1918) παραρτ. πίν. 1, εἰκ. 1.

2 Archiv für Religionswissenschaft (1904) σ. 153.

κὴν καὶ Μινωϊκὴν συμφώνως πρὸς τὸν Kern — ὁ θηριομορφισμὸς καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ὑπῆρξαν δύο ἐντελῶς διαφορετικὰ καὶ ἀπ᾽ ἀρχῆς μέχρι τέλους χωριστὰ ἀπ᾽ ἀλλήλων πράγματα. Καὶ ὁ μὲν θηριομορφισμὸς — μεικταὶ μορφαὶ — ἐπενοήθη ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς δαίμονας εἴτε ἐγένετο αὐτοῦ χρῆσις πρὸ τῆς ἀνθρωπομόρφου ἀπεικονίσεως τῶν θεῶν εἴτε μετ᾽ αὐτὴν — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἴσως καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν, ἀλλ᾽ εἶναι ζήτημα ἐξαρτώμενον κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις καὶ τεχνικοὺς λόγους — ἐνῷ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ἐφηρμόσθη ἐξ ἀρχῆς καθαρὸς εἰς τοὺς θεούς. Καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν βλέπομεν πῶς αἱ μεικταὶ μορφαὶ τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς, εἴτε δημιουργήματα τῆς ἐπιχωρίου τέχνης ἢ δάνειοι τύποι ἐξ ᾽Ανατολῆς — ἀδιάφορον — δύνανται νὰ ὑπενθυμίζουν κατὰ τὸν Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 19) τὴν πάλην μεταξὺ θηριομορφισμοῦ καὶ ἀνθρωπομορφισμοῦ.

Χαρακτηριστικὴν ἐπισφράγισιν τῶν ἀντιλήψεων ἡμῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης, ἰδίως σφραγιδοτύπους, ἀκριβῶς τὰ ζῷα καὶ αἱ ἐκ τῶν ζῴων παραχθεῖσαι μεικταὶ δαιμονικαὶ μορφαὶ παρουσιάζονται εἴτε φρουροῦσαι εἴτε ἀπονέμουσαι λατρείαν εἰς τοὺς ἱεροὺς κίονας καὶ βωμοὺς καὶ τὰ ἱερὰ δένδρα, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουσι συμβολικῶς τοὺς θεούς[1]. Εἰς τὴν κατηγορίαν δὲ αὐτὴν ὑπάγεται κατὰ τὴν γνώμην μας καὶ ὁ περίφημος ἐκ Κνωσοῦ σφραγιδότυπος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἑκατέρωθεν ἱεροῦ δένδρου ἀφ᾽ ἑνὸς ἀνθρωπίνη μορφὴ καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ὁ Μινώταυρος, ἥτις παράστασις, ὅπως καὶ ὁ Nilsson τονίζει, (MMR σ. 321 - 322) κακῶς ἐθεωρήθη ὅτι ὑποδηλοῖ ζῳολατρείαν[2]. ᾽Ενῷ εἰς ἄλλας παραστάσεις βλέπομεν τὰ αὐτὰ ζῳόμικτα δαιμονικὰ πλάσματα εἰς τὴν αὐτὴν στάσιν ὑποτελείας ἐνώπιον καθαρῶς ἀνθρωπομόρφων θεοτήτων, ὅπως ἰδίως ἐπὶ τοῦ περιφήμου χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ Τίρυνθος[3]. Δηλαδὴ τὰ μνημεῖα τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης παρουσιάζουσιν εἰς ἡμᾶς πλήρη τὴν ἐξέλιξιν ἐκ τῆς ἀνεικονικῆς παραστάσεως τῶν θεῶν εἰς τὴν καθαρῶς ἀνθρωπόμορφον τοιαύτην κατ᾽ εὐθεῖαν ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τοῦ ζῳομορφισμοῦ καὶ τοῦ θηριομορφισμοῦ ἐν γένει τὴν ὁποίαν παρέμβασιν παραδέχεται ὁ Kern. Τοῦτο δὲ ἀσχέτως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ καθαρῶς τεχνικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπομόρφου πλαστικῆς αὐτῶν μορφῆς περὶ ἧς θὰ κάμωμεν λόγον κατωτέρω.

Τὸ γεγονὸς δὲ ἐξ ἄλλου ὅτι εἰς τὰς τοιαύτας παραστάσεις τῆς κρητομυκηναϊκῆς διακοσμητικῆς τέχνης δὲν πρόκειται περὶ πραγματικῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων θεῶν ἀλλὰ περὶ δημιουργημάτων τῆς φαντασίας τοῦ τεχνίτου ὅπως ὁ Nilsson τονίζει (MMR σ. 296) καὶ ἡ

1 Διὰ σχετικὰς εἰκόνας ὅρα. JHS XXI, (1901) σ. 100 - 204.

2 BSA (VII) 1900 - 1901, σ. 18 εἰκ. 7α. Ὅπως φαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα ἡ μὲν ἀνθρωπίνου μορφὴ ἐστραμμένη καὶ κύπτουσα πρὸς τὸν Μινώταυρον «ἀτενίζει αὐτὸν μετ᾽ ἐκπλήξεως» κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Nilsson, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς γενικῆς αὐτῆς ἐκφράσεως καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὰ κάτω θέσεως τῆς χειρὸς ἀποκλείεται ἡ πρὸς τὸν Μινώταυρον λατρεία. ᾽Ενῷ ἀντιθέτως ἀνατεταμένην εἰς σχῆμα λατρείας ἔχει τὴν χεῖρα ὁ Μινώταυρος. ᾽Εὰν δὲ λάβωμεν περαιτέρω ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο μορφῶν εἰκονίζεται δένδρον τότε ἡ ὀρθοτέρα ἐξήγησις, νομίζομεν, θὰ ἦτο ἴσως, ὅτι ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ ἢ τοὐλάχιστον ὁ Μινώταυρος προσφέρει λατρείαν πρὸς τὸ ἱερὸν δένδρον. Πιθανὸν δὲ ἡ ἀνθρωπίνη μορφή, ἡ ὁποία φέρει θώρακα, ἄρα εἶναι ὡπλισμένη, νὰ ἐπετέθη κατὰ τοῦ Μινωταύρου, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν κίνδυνον κατέφυγεν εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ἱεροῦ δένδρου. Τὸ ὅτι δὲ ὁ Μινώταυρος εἰκονίζεται καθήμενος δὲν ἀποκλείεται τοῦτο νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ τεχνίτου νὰ δικαιολογήσῃ καὶ κεκαμμένην στάσιν, τὴν ὁποίαν ἠναγκάσθη νὰ δώσῃ εἰς τὸν Μινώταυρον ἕνεκα τοῦ στενοῦ ᾠοειδοῦς χώρου τῆς σφραγῖδος.

3 M. P. Nilsson MMR εἰκ. 26.

λατρεία ἀπενέμετο τότε εἰς εἰδώλια τοῦ κωδωνοειδοῦς τύπου[1] ἢ ἐντελῶς ἀνεικονικά, ὅπως τὰ ἐκ Κυκλάδων[2] — μολονότι ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ καλλιτεχνικήν του φαντασίαν ἔπλαττε τοὺς θεοὺς ἐπὶ ἀνθρωπίνην μορφὴν — δεικνύει ἀκριβῶς, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν, ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν εἰς τὴν θρησκείαν δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν χρησιμοποίησιν ἀνθρωπομόρφων ὁμοιωμάτων τῶν θεῶν, ἔστω καὶ ἀξέστων, εἰς τὴν λατρείαν, ὅπερ ἐξαρτᾶται ἀπὸ διαφόρους ἄλλας συνθήκας. Ἐπὶ πλέον δὲ τὰ ἐν λόγῳ κρητομυκηναϊκὰ μνημεῖα δεικνύουσι ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν πρὸς τὴν καθαρῶς ἀνθρωπόμορφον παράστασιν τῶν θεῶν καὶ τὴν θέσιν τῶν ζῴων καὶ τῶν κατωτέρας δαιμονικὰς συλλήψεις εἰκονιζουσῶν μεικτῶν μορφῶν εἰς τὴν Μινωϊκὴν θρησκείαν, ἡ ὁποία θέσις συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ τὴν ἡμετέραν περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς ζῳολατρείας ἀντίληψιν.

* * *

Ἀπὸ μίαν ἀκριβῶς ἀντίθετον πρὸς τὴν ἡμετέραν πεποίθησιν ἀναχωρεῖ ὁ G. Glotz[3], ὁ ὁποῖος παραδέχεται ἀδιστάκτως τὴν ζῳολατρείαν ὡς ἀποτελοῦσαν φυσικὸν προστάδιον τῆς θρησκείας ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ τῆς παλαιοτέρας μινωϊκῆς θρησκείας — μολονότι ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν μινωϊκήν. Ἀναφέρει δὲ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης του τὰ μεταξὺ τῶν νεολιθικῶν μνημείων εὑρεθέντα ἐν Κρήτῃ εἰδώλια περιστερῶν[4], τὰ ὁποῖα κατ᾿ αὐτὸν εἰκόνιζον θεὰν περιστεράν, ἡ ὁποία βραδύτερον ἐγένετο ἁπλοῦν σύμβολον τῆς θεᾶς, ὅταν αὕτη προσέλαβεν ἀνθρωπίνην μορφήν. Καὶ ὁ μὲν Nilsson πραγματευόμενος εἰδικώτερον τὸ ζήτημα τῶν πτηνῶν εἰς τὴν Μινωϊκὴν θρησκείαν (MMR κεφ. X) πολὺ ὀρθῶς καταλήγει εἰς ἐντελῶς ἀντίθετα συμπεράσματα, λέγων μάλιστα ἐν τέλει ἐπὶ λέξει (ἔνθ. ἀν. σ. 290). «Συνεπῶς ὅπου εὑρίσκονται εἰκόνες πτηνῶν μετ᾿ ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα παρέχουσιν ἐνδείξεις περὶ τῆς σημασίας των, αὕτη πρέπει νὰ παραμένῃ ἀβεβαία. Οὕτω δὲν δικαιούμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι εἰκόνες πτηνῶν ἐκ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς» — τὰς ὁποίας ἀκριβῶς ἔχει ὑπ᾿ ὄψει ὁ Glotz — «αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶσι μετ᾿ ἄλλων εἰκόνων ζῴων καὶ ἀνθρώπων ἔχουσιν οἱανδήποτε θρησκευτικὴν σημασίαν»[5]. Ἡμεῖς δὲ θὰ εἴχομεν

1 Τοιαῦτα δείγματα παρέχουν ἡμῖν τὸ ἐκ Κνωσοῦ ἐν BSA VIII σ. 6. 98. εἰκ. 56 καὶ ἐκ Γουρνιᾶς ἐν H R. Hall. Aegean Archaeology (1915) εἰκ. 55.

2 Ὅρα Valentin Müller Frühe Plastik in Griechenland (1929) πίν. II.

3 La civilisation egéenne (1923) σ. 226 ἑ.

4 Πρόκειται προφανῶς περὶ τῶν πτηνῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς, τῶν εὑρεθέντων εἰς τὸ ἐν Γουρνιαῖς ἱερὸν μετὰ τῶν ἀνθρωπομόρφων εἰδώλων μὲ τοὺς ὄφεις τῶν εἰκονιζόντων πιθανῶς θεότητας (Nilsson MMR σ. 228 καὶ σ. 75 εἰκ. 3^{a}, 3, 4). Καθὼς καὶ περὶ τῶν ἐπίσης ἐξ ὀπτῆς γῆς πτηνῶν τῶν εὑρεθέντων μαζὺ μὲ κωδωνοειδῆ εἰδώλια εἰς τὴν ΝΔ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἁγίας Τριάδος (Nilsson ἔνθ. ἀν. σελ. 228).

5 Εἶναι ἐν τούτοις ἀληθὲς ὅτι τοῦτο δὲν ἐμποδίζει τὸν Nilsson νὰ παραδέχεται παρακάτω (ἔνθ. ἀν. σ. 437) ὅτι κατὰ τὴν παλαιὰν ἀντίληψιν οἱ θεοὶ ἐνεφανίζοντο ὡς πτηνά. Αὐτὸ ὅμως ὀφείλεται, νομίζομεν, εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν σύγχυσιν ἐν προκειμένῳ. Ἡ συμβολικὴ σχέσις τῶν διαφόρων ζῴων πρὸς τοὺς θεοὺς δὲν πρέπει, νομίζομεν, νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς κυρίως ζῳολατρεία, δηλαδὴ λατρεία τῶν ζῴων ὡς ζῴων, ἀλλ᾿ οὔτε καὶ ὡς λατρεία τῶν θεῶν ὑπὸ μορφὴν ζῴων. Καὶ τὸ ἱερὸν ζῷον ἢ πτηνὸν ἑνὸς θεοῦ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ αὐτὸν τὸν θεόν. Εἰς τὴν ἀντίθετον πεπλανημένην ἀντίληψιν ὀφείλεται, νομίζομεν, καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ A. B. Cook Zeus I σ. 430 ὅτι ὁ κριὸς τοῦ Φρίξου ἦτο αὐτὸς ὁ Ζεὺς ὑπὸ μορφὴν ζῴου. Ὅτι δὲ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ὀρθὸς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς: Ἐὰν ὁ κριὸς ἦτο αὐτὸς ὁ Ζεύς, πῶς — καὶ ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ζεὺς χωρὶς κανένα προφανῶς λόγον κατῆλθε μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑπηρετικὸν πρόσωπον τοῦ Φρίξου — ἐθυσιάσθη κατόπιν ὑπ᾿ αὐτοῦ τοῦ Φρίξου εἰς τὸν Ἄρην καὶ πῶς ἐθυσιάσθη ἐν γένει; Ἡ θυσία τοῦ κριοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ σχετικοῦ μύθου, ἀποκλείει κάθε ἰδέαν ὅτι ὁ κριὸς ἦτο αὐτὸς ὁ Ζεύς.

νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ἐὰν λάβωμεν ὡς βάσιν τὴν παράστασιν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἔχει τὴν περιστερὰν ὡς σύμβολον, ὡς ἱερὸν αὐτῆς πτηνὸν ἀπαράλλακτα ὅπως ἡ «πότνια θηρῶν» ἢ ἡ Ἄρτεμις ἢ ἡ «Θεὰ τῶν ὄφεων» ἔχουσι τὸν λέοντα, ἢ πάνθηρα ἢ ὄφιν—τότε βλέπομεν ὅτι καὶ ὅταν ἡ περιστερὰ εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν εἰκονίζεται μόνη δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἦναί τι πλέον τοῦ συμβόλου τῆς θεότητος, καὶ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν δευτέραν καὶ ὑστερωτέραν περίπτωσιν εἶναι ὅτι εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν δὲν ὑπάρχει ἡ εἰκὼν τῆς θεᾶς. Καὶ δὲν ὑπάρχει, διότι ὁ ἄνθρωπος ἢ ἡ τέχνη δὲν εἶχε τολμήσει ἀκόμη νὰ ἀπεικονίσῃ τὴν θεὰν καὶ ἦτο ἀπαραίτητον σύμβολόν τι—ἐδῶ ἡ περιστερά, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς «ποτνίας θηρῶν» ὁ λέων—διὰ νὰ ὑπομιμνήσκῃ εἰς ἡμᾶς τὴν θεάν, νὰ μᾶς κάμνῃ νὰ τὴν φανταζώμεθα. Εἶναι δὲ ἀδιάφορον ἂν τὸ σύμβολον αὐτὸ ἦτο εἰκονικόν, ὅπως ἐδῶ ἡ περιστερά, ἐκεῖ ὁ λέων, ἢ ἦτο ἀνεικονικὸν ἤτοι λίθος (βαιτύλος) ἢ ξύλον ἢ δένδρον κλπ. Ὥστε ἡ λατρεία ἀπενέμετο εἰς τὴν θεότητα εἴτε ἡ θεότης εἰκονίζετο ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφὴν εἴτε ὄχι.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Glotz (ἔνθ. ἀν. σ. 278—279) ὅτι ἡ θεωρία καθ' ἣν τὰ ζῳόμορφα ἢ μεικτὰ ὄντα παριστάνουσι δαίμονας, οἱ δὲ θεοὶ εἰκονίζονται μόνον καθαρῶς ἀνθρωπόμορφοι, εἶναι αὐθαίρετος καὶ ὅτι σύγχυσις ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν παραστάσεων θεῶν καὶ δαιμόνων εἰς τὴν μινωϊκὴν τέχνην, θὰ εἴχομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀσφαλῶς διακριτικὸν γνώρισμα μεταξὺ θεῶν καὶ δαιμόνων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία περὶ καθαρῶς ἀνθρωπομόρφων παραστάσεων τῶν θεῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δαίμονας, εἶναι ἡ ἀπονομὴ λατρείας, ἡ ὁποία εἰς τὰ περισωθέντα εἰς ἡμᾶς μινωϊκὰ καὶ μυκηναϊκὰ μνημεῖα τέχνης παρέχεται μόνον—ὅπως ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν—εἰς τοὺς ἀνθρωπομόρφους θεούς. Τοῦτο πολὺ ὀρθῶς τονίζει καὶ ὁ Karo[1], λέγων μάλιστα ἐπὶ λέξει: «Τὰ μυθικὰ ὄντα καὶ οἱ δαίμονες ἐμφανίζονται πάντοτε ὡς ὑπηρέται τῶν θεῶν καὶ οὐδέποτε ἀπονέμεται εἰς αὐτοὺς λατρεία. Οὔτε εἶναι παλαιότεραι θεότητες ὑποβιβασθεῖσαι εἰς ὑπηρέτας, καθόσον δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ὕπαρξίς των πρὸ τῆς τρίτης μεσομινωϊκῆς περιόδου, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἀπαντῶσιν ἐν Κρήτῃ καθαρῶς ἀνθρωπόμορφοι θεότητες».

*
* *

Μολονότι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνθρωπόμορφος ἀντίληψις τῆς θεότητος ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει, ὅπως εἴπομεν, νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴν παράστασιν τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ὑπὸ τῆς τέχνης καὶ δὴ εἰς πλαστικὴν εἰκόνα διὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς καὶ ὅτι τὸ πρῶτον δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην τὸ δεύτερον—ὅπως παρατηρεῖται εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν ἐποχήν, καθ' ἃ ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν—δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἄμοιρον σημασίας διὰ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα ἐνταῦθα ὅτι ὑπάρχει καὶ θεωρία κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ καθαρῶς ἀνθρωπόμορφα ἀγάλματα τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην προῆλθον ἀρχικῶς κατ' εὐθεῖαν διὰ βαθμιαίας τεχνικῆς ἐξελίξεως ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ, ἀποκλειομένης οὕτω τῆς παρεμβάσεως τοῦ ζῳομορφισμοῦ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἡ μετατροπὴ δὲ αὕτη ἐγένετο δι' ἁπλῆς ἐγχαράξεως ἢ προσθήκης ἐν γένει, ἀνθρωπίνων χαρακτηριστικῶν ἐπὶ τῶν λατρευτικῶν λίθων, βαιτύλων, ἢ ξύλων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν τῇ μεσημβρινῇ ἰδίως Γαλλίᾳ εὑρεθέντων ἐπιτυμβίων

1 Real - Lex. d. Vorgeschichte τ. 11 Religion σ. 93 - 94.

μνημείων τῆς ὑστερολιθικῆς ἐποχῆς τῶν ἀποτελουμένων ἐκ κωνικῶν λίθων ἴσων περίπου μὲ τὸ ἀνάστημα ἀνθρώπου καὶ γνωστῶν ὡς *statues-menhirs*[1].

Μεταξὺ τῶν προϊστορικῶν εἰδωλίων τῶν εὑρεθέντων ἐν Ἑλλάδι[2] ὑπάρχουσι πολλὰ ἐντελῶς ἀνεικονικὰ ἰδίως ἐκ Κυκλάδων, ἐνῶ μεταξὺ τῶν εὑρεθέντων ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπάρχουσι δείγματα[3] ὑποδηλοῦντα πιθανῶς τὸν τρόπον καθ᾽ ὅν, ὅπως ὁ Schuchhardt (ἔνθ. ἀν. σ. 90-91) τονίζει, θὰ ἦτο δυνατὸν ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ λατρευτικοῦ εἰδωλίου νὰ παραχθῇ διὰ καθαρῶς τεχνικῆς ἐξελίξεως τὸ ἀνθρωπόμορφον τοιοῦτον. Ἀνήκουσι δὲ τὰ τοιαῦτα εἰδώλια κατὰ τὸν Childe (ἔνθ. ἀν. σ. 73) εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης περιόδου τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλίας (2300-1800 π. Χ.).

Τὸν αὐτὸν τρόπον πιθανῶς τεχνικῆς μεταβάσεως ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ εἰς τὸ εἰκονικὸν καὶ ἀνθρωπόμορφον ὑποδηλοῦν καὶ προϊστορικὰ λίθινα καὶ πήλινα εἰδώλια ἐκ Τροίας (Schuchhardt ἔνθ. ἀν. εἰκ. 46). Ἐνῶ ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως φαίνονται ἐκπροσωποῦντα τὰ ἐκ Κρήτης, ὅπως τὸ ἐκ Κνωσοῦ καὶ τὸ ἐκ Γουρνιᾶ, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ προέλευσις θὰ ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ εἰς τὸ κωδωνοειδὲς σχῆμα καὶ τὸν μακρὸν λαιμόν.

Ὡς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν δημιουργησάντων τὰ statues-menhirs, ὅπως παρατηροῦμεν, κυρίως ἡ μύτη ἡ ὁποία κανονικῶς ἀπαντᾷ εἰς ὅλα τὰ δείγματα ἐκ τῶν τάφων τοῦ Petit Morin τῆς Γαλλίας (Schuchhardt ἔνθ. ἀν. εἰκ. 25). Εἶναι δὲ ἄξιον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι καὶ εἰς τὰ παλαιότερα μυκηναϊκὰ εἰδώλια[4] χαρακτηριστικὸν γνώρισμα εἶναι ἡ ἐξέχουσα ῥαμφοειδὴς μύτη καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ὑστερώτερα κωδωνοειδῆ τὰ εὑρεθέντα ἐν Βοιωτίᾳ[5]. Ἐνῷ ἐξ ἄλλου προκειμένου περὶ μνημείων μεγάλης πλαστικῆς ἔχομεν τὸ ὑπὸ Παυσανίου ἀναφερόμενον χαλκοῦν ξόανον τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Ἀμύκλαις — τὸ μόνον προαρχαϊκὸν ξόανον τοῦ ὁποίου ἔχομεν λεπτομερῆ περιγραφὴν (ὅρα Stanley Casson The Technique of early Greek Sculpture σ. 56). Εἰς τοῦτο κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Παυσανίου περιγραφὴν (III, 19, 2.) πλὴν τοῦ προσώπου τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν «τὸ λοιπὸν χαλκῷ κίονί ἐστιν εἰκασμένον», ὅπως βλέπομεν ἐκ τῶν τύπων αὐτοῦ ἐπὶ νομισμάτων τῆς Λακεδαίμονος ἰδίως τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Ὅτι ἡ περίπτωσις τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέχεια ἐκ τῶν προϊστορικῶν χρόνων τῆς ἐξελίξεως τοῦ εἰκονικοῦ ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ, τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὸν Παυσανίαν (ἔνθ. ἀν.) τὸ βάθρον τοῦ ἐν λόγῳ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος ἦτο ὁ τάφος τοῦ προελληνικοῦ Ὑακίνθου τὸν ὁποῖον

1 Ὅρα Déchelette Manuel d'Archéologie Préhistorique I (1908) σ. 588 εἰκ. 226. Schuchhardt Alteuropa (1926) εἰκ. 25. M. Hoernes Urgeschichte d. bild. Kunst (1915) σ. 217, 1-3. Τὴν θεωρίαν ταύτην περὶ τῆς ἐκ τῶν ἀργῶν λίθων καὶ βαιτύλων ἐξελίξεως τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν λόγῳ μνημείων τῆς Γαλλίας, τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζει κυρίως ὁ Schuchhardt (Alteuropa σ. 66 ἑ.) ἀνεπιφυλάκτως παραδέχεται πλὴν ἄλλων ὁ Ch. Picard (La sculpture antique σ. 234) καθὼς καὶ ὁ Déonna (Dédale (1930) σ. 50 ἑ.) ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Karo (Eberts Real. Lex. d. Vorgeschichte τ. 6 Idol σελ. 30) τὴν ἀποκρούει καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Childe (The Dawn of Europaean Civilization (1927) σ. 284.

2 Πλήρη ἀπεικόνισιν τῶν διαφόρων αὐτῶν τύπων ἐν Valentin Müller, Frühe Plastik in Griechenland (1929) πίν.

3 Wace and Thompson Prehistoric Thessaly σ. 49 εἰκ. 25 καὶ Schuchhardt ἔνθ. ἀν. εἰκ. 44.

4 Winter Die ant. Terrakotten I. σ. 2-3 καὶ Val. Müller ἔνθ. ἀν. πίν. XVII.

5 Winter ἔνθ. ἀν. σελ. 4-6 καὶ V. Müller ἔνθ. ἀν. πίν. XVIII.

ὑπεκατέστησε βραδύτερον ὁ Ἀπόλλων (ὅρα σχετικῶς καὶ Nilsson MM Religion σ. 414) καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ἐξηκολούθει νὰ ἀπονέμεται λατρεία, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν λόγων τοῦ Παυσανίου. Ἐνίσχυσιν ἐπὶ πλέον τῆς τοιαύτης περὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος ὑποθέσεως δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι ἀποτελοῦν οἱ ἐπὶ νομισμάτων τῆς Ἀμβρακίας καὶ ἄλλων πόλεων εἰκονιζόμενοι ἱεροὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ὀβελίσκοι.

Ἐὰν ὅμως πάλιν λάβωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι διὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην — ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν περιελθόντων εἰς ἡμᾶς μνημείων αὐτῆς — δὲν ἦτο καθόλου δύσκολον νὰ κατασκευάσῃ εἴδωλα ὅμοια ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως πρὸς τὰ παλαιότερα ξόανα τῆς λατρείας, συνάγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι θρησκευτικοὶ λόγοι, λόγοι λατρείας, ἠμπόδιζον τὴν δημιουργίαν ξοάνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχήν. Κατὰ συνέπειαν ἐὰν εἰς παλαιοτάτους προϊστορικοὺς χρόνους ἀλλαχοῦ — ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν σχετικῶν μνημείων τῆς Γαλλίας τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν — οἱ πρὸ τῶν τάφων τοποθετημένοι μεγάλοι λίθοι οἱ συμβολίζοντες τὴν ψυχὴν τῶν νεκρῶν ἢ μᾶλλον θεότητα, σὺν τῷ χρόνῳ προσέλαβον ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, χωρὶς βεβαίως νὰ ἕπεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ βαθμηδὸν ἐξειλίχθησαν εἰς ἀγάλματα, τὸ τοιοῦτον δὲ σημαίνει ὅτι τὰ πράγματα ὤφειλον νὰ συμβοῦν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐν Ἑλλάδι. Ἀφοῦ ἐν Ἑλλάδι δὲν εὑρέθησαν ἐκ τῆς νεολιθικῆς ἢ λιθοχάλκου ἐποχῆς τοιαῦτα μνημεῖα, ἀφοῦ περὶ ὑπάρξεως ξοάνων λατρείας ἐν Ἑλλάδι πρὸ τοῦ 8^{ου} αἰῶνος δὲν ἔχομεν καμμίαν σαφῆ μαρτυρίαν, καὶ ἀφοῦ εἰς διαφόρους ἱεροὺς χώρους ἐν Ἑλλάδι παρὰ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν εὑρίσκοντο μέχρι ὑστερωτέρων χρόνων — ὅπως ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω — ἀργοὶ λίθοι φέροντες ὀνόματα θεῶν, ἐνῶ συμφώνως πρὸς τὰ παρατηρηθέντα ἐν Γαλλίᾳ μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ φέροντες ἴχνη ἀνθρωπομορφισμοῦ. Τὰ δὲ παλαιότερα ἐν Ἑλλάδι ἀνθρωπόμορφα λατρευτικὰ εἴδωλα τῶν θεῶν, περὶ τῶν ὁποίων κάμνει λόγον ἡ παράδοσις, δὲν εἶναι λίθινα οὔτε ἀναφέρονται τοποθετημένα ἐν ὑπαίθρῳ, ἀλλ᾽ ἦσαν ξύλινα ξόανα λατρευόμενα ἐντὸς σηκῶν καὶ ναῶν. Οὔτε ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν παρατηρουμένων σχετικῶς ἐν Ἑλλάδι εἰς τὰ ἀθυρματώδη προϊστορικὰ εἰδώλια, οἷα εἶναι ἰδίως τὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ Κρήτης καὶ τῶν Κυκλάδων[1], περὶ τῶν ὁποίων ἐκάμαμεν ἀνωτέρω λόγον, καὶ εἰς τὰ ὁποῖα παρατηρεῖται ἡ ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ ἐξέλιξις εἰς τὸ εἰκονικὸν καὶ ἀνθρωπόμορφον, οἱανδήποτε σημασίαν καὶ ἂν ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὰ — ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν μετ᾽ ἀσφαλείας περὶ παρομοίας ἐξελίξεως καὶ εἰς τὴν μεγάλην πλαστικήν.

Ὁπωσδήποτε ὅμως καὶ ἂν ἔχωσι ταῦτα, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν ἐν λόγῳ μνημείων καὶ δὴ τῶν ἐν Ἑλλάδι εὑρεθέντων προϊστορικῶν εἰδωλίων ἀσφαλῶς προκύπτει καὶ τὸ ὁποῖον κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα εἶναι ὅτι μεταξὺ τῆς λατρείας τῶν θεῶν ὡς ἀπροσώπων ἐνδιαιτωμένων εἰς ὡρισμένα ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα ὡς λίθους, ξύλα, θρόνους, βωμοὺς κλπ. καὶ τῆς λατρείας αὐτῶν ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφὴν δὲν παρενεβλήθη διάμεσον στάδιον, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ζῴων, ὅπως παραδέχεται ἀντιθέτως ὁ Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 8). Διότι οἱ δαίμονες τοὺς ὁποίους ἡ ἀνθρωπίνη φαντασία ἔπλασε ζῳομόρφους ἢ τερατομόρφους προηγήθησαν ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἰδέας τῆς θεότητος καὶ ὁ ζῳομορφισμὸς τῶν δαιμόνων καὶ ἡ οἱαδήποτε

1 Val. Müller ἔνθ. ἀν. πίν. I - IX.

ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν λατρείαν εἶναι προθρησκευτικὴ συνήθεια καὶ ἀνήκει, ὅπως εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, εἰς τὴν μαγείαν. Οὔτε ἔχει πολλὴν σημασίαν ἐν προκειμένῳ ὅτι ὡρισμένοι ἐξέχοντες νεκροὶ ἡρωοποιήθησαν ἢ ἐδαιμονοποιήθησαν καὶ κατόπιν ὡρισμένοι δαίμονες ἐθεοποιήθησαν, ὅπως παραδέχεται καὶ κατ' ἐπανάληψιν τονίζει ὁ Nilsson[1]. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προέχει εἶναι ὅτι ἡ ἐν γένει θρησκευτικὴ ἐξέλιξις ἡ ὁποία ἀρχίζει διὰ τῆς ἰδέας τῆς θεότητος δὲν ἔχει ἀπολύτως ἀνάγκην διὰ τὴν ἀνάπτυξίν της ἀπὸ τῆς ἀρχεγόνου καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς τῆς ἀναμείξεως τῶν ζῴων εἴτε ὡς στοιχείων ζῳολατρείας εἴτε ὑπὸ τύπον ζῳομορφισμοῦ τῶν θεῶν. Εἰδικώτερον δὲ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀποκλείει τὴν τοιαύτην ἀνάμειξιν.

Τὴν μὴ ἀνάμειξιν τῶν ζῴων εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκείας ἐν Ἑλλάδι πιστοποιοῦσι καὶ τὰ ἀρχαιότατα εὑρήματα τῆς Θεσσαλίας (ὅρα ἰδίως Τσούντα Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου), ἀκριβῶς δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐκείνης χώρας, ὅπου καὶ κατὰ τὸν Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 38 ἐφ.) ἔγινε ἡ συνάντησις καὶ ἡ πάλη μεταξὺ τῆς θρησκείας τῶν ὑποτιθεμένων ἐπιδρομέων Ἑλλήνων καὶ τῆς θρησκείας τῶν προελληνικῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν. Καὶ ἐὰν δὲ τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ εὑρεθέντα, γυναικεῖα ἰδίως, εἰδώλια (Τσούντα ἔνθ. ἀν. πίν. 32, 1, 2[α]) δὲν θελήσωμεν νὰ θεωρήσωμεν ὡς δείγματα θεολατρείας, ὅπως παραδέχεται αὐτὰ ὁ Evans (The Palace of Minos I, σ. 51) οὔτε καὶ λατρείας τῆς Μητρὸς Γῆς, πάντως ὅμως τὰ ἐν λόγῳ προελληνικὰ εὑρήματα τῆς Θεσσαλίας ὄχι μόνον δὲν ὑποστηρίζουν τὴν περὶ ζῳολατρείας θεωρίαν, ἀλλ' εἶναι ὡρισμένως ἐναντίον αὐτῆς (Ὅρα καὶ Τσούντα ἔνθ. ἀν. σ. 397).

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἀμφιβολία ὅτι ὅλαι αἱ παντοειδεῖς μαρτυρίαι ἀναμείξεως τῶν ζῴων εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν λατρείαν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐν Ἑλλάδι δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ἄνευ προσφυγῆς εἰς ζῳολατρικὰς θεωρίας. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλ' οὔτε πρέπει νὰ παρασυρώμεθα εἰς ζῳολατρικὰς θεωρίας καὶ ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι καθαρῶς καὶ ἀναμφισβητήτως ζῳολατρικά, διότι ἡ ἔλλειψις ἐν Ἑλλάδι ἀνέκαθεν συγκεκροτημένου ἱερατείου κατὰ τὸν τύπον τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἢ ἀσσυροβαβυλωνιακοῦ τοιούτου, φροντίζοντος μετὰ φανατικῆς μισαλλοδοξίας νὰ διαφυλάττῃ τὴν πάτριον λατρείαν ἀλώβητον, ἄφηνε τὴν Ἑλλάδα ἐκτεθειμένην καὶ ἐντελῶς ἀνυπεράσπιστον εἰς τὰς ἐξ ὅλων τῶν σημείων θρησκευτικὰς ἐπιδρομάς[2]. Ἐνῷ ἐξ ἄλλου ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ἡ μυθολογία μὲ τὴν θρησκείαν καὶ συνεπῶς ὅλαι αἱ ἀναμείξεις τῶν ζῴων εἰς τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν— οἱανδήποτε ἐξήγησιν καὶ ἂν

1 Min. Myk. Rel. σελ. 318 καὶ Hist gr. Rel. σ. 111. Ἡ γνώμη τοῦ Myres (Who were the Greeks σ. 178-185 καὶ ἰδίως σ. 209-210) ὅτι ἡ λατρεία τῶν ἡρώων ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν δὲν εἶναι, νομίζομεν, ὀρθή. Καὶ ὄχι μόνον ἡ λατρεία αὕτη προϋπῆρχε τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς παρ' Ἕλλησιν ἀλλ' οὔτε κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν εἶχε περιέλθει εἰς ἀφάνειαν. Ἐὰν δὲ ἡ ὕπαρξις αὐτῆς εἶναι εἰς ἡμᾶς καταφανὴς μόνον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν — τὸ ὁποῖον τονίζει ὁ Myres — φυσικὸν εἶναι τοῦτο νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχομεν σχετικὰς μαρτυρίας. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου (Ἔργα καὶ Ἡμέραι, σελ. 157 ἑ.) καθορισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἡρώων (*ἡρώων θεῖον γένος*) ὡς τῆς ἐποχῆς τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου προκύπτει, ὅτι οἱ ἥρωες δὲν ἦσαν δημιούργημα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται, βεβαίως, ὅτι αὐτοὶ κατέλαβον ἰδιάζουσαν θέσιν κατὰ τοὺς μεθομηρικοὺς χρόνους εἰς τὴν λαϊκὴν ἑλληνικὴν ψυχήν.

2 Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Ἄμμωνος (Παυσ. III, 18, 3 καὶ 21, 8 κλπ.) καὶ ἡ πολὺ μεταγενεστέρα λατρεία τοῦ Μίθρα κλπ. Πρβλ. σχετικῶς A. B. Cook, Zeus I σ. 430-443.

δώσωμεν εἰς αὐτὰς καὶ εἴτε τοὺς μύθους θεωρήσωμεν ὡς αἰτιολογικοὺς εἴτε ὄχι, ὅπως ἀναπτύσσει ὁ Nilsson (Hist G. R. σ. 20 ἑ.), δὲν δύνανται νὰ ὑπονοῶσι ζῳολατρείαν.

Εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐν λόγῳ μαρτυριῶν ὑπάγονται ἐν πρώτοις ὅλαι αἱ κατὰ τόπους δοξασίαι, προλήψεις καὶ ἔθιμα ἐν σχέσει πρὸς διάφορα ζῷα ἐν Ἑλλάδι, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει κυρίως ὁ Αἰλιανὸς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῶν μετακλασσικῶν χρόνων καὶ περὶ ὧν πραγματεύεται εἰδικῶς εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν βιβλίον του ὁ De Visser[1] ἀποκαλῶν ἀκριβῶς τὰ ζῷα αὐτὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριαρχοῦσιν οἱ ποντικοὶ καὶ αἱ μυῖαι *μὴ ἀνθρωπομόρφους θεοὺς τῶν Ἑλλήνων*[2]. Εἶναι, νομίζομεν, πρόδηλον ὅτι εἰς ὅλα αὐτὰ δὲν πρόκειται περὶ λατρείας κυρίως, ἀλλὰ περὶ ἐθίμων μαγείας καὶ ἐξορκισμοῦ, παλαιοτέρων, βεβαίως, κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς θεολατρείας, καὶ τὰ ὁποῖα δύνανται μᾶλλον νὰ ἔχωσι σχέσιν πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν[3]. Ἀνήκουσι δὲ ταῦτα εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν μὲ τὰ διάφορα μαγικὰ ἔθιμα τῆς λατρείας, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸν καθαρμὸν καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν (τὸ tabou τῶν σημερινῶν ἀγρίων) καὶ τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Nilsson (HGR σ. 97-98) παρέμειναν εἰς τὴν λατρείαν ἐν Ἑλλάδι, μολονότι ἡ μαγεία κατηργήθη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Καὶ ὅλα αὐτά, ὅπως τὰ *Θαργήλια*, ἡ ἐπὶ τοῦ Λυκαίου ὄρους *μαγικὴ βροχή*, ἡ *πανσπερμία* κλπ. δὲν προϋποθέτουν τὴν ὕπαρξιν θεῶν, ἀλλ᾿ εἶναι κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Nilsson *προθεϊστικά*. Δηλαδὴ ἡ μαγεία τῆς ὁποίας λείψανα εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν εἶναι ὅλα τὰ προμνησθέντα ἔθιμα τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπάγονται καὶ ὅλα ὅσα ἐν σχέσει πρὸς τὰ ζῷα ἀναφέρει ὁ De Visser μετὰ τῆς ἐξακολουθούσης νὰ ὑφίσταται κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐν Ἑλλάδι δεισιδαιμονίας ἐγεννήθησαν ἢ πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν θεῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς δαιμονολατρείας ἢ ὀφείλονται εἰς τὴν ἐπίσης παμπαλαίαν λατρείαν τῶν μυστηρίων. Καὶ ὅπως ἡ μαγεία καὶ τὰ διάφορα κατ᾿ ἀρχὴν προθεϊστικὰ ἄλλα ἔθιμα δὲν συνδέονται ἀρχικῶς μὲ τὴν θεολατρείαν καὶ οἱ θεοὶ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἐξέλιξις αὐτῶν, οὕτω καὶ ἡ παντοειδὴς ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν λατρείαν τῶν Ἑλλήνων δὲν σημαίνει — ὅπως καὶ ἐν ἀρχῇ ἐτονίσαμεν — ἀρχικὸν σύνδεσμον τῶν ζῴων πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ δὴ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε οἱ θεοὶ νὰ θεωροῦνται ὅτι ὑπεκατέστησαν ἁπλῶς εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων τὰ ζῷα καὶ δὴ λ. χ. ἡ Ἄρτεμις τὴν ἄρκτον, ὁ Ποσειδῶν τὸν ἵππον ἢ ταῦρον, ὁ Ζεὺς τὸν κριόν. Ἀλλ᾿ οὔτε, ὅπως ἐπανειλημμένως ἐτονίσαμεν, καὶ ἐκ τῆς παντοειδοῦς ὑστερωτέρας ἀναμείξεως τῶν ζῴων εἰς τὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας τῶν θεῶν δικαιολογεῖται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφὴν λατρευόμενοι θεοὶ ἐλατρεύοντο ἀρχικῶς ὑπὸ μορφὴν ζῴων.

Δὲν πρέπει δὲ προσέτι νὰ λησμονῶμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν ἱστορικῶν χρόνων δὲν ἦσαν ὑποχρεωμένοι βλέποντες τὰ παντοειδῆ λείψανα ἀναμείξεως τῶν ζῴων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν μεικτῶν μορφῶν εἰς τὰ τῆς λατρείας νὰ γνωρίζουν τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν προέλευσιν καὶ συνεπῶς τὴν ἀρχικὴν θέσιν καὶ σημασίαν αὐτῶν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ ἦτο πολὺ φυσικὸν καὶ νὰ δημιουργήσωσιν ἐπιγενῶς τοὺς μύθους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι συνέδεσαν τὰ ζῷα καὶ τὰς ἄλλας μεικτὰς μορφὰς πρὸς ὡρισμένους θεοὺς καὶ ἔκαμαν νὰ φαίνωνται ὅτι ὑπάρχουσιν

1 Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen (1903).

2 Ὅρα καὶ Cook ἔνθ. ἀν. σ. 441-444.

3 Περὶ τῶν ἐθίμων τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας καὶ τῆς συναφοῦς δεισιδαιμονίας γίνεται εὐρὺς λόγος καὶ παρὰ Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen I.

εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν κατ' οὐσίαν ἐντελῶς ἀνύπαρκτα πανάρχαια στοιχεῖα ζωολατρείας. Ἀφοῦ δὲ οἱ παλαιότεροι δαίμονες ἔγιναν δοῦλοι τῶν ἐμφανισθέντων θεῶν—ὅπως, εἴδομεν, τονίζει καὶ ὁ Kern, τοῦτο δὲ συμβιβάζεται καὶ πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν φαντάζεται τὴν ἐξέλιξιν ἐκ τῶν δαιμόνων εἰς τοὺς θεοὺς ὁ Nilsson—τί φυσικώτερον ἀπὸ τὸ νὰ βλέπωμεν ἀφ' ἑνὸς τὰς μεικτὰς μορφὰς τῶν δαιμόνων παριστανομένας ὡς ὑπηρετικὰ πρόσωπα παρὰ τὰς ἀνθρωπομόρφους εἰκόνας τῶν θεῶν ἐπὶ τῶν μνημείων τῆς τε προϊστορικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἀπαντῶμεν ἀφ' ἑτέρου τὰ διάφορα ἐπίσης ὑπηρετικὰ πρόσωπα τῆς λατρείας εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς μὲ ὀνόματα ζῴων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τὰς κόρας καὶ τὰς ἱερείας εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας ἐν Ἀττικῇ ὀνομαζομένας «ἄρκτους» καὶ φερούσας τὸ δέρμα τῆς ἄρκτου ὡς περιβολὴν[1] ἢ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Κυζίκῳ καλουμένους «ταύρους» κλπ. Χωρὶς δὲ τὸ τοιοῦτον νὰ ὑπονοῇ καθόλου ἀρχικὴν ζωολατρείαν ἢ καὶ ἁπλῶς ζωομορφισμὸν τῶν θεῶν καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ ὅτι οἱ θεοὶ τῆς νεωτέρας θρησκείας—καὶ ἐδῶ ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Ποσειδὼν—ὑπεκατέστησαν ἔστω θηριόμορφα ὄντα τῆς παλαιοτέρας δαιμονολατρείας[2]. Ἐὰν δέ, ὅπως εἴπομεν, αἱ μεικταὶ αὐταὶ μορφαὶ καὶ τὰ σχετικὰ ἔθιμα τῆς λατρείας ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ ἐπινοηθῶσι βραδύτερον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων οἱ σχετικοὶ αἰτιολογικοὶ μῦθοι, δὲν εἶναι καθόλου ὀρθὸν ἡμεῖς σήμερον νὰ προσπαθῶμεν ἀκριβῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μύθων αὐτῶν νὰ καθορίσωμεν τὴν τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν.

Κατὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ ἐν Θελπούσῃ τῆς Ἀρκαδίας μυθολογούμενα περὶ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος εἰς ἵππους, ἐκ τῆς ἑνώσεως τῶν ὁποίων ἐγεννήθη ὁ ἵππος Ἀρίων ἢ Ἐρίων[3], ἐξ οὗ ὁ Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 60) συμπεραίνει ὅτι πρὸ τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν ἐλατρεύετο ἐν Ἀρκαδίᾳ ὁ ἱπποδαίμων Ἀρίων[4]. Διότι ἐὰν τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτω, τότε ὅλη αὐτὴ ἡ μυθολογικὴ σκηνοθεσία τῆς μεταμορφώσεως τῶν θεῶν εἰς ἵππους ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἱπποδαίμονος εἰς ἀνωτέραν θεότητα, ὅπως παρατηροῦμεν εἰς τὸν Ἀσκληπιόν, τὸν Τρυφώνιον, τὸν Ἀμφιάραον κλπ., ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Ἀρίων καὶ μετὰ τὴν γένεσιν αὐτοῦ ἐκ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος παρέμεινεν ἁπλοῦς ἵππος. Ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸν μῦθον—ὁ ὁποῖος ὡς ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπιγενὴς—οἱ θεοὶ μετεμορφώθησαν εἰς ἵππους, εἶναι ῥητῶς ἐναντίον τῆς περὶ ζωολατρείας θεωρίας, διότι προϋποθέτει ἀσφαλῶς τοὺς θεοὺς ὡς ἀρχικῶς καθαρῶς ἀνθρωπομόρφους.

Περισσότερον δὲ ἀστήρικτος εἶναι, νομίζομεν, ἡ προσπάθεια τοῦ Kern (ἔνθ. ἀν.) νὰ διΐδῃ ἀρχικὴν ζωολατρείαν εἰς τὸ βάθος τῆς ἐν Φιγαλείᾳ λατρείας τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος, οἱ ὁποῖοι ἐλατρεύοντο ἐκεῖ καθαρῶς ἀνθρωπόμορφοι, ἐγέννησαν δὲ τὴν Δέσποιναν, στηριζόμενος ἁπλῶς εἰς τὴν θρυλουμένην ἐκεῖ ὕπαρξιν ἀγάλματος τῆς Δήμητρος Μελαίνης ἔχοντος κεφαλὴν ἵππου[5]. (Παυσ. VIII, 42, 4).

1 Ὅρα O. Kern, ἔνθ. ἀν. σ. 14 - 15 καὶ Nilsson H. G. R. σελ. 65.

2 Τοῦτο παραδέχεται καὶ δὴ εἰδικώτερον διὰ τὸν Δία ἡ Harrison Themis σ. 260.

3 Παυσ. VIII, 5. ἑ.

4 Ὅτι δὲν ὑπῆρξε τοιαύτη ἰθαγενὴς λατρεία ἐν Ἀρκαδίᾳ εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ὁ Myres, ἐν Who were the Greeks σελ. 169.

5 Ὅρα σχετικῶς ἡμετέραν μελέτην ἐν Ἐφημ. Ἀρχ. 1927-1928 σ. 146 ἑ.

Οὔτε οἱ μῦθοι οὔτε τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα, οὔτε αἱ παραστάσεις τῆς τέχνης δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀσφαλὴς ἔνδειξις ἀρχικῆς ζῳολατρείας ἢ ἁπλῶς ζῳομορφισμοῦ τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Διότι οἱ μὲν μῦθοι, ὅπως καὶ ὁ Nilsson ῥητῶς παραδέχεται καὶ τονίζει (HGR), εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον αἰτιολογικοί, τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα δύνανται νὰ ἦναι καὶ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προθεοκρατικὰ καὶ προελληνικά, πάντως δὲ ἐγεννήθησαν εἰς λατρείας ἀσχέτους πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ τοὺς θεοὺς αὐτῆς, αἱ δὲ παραστάσεις τῆς τέχνης καὶ δὴ αἱ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος ἐκπροσωποῦσι παλαιούς, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ξένους δανείους τύπους καὶ εἰς τὰς ἰδιορρυθμίας αὐτῶν δὲν πρέπει συνεπῶς, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ ἀνεπτύξαμεν, νὰ ἀποδίδεται κατ᾽ ἀρχὴν μυθολογικὴ σημασία.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθῶσι, νομίζομεν, καὶ ὅσα ἄλλα σχετικὰ ἀπαντῶσιν ἐν Ἀρκαδίᾳ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῆς περὶ ἀρχικῆς ζῳολατρείας ἐν Ἑλλάδι θεωρίας[1]. Συνεπῶς καὶ τὰ ἐπίθετα τοῦ Διὸς καὶ ἰδίως τοῦ Ἀπόλλωνος «λύκειος» καὶ «λυκαῖος» δὲν ἀποδεικνύουσι ζῳολατρείαν, ἀφοῦ καὶ ἂν τὰ παραγάγωμεν ἐκ τοῦ «λύκος» καὶ ὄχι ἐκ τοῦ «λύξ», «λύκη» ἢ κατὰ τὸν Wilamowitz[2] ἐκ τῆς Λυκίας, καὶ τότε πιθανώτερον εἶναι νὰ σημαίνουν τὸν λυκοκτόνον ἢ προστάτην τῶν ἀλητῶν συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ἐν προκειμένῳ ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων. Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι σχετικῶς ὅτι μεταξὺ δώδεκα διαφόρων ἑρμηνειῶν τοῦ ἐπιθέτου τοῦ Ἀπόλλωνος «λύκειος», τὰς ὁποίας παραθέτει ὁ Gruppe[3], οὔτε κἂν ἀναφέρεται ἡ παραγωγὴ αὐτοῦ ἐκ τοῦ λύκου, τὸν ὁποῖον δῆθεν ὑπεκατέστησε βραδύτερον ὁ θεὸς εἰς τὴν λατρείαν τῶν Ἑλλήνων.

Ἀκόμη ὀλιγωτέραν ἀξίαν δύνανται νὰ ἔχωσιν ὡς μαρτυρίαι ὑπὲρ τῆς περὶ ζῳολατρείας θεωρίας μνημεῖα τῶν ὑστερωτέρων κλασσικῶν ἢ μετακλασσικῶν χρόνων, ὅτε ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἢ τρίτου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἐξασθενῇ ἐν Ἑλλάδι ἡ ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ἐπικρατήσασα κλασσικὴ θεολατρεία καὶ νὰ ἐνισχύεται ἡ ἀνέκαθεν ὑποφώσκουσα λατρεία τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ὀρφέως ὀφειλομένου τούτου ἴσως κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὴν διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Ἀσίας ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἄφθονον εἰσροὴν ἐκεῖθεν ἀναλόγων μυστικῶν στοιχείων. Καὶ δι᾽ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον δὲν πρέπει κατ᾽ ἀρχὴν νὰ ἀποδίδεται μεγάλη σημασία εἰς τὰ γνωστὰ δρακοντόμορφα ἀνάγλυφα τῆς ἐν λόγῳ περιόδου, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Ἀγαθοδαίμων, ὁ Ζεὺς Κτήσιος ἢ Μειλίχιος καὶ ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζονται ὑπὸ μορφὴν ὄφεως[4].

Ἐξ αὐτῶν ἰδίως τὰ εὑρεθέντα ἐν Πειραιεῖ τοῦ Μειλιχίου Διὸς ἀπησχόλησαν πολὺ τοὺς ἰδικούς. Τὸ γενονὸς ὅμως ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν τόπον εὑρέθη ἐπίσης ἐνυπόγραφον ἀνάγλυφον τοῦ ἰδίου θεοῦ καὶ τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Μειλίχιος Ζεὺς εἰκονίζεται ὡς καθαρῶς ἀνθρωπόμορμος καὶ δὴ ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ ἐνθρονισμένου Ὀλυμπίου Διός, τοῦτο ἀρκεῖ ὅπως καταστήσῃ τὰ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφα ἄμοιρα πάσης σημασίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα ἐνταῦθα. Διότι, ἐὰν ἐπρόκειτο, ὅπως ἰσχυρίζονται περὶ θηριομόρφου δαίμονος ἢ παλαιοῦ θεοῦ δράκοντος, τὸν ὁποῖον βραδύτερον ὑπεκατέστησεν εἰς τὴν

1 Ὅρα Kern ἔνθ. ἀν. σ. 14 ἑ.

2 Hermes (38) 1903 σ. 575-586 καὶ Zielinski, ἐν Neue Jahrb. f. Klass. Altertum, 1899, III. σ. 87 ἑ. καὶ Kern ἔνθ. ἀν. σ. 40.

3 Griech. Mythologie II. σ. 1236/6 καὶ σ. 805, 918, 920.

4 Πρβλ. σχετικῶς καὶ Cook Zeus, II σελ. 1106 ἑ. καὶ σ. 1127 ἔνθα περὶ τοῦ Ἀγαθοδαίμονος εἰδικῶς τονίζει ὅτι δὲν ἔχομεν μαρτυρίας παλαιοτέρας τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅτι τὸν Ἀγαθοδαίμονα ἀντελαμβάνοντο ὡς ὄφιν.

λατρείαν ὁ ἀνώτερος θεὸς Ζεὺς — ὅπως ἰδίως παραδέχεται ἡ Harrison[1] — ἡ τοιαύτη διαδοχή, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν δύο ἀναγλύφων, θὰ ὤφειλε νὰ συντελεσθῇ περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς κυρίως ἱστορικῆς ἐποχῆς τουλάχιστον, ἂν ὄχι πολὺ ἐνωρίτερον, ὅπως παραδέχονται προκειμένου περὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἄλλων θεῶν. Καὶ διὰ τοῦτο εἶχε πολὺ δίκαιον ὁ πρὸ πεντηκονταετίας περίπου ἀνακαλύψας τὰ ἐν λόγῳ δρακοντόμορφα ἀνάγλυφα τοῦ Μειλιχίου Γάλλος ἀρχαιολόγος P. Foucart[2] νὰ ὑποθέσῃ ὅτι θὰ πρόκειται ἴσως περὶ τοῦ φοινικικοῦ θεοῦ Μελὲκ ἢ Μολὸκ εἰς τὸν ὁποῖον ἐξελληνισθέντα εἰς Μειλίχιον ἀνέθηκαν τὰ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφα ἄποικοι ἐν Πειραιεῖ Φοίνικες — ἀδιάφορον ἂν ἡ ὑπόθεσις αὕτη δύναται τελεσφόρως νὰ ὑποστηριχθῇ. Διπλᾶ ἐπίσης ἀνάγλυφα, δηλαδὴ δρακοντόμορφον καὶ ἀνθρωπόμορφον καὶ τῶν αὐτῶν περίπου χρόνων εὑρέθησαν καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος[3].

Οὔτε δύναται, νομίζομεν, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνισχυτικὸν τῆς περὶ ὑπάρξεως ζῳολατρείας εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν θεωρίας ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 50) ὅτι ἡ ῥίζα τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν θεῶν — ὁ ὁποῖος λέγει, δὲν εἶναι ἐφεύρεσις ἑλληνικὴ — κεῖται μέσα αἴνιγμα τῆς τεκνογονίας, μὲ τὸ ὁποῖον πολὺ ἐνωρὶς ἠσχολήθη ἡ θρησκευτικὴ σκέψις (σ. 53). Ἐκ δὲ τῆς σκέψεως ταύτης ἐξεπήγασεν ἡ θρησκεία τῶν μυστηρίων, εἰς τὴν ὁποίαν σπουδαῖον ῥόλον παίζει ἡ φαλλολατρεία. Διότι ἐὰν τὰ πράγματα ἔχωσιν οὕτω — καὶ βεβαίως τὰ Καβείρια μυστήρια τῆς Σαμοθράκης μετὰ τῶν ἰθυφαλλικῶν ἐθίμων, περὶ ὧν κάμνει λόγον ὁ Ἡρόδοτος (ΙΙ. 51) καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ πιθανὸν ὀφείλει νὰ ζητηθῇ εἰς τὴν Φρυγίαν, ἀποτελοῦσι σοβαρὰν βάσιν τῆς τοιαύτης θεωρίας ἡ δὲ ἀνακάλυψις μεταξὺ τῶν προϊστορικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλίας λαβῶν ἀγγείων ἰθυφαλλικῶν καὶ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἰθυφαλλικοῦ[4], πιστοποιεῖ τὴν ἐκ παναρχαίων χρόνων ὕπαρξιν τῆς λατρείας τῶν μυστηρίων ἐν Ἑλλάδι, ὅπως ἀδιστάκτως παραδέχεται καὶ ὁ Nilsson[5] — τότε ὁ ζῳομορφισμὸς τῶν θεῶν καὶ ἡ ζῳολατρεία δὲν δύνανται νὰ ἔχωσι προφανῶς θέσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ δὴ ὡς ἀποτελοῦντα προστάδιον τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπομορφισμός κατὰ τὸν Kern ἔχει ὡς πηγὴν τὰ μυστήρια, ἡ δὲ θρησκεία τῶν μυστηρίων, ἐφ' ὅσον ὀφείλεται κατ' αὐτὸν εἰς τὸ αἴνιγμα τῆς τεκνογονίας, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν μὲ τὸν ζῳομορφισμόν.

Ἀλλὰ καὶ ἂν παραδεχθῶμεν τὴν ἀντίθετον θεωρίαν καθ' ἣν ὁ ζῳομορφισμὸς τῶν θεῶν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς θρησκείας τῶν μυστηρίων, ὅπως πιστεύεται[6], πάλιν ὁ ζῳομορφισμὸς δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Καθόσον ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς μὲν τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῶν θεῶν δύναται νὰ καταλήξῃ ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος κατὰ φυσικὴν ἐξέλιξιν ἐκ τῆς λατρείας τῶν ἡρωοποιημένων νεκρῶν ἄνευ φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὅπως μαρτυροῦσι τὰ προϊστορικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς Γαλλίας, τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν, διὰ δὲ τὴν θρησκείαν τῶν μυστηρίων ἀπαιτεῖται καὶ βαθεῖα φιλοσοφικὴ σκέψις[7], τότε φυσικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἄρα

1 Prolegomena κλπ. σ. 19.

2 BCH (VII) 1883 σ. 307 ἑ.

3 Οὕτω εἰς τὸ γνωστὸν ἐκ Θεσπιῶν ἀνάγλυφον (Kern ἐν Ath. Mitt. (XVI) 1891 σ. 25 καὶ Cook ἔνθ. ἀν. σ. 1125 εἰκ. 951) ὁ Ἀγαθὸς Δαίμων παρίσταται καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὡς Ζεὺς μὲ σκῆπτρον καὶ ἀετόν.

4 Ὅρα Τσούντα Αἱ προϊστ. ἀκρ. Διμηνίου καὶ Σέσκλου σ. 195· εἰκ. 102, 103 καὶ πίν. 33, 2.

5 Minoan Mycenaean Religion σ. 503 - 504.

6 Τοῦτο τονίζει ἡ Harrison Themis σ. 260.

7 Πρβλ. καὶ Nilsson ἔνθ. ἀν. σ. 511.

καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν αὐτῆς εὑρίσκεται εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λατρείαν τῶν μυστηρίων, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Nilsson (ἔνθ. ἀν. σ. 503-504) καὶ ἐκπροσωπεῖ θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν περισσότερον φυσικὴν καὶ ἄμεσον καὶ ὁμαλήν.

Τὴν ἀντίθεσιν δὲ ταύτην ἀναγκάζεται νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ αὐτὸς ὁ Kern, ὅταν ὀλίγον παρακάτω (ἔνθ. ἀν. σ. 53) τονίζῃ ὅτι ἡ ἐπίσημος ἑλληνικὴ θρησκεία τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν ἐξηνάγκασε τὴν παρὰ τῷ λαῷ ἐρριζωμένην λατρείαν τῶν μυστηρίων εἰς ἀφάνειαν, ἐξ οὗ, ὑποδηλοῦντος ἄκραν μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν διάστασιν, προκύπτει ἀσφαλῶς, νομίζομεν, ὅτι ὄχι μόνον ἡ ἐπίσημος θρησκεία τῶν Ἑλλήνων ἀλλ' οὔτε τὸ δεσπόζον αὐτῆς γνώρισμα ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔσχε τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν λατρείαν τῶν μυστηρίων καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ὑπῆρξεν ἀμιγὴς οἱωνδήποτε εἰς τὴν θρησκείαν τῶν μυστηρίων ὑπαρχόντων ζῳολατρικῶν καὶ ζῳομορφικῶν στοιχείων[1].

Τώρα ἐὰν ὁ Nilsson (ἔνθ. ἀν.) ἐξ ἄλλου παραδέχεται ὅτι ἡ μυστικὴ λατρεία ἢ μᾶλλον ἡ λατρεία τῶν μυστηρίων προϋπῆρχεν ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν θρησκείαν, δὲν ὠφείλετο δὲ εἰς διάδοσιν ἐκ Θρᾴκης καὶ Φρυγίας ἀλλὰ προήρχετο ἐκ τῆς μινωϊκῆς Κρήτης, ἣν αὐτὸς θεωρεῖ ὡς τὴν κοιτίδα τῶν μυστηρίων, προχωρῶν μάλιστα μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι καὶ εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Φρυγίας διαφαίνεται μινωϊκὴ ἐπίδρασις, καὶ ὅτι αἱ σχετικαὶ ἰδέαι — μυστικαὶ λατρεῖαι — αἱ προσιδιάζουσαι εἰς τὴν μινωϊκὴν θρησκείαν ὑπεχώρησαν ὁλοσχερῶς πρὸ τῆς ἀκαταμαχήτου ἐπιβολῆς τῶν θεῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν τὰς ὁποίας οἱ κατακτηταὶ (Ἕλληνες) ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν» — ἡ θεωρία αὕτη εἶναι ἔτι μᾶλλον εὐνοϊκὴ δι' ἡμᾶς, καθόσον ἀποκλείει περισσότερον καὶ τὴν ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας καὶ δὴ ἐκ Κρήτης τυχὸν εἰσροὴν ζῳολατρικῶν στοιχείων εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Μολονότι πάλιν, ὅπως ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν, δὲν ὑπῆρχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ζῳολατρικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καὶ μινωϊκὴν θρησκείαν.

Ὁπωσδήποτε ὅμως καὶ ἐὰν ἔχωσι ταῦτα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει δεσπόζουσαν σημασίαν δι' ἡμᾶς σχετικῶς εἶναι ἡ διαβεβαίωσις — τὴν ὁποίαν πλὴν τοῦ Nilsson πιστοποιεῖ, ὅπως εἴδομεν, καὶ αὐτὸς ὁ Kern — περὶ τῆς ἀνέκαθεν συνυπάρξεως ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς μεταξύ των πάλης πρὸς κατίσχυσιν τῆς θρησκείας τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν καὶ τῆς θρησκείας τῶν μυστηρίων, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει θέσιν ὁ ζῳομορφισμὸς ἂν ὄχι ἡ ζῳολατρεία. Διότι τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς βασιμότητος τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἡμῶν, ὅτι οἱα-

1 Καὶ ἐκ τοῦ τρόπου δὲ κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται καὶ ἀναπτύσσει τὰ πράγματα αὐτὰ ἡ Harrison Themis, (1912) δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ὑπῆρξεν ἐξέλιξις ἐκ τοῦ ζῳομορφισμοῦ τῶν θεῶν τῶν μυστηρίων τοὺς ὁποίους αὐτὴ διακρίνει ἀπὸ τοὺς πρώτους (ἔνθ. ἀν. σ. 260), μολονότι καὶ ἡ Harrison ἀντιδιαστέλλει ἀκριβῶς τὸν ζῳομορφισμὸν τῶν θεῶν ἢ τῶν δαιμόνων ἀπὸ τὴν ζῳολατρείαν, τὴν ὁποίαν δὲν φαίνεται νὰ παραδέχεται ἐν γένει διὰ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν τονίζουσα τοῦτο ἰδιαιτέρως ἐν σχέσει μὲ τὰ πτηνά (σ. 111). Διότι τὸ ὅτι οἱ θεοὶ — καὶ δὴ ῥητῶς ὁ Ζεύς, ὅπως αὐτὴ παραδέχεται (ἔνθ. ἀν. σ. 260) — ἐξειλίχθησαν ἐκ τῶν δαιμόνων δὲν συνεπάγεται καθόλου ὅτι ἄρα καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν ὑπῆρξε κατ' ἀνάγκην ἐξέλιξις τοῦ θηριομορφισμοῦ τῶν δαιμόνων. Ἐνῷ δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ τοὺς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ὁ Ζεὺς καὶ οἱ θεοὶ τῶν μυστηρίων τοὺς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ὁ Διόνυσος ἐξηκολούθησαν νὰ ὑπάρχουν παραλλήλως ἐν Ἑλλάδι σχεδὸν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων ἀποκλείει κατ' ἀρχὴν τὴν ἐκ τῶν δευτέρων ἐξέλιξιν τῶν πρώτων, τὴν ὁποίαν παραδέχεται ἡ Harrison, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ἀναπτύσσει τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν καταφαίνεται τὸ ἀβέβαιον μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως καὶ δὴ ὅσον ἀφορᾷ τὰ περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἐκ τοῦ ζῳομορφισμοῦ συμπεράσματα.

δήποτε στοιχεῖα καὶ ἂν ὑπάρχωσιν ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς—καὶ μάλιστα τῆς ὑστερωτέρας—ἐν Ἑλλάδι ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπονοοῦντα ζῳολατρείαν ἢ καὶ ἁπλῶς ζῳομορφισμὸν τῶν θεῶν εἰς τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρωσιν εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς τοιαύτης θεωρίας—ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως ἀνεπτύξαμεν κατ᾽ ἀρχήν, ἀντίθετος πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς κυρίως Ἑλληνικῆς θρησκείας—ὡς κάλλιστα ἐξηγούμενα ὄχι μόνον ἐκ τῆς προθρησκευτικῆς μαγείας ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐκ τῆς συνυπαρχούσης ἐν Ἑλλάδι προελληνικῆς ἰδίως μυστικῆς θρησκείας καὶ λατρείας, ἡ ὁποία, καθ᾽ ἃ καὶ ὁ Nilsson κατηγορηματικῶς τονίζει, δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, καίτοι ἐν σχετικῇ ἀφανείᾳ καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐπικράτησιν τῆς θεοκρατικῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων κατακτητῶν ἐνισχυθεῖσα σὺν τῷ χρόνῳ, ὅπως εἴδομεν, καὶ ἀπὸ ἄλλας ἔξωθεν εἰσαχθείσας μυστικὰς λατρείας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΙΑΣΩΝΟΣ ΚΑΙ ΣΩΣΙΠΑΤΡΟΥ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑι

ΥΠΟ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία τῆς Κερκύρας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους αὐτῆς, εἶναι ἐν πολλοῖς σκοτεινὴ καὶ ἀνεξερεύνητος. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Κερκύρας ὁ Μάρμορας[1] παλαιότερον καὶ ὁ πολὺς Μουστοξύδης[2], ὁ διδάσκαλος αὐτὸς καὶ πρόδρομος τῶν σπουδῶν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἱστορίας τοῦ Ἔθνους μας, ὀλίγα ἀναφέρουν διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τῆς ὡραιοτέρας καὶ πλουσιωτέρας τῶν Ἰονίων νήσων, ἐνῶ ὁ ἐξαίρετος μεσαιονοδίφης Ρωμανὸς δὲν ἐπρόλαβε νὰ μᾶς ἀφήσῃ ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ ἐρευνῶν καὶ ἀναζητήσεων, εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Νεαπόλεως μάλιστα, τὴν ἑτοίμην σχεδὸν διὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τῆς Κερκύρας μελέτην του[3]. Καὶ τὰ χειρόγραφα δὲ αὐτοῦ ἐχάθησαν, ὅπως χάνεται καὶ καταστρέφεται ἀκόμη καὶ σήμερον πλούσιον ὑλικὸν διὰ τὴν ἀστοργίαν καὶ τὴν ἀφροντισίαν τῶν ἁρμοδίων πρὸς τὸ ἀπομεμακρυσμένον ἀλλ᾽ ἀκμάζον ἄλλοτε πνευματικὸν αὐτὸ κέντρον τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη εὑρίσκετο εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Μητροπόλεως Κερκύρας ἐγκαταλελειμμένον τὸ ἀρχεῖον τοῦ Μουστοξύδου[4], ἐνῶ ἀκόμη ἀνεξερεύνητα παραμένουν πολλὰ ἄλλα, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διεσπαρμένα, ἔγγραφα καὶ πολύτιμα ἱστορικὰ μνημεῖα. Ὡραιόταται δὲ φορηταὶ εἰκόνες διασήμων μεταβυζαντινῶν ἁγιογράφων καὶ ἄλλα[5] ἱστορικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ κειμήλια καταστρέφονται καὶ φυγαδεύον-

1 Della Historia di Corfu. Venezia, 1676.

2 Notizie per servire alla storia corciresi dai tempi eroici fino al secolo 12 Corfu, 1804. Τοῦ αὐτοῦ Illustrazioni corciresi vol. 2 Milano 1811, 1814 καὶ Delle cose Corciresi vol. I Corfu 1848 ἑ.

3 Ἐκ τῶν χειρογράφων βιβλίων τοῦ Ρωμανοῦ ἓν ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Γεωργ. Τζωρτζῆ εἰς τὴν ἀναγνωστικὴν Ἑταιρείαν Κερκύρας, οὐχὶ μεγάλου ἐνδιαφέροντος. Τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου ἐξέδωκεν ὁ Βροκίνης τὰ δὲ λοιπὰ ἀπωλέσθησαν κατὰ τὴν πώλησιν τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης του. Ἐκ τῆς λίαν ἐνδιαφερούσης ἀλληλογραφίας του πολλὰς ἐπιστολὰς κατεῖχεν ἡ οἰκογένεια Γ. Τζωρτζῆ.

4 Πρβ. Ι. Παπαδημητρίου Ὁ ἐθνικὸς βίος τοῦ Μουστοξύδου Κέρκυρα, 1933.

5 Σπουδαιοτάτη συλλογὴ τοιούτων εἰκόνων κατηρτίσθη τελευταίως, τῇ πολυτίμῳ συμβολῇ τοῦ Δήμου Κερκυραίων, ἐν τῷ Μουσείῳ Κερκύρας.

ται, ἀπογυμνοῦνται δὲ διαρκῶς αἱ ἐκκλησίαι ἀπὸ πολύτιμα καλλιτεχνήματα, ἅτινα συνέλεξαν ἐκεῖ αἰῶνες ἀκμῆς καὶ πλούτου τῆς πρωτευούσης τῶν Ἰονίων.

Ἐνῶ ὅμως πλουσιωτάτη εἶναι ἡ Κέρκυρα εἰς κειμήλια τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἐλάχιστα λείψανα τῆς βυζαντινῆς τῆς νήσου ἀκμῆς διεσώθησαν καὶ μοναδικόν, δύναμαι νὰ εἴπω, ἀποτελεῖ μνημεῖον ὁ ἐξαίρετος ναὸς τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, τοῦ ὁποίου τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς νεωτέρας ἐργασίας τὰς γενομένας ὑπ' ἐμοῦ πραγματεύεται ἡ παροῦσα μελέτη μου[1].

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Περὶ τοῦ βίου τῶν Ἁγίων ἐπ' ὀνόματι τῶν ὁποίων τιμᾶται σήμερον ὁ ναὸς καὶ περὶ τῆς κτίσεως αὐτοῦ πολυτίμους πληροφορίας παρέχουν «Αἱ πράξεις τῶν Ἁγίων», αἱ ὁποῖαι συνετάχθησαν, καθὼς πιστεύεται, ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κερκύρας Ἀρσενίου, τοῦ ἀκμάσαντος κατὰ τὸν 9ον μ. Χ. αἰῶνα[2] καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Μουστοξύδου[3] ἐκ χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Κῶδιξ 1534), χρονολογουμένου ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος[4]. Τὰς «Πράξεις τῶν Ἁγίων» ἐγνώριζε προφανῶς ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος ὁ Μάρμορας[5], ὅστις περιγράφει τὸν βίον αὐτῶν καὶ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Κερκύρᾳ. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς ταύτας ὁ Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος[6] ἐγένοντο μαθηταὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Καὶ ὁ μὲν Ἰάσων κατήγετο ἐκ Θεσσαλονίκης ὁ δὲ Σωσίπατρος ἐξ Ἀχαΐας. Ἀσπασθέντες τὸν Χριστιανισμὸν καὶ γενόμενοι πιστοὶ μαθηταὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου ἐτιμήθησαν παρ' αὐτοῦ καὶ ἀνεδείχθησαν ὁ μὲν Ἰάσων Μητροπολίτης Ταρσοῦ ὁ δὲ Σωσίπατρος Ἰκονίου. Ἀπὸ θεῖον ζῆλον κινούμενοι ἀπῆλθον πρὸς τὰς Δυτικὰς χώρας ἵνα κηρύξουν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐγκατασταθέντες ἐν Κερκύρᾳ. Ἐκεῖ ἔκτισαν ναὸν ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως εἰς τιμὴν τοῦ ἁγίου Στεφάνου καὶ ἐκήρυττον τὴν νέαν θρησκείαν. Κατεδιώχθησαν ὅμως διὰ τοῦτο καὶ ἐφυλακίσθησαν, ὁ δὲ Σωσίπατρος ὑπέστη καὶ μαρτυρικὸν θάνατον. Ἐπικρατήσαντος ἐν τέλει τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Κερκύρᾳ, πρώτη φροντὶς τῶν χριστιανῶν ὑπῆρξεν ἡ τιμητικὴ ταφὴ τοῦ μαρτυρήσαντος Σωσιπάτρου, τοῦ ὁποίου τὸ λείψανον κατετέθη *«ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ εἰς τὸ προσαρκτῷον μέρος τῆς πόλεως πλησίον τοῦ λιμένος»*. Εἰς τὸν ἴδιον τόπον ὁ ἄρχων Σεβαστιανὸς ἤγειρε περικαλλῆ ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου καὶ ἐκεῖ ἐτάφη πολλοὺς χρόνους ὕστερον καὶ ὁ Ἰάσων.

Αἱ «Πράξεις τῶν Ἁγίων» εἶναι τὸ παλαιότερον γραπτὸν μνημεῖον, ὅπερ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἡμᾶς διὰ τὴν θέσιν τῶν ἀρχαιοτέρων χριστιανικῶν ναῶν, ἐκ τῶν ὁποίων πρῶτος

1 Καθῆκον μου θεωρῶ νὰ εὐχαριστήσω ἐνταῦθα τὸν Δήμαρχον Κερκυραίων κ. Σπυρίδωνα Κόλλαν εἰς τὸ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ἡ ἐκ τοῦ Ζαμπελείου Κληροδοτήματος διάθεσις ἱκανοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ χάριτας ὀφείλω καὶ εἰς τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Ζ. Κ., οἵτινες μετὰ μεγάλης στοργῆς παρηκολούθησαν τὰς ἐπισκευὰς τοῦ ναοῦ καὶ εὐχαρίστως ἐνέκρινον ἑκάστοτε τὰς ἀπαιτουμένας δαπάνας.

2 Πρβ. Μητροπολίτου Ἀθηναγόρα τοῦ ἀπὸ Μ. Πρωτοσυγγέλων: Ὁ Ἅγιος Ἀρσένιος Κερκύρας (ἐν τῷ Τ. Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου) Ἀθῆναι, 1935. Ἔνθα καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

3 Delle Cose Corcireci. App. di Doc. σ. XI.

4 Παρὰ τοῦ Μουστοξύδου παρέλαβε καὶ ἐξέδωκεν εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος, μετὰ τῆς Ἀκολουθίας τῶν Ἁγίων ἐν ἔτει 1850 ὁ καθηγητὴς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας Ἀνδρέας Μαυρομμάτης, μεταγενέστερον δὲ ὁ Μητροπολίτης Κερκύρας Σεβαστιανός, Κέρκυρα, 1909.

5 ἔ. ἀ. σελ. 125.

6 Ὁ Ἰάσων, φαίνεται, εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν φιλοξενήσαντα ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸν Παῦλον καὶ τὸν Σίλαν πρβ. Πρ. Ἀπ. 17, 1-10. Περὶ ἀμφοτέρων ὁμιλεῖ ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ του 16, 21.

Εἰκ. 1. Νοτιοανατολικὴ ἄποψις τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου.

ὑπῆρξεν ὁ τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου οὐδεμία εἴδησις περιεσώθη. Μόνον ἐπὶ τῆς νήσου Πτυχίας τῶν ἀρχαίων, τοῦ σημερινοῦ Βίδο, διεσῴζετο μέχρι τοῦ 1799 ναΐσκος, ἀφιερωμένος εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον, ἐξ οὗ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι γνωστὴ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ νῆσος[1]. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν πρὸς τὸν ναὸν τοῦτον ἀναφέρονται αἱ «Πράξεις», ὅπως πιστεύει ὁ Μάρμορας[2].

Ἀλλὰ καὶ δύο ἄλλους ναοὺς ἀναφέρουν ὡς γνωστοὺς οἱ βίοι τῶν Ἁγίων. «*Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Βασιλεὺς (Σεβαστιανὸς) ᾠκοδόμησε τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἔνθα καὶ κατετέθη τοῦ ἁγίου Σωσιπάτρου τὸ λείψανον· ὁμοίως καὶ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν*».

Καὶ τὴν μὲν «Μεγάλην Ἐκκλησίαν» ὁ Μάρμορας ἐταύτισε πρῶτος πρὸς τὴν «Παλαιόπολιν», ἔχων βεβαίως ὑπ᾽ ὄψει του τὴν μέχρι καὶ σήμερον σῳζομένην λαϊκὴν παράδοσιν. Συμφώνως πρὸς ταύτην ἡ ἁγία Κερκύρα, ἡ προσηλυτισθεῖσα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν κόρη τοῦ βασιλέως Κερκυλλίνου[3], εἶναι ὁ θεματοφύλαξ πλουσίων θησαυρῶν κεκρυμμένων εἰς τὰς κατακόμ-

1 Ἡ νῆσος μετὰ τοῦ ναοῦ ἀνῆκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Πιέρρη καταληφθεῖσα καὶ ὀχυρωθεῖσα ἐπὶ τῆς κατοχῆς τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων (1797 - 1799). Κατεστράφη δὲ προφανῶς ὁ ναὸς κατὰ τὸν μέγαν βομβαρδισμὸν τῆς νησῖδος ὑπὸ τῶν Ρωσσοτούρκων ἐν ἔτει 1799, πρβ. Σπ. Θεοτόκη οἱ Δημοκρατούμενοι Γάλλοι Κέρκυρα 1917.

2 Μάρμορα, ἔ. ἀ. σ. 133 ὁ Μουστοξύδης δὲν παραδέχεται τοῦτο ἐν Delle Cose Corcireci σ. 686. Ἂν ὁ ἐπὶ τῆς νήσου Βίδου εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν Πράξεων ἀναφερόμενος ναός, τότε πρέπει μετὰ τοῦ Ρωμανοῦ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ θυσιαστήριον, ὅπερ οἱ χριστιανοὶ ἵδρυσαν ἐν τῷ παρακειμένῳ τῇ πόλει νησιδίῳ ἔκειτο, ἐπὶ τῆς σημερινῆς δικορύφου Ἀκροπόλεως, ἥτις ὡς νῆσος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου. Ἴδε B. Schmidt: Korkyraeische Studien, Leipzig, 1890, καὶ Ι. Ρωμανοῦ Κερκυραϊκὰ Οἱ Ἅγιοι Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος Κέρκυρα, 1903 (ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Βροκίνη).

3 Πρβ. Πράξεις.

βας τοῦ ναοῦ, τῶν ὁποίων ἡ εἴσοδος εὑρίσκεται εἰς τὸ ἱερὸν αὐτοῦ. Ἡ θέσις ὅμως καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀξιολογωτάτης ταύτης βασιλικῆς, τῆς ἐπ᾽ ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμωμένης, ὁδηγεῖ ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν τὴν γένεσιν τοῦ τόσον διαδεδομένου αὐτοῦ λαϊκοῦ μύθου, τὸν ὁποῖον ὁ Κωνσταντῖνος Θεοτόκης περιέλαβεν εἰς τὰ διηγήματά του[1]. Κεῖται ἡ ἐκκλησία αὕτη παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ βασιλικοῦ ἀγροκηπίου τοῦ mon Repos, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀσφαλέστατα εὑρίσκετο ἡ ἀκρόπολις καὶ περὶ αὐτὴν ἡ ἀρχαία πόλις, τῆς ὁποίας τὸ κέντρον καὶ τὴν ἀγορὰν μετὰ πολλῆς πιθανότητος τοποθετοῦν εἰς τοὺς περὶ τὴν Παλαιόπολιν τόπους[2]. Διετήρησε λοιπὸν ὁ ναὸς τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαίας πόλεως, τῆς ὁποίας τὴν θέσιν καὶ τὸ ἐπισημότερον σημεῖον δεικνύει καὶ ὡς «Παλαιόπολις» εἶναι κοινῶς γνωστὴ σήμερον εἰς τοὺς ἐντοπίους. Καὶ ὅταν οἱ Μεσαιωνικοὶ «Κορφοὶ» ἔλαβον τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας πόλεως τὸ ὄνομα αὐτῆς διετήρησεν ἡ ὁμώνυμος Ἁγία, χάρις εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν λατρείαν τῆς ὁποίας διεσώθη ὡς θρῦλος ἡ ἀνάμνησις τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ παλαιοῦ καιροῦ. Καὶ ὡς ἀληθινοὶ θησαυροὶ κεῖνται κεκρυμμένοι ὑπὸ τὰς Χριστιανικὰς ἐκκλησίας τὰ ἐρείπια τῶν ναῶν καὶ τῶν βωμῶν τῶν ἀρχαίων, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἀμαθείας καὶ δουλείας διεφύλαξε μετὰ στοργῆς ἡ λαϊκὴ παράδοσις, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θρυλικῆς Ἁγίας.

Ἡ σημερινὴ τῆς ἐκκλησίας κατάστασις καὶ ἡ οἰκοδομὴ δὲν εἶναι παλαιοτέρα τοῦ 17ου αἰῶνος, τὰ θεμέλια ὅμως τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς, τῆς χρονολογουμένης ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος[3] δύναταί τις καὶ νῦν νὰ παρατηρήσῃ καὶ εὐκταία θὰ ἦτο συστηματικὴ ταύτης ἀνασκαφή. Ἐκ τῆς Παλαιοπόλεως προέρχεται καὶ ἡ νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀποκειμένη λιθίνη ἐνεπίγραφος πλάξ, ἡ ἀναφέρουσα τὸν ἱερομόναχον Ἀρσένιον Καλλούδην, διαδεχθέντα τὸν θεῖόν του Γεράσιμον Βλάχον, τὸν σοφὸν συγγραφέα τοῦ «Τετραγλώσσου θησαυροῦ», εἰς τὴν διοίκησιν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου. Ἡ ἐπιγραφὴ δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ρωμανοῦ[4] ἔχει κατ᾽ ὀρθὴν ἀνάγνωσιν ὡς ἑξῆς.

Ἀρσένιος ἱρὸς Καλλούδης Κρὴς
αἴσια ῥέζων
Μητρὶ Θεοῦ Μαρίῃ ἤρατο
τόνδε δόμον
αχπ´

Τὸν δὲ ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, τὸν ὁποῖον ἀνήγειρε κατὰ τὰς «Πράξεις τῶν Ἁγίων» ὁ Σεβαστιανός, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἀναζητήσωμεν, ἀφοῦ ἐν αὐτῷ ἐτάφησαν καὶ ὁ Ἰάσων

1 Περιοδ. Τέχνη Ἀθῆναι, 1898. Τόμ. Α΄. σ. 10. Τὸ βιὸ τῆς Κυρᾶς Κερκύρας.

2 B. Schmidt ἔ. ἀ.

3 Ἡ χρονολογία τῆς κτίσεως τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς εἰκάζεται ἐκ τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ ἐπιγραφῆς. Ἐδημοσιεύθη αὕτη πολλάκις μέχρι τοῦδε καὶ κατεχωρίσθη εἰς τὰς IG. Τελευταίως ἀνεδημοσίευσε ταύτην ὁ καθηγητὴς Γ. Σωτηρίου, ὅστις δίδει καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ ναοῦ ἐν ΑΕ. 1929, σελ. 187 εἰκ. 45. Ἐκ τῆς Παλαιοπόλεως προέρχεται καὶ τὸ νῦν ἐν τῷ μουσείῳ Κερκύρας ἀποκείμενον ψηφιδωτόν, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τοῦ δαπέδου παλαιοτέρου Ρωμαϊκοῦ κτηρίου καὶ εὑρεθὲν τῷ 1846. Λείψανα Ρωμαϊκοῦ ὑδραγωγείου ἀνεκάλυψαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1813 οἱ Γάλλοι ὑπὸ τὸν ναὸν ἐξ οὗ καὶ ὁ περὶ τῶν κατακομβῶν μῦθος. Μικρὰν ἀνασκαφὴν ἐνήργησεν ὁ Dörpfeld ἐν ἔτει 1912, ἀνεκάλυψε δὲ τεμάχια τοῦ αὐτοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ τὴν σπουδαιοτάτην ἐπιγραφὴν τοῦ Ποπλίου Κορνηλίου τὴν ἀποκειμένην νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ Κερκύρας.

4 Ἔ. ἀ. σ. 17. Εἰς τὸν πρῶτον στίχον ὁ Ρωμανὸς ἀναγινώσκει ἀντὶ ἱρός, ἱερεὺς εἰς δὲ τὸν τρίτον ἀντὶ Μαρίῃ, χάριν.

καὶ Σωσίπατρος, τῶν ὁποίων οἱ τάφοι δεικνύονται σήμερον ἐν τῇ ἐπ' ὀνόματι αὐτῶν τιμωμένῃ ἐκκλησίᾳ. Ἔκειτο κατὰ τὰς «Πράξεις» εἰς τὸ «προσαρκτῷον μέρος τῆς πόλεως καὶ πλησίον τοῦ λιμένος». Εἶναι δὲ ἀρχαιολογικῶς ἐξηκριβωμένον ὅτι ἡ ἀρχαία πόλις ἔκειτο μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος ἐπὶ τῆς χερσονήσου τῆς σχηματιζομένης ὑπὸ τῶν δύο λιμένων, τοῦ «Ἀλκινόου» καὶ τοῦ «Ὑλλαϊκοῦ» τῆς «Γαρίτσης» καὶ «τῆς λίμνης τοῦ Χαλκιοπούλου», ὅπως λέγονται σήμερον ***(εἰκ. 2)***. Ἐκ τῶν δύο τούτων ὁ ἐπισημότερος ἦτο ὁ πρῶτος, ὁ καὶ πολεμικὸς ναύσταθμος τῶν ἀρχαίων, πλησίον τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον αἱ οἰκίαι τῶν πλουσίων Κερκυραίων ἐμπόρων[1] καὶ παρὰ τὸν ὁποῖον ἀσφαλέστατα ὑπῆρχε κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἡ παλαιοτέρα βυζαντινὴ πόλις[2]. Ἔκειτο λοιπὸν ὁ λιμὴν τοῦ Ἀλκινόου πρὸς Β τῆς παλαιᾶς πόλεως καὶ παρ' αὐτὸν «ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ», ᾠκοδόμησεν ὁ Σεβαστιανὸς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου διὰ νὰ στεγάσῃ τοὺς τάφους τῶν δύο Ἀποστόλων, χάρις εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν λατρείαν τῶν ὁποίων ἐπεκράτησε μεταγενεστέρως καὶ ἐπ' ὀνόματι αὐτῶν νὰ τιμᾶται ὁ ναός.

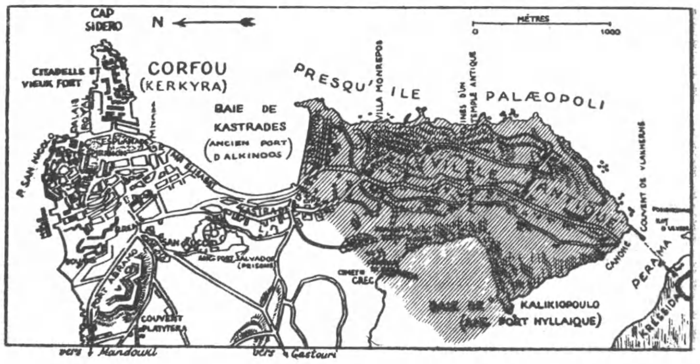

Εἰκ. 2. Παλαιὸν σχεδίασμα τῆς ἀρχαίας καὶ νέας πόλεως.

Πότε ἐγένετο ἡ μεταβολὴ αὕτη τοῦ ὀνόματος τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν. Θὰ ἐγένετο προφανῶς μετά τινα καταστροφὴν τοῦ παλαιοτέρου κτηρίου, ὥστε νὰ λησμονηθῇ μὲ τὸν καιρὸν τὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου Ἁγίου[3]. Καὶ τὴν καταστροφὴν αὐτὴν τοῦ παλαιοτέρου ναοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν πρὸ τοῦ 10ου π.Χ. αἰῶνος, διότι ἐκ τοῦ πρὸς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν ἐγκωμίου τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου[4] πληροφορούμεθα ὅτι μεγαλοπρεπῶς ἑωρτάζετο ὁ ἅγιος Ἀνδρέας μέχρι τῶν μέσων τοὐλάχιστον τῆς 9ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, ὅτε ἐποίμαινε τὴν Κέρκυραν ὁ Ἀρσένιος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἤκμαζεν ἡ Κέρκυρα καὶ ἐκοσμεῖτο διὰ λαμπρῶν καὶ μεγάλων ναῶν, ὅπως αὐτὸς ὁ ἅγιος Ἀρσένιος περιγράφει[5]. «ἡ πόλις ἡμῶν τείχεσι μακροῖς περιείληπται ἐκ λίθου τετραπέδου καὶ θαυμαστοῦ καὶ εἰς τρίχα συνηρμοσμένου, εἰ ναῶν μεγέθει καὶ κάλλει κεκοσμημένων λαμπρύνεται....».

Ἀλλὰ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ἡ Κέρκυρα ὑπέστη φοβερὰς καταστροφὰς καὶ δῃώσεις, κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς μάλιστα τῶν Σαρακηνῶν καὶ πολὺ περισσότερον τῶν Νορμανδῶν, οἵτινες οὐχὶ ὀλιγώτερα κακὰ ἐπέφερον τότε καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Καὶ δὴ τῷ 1032 ἡ Κέρκυρα

1 B. Schmidt ἔ. ἀ.

2 Δὲν εἶναι πιθανὸν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἱδρωμένου πιστευόμενον ὅτι ἡ παλαιὰ πόλις ἐγκατελείφθη παντελῶς μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Γότθων καταστροφήν 6ον μ.Χ. αἰῶνα. Α. Ἱδρωμένου: Ἱστορία τῆς Κερκύρας, Κέρκυρα, 1911.

3 Ἡ μεταβολὴ τῆς ὀνομασίας χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν δὲν εἶναι πρᾶγμα ἀσύνηθες. Διὰ διαφόρους λόγους, καταστροφῆς ἢ βεβηλώσεως, ἐγκαταλείπονται ἐκκλησίαι καὶ μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἀποδίδονται εἰς τὴν λατρείαν, ὅτε ἔχει λησμονηθῆ ἡ προηγουμένη αὐτῶν ἀφιέρωσις. Πρβ. B. Schmidt: Das Volksleben der Neugriechen, Leipzig, 1871, σ. 47, C. Wachsmuth: Die Stadt Athen I. σ. 55. N. Πολίτου: Περὶ τῆς τοπογραφικῆς σημασίας τῶν ἐκκλησιῶν ἐν Ἑλλάδι Λαογρ. τ. 4 Ἀθῆναι 1912-1913.

4 Τὸ ἐγκώμιον ἐξέδωκεν ὁ Μουστοξύδης D. cose Corc. App. XXIII.

5 Σπυρ. Λάμπρου Κερκυραϊκὰ Ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων Ἁγ Ὄρους κλπ. Ἀθῆναι, 1882. Ἐγκώμιον εἰς ἅγιον Θερῖνον σελ. 11.

ἐπυρπολήθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τῷ δὲ 1081 κατελήφθη ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν. Παρήκμασε τότε ἡ Κέρκυρα καὶ κατεστράφησαν, ὡς εἶναι φυσικόν, κατὰ μέγα μέρος ἡ πόλις καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς. Τὴν αὐτὴν δὲ τύχην θὰ ὑπέστη τότε καὶ ὁ ἡμέτερος ναός.

Πολὺ διαφορετικὴ ἀντιθέτως παρουσιάζεται ἡ ὄψις τῆς Κερκύρας κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα[1]. Ὑπὸ τῶν ἐπισκεφθέντων τὴν νῆσον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην περιγράφεται ὡς πλουσία καὶ εὔφορος[2], ἀφοῦ συνεισέφερεν ἐνιαυσίως εἰς τὸ δημόσιον αὐτοκρατορικὸν ταμεῖον δεκαπέντε κυϊντάλια χρυσοῦ, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς 9 περίπου ἑκατομμύρια χρυσῶν δραχμῶν[3]. Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς νέας ἀκμῆς τῆς Κερκύρας κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα πρέπει, νομίζομεν, νὰ ἀποδοθῇ ἡ κτίσις τοῦ μέχρις ἡμῶν, κατὰ καλὴν τύχην, διασωθέντος ὡραίου μνημείου. Ἀλλ᾽ ἂν καὶ ἐλησμονήθη μετὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ καὶ ὁ ἐν αὐτῷ τιμώμενος Ἅγιος, δὲν ἔπαυσαν οἱ εὐσεβεῖς Κερκυραῖοι νὰ προσέρχωνται προσκυνηταὶ εἰς τοὺς τάφους τῶν κατὰ τὴν παράδοσιν πρώτων Ἀποστόλων τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν νῆσον. Ἡ λατρεία τῶν δύο Ἁγίων διετηρήθη μετὰ τοῦ τόσον ἀγαπητοῦ θρύλου τῆς ἁγίας Κερκύρας, ὅπως διατηροῦνται καὶ φυλάσσονται μετ᾽ εὐλαβείας οἱ μῦθοι καὶ αἱ παραδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ εἰς τοὺς δύο τοπικοὺς Ἁγίους ἀφιέρωσις τοῦ νέου ναοῦ, εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τοῦ ὁποίου, βοηθοῦν, μετὰ τῶν συμπερασμάτων τῆς ἱστορίας, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτοῦ μορφὴ καὶ αἱ δύο ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἐντετοιχισμέναι ἐπιγραφαί.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

1. Δεξιὰ τῆς μεσαίας πύλης ***(εἰκ. 3).***

† Ὁ φωτολαμπὴς καὶ περίβλεπτος δόμος
τῶν σοφωτάτων καὶ θείων ἀποστόλων
ὁ πρὶν ἄκοσμος ἐν σμικρότητι πέλων
νῦν περικαλλὴς καὶ περίδοξος ὤφθη
κάλλει Στέφανος ὁ κλεινὸς θυηπόλος
τοῦτον κατεκόσμησεν εὐσεβοφρόνως
εἰς λύτρον αὐτοῦ ψυχικῶν ὀφλΕΙ[4] μά[των]
μνήμην ἀνεπίλΕΙπτον[4] καὶ βρ[οτοῖς] κλέΩς[4]

2. Ἀριστερὰ τῆς μεσαίας πύλης ***(εἰκ. 4).***

† Μνημοσύνης τόδε τεῦξεν ΥΠC ..ICPHC *σοφὸν*
ἔργον Στέφανος θυΕΙπόλος[4] ἀμπλακημάτων ψυχῆς
ποικιλόμορφον τῶν ἁγίων [Ἀποστόλων] [ἐπ]ὶ Θεο-
φάνους προέδρου ἐς εὐρέα ἤματα μνήμης.

1 Ἀνακαταληφθεῖσα ἐπ᾽ ὀλίγον ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (1147-1149) ἀπηλευθερώθη ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Α´ Κομνηνοῦ κατόπιν μακρᾶς πολιορκίας. F. Chalandon Jean II Comnène et Manuel I Comnène Paris, 1912 τ. II σ. 328-333.

2 Ὑπερβολικαὶ φαίνονται αἱ μεμψιμοιρίαι τοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος ἀκμάσαντος Μητροπολίτου Κερκύρας Βασιλείου τοῦ Πεδιαδίτου διὰ τὴν κακὴν κατάστασιν τῶν οἰκιῶν τῆς πόλεως Σπ. Λάμπρου ἔ.ἀ. σ. 49 (ἐπιστολὴ Πεδιαδίτου πρὸς τὸν διδάσκαλον κύριον Κωνσταντῖνον τὸν Στιλβῆν).

3 Ι. Ρωμανοῦ: Γρατιανὸς Τζώρζης σελ. 120 Κέρκυρα, 1870 Οὐίλ. Μίλλερ - Σπυρ. Λάμπρου: Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι Ἀθῆναι 1909 - 1910. Τόμ. Α. σ. 43. Ὁ δὲ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος ἀκμάσας Ἄραψ γεωγράφος Edrisi ἀναφέρει τὴν Κέρκυραν ὡς μεγάλην πόλιν καὶ ἀκμάζουσαν, ἔχουσαν ὀχυρὸν φρούριον καὶ γενναίους Ἕλληνας κατοίκους. Edrisi: Geographiae μετάφρ. Jaubert Paris, 1840 Τόμ. Β´.

4 Ἀντὶ ὀφλημάτων, ἀνεπίληπτον, κλέος, θυηπόλος.

Τὰς ἐπιγραφὰς ἀναφέρει ὁ Μάρμορας παλαιότερον, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Spon καὶ ὁ Μουστοξύδης μετὰ πολλῶν σφαλμάτων δημοσιεύσαντες αὐτάς. Κακῶς ἐπίσης ἐξεδόθησαν εἰς τὸ CIG IV ἀρ. 8802. Πληρέστερον ἀνέγνωσαν ὁ Riemann, ὁ Ρωμανὸς καὶ ὁ Παπαγεωργίου[1].

Ἡ πρώτη τῶν ἐπιγραφῶν ἀναγιγνώσκεται εὐχερέστερον, ἀποτελουμένη ἀπὸ κανονικοὺς ἰαμβικοὺς τριμέτρους (δωδεκασυλλάβους,) ἐξ αὐτῆς δὲ πληροφορούμεθα ὅτι τὸν παλαιὸν ναὸν ἀνεκαίνισεν ὁ ἱερεὺς Στέφανος, ὅστις ἐφρόντισε (ἢ καὶ ὁ ἴδιος ἐξετέλεσε) διὰ τὸν καλλιτεχνικὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ.

Τῆς δὲ δευτέρας δυσκόλως ἀναγιγνώσκεται ὁ πρῶτος στίχος τὸ σχῆμα ὅμως τῶν γραμμάτων καὶ τὸ ὕφος εἶναι σχεδὸν ὅμοια μετὰ τῶν τῆς πρώτης καὶ ἴδιος φαίνεται ὁ συντάκτης. Εἶναι δὲ καὶ αὕτη περισσότερον πολύτιμος διὰ τὴν μνείαν τοῦ ἀγνώστου ἄλλοθεν ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Θεοφάνους. Ἀμφοτέρας τὰς ἐπιγραφὰς ὀρθῶς ἀπέδωκε πρῶτος ὁ Μουστοξύδης εἰς τὴν 12ην μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα[2], ἐσφαλμένως ὅμως ὑπέλαβε τὸν Στέφανον τὸν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ἀναφερόμενον «θυηπόλον» ὡς ἕνα τῶν ἀρχιεπισκόπων Κερκύρας, ἀφοῦ ρητῶς ἀναγράφεται ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν ἐπιγραφῶν ὅτι ἡ κτίσις τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἐπὶ προέδρου[3] (ἀρχιεπισκόπου) Θεοφάνους. Εἰς τὴν 12ην ἐπίσης ἑκατονταετηρίδα ἀπέδοσαν αὐτὰς ὁ Ρωμανὸς καὶ ὁ Παπαγεωργίου[4].

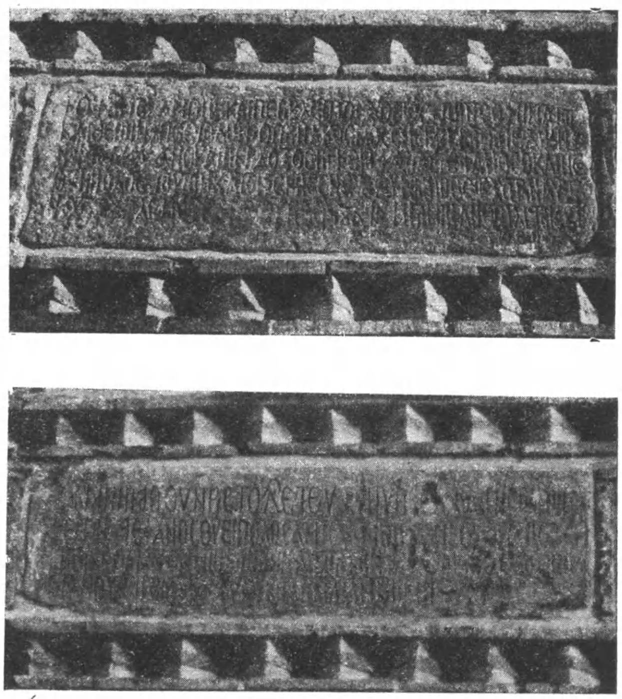

Εἰκ. 3-4. Αἱ ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως ἐπιγραφαί.

Ἀλλ' ἂν τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ τὸ ὕφος καὶ αἱ λέξεις τῶν ἐπιγραφῶν δὲν ἀποτελοῦν τεκμήρια ἱκανὰ διὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν αὐτῶν, εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ ἐνετοιχίσθησαν ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κτίσεως τοῦ νέου ναοῦ καὶ ὅτι δὲν μετεκινήθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχικήν των θέσιν, τὴν πλαισιουμένην ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λοιπὸν μορφὴ καὶ ἡ ἐν γένει οἰκοδομικὴ τοῦ μνημείου εἶναι τὸ ἀσφαλέστερον βοήθημα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι παλαιότεραι τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἡ παραβολὴ τῶν ἡμετέρων ἐπιγραφῶν πρὸς ἄλλας παρομοίας φέρει ἡμᾶς πλησιέστερον πρὸς τὴν τῶν ἁγίων Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν[5] καὶ τὸ χρονολο-

1 Marmora ἔ. ἀ. σελ. 144 Spon Misc. erud Antiqu. Sect. X. A. Mustoxidi Ill. Corc. II, 201 D. Cos. Corc. 404-406 Oth. Riemann: Recherhes archéologiques sus ler îles Ioniennes I Corfu Paris, 1897 σ. 33-34. I. Ρωμανοῦ: Κερκυραϊκὰ σ. 11. Σπυρ. Παπαγεωργίου: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας Κέρκυρα, 1920 σ. 188.

2 Εἰς τὴν 7ην ἑκατοντ. ἀπέδωκε τὰς ἐπιγραφὰς ὁ Spon Misc. erud. Antiqu. Sect X.

3 Πρβ. S. Salaville: Le titre ecclesiastique de proedros dans les documents byzantins (Échos d'Orient) XXIX, 1930 σ. 416-436.

4 I. Ρωμανοῦ ἔ. ἀ. Σπ. Παπαγεωργίου ἔ. ἀ.

5 Ὀρθῶς νομίζω ἀπέδωκεν εἰς τὴν 12ην ἑκατοντ. καὶ τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὸ μνημεῖον ὁ κ. Α. Ξυγγόπουλος ἀκολουθῶν καὶ ἀσπαζόμενος τὴν γνώμην τοῦ εἰδικωτάτου εἰς ταῦτα κ. Κωνσταντοπούλου. Ἴδε: Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα ἐν

γημένον ἐπίγραμμα τῆς παρὰ τὸ Ναύπλιον ἁγίας Μονῆς, τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὅτι δὲ αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης διακρίνονται διὰ τὴν λιτότητα καὶ τὴν ἁπλότητα τοῦ ὕφους ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς προγενεστέρας τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀφιέρωσις εἶναι ἐπιδεικτικὴ καὶ πομπώδης, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συμπέρασμα ἀσφαλὲς διὰ τὴν χρονολόγησιν ἐπιγραφῶν[1]. Διότι ἐν προκειμένῳ ὁ ἡμέτερος Στέφανος, ὁ «κλεινὸς θυηπόλος» μετὰ πολλῆς ἐπισημότητος καὶ πολὺ ὀλίγης μετριοφροσύνης ἐπαινεῖ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὸ ἔργον του.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογωνίου 16.30 μ. περίπου μήκους καὶ 12.20 μ. πλάτους ***(εἰκ. 5)***. Εἶναι δὲ σταυροειδὴς ναὸς μετὰ τρούλλου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιονίων ναῶν, εἰς τοὺς ὁποίους δηλ. ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο κιόνων εὑρισκομένων εἰς τὴν ΒΔ καὶ ΝΔ γωνίαν τοῦ κεντρικοῦ

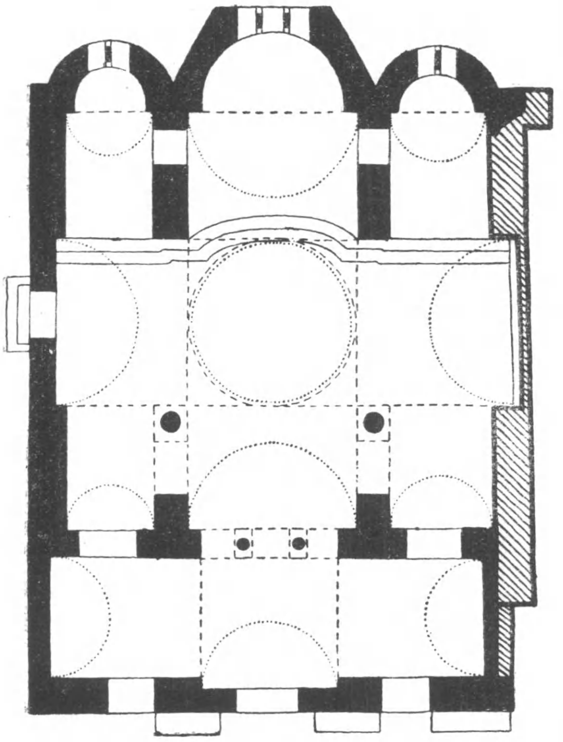

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ ναοῦ (σχέδιον Η. Schleif).

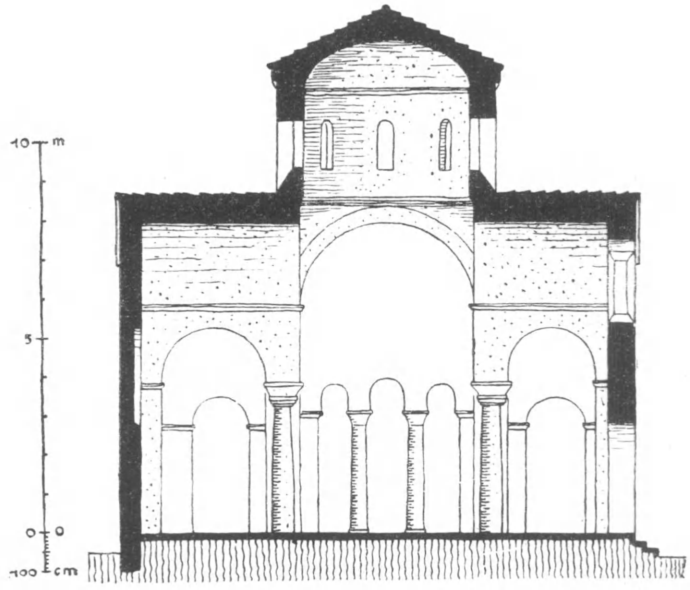

Εἰκ. 6. Τομὴ τοῦ ναοῦ κατὰ πλάτος (σχέδιον Η. Schleif).

τετραγώνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σχηματίζεται ὁ τροῦλλος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν δύο τοίχων, οἵτινες χωρίζουν τὸ ἱερὸν κατὰ μῆκος, τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων ***(εἰκ. 6 καὶ 7)***. Πρὸς τοὺς δύο κίονας ἀντιστοιχοῦν δυτικῶς δύο ἱκανῶς ἐξέχουσαι παραστάδες (0.90), προβάλλουσαι ἐκ τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου[2],

ΔΕΝΑ ΙΙ. 1899, σ. 125 ἑ. Εὑρετήριον Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τεῦχος Β' ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου Ἀθῆναι, 1929 σ. 73 ἑ. καὶ Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων ἐν Ἐπετηρ. τῆς Ἑταιρ. τῶν Βυζ. Σπουδῶν τόμ. 10ος σ. 450 ἑ. Εἰς τὸ 3ον τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος τοποθετεῖ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους ὁ Η. Megaw, The Chronology of some Middle-byzantine churches BSA τ. XXXII σ. 90 ἑ.

1 V. Laurent, Nikolas Kalomalos et l'église des saints Théodore à Athènes Ἑλληνικὰ τ. Ζ' σ. 72 ἑ. πρβ. καὶ Megaw, The date of H. Theodoroi at Athens BSA τ. XXXIII σ. 163 ἑ.

2 Πρβ. τὴν ἐκκλησίαν τῆς Γαστούνης εἰς τὴν Ἦλιδα καὶ τὴν μεταγενεστέραν τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μιστρᾶ, G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916 εἰκ. 27 καὶ 141.

ἐξαίρεται δὲ οὕτω ἐντονώτερον ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὴν ἀνατολικήν, ἥτις χωρίζεται ἀπὸ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, διὰ μακρῶν τοίχων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιτυγχάνεται καὶ ἐσωτερικῶς ὁ χωρισμὸς τοῦ κυρίου σώματος τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τῶν εἰς τὰς γωνίας αὐτοῦ σχηματιζομένων διαμερισμάτων, ἅτινα καλύπτονται διὰ χαμηλῶν καμαρῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑψηλὰς εὐρείας καμάρας τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἡ αὐτὴ προσπάθεια παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν χωρισμὸν τοῦ νάρθηκος. Δὲν συγκοινωνεῖ οὗτος ἐλευθέρως μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀλλὰ χωρίζεται διὰ τοίχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται δύο θύραι (1.50) πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐνῷ κατὰ τὸ μεσαῖον κλίτος δύο μονόλιθοι κίονες σχηματίζουν τρεῖς τοξωτὰς διόδους (1.10) ἢ τὸ λεγόμενον τρίβηλον[1] **(εἰκ. 8)**. Ἡ χαρακτηριστικὴ αὕτη ἀρχιτεκτονικὴ ἰδιορρυθμία, κατὰ τὸ παράδειγμα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἐκτὸς τοῦ καθαρῶς οἰκοδομικοῦ λόγου στατικῆς, διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν στερέωσιν τοῦ ὑπερκειμένου τοίχου, χρησιμεύει καὶ διὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ μεσαίου κλίτους ἀπὸ τὸν νάρθηκα, τοῦ ὁποίου ἡ μεσαία κατὰ μῆκος καμάρα εὑρίσκεται χαμηλότερον ἀπὸ τὴν πρὸς ἀνατολὰς συνεχιζομένην καμάραν τῆς καθέτου κεραίας τοῦ σταυροῦ[2]. Χαμηλοτέρα ἀκόμη ταύτης ἀλλ' ὑψηλοτέρα τῆς τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι ἡ ἐγκαρσία καμάρα τοῦ νάρθηκος.

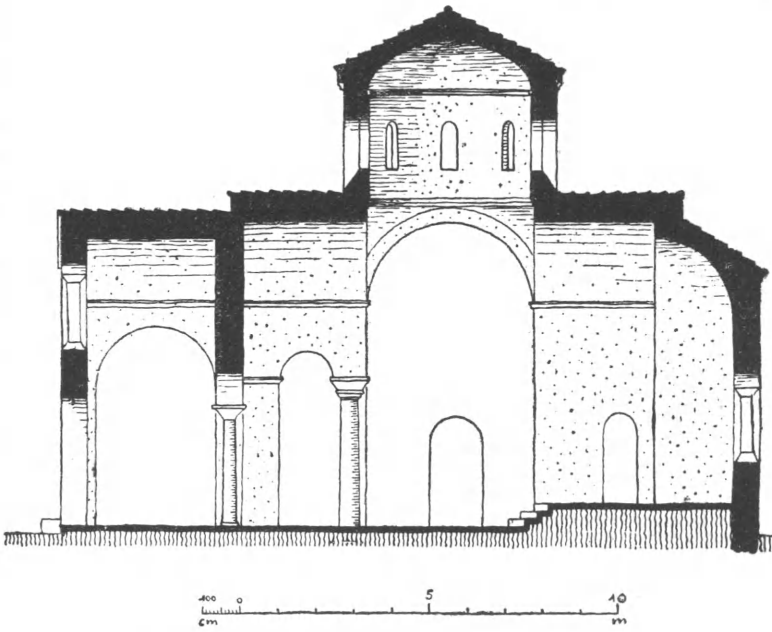

Εἰκ. 7. Τομὴ τοῦ ναοῦ κατὰ μῆκος (σχέδιον H. Schleif).

Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη διάταξις, τὸ διάφορον ὕψος τῶν καμαρῶν καὶ ὁ ἐπιμελὴς χωρισμὸς τῶν διαφόρων μερῶν διὰ τοίχων **(εἰκ. 9)**, ἀφίνουν νὰ διαγράφεται ἐλευθέρως ὁ σταυρός, ὅστις ἐξωτερικῶς σχηματίζεται ἐντονώτερον ἀκόμη διὰ τῆς εἰς διάφορα ὕψη τοποθετήσεως τῆς στέγης τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τοῦ ναοῦ. Χαμηλότεραι κεῖνται αἱ ἁπλαῖ μονοκλινεῖς στέγαι τῆς προθέσεως τοῦ διακονικοῦ καὶ τῶν πρὸς Δ γωνιαίων διαμερισμάτων, ὑπὲρ τὰς ὁποίας ὑψοῦται ἡ μονοκλινὴς ἐπίσης στέγη τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ νάρθηκος, διακοπτομένη ἐκ τοῦ ἀετώματος τῆς καθέτου αὐτοῦ καμάρας. Ἀκολουθοῦν δὲ ἔτι ὑψηλότεραι αἱ στέγαι τῶν δύο μεγάλων καμαρῶν, αἵτινες σχηματίζουν τὸν σταυρὸν εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὑψοῦται ραδινὸς ὁ τροῦλλος. Διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτὴν συμμετρίαν τῆς στέγης, ἐξικνουμένης διαδοχικῶς ἀπὸ τὰ χαμηλότερα μέρη εἰς τὸν τροῦλλον, ἡ ἐξωτερικὴ ἄποψις εἶναι

1 Περὶ τοῦ τριβήλου πρβ. Γ. Σωτηρίου ΑΔ 1918 Παρ. σ. 10 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας ΑΕ 1929 σ. 33 καὶ 248 ἑ.

2 Πρβ. G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 144.

μοναδικὴ καὶ τὸ μνημεῖον παρὰ τὰς μεγάλας διαστάσεις του ἀποτελεῖ ἐξαίρετον παράδειγμα πλαστικότητος τοῦ ἐξειλιγμένου σταυροειδοῦς τύπου ***(εἰκ. 10).***

Ἐπὶ ἑκατέρας τῶν πλαγίων πλευρῶν ἡ ἐγκαρσία μεγάλη καμάρα τοῦ σταυροῦ σχηματίζει ἀέτωμα, τὸ ὁποῖον διακόπτει, ὅπως καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν τῆς στέγης. Ἀλλ' εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν ἡ γραμμὴ αὕτη δὲν εἶναι συνεχὴς ἀλλ' ἐξέχει ὀλίγον ἀπὸ τὴν γραμμὴν τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος (0.60), σχηματίζουσα γωνίαν ***(εἰκ. 11).*** Τοιαύτη δὲν ἦτο βεβαίως ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ νοτίου τοίχου, ὅστις ἀνηγέρθη ἢ ἐπεσκευάσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ὀφείλεται καὶ ἡ ἔλλειψις πάσης κεραμικῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ καὶ ἡ παντελῶς διάφορος τοιχοδομία (πρβ. εἰκ. 1).

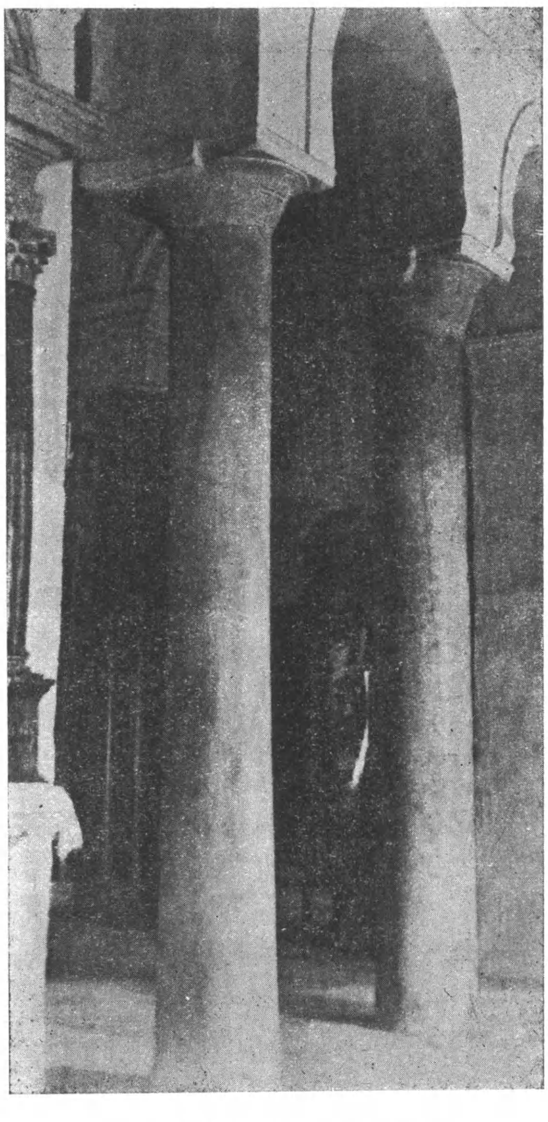

Εἰκ. 8. Τὸ τρίβηλον τοῦ ναοῦ.

ΑΙ ΑΨΙΔΕΣ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΥΛΛΟΣ

Τὰ τρία κλίτη καταλήγουν εἰς τρεῖς ἁψῖδας ἐξ ὧν ἡ μεσαία εἶναι τρίπλευρος αἱ δὲ δύο πλάγιαι ἡμικυκλικαί, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν βασιλικῶν[1] ***(εἰκ. 12 καὶ 13).*** Τρίλοβον παράθυρον ἐπὶ τῆς μεσαίας καὶ δίλοβα ἐπὶ τῶν πλαγίων ἁψίδων δίδουν φῶς εἰς τὸ ἱερόν. (2-2,35 × 0.50 -055). Ὁ δὲ τροῦλλος εἶναι ὀκτάγωνος κατ' ἰσοδομικὸν τρόπον ἐκτισμένος φέρων εἰς τὰς γωνίας κίονας ἀποτελουμένους ἐξ ἐπαλλήλων μικρῶν πωρίνων σπονδύλων ἐχόντων τὸ αὐτὸ πάχος πρὸς τοὺς ὀρθογωνίους πωρολίθους τῶν πλευρῶν. Οὕτως αἱ μεταξὺ τῶν ἁρμῶν τῶν ἰσοϋψῶν πωρολίθων καὶ τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων τιθέμεναι πλίνθοι ἀποτελοῦν συνεχεῖς γραμμάς, αἵτινες χωρίζουν κανονικοὺς δόμους καὶ περιθέουν ἀδιάσπαστοι τὸν τροῦλλον μέχρι τῶν λοβῶν τῶν ἐφ' ἑκάστης τῶν πλευρῶν ἀνοιγομένων παραθύρων. Οἱ κίονες δὲν ἐξέχουν ἀπὸ τὴν εὐθυγραμμίαν τῶν πλευρῶν[2] ἀλλὰ φαίνονται ὡς νὰ εἶναι ἐσφηνωμένοι ἐντὸς τῶν εἰς τὰς γωνίας τοῦ τρούλλου σχηματιζομένων ἡμικυλινδρικῶν ἐσοχῶν, χωριζόμενοι ἀπὸ τὰς πλευρὰς δι' αὐλάκων, οἵτινες ἀφίνουν εἰς αὐτοὺς αὐτοτέλειαν καὶ ἐλευθερίαν.

1 Πρβ. καὶ τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς Μ. Σωτηρίου ΑΕ 1931 σ. 119 ἑ. Παραδείγματα ἡμικυκλικῶν ἁψίδων ἀναφέρει ὁ Millet ἔ. ἀ. σ. 189.

2 Ἐξέχοντας κίονας παρατηρεῖ τις εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Μονεμβασίας καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Δαφνίου.

ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ

Ὁ κυρίως ναὸς φέρει νῦν τέσσαρας τοξωτὰς θύρας ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς εὑρίσκονται εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν (1.30-1.60) ἡ δὲ ἄλλη εἰς τὴν βορείαν[1], κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους, ἀντίστοιχος τῆς ὁποίας πιθανῶς θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευράν. ***(εἰκ. 14)***. Τὰ τόξα ὅμως τῆς μεσαίας θύρας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τῆς βορείας θύρας εἶχον καταστραφῆ καὶ ἀντικατασταθῆ διὰ λιθίνων ὑπερθύρων, ἐπεσκευάσθησαν δὲ νῦν κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν λοιπῶν θυρῶν καὶ ἠνοίχθησαν τὰ διὰ κοινῆς λιθοδομίας πεφραγμένα ἄνωθεν τῆς βάσεως τοῦ τόξου μέρη ***(εἰκ. 15)***.

Εἰκ. 9. Νοτιοδυτικὸν γωνιαῖον διαμέρισμα.

Τὰ παλαιὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ ἦσαν πεφραγμένα διὰ κοινῆς λιθοδομίας ἐπίσης, ἐκτὸς ἑνὸς διλόβου εὑρισκομένου ἄνωθεν τῆς μεσαίας δυτικῆς θύρας καὶ τῶν μονολόβων τοῦ τρούλλου. Ἀντ' αὐτῶν εἶχον μεταγενεστέρως κατασκευασθῆ τὰ ἁπλᾶ τετράγωνα παράθυρα, τὰ εὑρισκόμενα κατὰ τὴν βορείαν καὶ νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ ἡμικυκλικὰ τῶν ἀετωμάτων τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ΒΔ γωνιαίου διαμερίσματος.

Κατὰ τὴν νέαν ἀποκατάστασιν τοῦ ναοῦ ἐκλείσθησαν τὰ νέα παράθυρα καὶ ἠνοίχθησαν τὰ παλαιά, εὐχερῶς διαγραφόμενα ἐκ τῆς διαφόρου τοιχοδομίας, ἤτοι τὰ δίλοβα παράθυρα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸ τρίλοβον τῆς μεσαίας ἁψῖδος καὶ ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς, ἓν μονόλοβον εἰς τὸν νάρθηκα καὶ ἕτερον δίλοβον ἄνωθεν τῆς θύρας, ἐπὶ τοῦ ἀετώματος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ***(εἰκ. 16)***.

Τὰ δίλοβα καὶ τρίλοβα παράθυρα φέρουν μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους μετὰ πυραμιδοειδῶν βάσεων καὶ ἐπιθημάτων. Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα περιβάλλονται ὑπὸ τοξωτῶν πλινθίνων πλαισίων, ἅτινα φθάνουν μόνον μέχρι τῆς γεννήσεως τῶν τόξων καὶ διπλασιάζονται εἰς τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου. Τὰ πλαίσια δὲ ταῦτα περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας ἥτις κάμπτεται κάτω ὁριζοντίως καὶ ἣ συνεχίζεται ἑκατέρωθεν ἐπὶ τῶν τοίχων, συνδέουσα εἰς τὴν πρόσοψιν τὰ τόξα

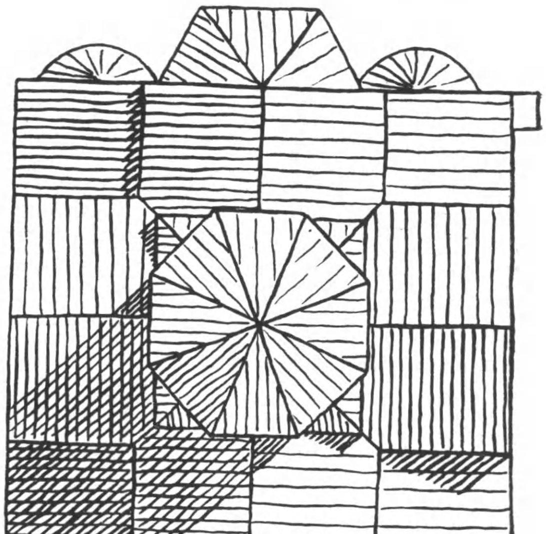

Εἰκ. 10. Διάταξις τῆς στέγης (σχέδιον H. Schleif).

1 Ἡ ὡραία ξυλόγλυπτος θύρα (17ου αἰῶνος) ἐτοποθετήθη ἐκεῖ φροντίδι τῆς Ἰονίου Ἑταιρείας ληφθεῖσα ἐκ τοῦ τελευταίως κατεδαφισθέντος ναοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου.

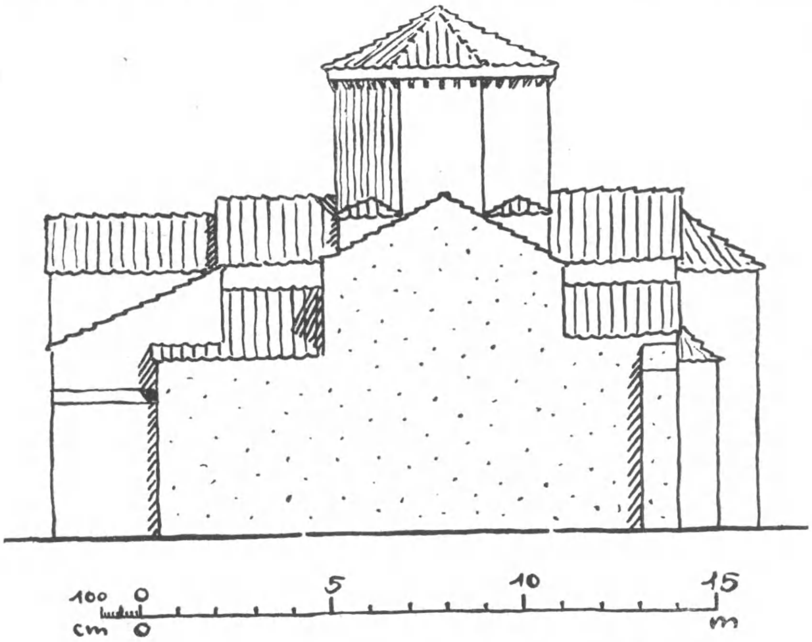

Εἰκ. 11. Βορεία ἄποψις τῆς στέγης (σχέδιον H. Schleif).

τῶν τριῶν θυρῶν ἢ διακόπτεται διήκουσα ἐπ' ὀλίγων μόνον κατὰ τὰ δύο ἄκρα τοῦ τόξου ***(πρβ. εἰκ. 13 καὶ 14).***

ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένοι μέχρι μὲν ὕψους τριῶν περίπου μέτρων διὰ μεγάλων πωρίνων πελεκητῶν λίθων, τοποθετημένων κατ' ἰσοδομικὸν οὐχὶ ὅμως κανονικὸν πλινθοπερίβλητον τρόπον καὶ εἰλημμένων ἐκ παλαιοτέρου μνημείου. Μεγάλη ἀρχαϊκὴ τρίγλυφος ἐντετοιχισμένη παρὰ τὴν βορείαν θύραν καὶ τεμάχια κιόνων εὑρισκόμενα ἐντὸς τοῦ κήπου τῆς ἐκκλησίας δὲν ἀφίνουν καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ χριστιανικὸς ναὸς κατέλαβε τὴν θέσιν ἀρχαιοτέρου τινὸς ἱεροῦ. Τοὐναντίον τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ μετὰ τοῦ τρούλλου εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ μικρῶν πωρίνων ἐπίσης λίθων κατ' ἰσοδομικὸν τρόπον τεθειμένων καὶ περιβαλλομένων κατὰ τοὺς ὁριζοντίους καὶ καθέτους ἁρμοὺς ὑπὸ πλίνθων. Οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ φέρουν συχνάκις ἀντὶ μιᾶς δύο ἢ καὶ τρεῖς πλίνθους ἢ ἁπλὰ κουφικὰ γράμματα σχήματος Κ συνήθως[1] (πρβ. εἰκ. 13). Τὸ ἰσοδομικὸν τοῦτο σύστημα κατὰ τὸ ὁποῖον ἦσαν κατεσκευασμένα τὰ τείχη καὶ οἱ ναοὶ τῆς Κερκύρας ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου, εὑρίσκομεν αὐτὸ συνεχιζόμενον κατὰ παράδοσιν μετὰ δύο αἰῶνας εἰς τὰ μνημεῖα τῆς πατρίδος του.

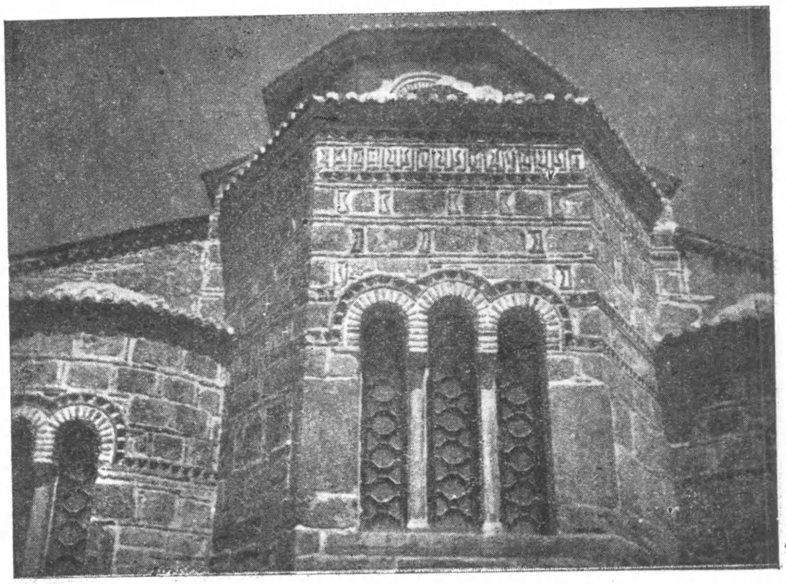

Εἰκ. 12. Ἡ μεσαία ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Τὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων ἀποτελοῦν αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι καὶ τὰ

1 Τὴν τοιχοδομίαν ταύτην τοῦ ναοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν εἰς τὸν νότιον τοῖχον, ὅστις ἀνῳκοδομήθη πολὺ μεταγενέστερον ἐκ μικρῶν λιθαρίων καὶ ἀφθόνου χρήσεως ἀμμοκονιάματος.

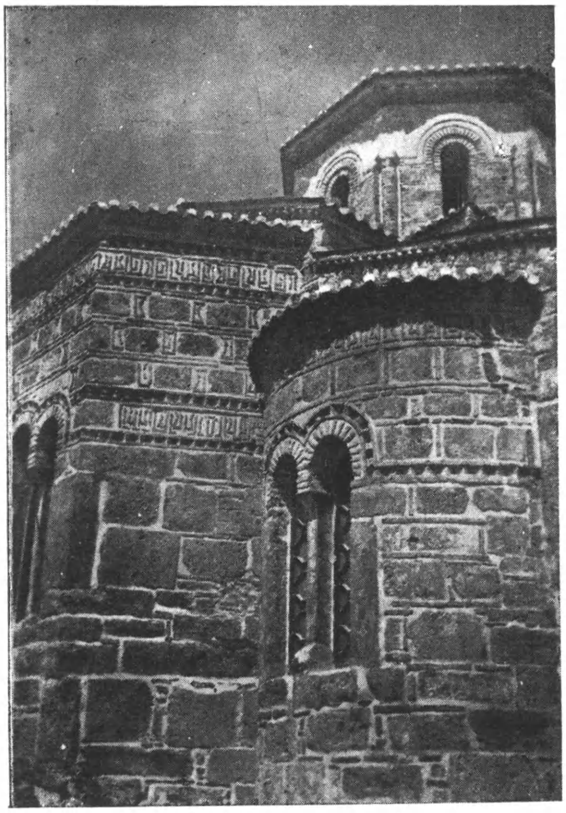

Εἰκ. 13. Δεξιὰ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.

κουφικά. Αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι δὲν περιβάλλουν μόνον ὅλα τὰ ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰς κουφικὰς ζώνας ἀλλ' εὑρίσκονται τοποθετημέναι καὶ κάτωθεν ἀκριβῶς τῶν γείσων τῆς στέγης, συνεχιζόμεναι δίκην

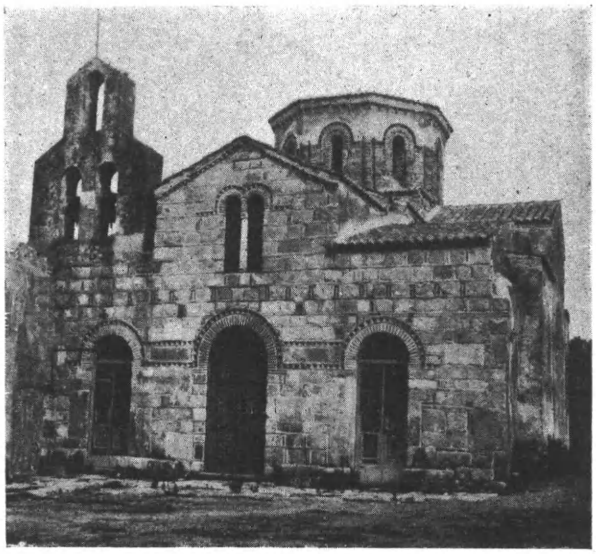

Εἰκ. 14. Ἄποψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

ἁλύσεως καὶ ἐπιστέφουσαι τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Τὴν τόσον ἁπλῆν καὶ ἀπέριττον ὄψιν τῶν τοίχων τῶν κατεσκευασμένων ἀπὸ ἐπαλλήλους κανονικοὺς δόμους χωριζομένους, ὡς εἴδομεν, διὰ σειρᾶς πλίνθων πλουτίζουν κουφικαὶ ζῶναι πλαισιούμεναι ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Αἱ κουφικαὶ ὅμως αὗται ζῶναι δὲν χρησιμοποιοῦνται μετὰ σπατάλης ἀλλ' εἶναι μᾶλλον στεναί, ἔχουσαι τὸ πάχος τῶν δόμων καὶ ὑψηλὰ τοποθετημέναι, κάτωθεν τῆς στέγης καταλαμβάνουσαι τὴν θέσιν τοῦ ὑψηλοτέρου δόμου. Εὑρίσκονται οὕτως ἐπὶ τῆς μεσαίας καὶ τῆς βορείας ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν δύο πρὸς βορρᾶν γωνιαίων διαμερισμάτων **(πρβ. εἰκ. 12, 13, 15)**. Μόνον ἐπὶ τῆς μεσαίας ἀψῖδος ἐπαναλαμβάνεται ἡ κουφικὴ ζώνη καὶ χαμηλότερον, εἰς τὸ ὕψος τῶν τόξων τοῦ τριλόβου παραθύρου.

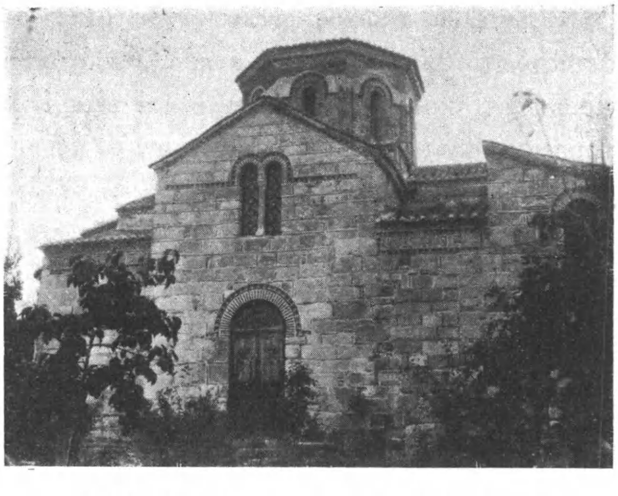

Εἰκ. 15. Βορεία πλευρὰ τοῦ ναοῦ μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

Ὁ Millet[1] διακρίνει τέσσαρας τύπους κουφικῆς διακοσμήσεως. Εἰς τὸν τρίτον ἐκ τούτων κατατάσσει τὰς διακοσμήσεις τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀργολίδος, ἐν αἷς αἱ κουφικαὶ ζῶναι

1 Ἔ. ἀ. σ. 252 ἑ.

ἐναλάσσονται μετὰ τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων εἶναι καὶ ἐδῶ ἁπλοῦν ἄνευ καμπυλῶν καὶ ἐνθυμίζει τὴν κουφικὴν γραφήν. ***(εἰκ. 17).*** Πρὸς τὸν τύπον αὐτὸν καὶ μάλιστα πρὸς τὴν κάτωθεν τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας δευτέραν ζώνην (ἁγία Μονή, Μέρμπακα), ὁμοιάζουν αἱ διακοσμήσεις τοῦ ἡμετέρου ναοῦ. Ἀλλ' ἐδῶ ὁ διακοσμητικὸς ρόλος τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν εἶναι ἐντελῶς δευτερεύων. Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία δὲν ἐναλάσσεται ὡς αὐτοτελὲς κόσμημα μετὰ τῆς κουφικῆς ζώνης, ἀλλὰ περιβάλλει αὐτήν, ὡς ἐν πλαισίῳ, διὰ νὰ ἐξάρῃ περισσότερον τὴν διακοσμητικὴν σημασίαν τῶν κουφικῶν. Καὶ αἱ κουφικαὶ ὅμως αὗται διακοσμήσεις, ὑψηλὰ τοποθετημέναι καὶ σχηματοποιημέναι, δὲν διακόπτουν τὴν κανονικὴν διάταξιν τῶν δόμων ἀλλ' ἐνθυμίζουν ζῳφόρους ἀρχαίων ναῶν καὶ δὲν ἀφαιροῦν τίποτε ἀπὸ τὸν κλασσικὸν σοβαρὸν χαρακτῆρα τοῦ μνημείου, ἀνήκοντος εἰς τὸν ρυθμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ τύπου.

Εἰκ. 16. Βορεία πλευρὰ πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τῆς θύρας καὶ τῶν παραθύρων.

ΓΛΥΠΤΑ

Ἐντελῶς πτωχὸς εἶναι ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ. Οἱ ἐκ κυανοῦ μαρμάρου ἀρράβδωτοι κίονες, ἐφ' ὧν στηρίζεται ὁ τροῦλλος, φαίνεται ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ παλαιοτέρου εἰδωλολατρικοῦ μνημείου, δι' ὃ καὶ ἐχαράχθη σταυρὸς κατὰ τὸ μέσον αὐτῶν, διὰ τὴν νέαν χρησιμοποίησιν εἰς χριστιανικὸν ναόν. Φέρουν δὲ οὗτοι κιονόκρανα, ἔχοντα τὸ σχῆμα ἀνεστραμμένης βάσεως κορινθιακοῦ κίονος καὶ βαρέα, ἁπλᾶ καὶ ἄνευ διακοσμήσεων ἐπιθήματα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τύπου ***(πρβ. εἰκ. 9).*** Ἁπλοῖ ἀρράβδωτοι ἐπίσης ἐκ λευκοῦ λίθου εἶναι οἱ κίονες τοῦ τριβήλου, φέροντες κυλινδρικὰ κιονόκρανα μετ' ἐγγεγλυμμένου σταυροῦ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ***(πρβ. εἰκ. 8).*** Τὰ δὲ κιονόκρανα τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν διλόβων καὶ τριλόβων παραθύρων, ἔχουν ἐπίμηκες σχῆμα διὰ νὰ καταλαμβάνουν ὅλον τὸ πάχος τῶν βάσεων τῶν πλινθίνων τόξων καὶ φέρουν ἐσωτερικῶς μὲν σταυρόν, ἐκ τοῦ κάτω σκέλους τοῦ ὁποίου φύεται ἑκατέρωθεν ἀκανθοειδὲς κόσμημα[1], ἐξωτερικῶς δὲ ἐν κύκλῳ ἐγγεγραμμένον ἑξάφυλλον. Ἐκ τοῦ παλαιοῦ λιθίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ εὑρέθησαν δύο τεμάχια, ἐντετοιχισμένα ἐντὸς τῶν παραθύρων τῆς ἁψῖδος. Τὸ ἓν ἐκ τούτων εἶναι πλὰξ

Εἰκ. 17. Κουφικὴ ζώνη ἐκ τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ (σχέδιον Η. Schleif).

1 Πρβ. Schultz καὶ Barnsley The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis. London, 1901, πίν. 27.

ἐκ πώρου λίθου (0.57×0.42) καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ θωρακίου τοῦ τέμπλου ***(εἰκ. 18)***. Ἡ διακόσμησις αὐτῆς ἀποτελεῖται ἐκ τριπλῆς ταινίας ἥτις ἀναδιπλοῦται κατὰ τὸ μέσον εἰς κόμβον καὶ προχωρεῖ πλαγίως, σχηματίζουσα ρομβοειδὲς κόσμημα, ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὁποίου ἐντὸς κύκλου ὑπάρχει ῥόδαξ. Ἐντὸς τῶν μεταξὺ τοῦ περιθωρίου καὶ τοῦ ρόμβου σχηματιζομένων τριγώνων εἶναι ἐγγεγραμμένον ἑξάφυλλον καὶ κατὰ τὴν συνεχιζομένην γωνίαν ἀκανθοειδές. Τὸ δὲ ἕτερον μαρμάρινον τεμάχιον (0.32×0.13) προέρχεται ἐξ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου καὶ φέρει ἀναγλύφους παραστάσεις κατὰ τὰς δύο συνεχομένας πλευράς. Καὶ ἡ μὲν μία

Εἰκ. 18.
Πωρίνη πλὰξ ἐκ τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου.

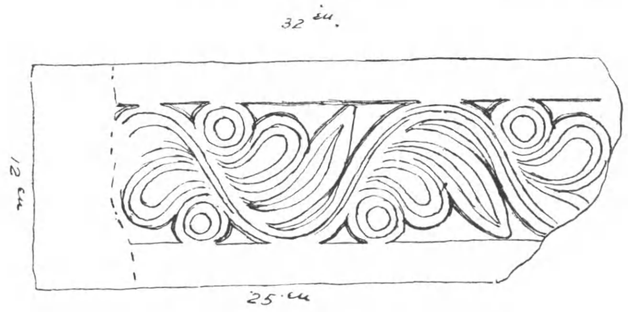

Εἰκ. 19. Ἐμπροσθία πλευρὰ ἐπιστυλίου ἐκ τοῦ τέμπλου.

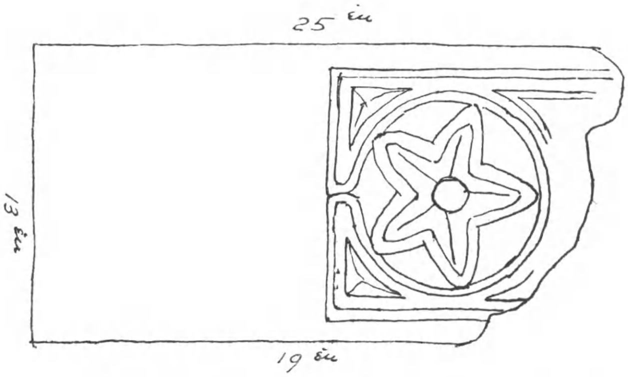

Εἰκ. 20. Ἡ κάτωθεν πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.
(Εἰκ. 19 καὶ 20. Σχ. Ἰούλ. Σακελλαρίου).

ἐκ τούτων ***(εἰκ. 19)***, χρησιμεύουσα ὡς ἐμπροσθία ὄψις τοῦ ἐπιστυλίου, φέρει συνεχὲς ἀκανθοειδὲς κόσμημα, ἡ δὲ ἄλλη ἀποτελοῦσα τὴν κάτωθεν πλευρὰν ***(εἰκ. 20)*** φέρει διακόσμησιν, παριστῶσαν πεντάφυλλον ἄνθος ἢ ἀστέρα, διακοπτομένην ὅμως διὰ νὰ ἀφήσῃ θέσιν εἰς τὸν κιονίσκον τοῦ τέμπλου.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παπαγεωργίου[1] ὁ ναὸς ἦτο κατάκοσμος ἐσωτερικῶς ἐκ τοιχογραφιῶν, αἵτινες ὅμως κατὰ τὸ 1820 ἐπεχρίσθησαν ὑπὸ τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ δι᾽ ἀσβέστου καὶ κατεστράφησαν. Τὴν μαρτυρίαν ταύτην ἀπέδειξεν ἀληθῆ ἡ ἀποκάλυψις τοιχογραφίας εἰς τὸν νάρθηκα, ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ, ἥτις παριστᾷ τὸν ἅγιον Ἀρσένιον καὶ ἀνάγεται εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα ***(εἰκ. 21)***. Λείψανα τοιχογραφιῶν δύναταί τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ ἐπὶ

1 Πρβ. Παπαγεωργίου ἔ.ἀ. σ. 189.

τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος καὶ ἐξωτερικῶς, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς μεσαίας θύρας, μία τῶν ὁποίων παριστᾷ τὸν ἅγιον Ἰάσωνα. Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τούτων τοιχογραφιῶν συμπεραίνομεν ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐξωνάρθηξ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ.

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑΙ ΤΥΧΑΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐκτὸς τῶν προμνησθέντων βίων τῶν Ἁγίων μεταγενεστέρα πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου εἶναι ὁ χρονογράφος Γεώργιος Φραντζῆς κατὰ τὴν 15ην ἑκατονταετηρίδα[1]. Συμφώνως πρὸς τοῦτον ὁ Δεσπότης τῆς Πελοποννήσου Θωμᾶς ὁ Παλαιολόγος, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς χώρας αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατέφυγε μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἀρχόντων εἰς Κέρκυραν τὴν 28ην Ἰουλίου τοῦ 1460. Τὸν Δεσπότην ἀκολουθῶν καὶ ὁ Φραντζῆς ἦλθε καὶ αὐτὸς εἰς Κέρκυραν τὴν 2αν Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους μετὰ τοῦ Νικολάου Μελισσηνοῦ. Ἕνεκεν ὅμως θανατηφόρου ἐπιδημίας ἐνσκηψάσης εἰς τὴν πόλιν, οἱ ἀτυχεῖς πρόσφυγες κατέφυγον «ἐν τοῖς περιχωρίοις» καὶ δὴ ὁ μὲν Δεσπότης μετὰ τῆς οἰκογενείας του εἰς τὸ μέχρι καὶ σήμερον σῳζόμενον χωρίον Χλωμόν, πρὸς τὸ νότιον μέρος τῆς νήσου, ὁ δὲ Φραντζῆς εἰς Μολυβατινὰ καὶ μετ' ὀλίγον εἰς τὴν παρὰ τὴν πόλιν μονὴν τοῦ προφήτου Ἠλιού. Ἐκεῖ εὑρισκόμενος ὁ Φραντζῆς συνεδέθη διὰ φιλίας «μετὰ τοῦ καλοκαγαθοῦ φίλου καὶ πνευματικοῦ πατρὸς Δωροθέου, εὑρισκομένου εἰς τὴν μονὴν τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου», χάριν τοῦ ὁποίου καὶ μετῴκησε πλησιέστερον εἴς τι κελλίον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐπονομαζομένου τοῦ Ταρχανιώτου. Ἐθρήνησεν ὅμως μετ' ὀλίγον ὁ Φραντζῆς τὸν θάνατον καὶ τοῦ πατρὸς Δωροθέου καὶ τῆς συζύγου τοῦ Δεσπότου Αἰκατερίνης, θυγατρὸς τοῦ Κεντηρίωνος Ζαχαρίου, πρίγκηπος τοῦ Μωρέως, ἥτις «κακῶς διάγουσα», ὅπως ἀναφέρει, ἐν Κερκύρᾳ «ἐλεηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῷ αὐτῷ ἑβδομηκοστῷ ἔτει ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ἐν τῇ τῶν ἁγίων ἀποστόλων μονῇ, Ἰάσωνος λέγω καὶ Σωσιπάτρου».

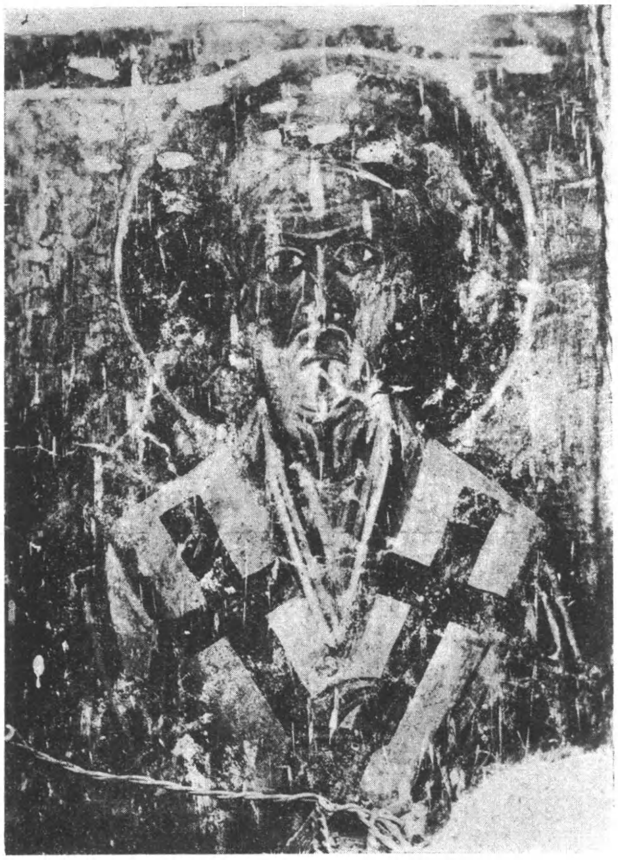

Εἰκ. 21. Τοιχογραφία ἐκ τοῦ νάρθηκος παριστῶσα τὸν ἅγ. Ἀρσένιον.

Ἐνῶ ὅμως δεικνύονται οἱ τάφοι τῶν Ἀποστόλων, ἄγνωστον παραμένει τὸ μέρος ἐν ᾧ ἐτάφη ἡ Αἰκατερίνη καὶ ἐκ τῶν κατὰ καιροὺς ἱστορούντων τὰ τοῦ ναοῦ μόνον ὁ Buchon[2]

1 Ἔκδ. Βόννης σ. 408, 411 ἑ.

2 A. Buchon Voyage dans l' Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades en 1841 publié par J. Lognon Paris, 1911 σ. 125 ἑ.

προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ τάφος τῆς Αἰκατερίνης ἔκειτο παρὰ τὸν νάρθηκα, ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ, συμπεραίνων τοῦτο ἐκ καταφανῶν ἰχνῶν καμάρας, εὑρισκομένης ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἐκ τεμαχίου μαρμαρίνης λατινικῆς ἐπιγραφῆς τῆς ὁποίας τὰ γράμματα SENTER ἀποτελοῦν κατ' αὐτὸν τὴν ἀρχὴν τοῦ ὀνόματος Κεντηρίων τῆς οἰκογενείας τῆς Αἰκατερίνης. Τὴν ὅλως ἀπίθανον ταύτην γνώμην τοῦ Buchon ἀπέδειξαν παντελῶς ἐσφαλμένην καὶ αἱ τελευταῖαι γενόμεναι ἐργασίαι, δι' ὧν ἀφαιρεθέντος τοῦ παχέος ἀσβεστοκονιάματος ἀνεφάνη τὸ ἀνωτέρω ἀναφερόμενον, ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ τοῦ νάρθηκος παράθυρον, τοῦ ὁποίου τὸ σχεδιάγραμμα διεκρίνετο ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐν εἴδει ἡμικυκλίου.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ Φραντζῆς ὀνομάζει ἤδη τὴν ἐκκλησίαν Μονήν, ἐκ τῆς ὁποίας σῴζεται μέχρι καὶ σήμερον κατὰ τὸ ΒΔ μέρος τοῦ ναοῦ οἰκία, ἐν ᾗ κατοικεῖ ὁ ἐφημέριος.

Εἰκ. 22. Νοτιανατολικὴ ἄποψις τοῦ ναοῦ πρὸ τῶν ἐπισκευῶν.

Μετὰ τὸν Φραντζῆν οὐδεμίαν ἄλλην ἔχομεν μνείαν τοῦ ναοῦ εἰμὴ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ μνημεῖον ὑπέστη μερικὴν καταστροφὴν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1537 πρώτην πολιορκίαν τῆς Κερκύρας ὑπὸ τῶν Τούρκων[1] καὶ ὅτι εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους ὀφείλονται αἱ νεώτεραι ἐπισκευαὶ καὶ ἡ ἐκ βάθρων ἀνοικοδόμησις τοῦ νοτίου τοίχου. Πιθανῶς δὲ ἡ νέα αὕτη ἐπισκευὴ ἐγένετο ἐν ἔτει 1641, διότι ἡ χρονολογία αὕτη εὑρέθη βαθέως κεχαραγμένη εἰς ἕνα τῶν ὀγκολίθων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀφοῦ ἀφῃρέθη τὸ ἀσβεστοκονίαμα διὰ τοῦ ὁποίου ἦτο κεκαλυμμένη. Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνάγεται ἴσως καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ κωδωνοστασίου, κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τοῦ περιβόλου καὶ τῆς οἰκίας τῆς Μονῆς ***(πρβ. εἰκ. 14).***

Ὀλίγα ἔτη μετὰ ταῦτα ὁ ναὸς ἔλαβε τὴν τύχην νὰ ἔχῃ ὡς ἐφημέριον τὸν Κρῆτα ἱερομόναχον Καλλιόπιον Καλλιέργην, ὁρισθέντα πρὸς τοῦτο ἀπὸ τὸν κατὰ τὸ ἥμισυ κτήτορα τῆς μονῆς Φραγκῖσκον Βενιέρην. Χάρις εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ λογίου τούτου ἱερομονάχου κατεγράφησαν τότε λεπτομερῶς τὰ κειμήλια αἱ εἰκόνες, τὰ κτήματα κλπ., τῆς Μονῆς, εἰς κώδικα, τὸν ὁποῖον τελευταίως ἀνεῦρον ἐντὸς τοῦ σκευοφυλακίου τῆς προθέσεως, μετὰ πολλῶν ἄλλων βιβλίων, συμβολαίων κλπ., ἀναφερομένων εἰς τὴν περιουσίαν τῆς Μονῆς καὶ ἀξίων ἰδιαιτέρας μελέτης. Ὁ κῶδιξ οὗτος, ἐκ βομβυκίνου χάρτου μετὰ δερματίνου καλύμματος, ἔχει 322 ἠριθμημένας σελίδας, ἐξ ὧν 292 εἶναι γεγραμμέναι. Ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1646, ὅτε ἀνέλαβεν ὡς ἐφημέριος τοῦ ναοῦ ὁ Καλλιόπιος καὶ παρέλαβε τὴν περιουσίαν τῆς Μονῆς, τὴν ὁποίαν λεπτομερῶς καταγράφει ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος τοῦ κώδικος καὶ ἑξῆς.

1 Ὁ Κερκυραῖος Ἀνδρόνικος ὁ Νούκιος μετὰ φρίκης περιγράφει τὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας ὑπέστη τότε ἡ Κέρκυρα, ἡ ὕπαιθρος χώρα καὶ ἡ πόλις, ἥτις δὲν εἶχε τειχισθῆ ἀκόμη ὑπὸ τῶν Βενετῶν πρβ. Μ. Μουστοξύδου Ἱστορικὰ καὶ Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Κέρκυρα, 1872 σ. 24 ἑ.

Περαιτέρω καταγράφει τὰς σὺν τῷ χρόνῳ γενομένας ἐπισκευὰς τοῦ ναοῦ, τοὺς μαστόρους, οἱ ὁποῖοι τὰς ἐξετέλεσαν καὶ τὰ χρήματα, ἅτινα κατηναλώθησαν[1]. Ἀλλ᾽ ὁ κῶδιξ εἶναι εἰς ἡμᾶς κατὰ τοῦτο πολύτιμος, διότι παρέχει ἀξιολογωτάτας πληροφορίας διὰ τὸ καλλιτεχνικὸν ἔργον καὶ τὴν ζωὴν ἑνὸς μεγάλου μεταβυζαντινοῦ ζωγράφου τοῦ περιφήμου Ἐμμανουὴλ Τζάνε τοῦ ἐπιλεγομένου Μπουνιαλῆ.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΤΑΦΗ ΤΟΥ ΕΜΜ. ΤΖΑΝΕ

Εἰς τὴν ἕκτην σελίδα τοῦ κώδικος ὁ ἱερομόναχος Καλλιόπιος ἀναγράφει τὰ ἑξῆς:

«*͵αχνδ´ εἰς τὰς ι´ τοῦ Μαρτίου τοῦ παπᾶ κὺρ Ἐμμανουὴλ Μπουνιαλῆ διὰ τὴ εἰκόνα τοῦ ἁγ. Κυρίλλου σκοῦδα εἴκοσι*».

«*Εἰς κξ´ τοῦ Ἰουλίου ἔδωσα τοῦ ἄνωθεν διὰ τὸν σταυρὸν τῆς θανῆς σκοῦδα δύο, διὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Δαμασκηνοῦ σκοῦδα δώδεκα, ἀκόμη ἔδωσα καὶ διὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον σκοῦδα δέκα καὶ διὰ τὴν παλαιὰν ἁγίαν Νίκην ὅπου ἐξανάκαμε σκοῦδα ἕνα*».

Εἰκ. 23. Εἰκὼν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου ὑπογεγραμμένη ὑπὸ Ἐμ. Τζάνε.

Πληροφορούμεθα λοιπὸν ἐκ τοῦ κώδικος ὅτι ὁ ζωγράφος Ἐμμανουὴλ Μπουνιαλῆς εἰργάζετο κατὰ τὸ 1654 ἐν Κερκύρᾳ καὶ ὅτι κατὰ παραγγελίαν τοῦ συμπατριώτου του Καλλιοπίου Καλλιέργη κατεσκεύασε πολλὰς εἰκόνας τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου. Ἐκ τῶν εἰκόνων τούτων ἡ μεγαλυτέρα καὶ ὡραιοτέρα ἡ παριστῶσα τὸν ἅγιον Κύριλλον Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας **(εἰκ. 23)** ἐχρησίμευεν ἄλλοτε ὡς βημόθυρον τῆς ὡραίας πύλης τοῦ ναοῦ, ἀφῃρέθη δὲ μεταγενεστέρως καὶ ἀντικατεστάθη, ἀναρτηθεῖσα ὑψηλὰ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἄνωθεν τῆς θύρας, ἐξ οὗ καὶ μετεφέρθη πρὸ τριετίας εἰς τὴν ἐν τῷ Μουσείῳ ἱδρυθεῖσαν πινακοθήκην τοῦ Δήμου Κερκυραίων. Κάτω ἀριστερὰ φέρει διὰ κεφαλαίων γραμμάτων τὴν ἐπιγραφήν:

«ΠΟΙΗΜΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΙΕΡΕΩΣ ΤΟΥ ΤΖΑΝΕ ΤΟΥ ΕΚ ΡΗΘΥΜΝΗΣ ͵αχνδ´»

Σῴζονται ἐπίσης ὁ σταυρὸς καὶ αἱ δύο ἄλλαι ἀναφερόμεναι ἐν τῷ κώδικι εἰκόνες, αἱ παριστῶσαι τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ τὸν ἅγιον Γρηγόριον καὶ χρησιμεύουσαι ἀκόμη καὶ σήμερον ὡς θύραι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Μόνον ἡ εἰκὼν τῆς

1 Σημειώνονται πρὸς τούτοις καὶ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἰδιαιτέρως οἱ κατὰ καιροὺς σεισμοὶ ὅπως ὁ τῆς 16 Ἰανουαρίου τοῦ 1651 καὶ ἡ πυρκαϊὰ τῆς πυριτιδαποθήκης τοῦ φρουρίου τῆς 19 Ἀπριλίου τοῦ 1658. Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν σεισμῶν τῆς νήσου Θήρας τοῦ ἔτους 1650 ἡ ἀναγραφομένη ἐν τῇ σελίδι 274 ἑ. τοῦ κώδικος

ἁγίας Νίκης[1] ἀντικατεστάθη ὑπὸ νεωτέρας κακῆς τέχνης[2]. Μανθάνομεν προσέτι ἐκ τοῦ κώδικος ὅτι εὐτελέστατα ἠμείβετο ὁ Τζάνες διὰ τὰ ἔργα του. Οὕτω, μόνον διὰ τὴν μεγάλην εἰκόνα τοῦ ἁγίου Κυρίλλου ἔλαβε τὸ ὁπωσδήποτε σεβαστὸν ποσὸν τῶν 20 σκούδων, ἐνῶ διὰ τὰς λοιπὰς ἐπληρώθη πολὺ ὀλιγώτερον. Ἐν Κερκύρᾳ παρέμεινεν ἐργαζόμενος ὁ Τζάνες ἐπὶ πολλὰ ἔτη (1648-1659), ὅπως δεικνύει τὸ πλῆθος τῶν ἔργων του, τῶν εὑρισκομένων εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς πόλεως καὶ τῶν χωρίων τῆς νήσου. Ἐκεῖ εὑρισκόμενος ὁ Τζάνες συνεδέθη, ὡς φαίνεται, διὰ φιλίας πρὸς τὸν ἱερομόναχον Καλλιόπιον, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ συνειργάσθη διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Γοβδελᾶ[3]. Ἀπετέλει δὲ τότε ἡ Κέρκυρα ἀξιόλογον πνευματικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπολαύουσα σχετικῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴν κυριαρχίαν. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων μάλιστα κατάληψιν τῆς Κρήτης (1645-1669) κατέφυγον εἰς τὴν Κέρκυραν μετὰ τῶν ἄλλων προσφύγων διαπρεπεῖς Κρῆτες κληρικοὶ καὶ λόγιοι, ὅπως οἱ ἀνωτέρω ἀναφερόμενοι Γεράσιμος Βλάχος καὶ Ἀρσένιος Καλλούδης, ἱερομόναχος τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων κατὰ τὸ 1675 μετὰ τῶν ὁποίων ὁ πεπαιδευμένος ἁγιογράφος θὰ εὕρισκεν εὐχάριστον συναναστροφήν. Ἀπὸ τοῦ 1659 ὁ Τζάνες ἐργάζεται ἐν Βενετίᾳ διορισθεὶς ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἐν τῷ ὁποίῳ κατεσκεύασε καὶ τὰ βημόθυρα αὐτοῦ, κατὰ τὸ ἔτος 1686[4]. Ἀλλὰ μία ἄλλη πληροφορία τοῦ κώδικος συνδέει τὴν οἰκογένειαν Μπουνιαλῆ ἢ καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν ζωγράφον πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν. Εἰς τὴν σελίδα 292 ἀναγράφονται οἱ τάφοι οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων ὡς ἑξῆς. «*Τὰ μνήματα ἀρχινοῦσιν ἀπὸ τὴν δεύτερην πλευρὰν τῶν σκαλίων*». Κατωτέρω δὲ ἡ σελὶς χωρίζεται εἰς στήλας ἄνωθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχουν τὰ ὀνόματα τῶν οἰκογενειακῶν τάφων.

«*Πετρίτση, Καλόθετου, Μπουνιαλῆ, Κούτζη*...».

Τὸ ἐπώνυμον Μπουνιαλῆς ἀνήκει εἰς οἰκογένειαν ἐκ Ρηθύμνης τῆς Κρήτης, ἐκ τῆς ὁποίας τρία μέλη εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστά. Ὁ Μαρῖνος Τζάνες ὁ συγγράψας τὸ ποίημα τὸ ὁποῖον περιγράφει τὸν Κρητικὸν πόλεμον καὶ ἐσφαλμένως ταυτισθεὶς πρὸς τὸν Ἐμμανουήλ[5], ὁ Κωνσταντῖνος Τζάνες, ἁγιογράφος καὶ ἀδελφὸς πιθανῶς τοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ ὁ ἡμέτερος γνωστὸς καὶ διάσημος ἁγιογράφος καὶ λόγιος. Ἐκ τούτων οἱ δύο πρῶτοι οὐδαμοῦ ἀναφέρονται ἐν Κερκύρᾳ, ἐνῶ ὁ Ἐμμανουὴλ ἔζησε καὶ εἰργάσθη ἐν αὐτῇ καὶ συνεδέθη διὰ φιλίας μάλιστα πρὸς τὸν ἱερομόναχον τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων.

1 Ἡ μονὴ ὀνομάζεται ἐν τῷ κώδικι «τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου καὶ ἁγίας Νίκης».

2 Ἐκ τῶν λοιπῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ ἀρίστης τέχνης τῆς Κρητικῆς σχολῆς εἶναι αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ἐπισκευασθεῖσαι μεταγενέστερον καὶ τοποθετημέναι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ τριβήλου εἰς τὸν νάρθηκα.

3 Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γοβδελᾶ Πέρσου τοῦ πολυάθλου, ψαλλομένη τῇ κθ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός. Ἐκτεθεῖσα παρὰ τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ λογιωτάτου κυρίου Καλλιοπίου Καλλιέργου τοῦ Κρητός, παρά τε τοῦ εὐσεβεστάτου ἐν ἱερεῦσι κυρίου Ἐμμανουήλου Τζάνε τοῦ λεγομένου Μπουνιαλῆ τοῦ εἰκονογράφου..... Ἑνετίησιν, ,αχξα', παρὰ Α. Ἰουλιανῷ. Ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ ὑπάρχει καὶ ἐπίγραμμα τοῦ Καλλιοπίου εἰς Μελέτιον τὸν Χορτάκιον. Παρέφρασε δὲ ὁ Καλλιόπιος καὶ τὰς εὐχὰς τῆς μεταλήψεως δημοσιευθείσας ἐν ταῖς ἐκλογαῖς, πρβ. Κ. Σάθα Νεοελληνικὴ Φιλολογία Ἀθῆναι, 1868 σ. 409.

4 Πρβ. Ἰωάννου Βελλούδου Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. Βενετία, 1893 σ. 40.

5 Πρβ. G. Gerola: Emmanuele Zane da Retimo, un pittore bizantino a Venezia. (Atti del Reale Istituto Veneto τόμ. XVI μέρ. δεύτερον 1902-1903) καὶ G. Cervellini Marino, Emmanuele et Constantino Zane (Nuovo Archivio Veneto τόμ. XII 1906).

Εἶναι βεβαίως ὀλίγον τολμηρὸν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ τοῦ κώδικος τάφος τοῦ Μπουνιαλῆ, ἀνήκει εἰς τὸν ἡμέτερον Τζάνε. Πιθανῶς ἐζήτησεν οὗτος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ καλλιτεχνικοῦ του βίου νὰ εὕρῃ ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν εἰς τὴν ὡραίαν νῆσον, μετὰ τῆς ὁποίας συνέδεον αὐτὸν παλαιαὶ ἀναμνήσεις, πλησίον τῶν προσφύγων συγγενῶν καὶ φίλων του. Καὶ ἠθέλησε πιθανῶς νὰ ταφῇ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τῆς ἀγαπητῆς του ἐκκλησίας, ἐκτισμένης κατὰ τὸν τόσον γνώριμον εἰς αὐτὸν βυζαντινὸν ῥυθμόν, πλησίον τῶν τάφων τῶν πρώτων χριστιανῶν Ἁγίων καὶ τῆς βασιλίσσης Αἰκατερίνης, ὡς ἄξιος καὶ αὐτὸς ἀντιπρόσωπος μιᾶς μεγάλης ἀλλὰ λησμονημένης τέχνης[1] τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

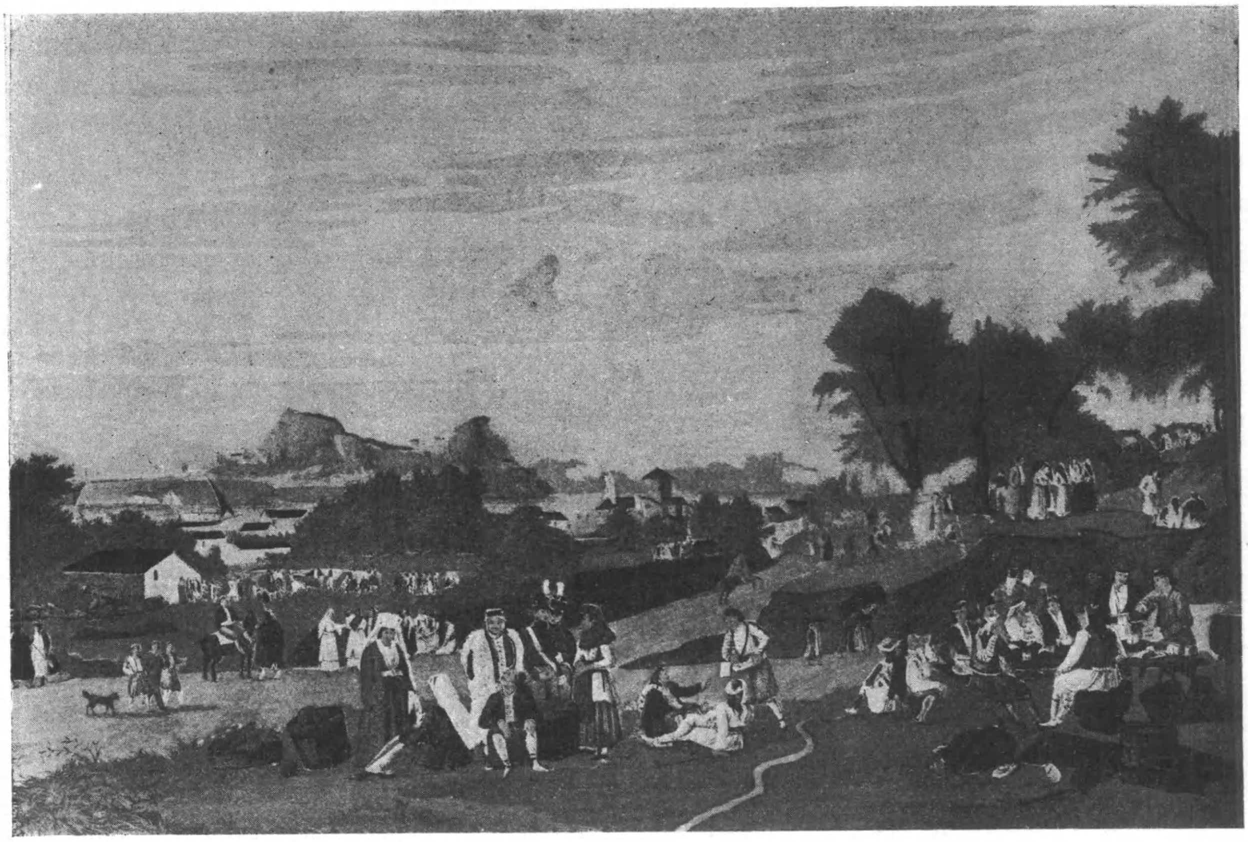

Εἰκ. 24. Ἑορτὴ τῶν ἁγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου κατὰ τὸ 1820 (χρωμολιθογραφία ὑπὸ G. Cartwright).

1 Κτήτορες τοῦ ναοῦ ἀναφέρονται κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα οἱ ἐν Κερκύρᾳ Μινῶται, ἐκ τούτων δὲ περιῆλθεν ἡ κτῆσις εἰς τὸν περίφημον οἶκον τῶν Πετριτῶν, ὁ κληρονόμος τῶν ὁποίων Θ. Ποφάντης ἐδώρισε τὸν ναὸν εἰς τὸν Δῆμον Κερκυραίων. Ἐκ τῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπισκεφθέντων τὴν νῆσον ἀναφέρουν τὸν ναὸν ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων οἱ ἑξῆς. J. Spon et G. Wheler Voyage d' Italie de Dalmatie de Grèce et du Levant fait aux années 1675 et 1676. La Haye, 1724 σ. 75 ἑ. O. Dapper Nankeurige Berchryving Man vorea... Amsterdam, 1688. Σχεδιάγραμμα τοῦ ναοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Ugo Monneret de Villard ἐν Monitore tecnico XVIII, 1912 Νο 22 σελ. 432 καὶ ὁ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 142, πρβ. καὶ F. Gregorovius Korfu eine ionische Idylle Leipzig 1884 σελ. 61. Ὁ Ρωμανὸς (Κερκυραϊκὰ σ. 16) ἀναφέρει ὅτι δύο ἀπεικονίσεις τοῦ ναοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Φρῆμαν ἐν σπουδαίῳ πονήματι περὶ τῶν ὑποτελῶν τῇ Βενετίᾳ πόλεων (Sketches etc σ. 358 καὶ 365). Τὸ βιβλίον ὅμως τοῦτο δὲν κατώρθωσα νὰ ἴδω. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Edward Aug. Freeman Istorical and architectural Sketches (1876).

ΤΑ "ΚΑΣΤΡΑ ΤΩΝ ΣΚΟΡΤΩΝ" ΑΡΑΚΛΟΒΟΝ ΚΑΙ ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ Σ. ΣΑΡΡΗ

Ἐκ τῶν πέντε σπουδαιοτέρων «κάστρων τῶν Σκορτῶν», ἅτινα ἀναφέρονται ἐν τῷ μεσαίωνι, ἤτοι τοῦ τῆς Καρυταίνης, τῆς Ἄκοβας, τῆς Ἁγίας Ἑλένης, τοῦ Ἀρακλόβου καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὰ δύο τελευταῖα ἑλκύουσι περισσότερον τὴν προσοχὴν τῶν τοπογράφων, καθ' ὅσον ἡ ἀνεύρεσις τούτων ἔχει σήμερον καταστῆ πρόβλημα τῆς Μεσαιωνικῆς τοπογραφίας. Τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος φερόμενα φρούρια ἐν τῷ Μεσαίωνι καλύπτονται ὑπὸ πέπλου, ὃν οὐδεὶς εἰσέτι ἦρεν, αἱ δὲ περὶ ταῦτα προσπάθειαι διὰ προτάσεων διαφόρων γνωμῶν κρίνονται ὡς μὴ ἀπηλλαγμέναι ἀμφιβολιῶν. Ἡ ἀποτυχία αὕτη δὲν προέρχεται ἐξ ἐλλείψεως ἐπαρκῶν πηγῶν, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τοῦ ὅτι οἱ μέχρι τοῦδε ἐρευνηταὶ παρεῖδον τὴν σπουδαίαν εἰς τοῦτο συμβολήν, ἣν παρέχει ἡ ἐξέτασις τῆς στρατηγικῆς σημασίας τῶν ζητουμένων φρουρίων. Ὁ τοπογράφος ἐρευνητὴς εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐξετάζῃ τὴν στρατηγικὴν τοῦ φρουρίου σημασίαν οὐ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς περὶ αὐτὸ χώρας, ἀλλὰ καὶ ἐν παραβολῇ πρὸς τὰς κατὰ ταύτην πολιτικὰς μεταβολὰς ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει. Διὰ τῆς παρούσης μελέτης μου νομίζω ὅτι αἴρεται ὁ πέπλος, ὅστις καλύπτει τὰ δύο ταῦτα φρούρια, τὰ σπουδαιοτάτην θέσιν κατέχοντα οὐ μόνον ἐν Σκορτοῖς ἀλλὰ καὶ ἐν ἁπάσῃ τῇ Πελοποννήσῳ.

Α'. ΑΡΑΚΛΟΒΟΝ - RUCELLEBO (BUCELET)

Τὸ κατὰ τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως ἐκ τῶν δώδεκα σπουδαιοτέρων κάστρων τῆς Πελοποννήσου Ἀράκλοβον, ὅπερ συνδέεται μετὰ τοῦ κατὰ τὸν μεσαίωνα γενναίου καὶ ῥωμαλέου αὐτοῦ ὑπερασπιστοῦ Δοξαπατρῆ Βουτσαρᾶ, φημισθέντος δευτέρου Ἕλληνος Ἡρακλέους, ἐξακολουθεῖ διατελοῦν μέχρι τοῦδε ἄγνωστον. Τὸ Ἀράκλοβον δὲν ἦτο κάστρον τε καὶ πόλις, ὅπως ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐφέροντο τὰ τοιαῦτα ὀνόματα, ἀλλὰ μόνον κάστρον, οὗτινος σήμερον τὸ ὄνομα ἔχει ἀπολεσθῆ. Αἱ διάφοροι ἔρευναι, αἵτινες συμφώνως πρὸς τὰς πηγὰς ἐστράφησαν πρὸς ἀναγνώρισιν τούτου, δὲν ἔχουσι φέρει μέχρι τοῦδε ὁριστικὴν λύσιν, ἐξακολουθεῖ δ' ἡ ἀμφιβολία μεταξὺ τῶν ὑποδεικνυομένων φρουρίων. Ἐν τούτοις πρόκειται ἤδη νὰ ἀποδειχθῇ ὡς Ἀράκλοβον οὐχί τι ἐκ τῶν προταθέντων, ἀλλ' ἄλλο, ὅπερ συγκεντρώνει πάντα τὰ πρὸς ἀναγνώρισιν τούτου στοιχεῖα.

Εἰς τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως τὸ Ἀράκλοβον λέγεται καὶ Ὀρεόκλαβο, Ἐρεόκλαβο καὶ Ὀρόκλαβο, εἰς δὲ τὸ Γαλλικὸν πλὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος καὶ Bucelet. Τοῦτο ὡς καὶ τὸ κατὰ τὸ Ἀραγωνικὸν Buceler κατὰ τὸν Στέφανον Δραγούμην ἀναμιμνῄσκει τὸ ὄνομα τοῦ Βουτσαρᾶ[1]. Τὸ Γαλλικὸν χρονικὸν ἔχει καὶ τοὺς τύπους Bucelleto καὶ Buceleto[2].

1 Ὁ Σάθας (Μνημεῖα Ἑλλην. Ἱστ. Α', XVIII), ἀνάγει τὸ ὄνομα αὐτοῦ εἰς τὰς ἐξ Ἀλβανικῆς προελεύσεως ὀνομασίας.

2 Βλέπε καὶ ἄλλους τύπους κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἐν Χρονικοῖς Μορέως Στ. Δραγούμη (1921) σελ. 14. Δυνάμεθα ὅμως νὰ ἀμφιβάλλωμεν ἂν ὀρθῶς εἰς τὰ χειρόγραφα

Ματαίως οἱ μεσαιωνοδῖφαι προσεπάθησαν ἑκάστοτε νὰ ἀνεύρωσι μεταξὺ τῶν σημερινῶν δημωδῶν ὀνομάτων τῶν φρουρίων παρόμοιόν τι ὄνομα πρὸς τὸ Ἀράκλοβον ἢ τὸ ὄνομα τοῦ ἥρωος, ὅπως ἀναγνωρίσωσι τὸ θρυλικὸν τοῦτο κάστρον. Μόνον θρῦλοι περὶ τοῦ Δοξαπατρῆ Βουτσαρᾶ καὶ τῆς κόρης του μέχρι σήμερον ἐπιζῶσιν εἰς τὰς παρὰ τὸν Ἀλφειὸν κοιλάδας[1] καὶ φήμη τις περὶ ὡρισμένου κάστρου Δοξαπατρῆ ἐν τῷ χωρίῳ Σκιαδᾶ τῆς ὀρεινῆς Ἠλείας[2]. Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ δὲ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἔνθα στίχοι ἀναφέρονται εἰς τὸν Δοξαπατρῆν Βουτσαρᾶν καὶ τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἄμυναν τοῦ Ἀρακλόβου, ἐνεπνεύσθη ὁ ἀείμνηστος Δημήτριος Βερναρδάκης διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἀρχαιοτάτου τῶν δραμάτων αὐτοῦ «Μαρία Δοξαπατρῆ». Εἶνε δ᾽ αὕτη ἡ κόρη τοῦ ἥρωος, ὅστις ἐκπροσωπῶν τὸ Ἑλληνικὸν ἐθνικὸν φρόνημα τῶν Πελοποννησίων ἀντέστη ἐναντίον τῶν περὶ τὸν Γουλιέλμον Σαμπλίτην καὶ τὸν Γοδοφρεῖδον Βιλλαρδουῖνον Φράγκων, οἵτινες ἐπεχείρησαν ἀπὸ τοῦ 1204 νὰ καταλάβωσι τὴν Πελοπόννησον[3].

Οἱ πρῶτοι ζητήσαντες ὅπως ὁρίσωσι τὴν θέσιν τοῦ Ἀρακλόβου ἐβασίσθησαν εἰς τὴν ἀόριστον παρατήρησιν τοῦ Leake ὅτι τοῦτο ἦτο «ἡ κλεὶς τῆς συγκοινωνίας μεταξὺ τῆς ἄνω καὶ κάτω κοιλάδος τοῦ Ἀλφειοῦ ποταμοῦ» (Peloponnesiaka σελ. 153). Οὕτως ὁ ἐκδότης τοῦ Γαλλικοῦ χρονικοῦ Lognon (§ 113 ἐν ὑποσ.) ταυτίζει τὸ Ἀράκλοβον πρὸς τὸ ἄνωθεν τοῦ χωρίου Ἀραχώβης ὕψωμα ἐν τῇ Γορτυνίᾳ, ἐφ᾽ οὗ ὅμως οὐδὲν φρούριον ὑπάρχει, ὁ δὲ Τάκης Κανδηλῶρος (ἐν Γορτυνίᾳ, 1898, τ. Α′ σελ. 52[3]) μετὰ πιθανότητος τοποθετεῖ παρὰ τὴν Βρωμοσέλλαν, χωρίον τῆς ἐπαρχίας Μεγαλοπόλεως. Αἱ γνῶμαι αὗται ἀπορρίπτονται σήμερον ἀσυζητητί, ἀνεζητήθη δ᾽ ἐσχάτως (1912) τὸ θρυλικὸν τοῦτο κάστρον ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Στεφάνου Δραγούμη καὶ τοῦ κ. Νίκου Βέη μεταξὺ τῶν πρὸς τὸν Ἀλφειὸν φρουρίων τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, ἡ ὁποία ταυτίζεται πρὸς τὸν τότε καλούμενον Δρόγγον τῶν Σκορτῶν, ἀποτελοῦντα μέρος τῆς γενικῆς χώρας Σκορτὰ ἢ Σκόρτα[4]. Ὑπὸ τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο εὑρίσκετο τὴν ἐποχὴν τοῦ 13ου-14ου αἰῶνος ἡ ὀρεινὴ περιοχὴ τῶν σημερινῶν ἐπαρχιῶν Γορτυνίας καὶ Ὀλυμπίας.

Πρὶν ἢ ἐλέγξωμεν τὰς γνώμας ταύτας ὀφείλομεν ἐν ἀρχῇ νὰ παρατηρήσωμεν πρὸς δικαιολογίαν τῶν τελευταίων Ἑλλήνων ἐρευνητῶν ὅτι οὗτοι ἐζήτησαν τὸ ἐν λόγῳ κάστρον ἐν μέσῳ τῆς σκοτεινῆς ἀτμοσφαίρας, ἥτις ἐγεννήθη ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν προηγουμένων ἐσφαλμένων γνωμῶν, αἵτινες πάλιν εἶχον ὡς ἀρχικὴν αἰτίαν τὴν ἀοριστίαν καὶ τὰς ἀντιφάσεις ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως. Οὕτως, ὅταν ὁ Buchon (Recherches historiques sur la Princ. française de Morée, ἐν εἰσαγωγῇ XLII) λέγει ὅτι ὁ Saint Omer μεταξὺ τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἱδρυθέντων κάστρων εἰς τὰ κύρια μέρη τῆς χώρας Ἄκοβας ἦτο καὶ τὸ Boisselet ou Oreoclavon, ἐπό-

ἐπεκράτησεν ὁ τύπος Buceler. Διότι εἰς τὸ Ἀραγωνικὸν χρονικὸν εὑρίσκεται καὶ ὁ τύπος Rucellebo (Ἀραγ. χρ. § 188), τοῦθ᾽ ὅπερ δεικνύει παραμόρφωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀράκλοβον, ὅπως ἀναγράφονται συνήθως τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια παρηλλαγμένα ὑπὸ τῶν ξένων. Ἐν τῇ μεταφράσει τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀραγωνικοῦ ὑπὸ Morel-Fatio ἀνακριβῶς τοῦτο ἑρμηνεύεται ὡς Risomylo (Βλ. Δραγούμην ἐν Χρονικοῖς σελ. 32).

1 Ἴδε Τάκην Κανδηλῶρον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Γορτυνίας (1898), σελ. 52-53.

2 Ἰω. Νουχάκη Ἑλληνικὴ Χωρογραφία, σελ. 533.

3 Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Δ. Βερναρδάκη ἴδε Ν. Βέην εἰς Ἐπιστημονικὰ μνημόσυνα (ἔκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) 1935 σελ. 92 κ.έ. ὡς καὶ βιβλιογραφίαν ἐν τέλει.

4 Ἐν Πτολεμαίου Γεωγραφικοῖς (ἔκδ. Λιψίας 1843 τ. Α′. σελ. 215 σημ. 3) σημειοῦται «Μίνθη ὄρος ζυγὸς τῶν Σκορτῶν», δηλ. ἡ σημερινὴ Βουνούκα (Ἄλβαινα).

μενον ἦτο οἱ ἐρευνηταὶ νὰ ζητῶσι τοιοῦτον κάστρον φραγκικῆς κατασκευῆς[1]. Ὅταν ὡσαύτως ὁ Οὐΐλλιαμ Μίλλερ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Φραγκοκρατίας (μετάφρ. Λάμπρου σ. 61) γράφῃ ὅτι τὸ ὀχυρὸν κάστρον Ἀράκλοβον ἐδέσποζε στενοπορίας τινὸς τῶν Ἀρκαδικῶν ὀρέων, επόμενον ἦτο οἱ ἐρευνηταὶ νὰ ζητῶσι τοῦτο εἰς τὴν Ἀρκαδίαν καὶ ἐν γένει εἰς μεσογειακὴν στενοπορίαν. Ὅταν ὁ περιβόητος Φαλμεράγερ[2], ὁ διὰ σλαβικοῦ φακοῦ ἐρευνῶν τὴν ἐν Ἑλλάδι ἱστορίαν, νομίζῃ τὸ Ἀράκλοβον (καίτοι ἄγνωστον) ὡς σλαβικὸν ἵδρυμα καὶ ἐπομένως κατεσκευασμένον διὰ πλίνθων ὅπως καὶ τὰ κάστρα τῆς Βελιγοστῆς καὶ τῆς Καλαμάτας, ἑπόμενον εἶνε οἱ ὑπὸ τοιοῦτον ὁδηγὸν ἐρευνηταὶ νὰ ἀποπλανῶνται[3]. Ὡσαύτως εὑρίσκομεν ἀντίφασιν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἑλληνικὸν χρονικόν. Ὅταν τοῦτο λέγῃ ὅτι τὸ Ἀράκλοβον «ἕνι μικρὸν καστέλλι»[4], ἑπόμενον εἶνε οἱ ἐρευνηταὶ νὰ στρέφωσι τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἀνὰ τὰ πολλὰ μικρὰ φρούρια, ὧν γέμουσιν αἱ στενοπορίαι τῆς Τριφυλίας (σημερινῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας). Ἐν τούτοις ἐν τοῖς στίχοις 8189 - 8195 παρίσταται ὁ εὐγενὴς τυχοδιώκτης Geoffroy de Bruières ζητῶν πληροφορίας περὶ τῶν «δυναμωτέρων» καὶ «εὐρυχωροτέρων» μεταξὺ τῶν δύο σπουδαιοτέρων ἐν Σκορτοῖς κάστρων, τῆς Καρυταίνης καὶ τοῦ Ἀρακλόβου («ποῖον ἕνι δυναμώτερον καὶ τί λαὸν νὰ ἐπάρῃ» στ. 8195), συμφώνως δὲ πρὸς ταύτας προέβη εἰς ἅλωσιν τοῦ Ἀρακλόβου. Ἀλλὰ τὰ ἄλλα χρονικὰ οὐδαμοῦ ποιοῦνται λόγον περὶ τῆς σμικρότητος αὐτοῦ, τὸ ἀξιοπιστότερον μάλιστα Ἀραγωνικὸν χρονικὸν ἀφίνει νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι εἶνε εὐρυχωρότατον, ἀφοῦ ὁ ἐν αὐτῇ ἄρχων Δοξαπατρῆς Βουτσαρᾶς ἐποίει μετὰ τῆς φρουρᾶς συχνὰς ἐξόδους ἐκ τοῦ κάστρου κατὰ τῶν Φράγκων καὶ ἐθανάτου πολλούς (§ 111).

Ἡ πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ Ἀρακλόβου ἔρευνα ἡμῶν διακρίνεται εἰς τρία μέρη. Τὸ πρῶτον στηρίζεται εἰς στίχους τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, καθ᾽ οὓς δηλοῦται ἡ σημασία καὶ ἡ ἐπικαιρότης τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Φράγκων κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ὑπ᾽ αὐτῶν κατακτήσεως τῆς Πελοποννήσου (1205 - 1209). Τὸ δεύτερον περιστρέφεται κατὰ τὸ μετὰ 80 ἔτη συμβὰν ἐπεισόδιον μεταξὺ τοῦ Geoffroy de Bruières καὶ τοῦ φρουράρχου τοῦ Ἀρακλόβου Φιλολάου, τὸ δὲ τρίτον ἀναφέρεται εἰς τοὺς διασωθέντας χωρογραφικοὺς πίνακας τῶν φρουρίων κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα.

α΄) Τὸ Ἀράκλοβον κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Φράγκων πρὸς κατάκτησιν τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν κατακτήσεων τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως ἐξιστόρησις, καθ᾽ ἣν δηλοῦται ἡ σημασία τῆς θέσεως τοῦ Ἀρακλόβου, δύναται νὰ κατευθύνῃ καταλλήλως τὴν ἔρευναν ἡμῶν πρὸς τὴν ζητουμένην τοποθεσίαν αὐτοῦ.

Ἡ τὸ πρῶτον κατὰ τὴν 1ην Μαΐου 1205 (κατὰ τὸ Ἑλληνικὸν χρονικὸν) ἀπόβασις τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλίτου ἐγένετο εἰς τὴν πόλιν Ἀχαΐαν (τὴν νῦν Κάτω Ἀχαΐαν). Αἱ πληρο-

1 Ἴδε Ἀδαμ. Ἀδαμαντίου ἐν Χρονικοῖς τοῦ Μορέως (Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας 1901 τόμ. ΣΤ. σελ. 453) περὶ σφαλμάτων καὶ παρανοήσεων τοῦ Buchon.

2 Ἐν Geschichte der Halbinsel Morea σελ. 257.

3 Φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη προῆλθεν ἐκ τῆς Γεωγραφίας Μελετίου (σελ. 370, ἔκδ. 1728) ἔνθα γράφεται: «τὴν Βελίγοστήν, τὸν Νίκλητον, τὸ Ἀράκλωβον, τὴν Ἀνδραβίδα, τὸ Ποντικὸν κάστρον καὶ τὰ ἑξῆς, τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε ἀρχαῖα κτίσματα».

4 Ἑλλην. χρον. στ. 1760.

φορίαι ἅς ἐκεῖ ἔλαβον οἱ Φράγκοι ἦσαν ὅτι ὅλη ἡ Πελοπόννησος θὰ ὑπετάσσετο εἰς αὐτοὺς ἂν ἐκυριεύοντο τὰ δώδεκα αὐτῆς κάστρα.

«ὁ τόπος ὅλος τοῦ Μορέως, ὅσος καὶ περιέχει
τὸ λέγουν Πελοπόννεσον, οὕτως τὸν ὀνομάζουν
οὐδὲν ἔχει καταπαντοῦ, μόνον δώδεκα κάστρη».
(Ἑλλ. χρον. 1404-1406).

Ταῦτα εἶνε τὰ ἑξῆς: Πάτραι, Ποντικόν, Ἀράκλοβον, Ἀρκαδία (Κυπαρισσία), Κορώνη, Καλαμάτα, Μονεμβασία, Ναύπλιον, Ἄργος, Κόρινθος, Νίκλι καὶ Βελιγοστή.

Ἐν τῇ κατατάξει ταύτῃ παρατηροῦμεν ὅτι, πλὴν τῶν δύο τελευταίων, τὰ ὑπὸ ἅλωσιν φρούρια ἦσαν ὑπερθαλάσσια ἢ παραθαλάσσια (ὡς τοιούτου συγκαταλεγομένου καθ' ἡμᾶς καὶ τοῦ Ἀρακλόβου). Ἡ ἐπιχείρησις ἤρχισεν ἀπὸ τῶν παραλιακῶν φρουρίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ δὴ πρῶτον ἀπὸ τοῦ πλησιεστέρου πρὸς τὴν Ἀχαΐαν φρουρίου τῆς πόλεως Πατρῶν, ὅπερ παρεδόθη κατόπιν συμφωνίας (Ἑλλην. χρον. 1410-1422, Ἀραγ. χρον. § 92). Πρὸ τῆς πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ προελάσεως ὁ Σαμπλίτης εἶχε μεταβῆ εἰς τὴν Κόρινθον, ἔνθα συνήντησε τὸν Γοδοφρεῖδον Βιλλαρδουῖνον, ὅστις εἶχε πατήσει τὸ Πελοποννησιακὸν ἔδαφος πρὸ ἐκείνου. Οὗτος ὑπέδειξεν εἰς τὸν Σαμπλίτην τοὺς λόγους δι' οὓς ὤφειλε νὰ μὴ ζητήσῃ νὰ κυριεύσῃ «τὸ κάστρον τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργου καὶ τοῦ Ἀναπλίου», ἀλλὰ νὰ τραπῇ πρὸς τὰ κάστρα τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου, μέλλων νὰ ἔχῃ καὶ τὴν βοήθειαν αὐτοῦ.

«Ὡς ἐπληροφορήθηκα ἀπὸ καλοὺς ἀνθρώπους
ἀπὸ τὴν Πάτραν κι' ἔμπροσθεν μέχρι ἐς τὴν Κορώνην
αἱ χῶρες εἶναι ἁπλώτερες, κάμποι γὰρ καὶ δρυμῶνες
ν' ἀνέρχεσαι ἐλεύτερα μὲ ὅλα σου τὰ φουσσᾶτα
κι ἀφῶν κερδίσῃς τὰ χωρία καὶ νὰ σὲ προσκυνήσουν
τὰ κάστρη ἂν ἐνεμείνουσιν, ἕως πότε νὰ βαστάζουν;
ὅρισε γὰρ τὰ πλευτικὰ νὰ ὑπάγουν τῆς θαλάσσης
κ' ἡμεῖς ἂς ὑπαγαίνωμεν ὅλοι ἀπὸ τῆς στερέας[1]».
(Ἑλλ. χρον. 1592-1599).

Οἱ δύο ἄνδρες μετέβησαν ἀκολούθως εἰς Ἀνδραβίδαν, ὅπου οἱ περίοικοι συνῆψαν συμφωνίας περὶ ὑποταγῆς (Ἑλλ. χρ. 1639-1650). Διαγραφέντος τοῦ κατακτητικοῦ σχεδίου ὑπὸ τοῦ Γοδοφρείδου καὶ ὑποβληθέντος πρὸς ἐκτέλεσιν εἰς τὸν Σαμπλίτην ἐγένοντο ἐν Ἀνδραβίδᾳ αἱ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τούτων συμφωνίαι (Ἀραγ. χρον. § 109).

Ἂς ἀκολουθήσωμεν νῦν τὴν σειρὰν τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Σαμπλίτου ἐκ τῆς Ἀνδραβίδας, ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὸ Ἀραγωνικὸν χρονικόν. Κατὰ τοῦτο εὐθὺς ὡς αἱ ἐν Ἀνδραβίδᾳ συμφωνίαι συντελέσθησαν, ὁ Σαμπλίτης κατέβη εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Βλιζιρίου «en el plano de la Ghresera» (πιθ. τὸ νῦν Μπεσερέ), ὅπου εὗρε φρούριον ἀρχαῖον καλούμενον *Ποντικόν* (ἡ παρὰ τὸ Κατάκωλον ἀρχαία Φειά), ὅπερ καὶ ἐκυρίευσεν εὐκόλως (§ 109-110). Τοῦτο

1 Βλ. καὶ Ἀραγ. χρον. § 105.

ἐτείχισε καὶ ἐπεσκεύασεν ὀνομάσας διὰ τοῦ φραγκικοῦ ὀνόματος Belveder. Ἀλλ' ἡ ἐπισκευὴ αὕτη ἐγένετο βραδύτερον, διότι μετὰ τὴν ἅλωσιν αὐτοῦ μετέβη οὐχὶ ἀμέσως εἰς τὴν Ἀρκαδίαν (ὡς λέγουσι τὸ Ἑλληνικὸν καὶ τὸ Γαλλικὸν χρονικὸν), ἀλλ' εἰς τὴν χώραν τῶν Σκορτῶν, ὅπου εὗρε δυνατώτατον κάστρον ἑλληνιστὶ ὀνομοζόμενον Oreoclavo, γαλλιστὶ δὲ Buceler (Ἀραγ. χρ. § 111). Δυνάμεθα νὰ συμβιβάσωμεν τὰ δύο ἄλλα χρονικὰ πρὸς τοῦτο, σκεπτόμενοι ὅτι, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐκ τοῦ Ποντικοῦ μετέβαινε διὰ ξηρᾶς κατ' εὐθεῖαν εἰς Ἀρκαδίαν (Κυπαρισσίαν) (Ἑλλ. χρον. στ. 1679), κατ' ἀνάγκην ὤφειλε νὰ διέλθῃ παραλιακῶς διὰ τῆς χώρας τῶν Σκορτῶν καὶ ἑπομένως θὰ ἐνέπιπτεν εἰς τὸ Ἀράκλοβον (Ὀρεόκλαβον), ὅπου εἶχε τὸν προμαχῶνα αὐτοῦ ὁ Βουτσαρᾶς. Ὅτε οἱ κατὰ τὴν Ἀχαΐαν καὶ Ἤλιδα Ἕλληνες συνεβιβάζοντο μετὰ τῶν κατακτητῶν, τὸ ἐθνικὸν φρόνημα τῶν κατοίκων τῶν λοιπῶν Πελοποννησιακῶν χωρῶν ἐξεγερθὲν εἶχεν ἑτοιμάσει μοναδικὸν ἔργον ἀμύνης (πρβ. Ἑλλ. χρ. 1715-1736). Ὁ «Γουλιέλμος βλέπων τὸ φρούριον (τὸ Ἀράκλοβον) λίαν ὀχυρὸν καὶ ἀπόρθητον, διότι εὑρίσκετο ἐντὸς αὐτοῦ ἄρχων δυνατώτατος καὶ ἀνδρεῖος..., ὅστις εἰς συχνὰς ἐξόδους ἐκ τοῦ κάστρου ἐμάχετο πρὸς τοὺς Φράγκους καὶ ἐθανάτου πολλούς, ἀπεφάσισε μετὰ τῶν συμβούλων αὐτοῦ νὰ στήσωσι μὲν πολιορκίαν πρὸ τοῦ κάστρου, αὐτοὶ δὲ ν' ἀπέλθωσιν εἰς κατάκτησιν τῆς ὑπολοίπου χώρας» (Ἀραγ. χρ. § 111). Οὕτω καὶ ἔπραξαν. Τὸ κάστρον ἐπολιορκήθη, ὁ δὲ Γουλιέλμος μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ κατῆλθεν εἰς Ἀρκαδίαν, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀνέβαλε τὸ δύσκολον τῆς ἐξ ἐφόδου ἁλώσεως ἐπιχείρημα, ὅπως μὴ φθαρῶσιν αἱ δυνάμεις αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν περαιτέρω πορείαν τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλίτου τὸ Ἀράκλοβον ἐπολιορκεῖτο, ἀλλ' ἔμενεν ἀπόρθητον καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν λοιπῶν παραθαλασσίων ὀχυρῶν τῆς Μεσσηνίας, δηλ. Μεθώνης, Κορώνης, Καλαμάτας καὶ Ἀρκαδίας. Πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς τελευταίας ἐπῆλθεν ἡ ἀτυχὴς ἀντιπαράταξις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Φράγκων ἐν τῷ ἐλαιῶνι τῶν Κουνδούρων, μεθ' ἣν ἐνθαρρυνθέντες οἱ Φράγκοι ἐβιάζοντο νὰ ἀναβῶσιν εἰς τὴν Κεντρικὴν Πελοπόννησον. Ὁ φρόνιμος ὅμως Βιλλαρδουῖνος ἀπέτρεπε τὴν πρόωρον κίνησιν διὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Βελιγοστῆς καὶ τοῦ Νικλίου, ὑποδεικνύων ὅτι ἔπρεπε προηγουμένως νὰ καταστῶσι κύριοι καὶ τῶν ἄλλων παρακτίων κάστρων, πρῶτον τῆς Ἀρκαδίας καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ Ἀρακλόβου (Ἑλλ. χρ. 1764-1765).

Ἐν τούτοις μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Ἀρκαδίας (Κυπαρισσίας) οὐδεὶς λόγος ἐν τοῖς χρονικοῖς γίνεται περὶ τοῦ Ἀρακλόβου. Δυνάμεθα ὅμως νὰ κρίνωμεν ὅτι, ὑποταχθέντων ἤδη ὑπὸ τῶν Φράγκων τῶν Σκορτῶν ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ κατοχὴ τοῦ Ἀρακλόβου δὲν εἶχε πλέον μεγάλην σημασίαν. Καὶ δὴ πρὸ τῆς πτώσεως αὐτοῦ καὶ πρὸ τῆς ἀναγγελίας τοῦ θανάτου τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σαμπλίτου, βλέπομεν ἐν τῇ διανομῇ τῶν «προνοιῶν» νὰ δίδεται ὀνομαστὶ τὸ Ἀράκλοβον μετὰ 22 ἱπποτικῶν τιμαρίων εἰς τὸν Οὔγωνα de Bruières, ὅστις ἔκτισε τὴν Καρύταιναν (Ἀραγ. χρον. § 118). Οὐχ ἧττον οὐδὲν λέγεται περὶ τῆς ἐκβάσεως τῆς πολιορκίας τοῦ Ἀρακλόβου μέχρι τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Γουλιέλμου εἰς τὴν Γαλλίαν (τῷ 1209)· μετὰ τοῦτο ὅμως μνημονεύεται ὅτι ὁ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουῖνος ἐγένετο κύριος τῶν κάστρων Ἀκροκορίνθου καὶ Ἀρακλόβου[1] ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου

1 Ὅρα Στ. Δραγούμην ἐν Χρονικοῖς Μωρέως σελ. 31 ἔνθα τὸ ἐν τῷ Ἀραγ. χρονικῷ ἀναγραφόμενον Rucellebo διορθοῦται εἰς Bucelleto.

αὐτοῦ, δηλ. κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ἔτους 1210 (Ἀρ. χρ. § 188). Ἀλλ᾽ ἡ τοιαύτη μαρτυρία περὶ καταλήψεως τοῦ κάστρου ὑπὸ τοῦ φράγκου βασιλέως δὲν δύναται ἄλλως νὰ νοηθῇ ἢ ὅτι ὁ ἐν Ἀρακλόβῳ ἄρχων «προσεκύνησε» καθ᾽ ὃν τρόπον ὑπετάγησαν καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες «ἄρχοντες καὶ κύριοι τῆς πεδιάδος τοῦ Μορέως καὶ τοῦ Δρόγγου τῶν Σκορτῶν, τηρήσαντες τὰ κεκτημένα» (Γαλ. χρον. § 106).

Κατὰ τὰς οὕτως ἐκτεθειμένας ὑπὸ τῶν Χρονικῶν ἱστορικὰς πηγὰς εἰς τὸ διάστημα τῆς ἀμύνης τοῦ Δοξαπατρῆ καθίσταται βέβαιον ὅτι ἡ θέσις τοῦ φρουρίου τούτου δέον νὰ ἀναζητηθῇ ἐν τῷ βορείῳ τμήματι τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, ἥτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπετέλει μέρος τῶν Σκορτῶν, ἀργότερον δ᾽ ἐπὶ Ἑνετῶν κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἐκτάσεως τὴν ἐπαρχίαν Φαναρίου. Ἐὰν εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κάστρου ἐν τοῖς Χρονικοῖς προσετίθετο καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ σχετικῶς πρὸς τὴν θάλασσαν, δὲν θὰ ὑπῆρχε δυσκολία πρὸς ἀναγνώρισιν αὐτοῦ. Περὶ τούτου τὰ Χρονικὰ σιωπῶσιν· ἐν τούτοις ἡ ἀρχικὴ στρατηγικὴ τακτικὴ τῶν Φράγκων δηλοῖ ὅτι τὸ Ἀράκλοβον ἦτο, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ ἁλωθέντα πρῶτα φρούρια, παράκτιον ἢ τοὐλάχιστον τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν θάλασσαν ἐξ ὅλης τῆς σειρᾶς τῶν κάστρων, ἅτινα προστατεύουσι τὰ Σκορτά. Οἱ Φράγκοι διὰ τῆς ἀρχικῆς καταλήψεως τῶν κυρίων παρακτίων φρουρίων καθίστων ἀσφαλῆ ὁρμητήρια διὰ τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας διείσδυσιν, ὅπως εἴδομεν καὶ εἰς τὰς ὑπομνήσεις τοῦ Βιλλαρδουίνου (Ἑλλ. χρ. 1764-1765). Τὸ Ἀράκλοβον λαμβάνει τὴν σημασίαν τοῦ ἐπικαιροτάτου σημείου τῶν Σκορτῶν ἂν ἔχῃ συγχρόνως καὶ τὸ πλεονέκτημα τῆς παρακτίου θέσεως, ὁπότε ἡ κατοχὴ τούτου θὰ ἠσφάλιζε τὰ νῶτα τῶν κατακτητῶν κατὰ τὴν περαιτέρω κατάληψιν τῶν λοιπῶν φρουρίων τῶν Σκορτῶν, καὶ δὴ ἐφ᾽ ὅσον αἱ ἐπιχειρήσεις αὗται ἐβοηθοῦντο καὶ ἀπὸ θαλάσσης.

Τὸ ἐπίκαιρον τῆς θέσεως τοῦ Ἀρακλόβου ὡς δεσπόζοντος τῆς εἰς τὰ Σκορτὰ εἰσόδου δεικνύεται ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ χρονικοῦ:

«Νὰ στείλουν εἰς τὸ Ἀράκλοβον ὅπου κρατεῖ τὸν δρόγγον[1]
ὅπου τὸ λέγουν τὰ Σκορτά, μικρὸν (;) καστέλλιν ἔνι
ἀλλ᾽ εἰς τραχῶνιν κάθεται, πολλὰ 'νε ἀφυρωμένον
λέγουν ὁ κάποιος τὸ κρατεῖ ἀπὸ τοὺς Βουτσαράδες
Δοξαπατρὴν τὸν λέγουσιν, μέγας στρατιώτης ἔνι
κι᾽ ἀφοῦ ἐπάρωμεν κι᾽ αὐτὸ καὶ νὰ πλατύνῃ ὁ τόπος
ἐνταῦθα ἃς ἀπερχώμεθα ἐκεῖ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τόπους.
(*Ἑλλ. χρ. 1759-1765*).

Ἡ τοιαύτη ἄμεσος ὡς πρὸς τὴν χώραν τῶν Σκορτῶν σημασία αὐτοῦ καὶ ἔμμεσος ὡς πρὸς τὴν ὅλην Πελοπόννησον δηλοῦται ἀλλαχοῦ διὰ τῆς γνώμης τοῦ Γοδοφρείδου Δεβρυγὲρ ἐκφραζομένου·

1 Ἐν τῷ Παρισ. κώδικι ἀντὶ τῆς λέξεως δρόγγον κεῖται δρόμον. Κατὰ τοῦτο νομίζομεν ὅτι δύναται νὰ ἐννοηθῇ «τῆς συγκοινωνίας μεταξὺ Ἤλιδος καὶ Ἀρκαδίας (Κυπαρισσίας)». Ἡ δὲ σημασία τῆς λέξεως *δρόγγος* κατὰ τὸν Δωρόθεον τῆς Μονεμβασίας ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν νεοελληνικὴν λέξιν *λόγγος*, ὧν εἰδικὸς ὅρος τοῦ χρονικοῦ, ἄσχετος πρὸς τὸ «δροῦγγος» τῶν Βυζαντινῶν, τὸ σημαῖνον σῶμα στρατιωτικόν. Κατὰ τὸν Σάθαν (Μνημ. Ἑλλην. Ἱστορ. Α', XXII) παράγεται ἐκ τῆς Ἀλβανικῆς dru-ja (= τὸ δάσος).

«Τοῦτο τὸ κάστρο ἐβλέπετε τὴν δύναμιν ὅπου ἔχει·
ὀλίγοι ἄνθρωποι ἠμποροῦν νὰ τὸ ἔχουσι φυλάττει
ἀφῶν ἔχει σωτάρχισιν κ' ἔνι ἀφυρομένον
μέσα στὸν τόπον τῶν Σκορτῶν κοίτεται κι' ἀφεντεύει.
. . . .
ἐπεί, ἂν εἶχαν οἱ Ῥωμαῖοι ἐτοῦτο τὸ καστέλλιν
ἐκέρδαιναν καὶ τὰ Σκορτὰ κι' ὅλον τὸ πριγκηπᾶτον».
(Ἑλλ. χρ. 8272 - 8285).

Ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ δὲ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο Γαλλικῷ χρονικῷ (§ 571) λέγεται ὅτι τὸ κάστρο τοῦτο ἦτο «le plus fort de cette baronnie», δηλ. τῆς βαρωνίας Καρυταίνης (Σκορτῶν), εἰς ἣν ἐποχὴν ἦτο ἐν ἀκμῇ καὶ τὸ κάστρο τῆς Καρυταίνης (περὶ τὸ ἔτος 1288).

Τοιαύτη σημασία δίδεται εἰς τὸ φρούριον τοῦτο τῆς Πελοποννήσου ἐν σχέσει πρὸς τὰ Σκορτά, ὁποίαν ἀνάλογον βλέπομεν ἀποδιδομένην ἐν σχέσει πρὸς τὴν Πελοπόννησον εἰς ἔσχατα τῆς χερσονήσου ἄκρα, εἰς τὸν Ἀκροκόρινθον καὶ τὸ Clérmont (Χλεμοῦτσι) τοῦ ἀκρωτηρίου Χελωνάτα. Ἡ Κόρινθος λέγει τὸ χρονικόν:

«ἔνι κάστρον φοβερὸν τὸ κάλλιον τῆς Ῥωμανίας[1]
καὶ ἔνι τὸ κεφάλαιον, ὅπερ γὰρ ἀφεντεύει
ὅλην τὴν Πελοπόννησον, ὅσον κρατεῖ ὁ Μωρέας».
(Ἑλλ. χρ. 1445-1447).

Συγκρίνοντες τὴν θέσιν τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπέναντι τῆς λοιπῆς Πελοποννήσου διακρίνομεν ὅτι ἡ στρατηγικὴ αὐτοῦ σημασία στηρίζεται εἰς τὸ ὅτι εὑρίσκεται κατὰ τὸ πρὸ τοῦ ἰσθμοῦ ἀμφιθάλασσον ἄκρον τῆς χερσονήσου, καθισταμένου οὕτω φρουροῦ ἐναντίον πάσης εἰσβολῆς ἐχθροῦ εἰς τὴν Κορινθίαν. Παρόμοιον λέγεται καὶ περὶ τοῦ Χλεμουτσίου.

«πολλάκις ἂν ἐχάνασιν οἱ Φράγκοι τὸν Μοραίαν
μετὰ τοῦ κάστρου ἐκεινοῦ τὸν ἤθελαν κερδίσειν».
(Ἑλλ. χρ. 1346-1347).

Ἡ σημασία τῆς ἐν τῷ ἐσχάτῳ τούτῳ ἀκρωτηρίῳ θέσεως τοῦ φρουρίου στηρίζεται εἰς τὸ θαλάσσιον αὐτοῦ περιβάλλον[2].

Τοιοῦτον ἀπὸ θαλάσσης προπύργιον τῶν Σκορτῶν ἀναζητοῦντες διαβλέπομεν ἓν μόνον ἀνάλογον καὶ ἐπικαιρότατον φρούριον, προσπῖπτον εἰς τὰ ὄμματα τοῦ διερχομένου σήμερον διὰ σιδηροδρόμου ἢ αὐτοκινήτου ἀπὸ τοῦ Πύργου Ἠλείας πρὸς τὰ λουτρὰ τοῦ Καϊάφα· εἶνε τὰ τείχη τοῦ ἀρχαίου *Σαμικοῦ*, τῆς ἀκροπόλεως τῆς σπουδαιοτάτης πόλεως τῆς ἀρχαίας Μακιστίας περιοχῆς. Οὕτω καὶ ὁ ἐξ Ἠλείας εἰς Ἀρκαδίαν διευθυνόμενος Σαμπλίτης εὑρέθη πρὸ τοῦ ἀμυντηρίου τούτου, ὅπερ «διαφεντεύει» καὶ ὅπερ ἐνέβαλεν

1 Ἐν τῷ Παρισ. κώδικι ἀντὶ «τῆς Ῥωμανίας» κεῖται «τοῦ Μωρέως».

2 Σπουδαιότητα τοιαύτην γνωρίζομεν ἀποδιδομένην ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ εἰς ἄλλα τῆς χώρας ἔσχατα φρούρια καὶ δὴ κατὰ ἀκρωτήρια: τὸ Belvedere (Ποντικὸν) εἰς τὸν Ἰχθῦν, τὸ τῆς Μεθώνης καὶ τὸ τῆς Κορώνης παρὰ τὸν Ἀκρίταν, τὸ τῆς Μαΐνης παρὰ τὸ Ταίναρον.

αὐτὸν εἰς τὴν σκέψιν περὶ τῆς ἀπαραιτήτου τούτου ἁλώσεως. Τὸ ἐπὶ τοῦ ὄρους Μακίστου (νῦν Καϊάφα) ὄνομα τοῦ φρουρίου τούτου εἶχε χαθῆ ἐνωρίς, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ πόλις Σάμος ἢ Σαμία ἦτο ἤδη ἐγκαταλελειμμένη ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος[1]· τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ φρουρίου ἐξηκολούθει ὑφιστάμενον μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῶν παλαιῶν χρόνων. Ἀργότερον, κατὰ τοὺς Μεσαιωνικοὺς χρόνους, ἀπεδόθη εἰς τοῦτο ἡ ὀνομασία Ἀράκλοβον (Ὀρεόκλαβο), ἄγνωστον ἂν πρὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἢ κατὰ τοῦτον, διαμεῖναν μέχρι τοῦ ΙΕ', ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν μνείαν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως καὶ τῶν εἰς τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ἀναφερομένων χρονικῶν τοῦ Stef. Magno, ἀναγράφεται τελευταῖον κατὰ Σεπτέμβριον 1467 μεταξὺ τῶν ὑποκειμένων εἰς τοὺς Τούρκους κάστρων ὑπὸ τὸν τύπον Araclovo[2]. Καὶ δὲν ἔχει μὲν σήμερον ἴδιον ὄνομα ἡ παλαιὰ αὕτη ἀκρόπολις, καλουμένη ἁπλῶς Χτήριο ἢ Ἑλληνικό, ἡ κάτωθεν ὅμως αὐτοῦ θέσις, ἔνθα ἡ διάβασις διὰ ζωστῆρος, σχηματιζομένη μεταξὺ τῶν εἰς τὴν παραλίαν ταύτην σχηματιζομένων δύο λιμνοθαλασσῶν, λέγεται «Κλειδί», ὄνομα δεικνύον τὸ στρατηγικὸν τῆς θέσεως· ἡ δ' ὁμοιότης τῶν δύο τελευταίων συλλαβῶν τῆς ὀνομασίας Araclavo πρὸς τὴν λατινικὴν λέξιν clavis (κλεὶς) ἐμβάλλει ἡμᾶς εἰς σκέψιν μήπως δὲν εἶνε τυχαία[3]. Ἡ ὀνομασία Κλειδὶ προσιδιάζει εἰς πύργον τουρκικὸν ἱδρυμένον ἐπὶ μικροῦ βραχώδους ὑψώματος κατὰ τὸ ζωστῆρα[4]. Καθ' ὅλους δὲ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 εἶχε σημασίαν τὸ «δερβένι» τοῦτο, ὅπερ κατὰ τὸν Γιάννην Βλαχογιάννην «εἶνε στὸ δρόμο ποὺ φέρνει ἀπὸ τὴν Ἠλεία πρὸς τὴν Καρύταινα»[5].

Οὐχὶ ὀλίγας χαρακτηριστικὰς ὁμοιότητας, ἐν παραβολῇ τῶν περὶ τοῦ Σαμικοῦ περιγραφῶν τῶν ἀρχαίων πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Χρονικοῦ περὶ τοῦ Ἀρακλόβου, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν. Ὅπως τὸ Ἀράκλοβον «κάθεται εἰς τραχῶνιν» (Ἑλλ. χρ. στ. 1761) ὁ Στράβων (Η, 346) λέγει περὶ τοῦ «Σαμιακοῦ ἐρύματος» καὶ τῆς πόλεως Σάμου ὅτι «προσηγορεύετο διὰ τὸ ὕψος ἴσως, ἐπειδὴ Σάμους ἐκάλουν τὰ ὕψη». Ὁ αὐτὸς (ἐν Η, 347) προσθέτει ὅτι «ὑπέρκειται τοῦ Ποσειδίου ἄλσους λόφος ὑψηλὸς ἐπίπροσθεν ὢν τοῦ νῦν Σαμικοῦ ἐφ' οὗ ἦν ἡ Σάμος». Ὁ Παυσανίας (V, 6) λέγει ὅτι «κατὰ τὴν ὁδὸν διαβάντι τὸν Ἄνιγρον καὶ ἰόντι ἐς Ὀλυμπίαν, ἔστιν οὐ μετὰ πολὺ ἐν δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ χωρίον τε *ὑψηλὸν* καὶ πόλις Σαμία ἐπ' αὐτοῦ. Ταύτῃ [τῇ Σαμικῷ] Πολυσπέρχοντα φασὶν ἄνδρα Αἰτωλὸν ἐπιτειχίσματι *ἐπὶ τοὺς Ἀρκάδας χρήσασθαι*».

Ἡ τελευταία πληροφορία, καθ' ἣν ὁ Πολυσπέρχων οὗτος τὸ Σαμικὸν μετεχειρίσθη ὡς ὁρμητήριον ἐναντίον τῶν Ἀρκάδων, δεικνύει τὴν ἐξαιρετικὴν σημασίαν, ἣν εἶχε τὸ φρούριον τοῦτο διὰ τὴν ἐναντίον τῶν Ἀρκάδων ἐπιχείρησιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πολύβιος (IV, 80,9 κ. ἑ.) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν συμμαχικὸν πόλεμον ἡ ἅλωσις τοῦ Σαμικοῦ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' μετὰ τὸ Λέπρεον συνεπέφερε τὴν παράδοσιν τῶν λοιπῶν παρὰ τὸν

1 Στράβ. Η, 347.

2 Annali Veneti τοῦ Stef. Magno ἐν Hopff Chronique Greco-Romaines (1873) Fol. 395 (σελ. 206).

3 Κατὰ τὸν Σάθαν (Μνημ. Ἑλλην. Ἱστ. Α', XXVII') ὁ «ζυγὸς» καὶ τὸ «δερβένι» τῶν Τούρκων ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ λατινικὸν clavis, ἥτις λέξις εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τοὺς Βυζαντίνους.

4 Ἴδε Fern. Aldenhoven (1841) «Itineraire descriptif de l'Attique et du Péloponèse» σελ. 136 καὶ 207 ὡς καὶ τὸν χάρτην τοῦ Γαλλικοῦ ἐπιτελείου.

5 Γιάννη Βλαχογιάννη «Κλέφτες τοῦ Μωρηᾶ» (1935) σελ. 23.

Ἀλφειὸν πόλεων τῆς Τριφυλίας[1]. Τὴν σημασίαν ἀκριβῶς ταύτην διεῖδεν εἰς τὸ φρούριον τοῦτο καὶ ὁ Γ. Σαμπλίτης, θεωρήσας ὡς κρατοῦν τῆς εἰς Σκορτὰ εἰσόδου, ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον δ᾽ ἐξεφράζετο μετὰ 80 ἔτη ὁ Γοδ. Δεβρυγὲρ περὶ τοῦ Ἀρακλόβου λέγων:

«ἐπεὶ ἂν εἶχαν οἱ Ῥωμαῖοι ἐτοῦτο τὸ καστέλλιν
ἐκέρδαιναν καὶ τὰ Σκορτὰ κι᾽ ὅλον τὸ πριγκηπᾶτον»
(Ἑλλ. χρ. 8284-8285).

Ὡσαύτως ὁμοιότητα παρατηροῦμεν καὶ ἐν τῷδε· ὅπως ὁ Ἡρόδοτος (IV, 148) ἀναφέρει ὅτι αἱ ἀρχαῖαι ἐν τῇ Τριφυλίᾳ πόλεις τῶν Μινυῶν ἦσαν διεσκορπισμέναι, ἔχουσαι κέντρον τὸν ἐν Σαμικῷ ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος, οὕτω καὶ ἐν τῷ Ἀραγωνικῷ χρονικῷ (§ 440) περιγράφεται τὸ Ἀράκλοβον «los casales que eran en torno del castiello».

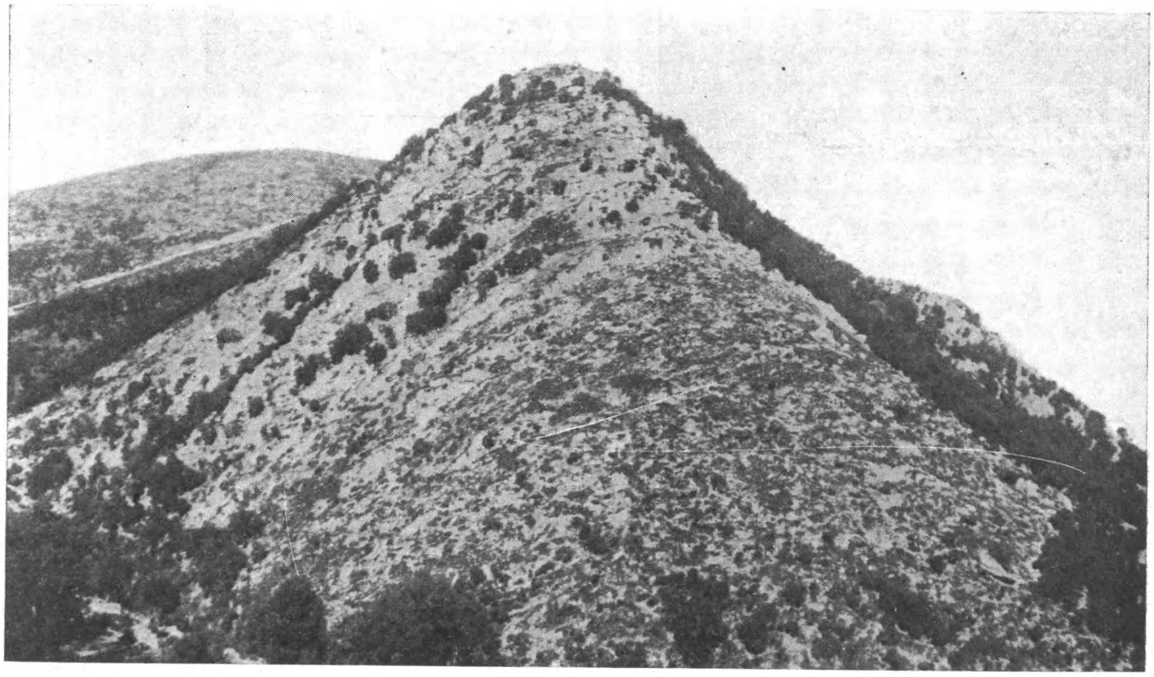

Εἰκ. 1. Τὸ «κάστρο τῆς Ἄλβαινας» (Arvano Castro) ἐπὶ κορυφῆς τοῦ ὄρους Μίνθης (Βουνούκας).

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν τρόπον καθ᾽ ὃν ἐπεζήτησεν ὁ Στέφανος Δραγούμης νὰ ἀνεύρῃ ἐπὶ τοῦ χάρτου «τὸ ἰσχυρότατον τοῦτο ἀμυντήριον»[2]. Ὁ ἀκάματος οὗτος ἀείμνηστος ἐρευνητὴς ἐρευνᾷ τὸ ἐπίκαιρον τῆς θέσεως πάντων τῶν κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας φρουρίων πλὴν — παραδόξως — τοῦ Σαμικοῦ, ὡσεὶ ἀγνοῶν τὴν ὕπαρξιν τούτου. Οὕτω, τιθεμένου τοῦ Σαμικοῦ ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης, ἡ ἀναζήτησις γίνεται μεταξὺ ὀχυρῶν ἐχόντων τοπικὴν ὅλως σημασίαν, εὑρίσκει δ᾽ ὡς τὸ σχετικῶς ἰσχυρότατον ἀμυντήριον τὸ «Παληόκαστρο τῆς Πλατιάνας», δηλ. τὸ ἀρχαῖον Αἴπιον (τὸ Ὁμηρικὸν Αἰπύ). Ἀλλ᾽ ἡ ὄντως στρατηγικὴ θέσις τούτου εἶχε πάντως τοπικὴν σημασίαν,

1 Περὶ τοῦ Σαμικοῦ, τῆς Σαμίας καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων ταύτης Μακίστου καὶ Ἀρήνης βλ. C. Bursian ἐν Geogr. von Griechenland II, σελ. 282, τοπογραφικὸν δὲ χάρτην αὐτοῦ ἐν Expéd. scient. de Morée A'. καὶ Ern. Curtius Peloponnesos II, πιν. III.

2 Στεφ. Δραγούμη Χρονικῶν Μορέως, Τοπ. Ἱστορ. (1921) σελ. 41 - 42.

κρατοῦσα πάλαι τῆς μεταξὺ Μακίστου (Σαμικοῦ) καὶ Ἡραίας συγκοινωνίας[1]. Πλὴν τούτου παρατηροῦμεν ὅτι ἡ κάτωθεν τούτου ἀναφερομένη ὁδὸς δὲν εἶναι ἡ μόνη εἰς Ἀνδρίτσαιναν ἄγουσα[2]· τοὐναντίον, ἡ κυρία (ὡς καὶ σήμερον) ὁδὸς φέρεται πολὺ βορειότερον, διὰ τοῦ χωρίου Ζάχα, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης τὸ ἐπικαιρότατον φρούριον εἶνε τὸ τῆς ἀρχαίας Θεισόας πρὸς τῷ Λυκαίῳ, δηλ. τὸ «κάστρο τῆς Ἁγίας Ἑλένης (Saint Heléne)», ὅπερ ὁ ἐρευνητὴς ἀποσιωπᾷ, ὡς γνωστὸν ἐν τοῖς Χρονικοῖς[3]. Μεταξὺ τῶν κρινομένων κάστρων περιλαμβάνεται καὶ τὸ τῆς Ἄλβαινας ***(εἰκ. 1)***, θεωρεῖ ὅμως τοῦτο «ὡς κείμενον ἐν θέσει πρὸς παρεμπόδισιν εἰσβολῆς μετρίως προσφόρῳ». Ὅμως ὁ Ν. Βέης ταυτίζει τοῦτο πρὸς τὸ Ἀράκλοβον[4]. Ἐπιφυλασσόμενοι νὰ μνημονεύσωμεν τὸ Arvano-Castro τοῦτο τῶν Χρονικῶν πινάκων ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, περιοριζόμεθα ἐν τῷ παρόντι εἰς τὸ νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ὅπλον, δι᾽ οὗ ὁ ἐρευνητὴς οὗτος ἐπεχείρησεν, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὸ Ἀράκλοβον αὐτοῦ. Τὸ κάστρο τῆς Ἄλβαινας, φέρον σήμερον ὀνομασίαν καὶ ἐκ τῆς παρακειμένης θέσεως Χρυσούλι, ἰσχυρίζεται ὅτι λέγεται καὶ Κάστρο τῆς Ὡριᾶς, τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο ἐνθυμίζει τὴν κόρην τοῦ ἥρωος ὑπερασπιστοῦ τοῦ Ἀρακλόβου Δοξαπατρῆ. Ἀλλὰ δύναταί τις νὰ στηρίζηται εἰς τοιαύτας λαϊκὰς παραδόσεις, αἵτινες ἔχουσι διαδοθῆ καὶ ἀποδοθῆ εἰς πλεῖστα Ἑλληνικὰ φρούρια καὶ ἔχουσι τὴν ἀρχὴν ἀπὸ Ὡριάν (Ὡραίαν) τινα, κάτοχον ἀορίστου κάστρου; Ἀλλ᾽ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ τοιαύτη παράδοσις σχετίζεται ἀσφαλῶς μετὰ τῆς οἰκογενείας τοῦ Δοξαπατρῆ, τότε προτιμότερον θὰ εἶνε νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν πρὸς τὸ ὄνομα συμφωνίαν τοῦ ἥρωος καὶ ταυτίσωμεν τὸ παρὰ τὸ χωρίον Σκιαδᾶ τῆς ὀρεινῆς Ἠλείας λεγόμενον «Κάστρο τοῦ Δοξαπατρῆ»[5] πρὸς τὸ Ἀράκλοβον. Ὅτι τοιαῦται ὀνομασίαι δίδονται τυχαίως καὶ κατὰ φαντασίαν ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθῇ τις τὸ Ἑβραιόκαστρον τῆς Ἀττικῆς (ὁ ἀρχαῖος Ῥαμνοῦς), ὅπερ ἐπονομάζεται «Κάστρο τῆς Βασιλοπούλας». Ἄλλως δὲ οὐδὲ ὁ αὐτὸς ἐν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ τοῦ Ἐλευθερουδάκη καταλέγει τὸ κάστρον τῆς Ἄλβαινας (ἐν λ. Ὡριᾶς κάστρο) μεταξὺ τῶν ἐχόντων τὸ ὄνομα τοῦτο, καὶ μόνον ὁ Π. Κομνηνὸς (ἐν Λακωνικοῖς σ. 65) ἀποδίδει ἐσφαλμένως τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην εἰς τὸ κάστρο τοῦτο. Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ὀλυμπίας «Κάστρον τῆς Ὡριᾶς» λέγεται τὸ φρούριον τῆς Λινισταίνης (τὸ Crève Coeur τῶν Φράγκων), τοῦθ᾽ ὅπερ παρέσυρε τὸν κ. Ἰω. Κοσμόπουλον (Ἱστορία τῆς Ὀλυμπίας, 1930, σ. 86) ὅπως ταυτίσῃ τοῦτο πρὸς τὸ ζητούμενον Ἀράκλοβον. Ἀσημότερον τούτου εἶνε τὸ κάστρον τῆς Ἄλβαινας· δι᾽ ὃ δὲν ἀναφέρεται ἐν ταῖς συγχρόνοις χωρογραφίαις οὐδὲ ὑπὸ περιηγητῶν καὶ φαίνεται ὅτι ἱδρύθη τὸ μικρὸν τοῦτο κάστρον ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις τοῦ μεσαίωνος· σημειοῦται μόνον εἰς τὸν χάρτην τοῦ Γαλλικοῦ ἐπιτελείου ὑπὸ τὸ ὄνομα Χρυσούλι (Chrytsouli). Τοὐναντίον τὸ Σαμικόν, ὡς κυριώτατον, ἀναγράφεται εἰς ὅλους τοὺς χάρτας καὶ ἀναφέρεται ὑφ᾽ ὅλων τῶν περιηγητῶν, ἀντλούντων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὴν περιγραφὴν ἐκ τοῦ Expédition scientifique de Morée (1831, τόμ. Α′ σελ. 53 κ.ἑ), συνοδευομένην

1 Bursian Geogr. v. Griech. II, σ. 284.

2 Βλ. Δραγούμην ἐν σελ. 42. Εἰς τὸ φρούριον τοῦτο ἀποδίδομεν τὸ ἀναφερόμενον ὄνομα Cumba ἢ Acumba.

3 Γαλλ. χρονικὸν § 920-929.

4 Ἐν ἀνακοινώσει περιληφθείσῃ ἐν τοῖς Actes du seizième congrés international des Orientalistes (1912) σελ. 157. Ὡσαύτως ἐν Mitteilungen aus der historischen Literatur ΜΒ′ (1914) σ. 251. Ἰδὲ καὶ Ἐπιστημονικὰ μνημόσυνα (Πανεπ. Ἀθηνῶν, 1935) σ. 93.

5 Ἴδε Ἰω. Νουχάκη Ἑλλην. Χωρογραφία σελ. 533. Τὴν τοιαύτην ὀνομασίαν ἀνεκοίνωσαν καὶ εἰς ἐμὲ διελθόντα διὰ τοῦ χωρίου τούτου προύχοντες, ἐνῷ συνηθέστερον λέγεται Γάρτσικο.

ὑπὸ εἰκόνος καὶ σχεδιογραφήματος. Ἡ περίμετρος τῶν τειχῶν αὐτοῦ, 1300 μ. μήκους, διατηρεῖται ἔτι καλῶς, μόνον δὲ τμῆμά τι τοῦ βορείου σκέλους δὲν ὑφίσταται, τῶν λίθων μετακομισθέντων ὡς οἰκοδομησίμου ὑλικοῦ. Κατὰ τὸν G. Fougères[1] ἡ ἵδρυσις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἠλείων ἀνάγεται οὐχὶ πρὸ τοῦ 4ου αἰῶνος, γενομένη οὐ μόνον διὰ νὰ χρησιμεύσῃ τοῦτο πρὸς ὑπεράσπισιν ἑαυτῶν ἀλλὰ καὶ ὡς ὁρμητήριον κατά τε τῶν Ἀρκάδων καὶ τῶν Σπαρτιατῶν. Δυστυχῶς δὲν ἔχουσι γίνη ἐν τῷ φρουρίῳ τούτῳ ἀνασκαφαί, ὅπως ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπου ἀνευρέθη δεξαμενὴ καὶ λείψανα μεσαιωνικῶν κτισμάτων. Ὁπωσδήποτε τὰ τείχη τοῦ Σαμικοῦ (Ἀρακλόβου) δὲν παρουσιάζουσιν οὐδεμίαν φραγκικὴν ἐπισκευήν. Τοῦτο δὲ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ τῆς Καρυταίνης φαίνεται ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ «Μισὲρ Τζεφρὲ» (Γοδοφρ. Δεβρυγὲρ) διερωτῶντος:

«Ὁ κάποιον ηὗρεν τοπικὸν ἄνθρωπον κ' ἐφιλεύτη·
ἐρώτησέ τον ἀκριβῶς νὰ τὸν πληροφορήσῃ.
Τὰ κάστρη ὅπου εἶνε στὰ Σκαρτά, τὸ Ἀράκλοβον πῶς στέκει
ὡσαύτως κ' ἡ Καρύταινα πῶς ἔνι καμωμένη».
(Ἑλλ. χρ. 8189-8192).

β') Τὸ μεταξὺ τοῦ Γοδοφρείδου Δεβρυγὲρ καὶ Φιλοκάλου ἐπεισόδιον.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα θὰ καταλήξωμεν, δηλ. τὴν ταύτισιν τοῦ Ἀρακλόβου μετὰ τοῦ Σαμικοῦ, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἄλλα περὶ αὐτοῦ ἱστορούμενα ἐν τοῖς Χρονικοῖς τοῦ Μορέως στοιχεῖα, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔτη 1287-1289. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ τυχοδιώκτης εὐγενὴς Γοδοφρεῖδος Δεβρυγέρ, δηλ. ὁ τοῦ χρονικοῦ μισὲρ Τζεφρὲ δὲ Μπριέρες (Geoffroy de Bruières), ἐξάδελφος τοῦ ἀποθανόντος «ἀφέντη τῆς Καρύταινας», ἦλθεν ἐκ Γαλλίας, ὅπως διεκδικήσῃ ὡς κληρονόμος ταύτην. Ἀποτυχὼν ὅμως τοῦ σκοποῦ, ἐπειδὴ ὑπὸ τῆς «πριγκηπικῆς κούρτης» (Parlement) ἐκρίθη ὅτι εἰς αὐτὸν «δίκαιον οὐδὲν ἤρχετο εἰς ἐκεῖνο ὅτου ἐξήτει», ἐβουλεύθη δι' οἱουδήποτε τρόπου νὰ καταλάβῃ τὸ «δυναμώτερον» τῶν δύο εἰς τὰ Σκορτὰ κάστρων, τὴν Καρύταιναν ἢ τὸ Ἀράκλοβον (Ἑλλ. χρ. 8189-8193). Λαβὼν δὲ πληροφορίας ἐπείσθη ὅτι τὸ Ἀράκλοβον ἦτο «le plus fort de cette baronie» (δηλ. τῆς βαρωνίας Καρυταίνης).

«κι ἀφότου ταῦτα ἤκουσεν ἐπῆρεν τὸν σκοπόν του
ἐμίσσεψε ἀπὸ τὸν Μορέαν κ' ἦλθεν στὸ Ξενοχῶριν»[2].
(Ἑλλ. χρ. 8197-8198).

Τὸ χωρίον τοῦτο, τὸ Ξηροχῶρι, ὅπερ καὶ σήμερον ὑπάρχει, ἐξέλεξεν ὁ πανοῦργος οὗτος εὐγενής, ὅπως καταστήσῃ ἀφετηρίαν διὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἀρακλόβου, οὗτινος ἄρχων

1 Grèce (Les Guides Bleus), 1911 σελ. 371.

2 Ἐν τῷ Γαλ. χρ. γράφεται Salicore, ἐν δὲ τῷ Ἀραγ. Cerochori. Τὸ Ἑλληνικὸν Ξεροχῶρι ὑγιῶς ἔχει ἐν τῷ Ταυρινίῳ κώδικι, ὡς ὀρθῶς διέκρινεν ὁ κ. Ἀδαμαντίου· Xerocori ἀναγράφεται καὶ ἐν τῷ Breve descr. Corogr. del Pelopon. D. Pierr Antonio Pacifico (Κεφ. XV σελ. 94) μετὰ τῶν παρακειμένων χωρίων Combotheca (Κομποθέκρα), Triepis (Τρύπες), Platiana (Πλατιάνα), περιλαμβανομένων πάντων ἐν τῇ τότε ἐπαρχίᾳ Φαναρίου.

ἦτο ὁ Φιλόκαλος. Διὰ πονηρῶν τεχνασμάτων κατώρθωσε νὰ ἀποκλείσῃ ἔξω τοῦ κάστρου τοῦτον μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ, αὐτὸς δὲ μετὰ τῶν Φράγκων ἀκολούθων ἐνεκλείσθη εἰς τὸ κάστρον διατηρήσας τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ Ξηροχωρίου, ἐξ οὗ ἐξώπλισε καὶ ἐτροφοδότησεν αὐτὸ (Ἑλλ. χρ. 8282-95, Γαλ. χρ. 562-571).

Ὡς γνωρίζομεν, τὸ Ξηροχώρι ἦτο τὸ ἐγγύτατον τῶν πρὸς τὸ Ἀράκλοβον χωρίων Σήμερον ἐγγύτερον πρὸς τὸ Σαμικόν, μὴ λαμβανομένων ὑπ᾽ ὄψιν τῶν λουτρῶν τοῦ Καϊάφα, εἶνε τὸ ὁμωνύμως ἐσχάτως μετονομασθὲν πρὸς Β χωρίον Κάτω Σαμικόν, πρότερον καλούμενον Τάβλα. Τοῦτο ὅμως δὲν ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴν ἐκείνην· ἐπομένως τὸ Ξηροχώρι ὡς ἐγγύτατον ἦτο καὶ καταλληλότατον διὰ τὴν ἐν λόγῳ ἀπόπειραν. Ὅτε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐπεσκέφθην τὸ Σαμικὸν συνήντησα ἔξωθεν τῶν τειχῶν χωρικὸν ποιμένα, ὅστις μὲ ἐβεβαίωσεν ὅτι τὸ φρούριον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς κοινότητος Ξηροχωρίου, οὗτινος καὶ αὐτὸς ἦτο κάτοικος. Κεῖται δὲ τὸ χωρίον τοῦτο εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας καὶ δέκα λεπτῶν (5 ½ χιλιόμ.) εἰς τὰς ἀνατολικὰς κλιτῦς τοῦ ὄρους Μακίστου (Καϊάφα), ἐφ᾽ οὗ καὶ τὸ φρούριον. Ὁ αὐτὸς χωρικὸς μοὶ ἔδωκε καὶ πλήρεις πληροφορίας περὶ τῆς ποιότητος τοῦ ὕδατος τοῦ χωρίου, αἵτινες συμφωνοῦσι πρὸς εἰδήσεις ἀναφερομένας εἰς τὸ συμβὰν ἐπεισόδιον τοῦ Γοδοφρείδου Δεβρυγιὲρ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξιν αὐτοῦ εἰς τὸ Ξηροχώρι. Τὸ ὕδωρ τῆς βρύσεως τοῦ χωρίου τούτου κατ᾽ ἐξαίρεσιν πρὸς τὰ λοιπὰ ὕδατα τῆς ἐπαρχίας εἶνε δυσκοίλιον (βαρύ), πρόξενον κοιλιακῶν παθήσεων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μετῴκισαν πολλοὶ τῶν κατοίκων χαμηλότερον (ΝΑ) εἰς ἀπόστασιν 1 ½ χιλιομ., ὅπου εὗρον ὕδωρ ὑγιεινόν, ἱδρύσαντες τὸ Κάτω Ξηροχώρι[1].

Ἀλλ᾽ ἂς ἴδωμεν τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, πλούσιον εἰς στοιχεῖα, βοηθοῦντα ἡμᾶς ὅπως ταυτίσωμεν τὸ Ἀράκλοβον πρὸς τὸ Σαμικὸν καὶ ἀπορριφθῇ πᾶσα ἄλλη ἐκδοχή.

«Κι ὅσον ἀπέσωσεν ἐκεῖ εἶπεν ὅτι ἐζαλίστην,
τὸ κοιλιακὸν τὸν ἔπιασεν, ἔλεγεν τῶν ἀνθρώπων
ἐρωτᾷ ποῦ νὰ εὕρῃ νερὸν νὰ πίνῃ ἀπὸ γιστέρνα,
διότι ἔνι στητικὸν καὶ στήνει τὴν κοιλίαν.
Κι ὁ κάποιος τοῦ ἑρμήνεψεν, ὅπου ἦτον ἐκ τὸν τόπον,
ὅτι εἰς τὸ Ἀράκλοβον ἔνι καλὲς γιστέρνες,
κι ἂς στείλῃ νὰ τοῦ δώσουσι ἐκ τὸ νερὸν ἐκεῖνο».
(Ἑλλ. χρ. 8199-8202).

Ὁ Γοδοφρεῖδος προθύμως ὑπακούσας ἀπέστειλεν εἰς τὸ Ἀράκλοβον ἕνα ἔμπιστον «σιργέντην», μετ᾽ ἐντολῆς νὰ παρακαλέσῃ τὸν «καστελλᾶνον» νὰ τοῦ χορηγήσῃ ὕδωρ ἐκ τῆς δεξαμενῆς καὶ νὰ μεταφέρῃ αὐτό, κατασκοπεύων ἐν τῷ μεταξὺ τὸ κάστρον. Οὕτως

1 Χάρτης τῆς ἐποχῆς τῆς Ἑνετοκρατίας (κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα) εἶνε δημοσιευμένος ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθν. ἑταιρείας, ἔτ. II, πίν. Ζ', ἐξ ἑνετικῆς πηγῆς ὑπὸ Σπ. Λάμπρου. Ἐν αὐτῷ βλέπομεν ὅτι τὸ Ξεροχώρι εἶνε τὸ ἀκρότατον ΝΔ χωρίον τῆς ἐπαρχίας Φαναρίου, ἀνηκούσης εἰς τὸν νομὸν Μεθώνης. Ἡ ἐπαρχία αὐτὴ παρατηροῦμεν ὅτι ἐξετείνετο πρὸς Β μέχρι τοῦ Ἀλφειοῦ ποταμοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ Πηνειοῦ καὶ τοῦ ὄρους Ἐρυμάνθου, ὅπως ὡρίσθησαν τὰ ὅρια αὐτῆς ἐν τῷ χάρτῃ τούτῳ.

«ὁ καστελλᾶνος παρευθὺς ὥρισεν ἔδωκάν του
ἐσέβη ἀτός του εἰς τὸν γουλᾶν κ' ἐκαταστόχαξέν τον
ἐστράφη εἰς τὸν μισὲρ Τζεφρὲ κ' εἶπεν του ὅσα εἶδεν».
('Ελλ. χρ. 8222-8224).

Ὁ σιργέντης ἐξηκολούθησεν ἐπὶ δεκαήμερον ἀναβαίνων καὶ καταβαίνων μεταξὺ Ξηροχωρίου καὶ Ἀρακλόβου πρὸς μεταφορὰν «ἐγκαίρου» ὕδατος διὰ τὴν ὑγείαν τοῦ Γοδοφρείδου. Τοῦτο δ' ἦτο εὔκολον διὰ τὸ πλησιόχωρον, τοῦθ' ὅπερ ἐπιμαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀραγωνικοῦ χρονικοῦ (§ 432): «vino à un casal apres de la castiello de Buceleto, qui se clama Cerochori». Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀποστάσεως, εἷς ἔφιππος ἠδύνατο εἰς χρονικὸν διάστημα δύο ὡρῶν ἢ καὶ ὀλιγώτερον νὰ μεταβῇ εἰς τὸ φρούριον καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ μετὰ «ἐγκαίρου» ὕδατος. Γεννᾶται ὅμως ἡ ἀπορία: δὲν ὑπῆρχεν ἄρά γε ἐγγύτερον ὑγιεινὸν ὕδωρ διὰ νὰ ὑποδειχθῇ εἰς τὸν ἀσθενοῦντα, ἀλλ' ὕδωρ δεξαμενῆς νὰ θεωρῆται ἄριστον καὶ δὴ ἰαματικόν; Ὕδατα πηγαῖα καλῆς ποιότητος ὑπάρχουσιν εἰς ὡριαίαν μόλις ἀπόστασιν κατὰ τὰ πέριξ χωρία Σμέρνα, Κομποθέκρα καὶ ἀλλαχοῦ. Ἀξιοπαρατήρητον ὅμως τὸ ἑξῆς, τοῦθ' ὅπερ συνέβαινε μέχρις ἐσχάτων πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ κάτω Ξηροχωρίου. ὁσάκις ἠσθένει τις ἐν τῷ Ξηροχωρίῳ ἐκ τοῦ ὕδατος, ὡς ἰατρικὸν συνιστᾶτο εἰς τὸν ἀσθενῆ νὰ πίνῃ ἐκ τοῦ φρέατος τῆς θέσεως Ῥουπάκι (οὐχὶ βεβαίως εὔγευστον), ὅπερ περιέχει ὕδωρ ἰαματικὸν θεωρούμενον ὑπὸ τῶν κατοίκων χωνευτικόν. Τὸ φρέαρ τοῦτο κεῖται μίαν ὥραν μακρὰν τοῦ Ξηροχωρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς τετάρτου τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ Σαμικοῦ. Οὐδόλως δ' ἀπίθανον ὅτι περὶ τοῦ ὕδατος τούτου ἐγένετο λόγος κατὰ τὸ Χρονικόν, ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ δ' εὐκαιρίᾳ θὰ ἐλάμβανεν ἀφορμὴν ὁ σιργέντης νὰ ἐπισκεφθῇ τὸ παρακείμενον κάστρον, ὅπερ πάντως ἐδέσποζε τοῦ φρέατος τούτου. Ἰδοὺ πῶς εἶπεν ὁ Γοδοφρεῖδος εἰς τὸν σιργέντην:

«Ἔπαρε φλασκὶ καὶ ἄμε εἰς τὸ κάστρον
αὐτοῦ σιμὰ στὸ Ἀράκλοβον κ' εἰπὲ τὸν καστελλᾶνον
τὸ πῶς γὰρ τὸν παρακαλῶ νὰ ὁρίσῃ, νὰ σὲ δώσουν
ἐκ τῆς γιστέρνας τὸ νερόν, χρήζω το δι' ἰατρείαν μου
διατὶ μὲ τὸ ὥρισε ὁ ἰατρὸς κ' εἶπεν ὅτι ὠφελεῖ με».
('Ελλ. χρ. 8209-8213).

Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ παράδοξος αὕτη κατὰ τὰ χρονικὰ ἀποστολὴ πρὸς προμήθειαν ἰαματικοῦ ὕδατος ἐκ πλησιοχώρου μέρους, ἐξακολουθήσασα ἐπὶ δέκα συνεχεῖς ἡμέρας.

Ἐὰν ὅμως παραδεχθῶμεν τὴν γνώμην τοῦ Δραγούμη ἢ τοῦ Βέη, τοῦ πρώτου τοποθετοῦντος τὸ Ἀράκλοβον μακρὰν τοῦ Ξηροχωρίου 3 ὥρας, τοῦ δὲ δευτέρου 4, περιερχόμεθα εἰς τὰ ἑξῆς κωμικὰ ἂν μὴ παράλογα. Παρουσιάζεται εἰς τὰ ὄμματα τῶν χωρικῶν τῆς περιφερείας ταύτης ἔφιππος, ἄλλοτε ἐποχούμενος καὶ ἄλλοτε βαδίζων πεζῇ (διὰ τὸ ἀπόκρημνον τοῦ ἐδάφους), κρατῶν «τὸ φλασκὶ» διὰ νὰ φέρῃ ὕδωρ δεξαμενῆς εἰς τὸ Ξηροχῶρι μετὰ πορείαν 6 ἢ 8 ὡρῶν, διερχόμενος διὰ μέσου σειρᾶς πηγῶν ὑγιεινοτάτου ὕδατος καὶ διὰ μέσου εὐύδρων ἄλλων χωρίων. Ὁ φρούραρχος τοῦ τοιούτου Ἀρακλόβου δὲν θὰ ἐξεπλήττετο, ὅταν ὁ σιργέντης ἀνεκοίνου τὸν λόγον τῆς ἐπισκέψεώς του καὶ δὲν θὰ ὑποψιάζετο

ἀμέσως διὰ τὴν παράδοξον ταύτην παράκλησιν; Ἀλλὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν γεννᾶται ἡ περιέργεια, ἀφοῦ τὸν Γοδοφρεῖδον ἔβλαψε τὸ ὕδωρ τοῦ Ξηροχωρίου, πῶς δὲν μετέβη ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἴδιος εἰς πλησιέστερον πρὸς τὸ δῆθεν Ἀράκλοβον χωρίον, διὰ νὰ ἔχῃ ὄντως ὕδωρ «ἔγκαιρον» καὶ συνάμα προβῇ εὐκολώτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον εἰς τὸν σκοπόν του; Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ φρουρίου ἔπρεπε νὰ προβῇ εἰς τὸν ἐξοπλισμὸν καὶ τὴν τροφοδότησιν ἐκ τοῦ μακρὰν κειμένου Ξηροχωρίου καὶ ὄχι ἔκ τινος τῶν παρακειμένων χωρίων, τῆς Πλατιάνας, τῶν Τρύπων, τῆς Σκλήβας ἢ τῆς Ἄλβαινας καὶ τοῦ Πάρτζελι;

Ἀλλ' ἡ περίεργος αὕτη ἱστορία τοῦ Ἀρακλόβου ἔχει καὶ συνέχειαν μὴ ἀπᾴδουσαν εἰς τὸν σκοπόν μας. Ὁ Γοδοφρεῖδος καταστὰς κύριος τοῦ φρουρίου καὶ ὁπλίσας τοὺς ἀκολούθους αὐτοῦ, ἀμέσως διὰ σχοινίου νύκτωρ κατεβίβασεν ἔξω τοῦ τείχους δύο ἄνδρας, ὅπως κομίσωσι πρὸς τὸν στρατηγὸν τῶν Ἑλλήνων «πιττάκιον» (Ἑλλ. χρ. 8319-8330), παραγγέλλων νὰ ἔλθῃ ταχέως εἰς τὸ Ἀράκλοβον, διὰ νὰ πωλήσῃ καὶ παραδώσῃ τὸ φρούριον εἰς αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξωσθεὶς τοῦ φρουρίου καστελλᾶνος Φιλόλαος ἄνευ ἀπωλείας χρόνου εἰδοποίησε τὸν Σιμοῦν Βιδώνην εἰς τὴν Μεγάλην Ἀράχωβαν[1] νὰ ἔλθῃ ἀμέσως καὶ νὰ καταλάβῃ τὰς διόδους, ὅπως πολιορκήσῃ τὸ φρούριον τοῦ Ὀρεοκλόβου, ἔπειτα δὲ καὶ τὸν μπάϊλον τοῦ Μορέως Νικόλαον Σὰντ Ὁμέρ, διαμένοντα ἐν Γλαρέντζῃ. Οὕτως, ὅταν ὁ ἐκ Λακεδαιμονίας (Σπάρτης) στρατηγὸς τοῦ αὐτοκράτορος ἔφθασεν εἰς τὴν θέσιν Ὀμπλὸν (νῦν Ὀμπρᾶς) πρὸ τοῦ Ἀρακλόβου, ἠναγκάσθη νὰ σταθῇ, εὑρὼν τὰς διόδους κατειλημμένας ὑπὸ Φραγκικῶν στρατευμάτων. Ἡ θέσις Ὀμπλὸς εἶνε γνωστὸν ὅτι εὑρίσκεται εἰς τὴν ὄχθην τῆς λίμνης Ἀγουλινίτσης[2], ἑπομένως πλησίον τοῦ Ἀρακλόβου (Σαμικοῦ). Τῶν Φράγκων κυρίων οὕτως ὄντων τῆς καταστάσεως, ὁ μπάϊλος παραγγέλλει εἰς τὸν Γοδοφρεῖδον νὰ κρατήσῃ τὸ φρούριον διὰ λογαριασμὸν αὐτοῦ καὶ νὰ μὴ παραδώσῃ αὐτὸ εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀπευθύνων συγχρόνως τὰς ἑξῆς χαρακτηριστικὰς ἀπειλάς:

«*Εἰ δὲ λογίσῃς τίποτε μὲ τρόπον σκιβουρίας*
πρόσεχε, ὅτι οὐ δύνασαι ν' ἀντισταθῇς εἰς τόπον·
ἐπεὶ ὁ μπάϊλος ἔστειλεν νὰ ἔλθοῦν οἱ πελεκάνοι
τεχνῖτες γὰρ Βενέτικοι νὰ ποιήσουν τριπουτσέτα[3]
αὐτὰ τὰ ἐβλέπεις τὰ τ ε ι χ ί α ὅλα χαλάσει θέλουν
νὰ σᾶς π ε τ ρ ώ σ ο υ ν ὅλους σας καὶ νὰ σᾶς θανατώσουν».

(*Ἑλλ χρ. 8427-8412*).

Δὲν πιστεύω εἰς τὴν τρομακτικὴν ταύτην ἀπειλὴν τοῦ «πετρώματος» νὰ ὑπονοῶνται οἱ σλαβικοὶ πλίνθοι τοῦ Φαλλμεράγερ, ὅπως οὗτος φαντάζεται τὰ τείχη τοῦ Ἀρακλόβου[4].

1 Περὶ ταύτης γενήσεται λόγος κατωτέρω ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μελέτῃ.

2 Ὅρα Στ. Δραγούμην ἐν Χρονικοῖς Μωρέως σελ. 130 καὶ Τ. Κανδηλῶρον ἐν Ἱστορίᾳ τῆς Γορτυνίας σελ. 87.

3 Δηλ. καταπέλτας (γαλ. trebucher).

4 Χρησιμοποίησις τοῦ τοιούτου καταπέλτου ὑπὸ Βενετοῦ τεχνίτου ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ κάστρου Ἁγίου Γεωργίου ἐν ἔτει 1294 (περὶ οὗ ἐν οἰκείῳ τόπῳ). Οὗτος δι' ὀγκωδῶν λίθων κατέρριψεν ἐπάλξεις τοῦ ἐν τῷ κάστρῳ πύργων (Γαλ. χρον. § 821). Σημειωτέον δ' ὅτι τείχη τὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἶνε ὁμοίας κατασκευῆς πρὸς τὰ τοῦ Ἀρακλόβου (Σαμικοῦ).

γ') Οἱ πίνακες τῶν φρουρίων κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα.

Ἔτι σαφέστερον ἀποκαλύπτει τὸ Ἀράκλοβον ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῶν διασῳζομένων ὀνομάτων τῶν φρουρίων εἰς πίνακας, αἵτινες ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνος καὶ τοὺς μετὰ τοῦτον χρόνους. Ἐκ τῶν πέντε τοιούτων πινάκων δύο ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας, δύο εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς καταλήψεως φρουρίων ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, καὶ εἷς εἰς τὰ ὑποκείμενα τοῖς Τούρκοις. Ἃς ἀκολουθήσωμεν τούτους κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν παρατηροῦντες τὴν σειρὰν τῶν ὀνομάτων καὶ τὸ ἀποδοτέον σημερινὸν ὄνομα ἑκάστου φρουρίου.

1) Ὁ τοῦ ἔτους 1364 πίναξ[1] μνημονεύει τὰ ἓξ τιμάρια τῶν Σκορτῶν, ἅτινα ἀνῆκον εἰς τὴν Πριγκίπισσαν τοῦ Μορέως, τὰ ἑξῆς· α') lo castello de lo *Polcelleto*, β') lo cast. della Smirina (τῆς Σμέρνας), γ') lo cast. de Crepacore (τῆς Λινισταίνης) δ') lo cast. de la Cumba (τῆς Πλατιάνας), ε') lo cast. de la Pigria (πιθ. τοῦ χ. Ἀμπαριά), στ') lo cast. de Ferro (πιθ. τὸ Παλαιοφάναρο).

Τὰ ἓξ ταῦτα φρούρια προφανῶς εἶνε τὰ πρὸς τὸν Ἀλφειὸν τῆς ἀρχαίας Τριφυλίας, ἡ δὲ σειρὰ φέρεται ἐκ τῶν παραλίων πρὸς τὰ μεσόγεια. Τὸ Ἀράκλοβον κατέχει τὴν πρώτην θέσιν, ἕπεται δ' ἡ γνωστὴ θέσις τῆς Σμίρινας (Σμέρνας), ἥτις κεῖται ΒΑ τοῦ Ξηροχωρίου.

2) Ὁ εἰς τὸ ἔτος 1391 ἀναφερόμενος πίναξ[2] μνημονεύει ὡσαύτως τὸ ἐν Σκορτοῖς Porcelle ὡς ἀνῆκον εἰς τὸν κύριον (Seigneur) τῆς Ἀρκαδίας (Κυπαρισσίας) μετὰ 100 τιμαρίων. Ἦτο φυσικὴ ἡ εἰς τὸ ἄκρον τοῦτο τῶν Σκορτῶν εὔκολος ἀλλαγὴ τοῦ κυρίου.

3) Ὁ τοῦ 1461 μνημονεύει τὰ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κυριευθέντα κάστρα καὶ τόπους φερόμενα κατά τινας σειράς[3], ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς Κορινθίας καὶ τῆς Ἀχαΐας καὶ τελευτῶντα εἰς τὴν Μαλέαν. Τὰ κατὰ τὴν Γορτυνίαν, Ὀλυμπίαν καὶ Ἠλείαν μετὰ τμήματος τῆς Ἀχαΐας ἀναγραφόμενα ἀποτελοῦσι τὰς ἑξῆς τρεῖς σειράς.

α) Caritena vel Carizena — S. Zorzi de Scorta (Ἅγ. Γεώργιος ἢ Παληοκ. τῆς Ἀστάλας) — Crivocori (τὸ τοῦ 1ου πίνακος Crepacore ἢ Crève-Coeur) — *Aracleno* vel *Araclavo* — Strovizzi vel Strovizza (τὸ ἀρχ. Λέπρεον).

β) Vumeri (τὸ χ. Γούμερο) — Cilidoni vel Clidoni (τὸ χ. Χελιδόνι) — Stamero vel Stamiro (ἐγκαταλελ. χ. παρὰ τὴν Γαστούνην) — Venengo vel Vunango (χ. Βούναγρον) — Zoia) χ. Ζώγα παρὰ τὴν Χαλανδρίτσαν) — Elena vel Alona (χ. Ὤλενα).

γ) Avolanizza (χ. Βολάντσα) — Belveder (τὸ Ποντικὸν) — Santameri vel Santomari (χ. Σανταμέρι) — Porsos vel Pertes (χ. Πόρτες Ἀχαΐας) — Gardiso vel Gradici (τὸ φρ. Γάρτσικο παρὰ τὸ (χ. Σκιαδᾶ) — Noetiuni (νῦν μονὴ Νοτενῶν).

4) Εἰς τὸν τοῦ ἔτους 1467 πίνακα τῶν Πελοποννησιακῶν τόπων καὶ φρουρίων[4] τὸ «Araclavo» σημειοῦται μεταξὺ τῶν ἄλλων ὡς κατεχόμενον ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀξιοπαρατήρητος εἶνε καὶ ἡ ἀναγραφὴ τοῦ Arvano Castro (δηλ. τοῦ Κάστρου τῆς Ἄλβαινας) ὡς φρουρίου ἑτέρου κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν.

1 Ch. Hopf Chron. Greco - Romaines (1873) σελ. 227.

2 Παρὰ τῷ αὐτῷ ἐν τῇ αὐτῇ σελ. Ἴδε καὶ Buchon, Recherches Historiques LXIV.

3 Ch. Hopf. Chron. σελ. 227 (fol. 202-203).

4 Παρὰ τῷ αὐτῷ σ. 206 (fol. 395).

Arvano Castro — Olena — Chilidoni — Acumba — Fanari — Vumero — Mondriza... — Belveder — *Araclavo*.

Παρατηρητέα ἔτι ἡ τελευτὴ εἰς τὰ δύο παράκτια φρούρια.

5) Εἰς τὸν τοῦ ἔτους 1471[1], ἔνθα ἀναγράφονται πόλεις καὶ φρούρια ἀνήκοντα τότε εἰς τοὺς Ἑνετοὺς κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου κατάταξιν πρὸς τὴν τοῦ προηγουμένου, ἀναφέρεται μὲν πάλιν τὸ Arnaro Castro (ἀντὶ Arvano Castro), ἀλλ᾽ ἀντὶ τοῦ ὀνόματος Araclavo, εἰς τὴν θέσιν, ἐν ᾗ ἀνεμένετο τοῦτο, γράφεται τὸ ὄνομα Chiara-Monti. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀναγνωσθῇ ἄλλως ἢ Chiava (Κιάβα)-Monti, ἐφ᾽ ὅσον παρατηρεῖ τις ἐν τοῖς ὀνόμασι τοῦ πίνακος ὅτι τὸ στοιχεῖον r ἀναγράφεται (ἐκ κακῆς ἀντιγραφῆς) πολλαχοῦ ἀντὶ τοῦ v, ὡς Acora ἀντὶ Acova (Ἄκοβα) καὶ κατ᾽ ἀναγραμματισμὸν Arnaro Castro ἀντὶ Arvano Castro. Τὸ Chiava δὲ τοῦτο οὐδὲν ἄλλο ὄρος εἶνε δυνατὸν νὰ εἶνε εἰμὴ ὁ Καϊάφας, ὁ φέρων τὸ Ἀράκλοβον. Τοῦτο συγχρόνως δεικνύει καὶ τὴν ἔκτοτε ἀπώλειαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀνόματος τοῦ περιφήμου κάστρου.

Ἀνασκοποῦντες τοὺς πίνακας τούτους συμπεραίνομεν ὅτι εἰς τὸ πανταχοῦ ἀναφερόμενον Porcelle ἢ Ἀράκλοβον δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ ἄλλο τι ὄνομα εἰ μὴ μόνον τὸ τοῦ φρουρίου Σαμικοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους Μακίστου (Καϊάφα). Τὸ δὲ κάστρο τῆς Ἄλβαινας, ἐν τοῖς τελευταίοις μόνον πίναξιν ἀναφερόμενον, δεικνύει ὅτι εἶνε μεταγενέστερον κτίσμα, ὑπὸ τῶν Φράγκων ἱδρυθὲν κατὰ τὴν ἀνατολικῶς τῆς Μίνθης (Βουνούκας) δίοδον, πρὸς φρούρησιν τῶν πρὸς τὴν κοιλάδα τῆς Νέδας ὁρίων τῆς βαρωνίας Καρυταίνης κατὰ ἐνδεχομένης διὰ ταύτης εἰσβολῆς τῶν Ἑλλήνων. Ἐνῷ δ᾽ ἀφ᾽ ἑνὸς διαψεύδεται οὕτως ἡ γνώμη τοῦ κ. Βέη, ἀφ᾽ ἑτέρου ἐπιβεβαιοῦται ἡ ταύτισις τοῦ Ἀρακλόβου πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ ὄρους Καϊάφα φρούριον.

Διὰ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων πιστεύομεν ὅτι οὐδεὶς μέλλει νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Ἀρακλόβου ἐν τῷ ἀρχαίῳ φρουρίῳ Σαμικῷ. Ἀπολέσαν τὸ ἑαυτοῦ ὄνομα, σήμερον δὲν παρουσιάζεται ὑπὸ ἄλλο ἴδιον νέον, οὐδὲ μέχρι τοῦδε ἀπέδωκέ τις ἄλλο τι μεσαιωνικὸν ὄνομα, τὸ δὲ θρυλικὸν ὄνομα Ἀράκλοβον, ὅπερ περιάγεται καὶ ζητεῖ νὰ εὕρῃ ὡρισμένην θέσιν, θὰ παύσῃ πλέον τὰς περιπλανήσεις καὶ ἀποδιωκόμενον ἐξ ὅλων τῶν ἀσήμων φρουρίων τῶν Σκορτῶν θὰ γίνῃ εὐπρόσδεκτον εἰς τὸ εὐρύχωρον, ὡραῖον, ἐπιβλητικὸν καὶ συγχρόνως σημαντικώτατον φρούριον τοῦ Μακίστου.

Ἤθελέ τις ἐρωτήσῃ ἐκ περιεργείας ἕνεκα τίνος λόγου ἆραγε τὸ τόσην σημασίαν ἔχον τοῦτο φρούριον κατά τε τοὺς ἀρχαίους καὶ μέσους χρόνους, ἀναγραφόμενον μεταξὺ τῶν κυρίων κάστρων τῶν ὑποκειμένων εἰς τοὺς Τούρκους τῷ 1467, ἔχασεν ἔκτοτε τὴν σημασίαν αὐτοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τοσοῦτον, ὥστε καὶ ἡ ὀνομασία αὐτοῦ νὰ ἐκλείψῃ; Τοῦτο δύναταί τις νὰ ἐξηγήσῃ σκεπτόμενος ὅτι οἱ μὲν Φράγκοι ἐν τῇ κατοχῇ τῆς Πελοποννήσου εἶχον δώσει σημασίαν εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου, ἐνῷ οἱ Τοῦρκοι ἠρκοῦντο κατέχοντες μόνον καὶ καλλιεργοῦντες τὰς πεδινὰς χώρας. Τὰ τείχη τοῦ Ἀρακλόβου, ὅπερ ἐδέσποζε τῆς εἰσόδου τῶν Σκορτῶν, διετηροῦντο ἀκέραια, ὅπως φαίνεται, ἐπὶ Φραγκοκρατίας, δι᾽ ὃ εἶχον ἀφεθῆ ἀνεπεσκεύαστα, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἠμέλησαν τελείως αὐτοῦ, ἀρκεσθέντες διὰ τὴν παράκτιον συγκοινωνίαν νὰ ἱδρύσωσι πύργον, ὡς ἐλέχθη, κατὰ τὴν κάτωθεν τοῦ φρουρίου θέσιν Κλειδί.

1 Buchon Rech. Hist, (1845) σ. LXIV.

Οὕτως ἡ παρακτία αὕτη θέσις ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων εἶχε σπουδαιοτάτην σημασίαν· οἱ ἀρχαῖοι ἤδη Ἕλληνες ἐθεώρησαν τὴν Σάμον ὡς τὴν Ὁμηρικὴν Ἀρήνην. Τὸ δ᾽ ὑπὸ τῶν Ἠλείων ἱδρυθὲν τοῦτο φρούριον διεσώθη μέχρι σήμερον, ἀναφαινόμενον κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς μακραίωνος ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

Β΄ ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (SAINT GEORGE Ἢ SAN JORZI)

Ἐνῷ ἀφ᾽ ἑνὸς ἡ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Φραγκοκρατίας ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ Ἀρακλόβου ἐν σχέσει πρὸς τὴν βαρωνίαν τῆς Καρυταίνης κατέπιπτεν, ἀφ᾽ ἑτέρου ἐλάμβανε τοιαύτην τὸ φρούριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐν γένει ἡ πρὸς

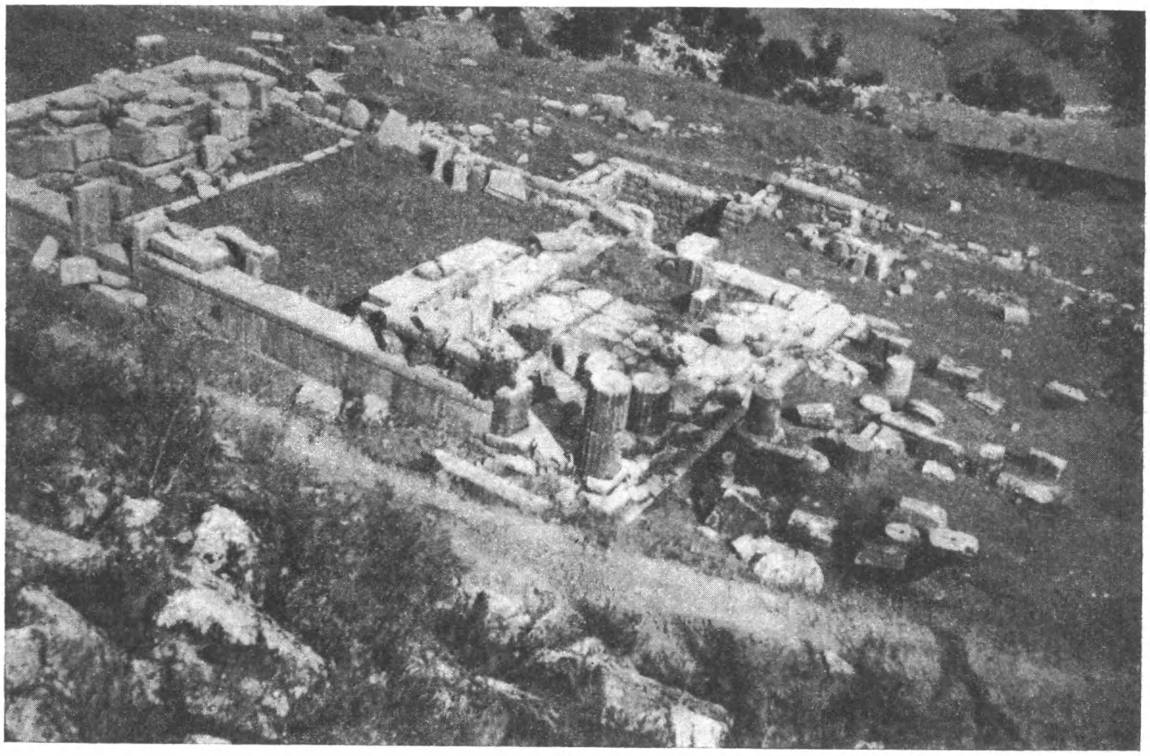

Εἰκ. 2. Τὰ ὑπὸ τὸ «κάστρο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου» ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Δεσποίνης ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Λυκοσούρᾳ.

τὴν Λακεδαίμονα ἐστραμμένη πλευρὰ τῶν Σκορτῶν, ἥτις ἠπειλεῖτο ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Ἕλληνος, ἐπιζητοῦντος νὰ καταλύσῃ τὰς φραγκικὰς βαρωνίας τῶν Σκορτῶν. Τὰ Σκορτὰ δὲν ἠπειλοῦντο πλέον ἀπὸ θαλάσσης, ἀλλ᾽ ἀπὸ τῆς μεσογείου αὐτῶν πλευρᾶς, καθ᾽ ἣν εὕρισκον φυσικὰ ἐρείσματα ἐπὶ τοῦ ὄρους Λυκαίου.

Τὸ ὑπὸ τὸ ὄρος τοῦτο κείμενον φρούριον Ἅγιος Γεώργιος, τρεῖς ὥρας πρὸς Δ τῆς Μεγαλοπόλεως, φέρει τὸ ὄνομα τοῦτο ἀφ᾽ ὅτου ἐκτίσθη ἐν μέσῳ τούτου ὁ ἐρειπωμένος μέχρις ἐσχάτων ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας, κατ᾽ ἀντίθεσιν δὲ πρὸς τὸ Ἀράκλοβον διετήρησε τὸ φρούριον τοῦτο τὸ ἑαυτοῦ ὄνομα ἔκτοτε μέχρι σήμερον. Μέχρι τοῦ ἔτους 1819 οὐδὲν ἕτερον ὄνομα ἀπεδόθη εἰς αὐτό, οὐδ᾽ ἦτο ἕως τότε γνωστὸν ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἦτο αὐτὸ τὸ ἀρχαῖον φρούριον τῆς Λυκοσούρας. Ὁ Gell εἶχεν ἀναζητήσει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας ταύτης Ἀρκαδικῆς πόλεως εἰς τὴν ἐξέχου-

σαν κορυφὴν τοῦ κάστρου τῆς «Σουριᾶς», δηλ. Ὡριᾶς (τὸ φραγκικὸν Beaufort), παρὰ τὸ χωρίον Καρυάς, πρῶτος δ' ὁ Dodwell εἰς τὸ φρούριον Ἅγ. Γεώργιον καὶ τὰ πέριξ ἐρείπια ἀνεγνώρισε τὴν ἐνταῦθα θέσιν τῆς Λυκοσούρας[1]. Ἅγιον Γεώργιον ὀνομάζει ἔτι τοῦτο καὶ ὁ K. O. Müller[2], ὁ F. Aldenhoven[3], ὡς καὶ ὁ χάρτης τοῦ Γαλλικοῦ ἐπιτελείου. Ὁ Ross (Reisserouten I, σ. 87) παρατηρεῖ ὅτι εἰς τὴν «Expédit. scientif. de Morée»[4] κακῶς ἀναγράφεται ὡς ὀνομαζόμενος Ἅγιος Γεώργιος ὁ πρὸς Α τῆς ἀκροπόλεως λόφος, ἐνῷ αὐτὴ ἡ ἀκρόπολις τῆς Λυκοσούρας καλεῖται οὕτως. Ὡσαύτως μόνον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ῥητῶς φέρεται ὑπὸ τοῦ κ. Λεονάρδου, ὅστις ἐξηρεύνησε τὴν περὶ αὐτὸ θέσιν τῆς Λυκοσούρας (ἀπὸ τοῦ 1895) ***(εἰκ. 2)*** καὶ διὰ εὑρημάτων τῶν ἐνταῦθα ἀνασκαφῶν ἐπλούτισε τὸ ἐν Ἀθήναις ἐθνικὸν μουσεῖον[5]. Μόλις ὑπὸ τῶν νεωτέρων περιηγητῶν καὶ συγγραφέων φέρεται ὁ Ἅγ. Γεώργιος καὶ διὰ τῶν ὀνομάτων Παληόκαστρο τῆς Στάλας ἢ Παλαιοκράμποβο ἢ Κάστρο τοῦ Ντελη-χασάνι ἐξ ὀνομάτων τῶν παρακειμένων χωρίων[6], ἔτι δὲ καὶ Σιδερόκαστρο[7].

Οὐχὶ ἄνευ λόγου διέτριψα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ γνωστοῦ τούτου φρουρίου ὑπὲρ τὸ δέον, διότι παραδόξως ὄχι μόνον ὁ γάλλος σχολιαστὴς τῶν χρονικῶν τοῦ Μορέως Buchon ἐμφαίνεται ἀγνοῶν τὸ φρούριον τοῦτο τῶν Σκορτῶν ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Στ. Δραγούμης. Καὶ ἐνῷ ἐν τῷ πίνακι τῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου τοῦ ἔτους 1461[8] ἀναφέρεται ὁ Ἅγ. Γεώργιος μετὰ τὴν Καρύταιναν, ὁ Buchon[9] ἐθεώρησεν Ἅγιον Γεώργιον τὸ παρὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τῆς Κυνουρίας «Κάστρον τῆς Ὡριᾶς», ἣν γνώμην φαίνεται δεχόμενος ὅ τε ἐκδότης τοῦ Γαλλικοῦ χρονικοῦ Lognon[10] καὶ ὁ Μίλλερ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Φραγκοκρατίας[11]. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ὁ Στ. Δραγούμης, παρὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ κ. Φ. Κουκουλὲ[12], ἰσχυρίσθη ὅτι τὸ φρούριον Ἅγ. Γεώργιος εἶνε εἷς ἀσήμαντος φραγκικὸς πύργος, ὅστις οὐδὲν ἄλλο ὄνομα φέρει εἰμὴ τὸ «Παλιόπυργος», κεῖται δ' εἰς ἀπόστασιν 3 χιλιομ. δυτικῶς τοῦ χωρίου Ἀραχώβης τῆς Λακεδαίμονος, ἐν πεδινῷ μᾶλλον χώρῳ, πρὸς τὰς ὑπωρείας προβούνου τοῦ ὄρους Πάρνωνος.

Καὶ ὅμως κατὰ τὰ ἐν § 819 τοῦ Γαλλικοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τὸ φρούριον τοῦτο τῶν Σκορτῶν ἦτο ἱδρυμένον «εἰς ὑψηλὸν βουνὸν καὶ ἐπὶ ὀχυροῦ βράχου, οὐδεμίαν φοβούμενον ἔφοδον» (en une haute montaigne et sus forte roche, si ques il net doute assaut). Εἶνε κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἐν ἔτει 1302 μελετησάντων Ἑλλήνων τὰ τῆς πολιορκίας αὐτοῦ (Γαλ. χρ. § 811) «τὸ ἐν τῇ ὅλῃ χώρᾳ εὐθετώτερον διότι κεῖται εἰς τὴν κεφαλὴν τῶν Σκορτῶν, ὧν κατακτωμένων, εὐχερὴς καθίστατο ἡ χείρωσις ὅλου τοῦ Μορέως».

Καὶ ἡ μὲν γνώμη τοῦ Buchon ἀπορρίπτεται ἀσυζητητί. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ Δραγούμης ἐθεώρει τὴν ὑφ' αὐτοῦ προταθεῖσαν γνώμην ἁπλῶς ὡς πιθανήν, δὲν θὰ ἠναγκαζόμεθα νὰ

1 ΠΑΕ. 1896 σελ. 93.

2 Ἐν Dorier, 2 Abth. (Breslau 1824) σ. 447.

3 Itinéraire Descr. de l'Attique et du Pelop. (1814) σ. 250 καὶ 252.

4 Αὐτόθι II (1830) σ. 308 καὶ 312.

5 ΠΑΕ. 1896 σ. 97. Περὶ ἀποκαλύψεως παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς ἀκροπόλεως δεξαμενῆς ἴδε Πρακτικὰ ἔτους 1897 σελ. 28.

6 Κούρτιος ἐν Pelop. I, σ. 295 ὡς καὶ ἐν τῷ προσηρτημένῳ χάρτῃ (IV).

7 Νουχάκη Ἑλληνικὴ Χωρογραφία σ. 652.—Griechenland für Reisende (ἔκδ. Baedeker 1904 σ. 390).— Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. Μακρῆ ἐν λ. Λυκόσουρα.

8 Ἴδε ἀνωτέρω σελ. .

9 Buchon Recherches Historiques (1845) σ. 379.

10 Lognon Chronique de Morée σ. 320.

11 Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας Μίλλερ-Λάμπρου Α' σ. 270 ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀντικάστρου Beaufort.

12 Οἰνουντιακὰ σ. 36.

διατρίψωμεν περὶ ταύτην, ἀλλὰ θὰ ἀντιπαρερχόμεθα διὰ γενικῶν μόνον παρατηρήσεων. Ἡ ἀπόπειρα ὅμως, ὅπως διὰ τῶν κατὰ τὸ φρούριον τοῦτο ἐξιστορήσεων ὑπὸ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐπιβεβαιώσῃ τὴν γνώμην ταύτην, ἐπιβάλλει κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς μελέτης ἡμῶν νὰ παρενθέσωμεν σημεῖά τινα, ἅτινα, λόγῳ τῆς προκαταλήψεως, ἀφ' ἧς ὡρμήθη, δεικνύουσι παραδοξολογίας καὶ τοπικὰς ἀντιφάσεις. Καί τινας μὲν προσπαθεῖ αὐτὸς οὗτος νὰ συμβιβάσῃ δι' ἀμφιβόλων ἐξηγήσεων, ἄλλας δ' ἀφίνει ἀνεξετάστους. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἀναγκάζει ἡμᾶς εἰς τοῦτο, διὰ τὸ ὅτι ἡ γνώμη αὕτη σήμερον διατελεῖ ἐπικρατοῦσα[1].

Ἡ σφαλερὰ βάσις τῆς γνώμης ταύτης εἶνε ὅτι ἡ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως παρὰ τὸν Ἅγιον Γεώργιον κώμη Μεγάλη Ἀράχωβα ἐθεωρήθη ἀναμφισβητήτως ἡ σημερινὴ Ἀράχωβα τῆς ἐπαρχίας Λακεδαίμονος, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ γνωστοῦ χωρίου Βέρβενα, κειμένου καὶ ὑπὸ τοιοῦτον ὄνομα χωρίου κατὰ τὸ χρονικὸν οὐ μακρὰν ταύτης. Ἐὰν ὅμως ἐξετασθῇ τοπογραφικῶς ἡ ἀρχὴ αὕτη, κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἡ τοιαύτη ἐκδοχή, ἐφ' ὅσον ἡ Ἀράχωβα αὕτη εἶνε ἔξω τῆς περιοχῆς τῶν Σκορτῶν, 50 χιλιόμ. μακρὰν τοῦ ἀνατολικωτάτου ὁρίου αὐτῆς, παρεμπιπτουσῶν τῶν περιοχῶν τῆς Βελιγοστῆς καὶ τοῦ Νικλίου (τῶν νῦν ἐπαρχιῶν Μεγαλοπόλεως καὶ Μαντινείας), αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου κατείχοντο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Εἶνε δὲ γνωστὸν ὅτι πολλὰ χωρία ἐν Ἑλλάδι φέρουσι τὸ σλαβικὸν τοῦτο ὄνομα ἀντὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Καρυὰ ἢ Καρυαί.

Ὁ Buchon ἐν τῷ ἔργῳ La Grèce continentale et la Morée (1843, σ. 492 καὶ 493) ἐζήτησε νὰ ἀποφύγῃ τοιοῦτον σφάλμα μνημονεύσας ὅτι ἡ Μεγάλη αὕτη Ἀράχωβα εἶνε ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν Ἀράχωβα, ἣν καὶ ἐπεσκέφθη· παρατηρεῖ ὅμως ὅτι δὲν εὗρε τὸ μικρὸν κάστρον (Chateau), ἐννοῶν τὸ τοῦ Χρονικοῦ Beaufort, χωρὶς νὰ προσέχῃ ὅτι οὕτως ἀπεχώριζε τὸ μέγα προπύργιον αὐτῆς, τοποθετῶν αὐτὸ εἰς τὴν Κυνουρίαν[2].

Ἐφ' ὅσον ἡ κυριαρχία τῶν Φράγκων ἐξετείνετο ἐφ' ὅλης τῆς Πελοποννήσου ἢ καὶ ὅτε ἀκόμη ἡ δύναμις τῶν Ἑλλήνων περιωρίζετο εἰς τὴν Λακεδαίμονα, τὸ πρὸς τὴν χώραν ταύτην ἐστραμμένον ἄκρον τῶν Σκορτῶν, τὸ ὄρος Λύκαιον, δὲν προσείλκυε τὴν προσοχὴν πρὸς ἵδρυσιν ἰσχυροῦ ἀμυντηρίου. Ὅτε ὅμως ἡ πρὸ τοῦ ὄρους ἐπέκτασις τῆς δυνάμεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ βασιλέως ἠπείλει τὴν κεφαλὴν ταύτην τῶν Σκορτῶν, ἐπεβάλλετο ἡ ἵδρυσις φρουρίου πρὸς ἄμυναν. Εἰς πρόσφορον πρὸς τοῦτο θέσιν ὑπῆρχεν ἐκεῖ τὸ ἀρχαῖον φρούριον, ὅπερ ἤδη πρὸ πολλοῦ εἶχε χάσει τὸ ὄνομά του· τοῦτο ἐπισκευασθὲν παρουσιάζεται εἰς τὰ χρονικὰ ὡς φραγκικὸν κάστρον μὲ τὸ ὄνομα Ἅγ. Γεώργιος. Τὸ Ἀραγωνικὸν χρονικὸν (§ 471) πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι τὸ φρούριον τοῦτο ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ πρίγκιπος Φλωρεντίου (Florent de Hainaut) «εἰς τὰ Σκορτὰ κατὰ τὸ ἑλληνικὸν σύνορον» ἐν ἔτει 1292, δὲν ἀναφέρεται δ' ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ χρονικοῦ, διότι τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἱστορούμενα φθάνουσι μέχρι τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ ἀρχαία πόλις τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου φρουρίου, ἡ Λυκόσουρα, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ἀρκάδας Παρρασίους, οἵτινες ὑπὸ τὴν ἱερὰν κορυφὴν τοῦ Λυκαίου ὄρους ἐλάτρευον τὸν

1 Ἴδε ἄρθρον Ἀράχωβα (Λακεδαίμ.) ἐν τῇ Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. Ἐν τούτῳ, πλὴν τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Παληοπύργου, ἀναφέρονται καὶ τὰ φρούρια τῶν Σκορτῶν Ἅγ. Γεώργιος καὶ Beaufort ἐν πλήρει συγχύσει.

2 Ἴδε ἀνωτέρω. Ἰδὲ καὶ Buchon Recherches Historiques (1845) σ. LXIV.

Λύκαιον Δία[1]. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν ἡ πόλις αὕτη εἶνε ἡ πρώτη ὑπὸ τοῦ ἡλίου φωτισθεῖσα Ἑλληνικὴ πόλις[2]. Τὸ ὀχυρὸν φρούριον αὐτῆς παρουσιάζει σήμερον ὀχυρώσεις διαφόρων ἱστορικῶν περιόδων, ἀπὸ τῶν Πελασγικῶν χρόνων μέχρι τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας. Ὁ Κούρτιος (ἐν Pelopon. σ. 298) ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ τῶν ἀρχαίων τειχῶν ἱδρύθησαν καὶ μεσαιωνικά, ἐν μέσῳ δὲ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων ὑπάρχουσι καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, παρουσιάζοντα ὑλικὸν ἐξ ἀρχαίων λειψάνων[3]. Γενικῶς τὰ τείχη αὐτῆς εἶνε ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Σαμικοῦ, κατὰ πολὺ ὅμως ἠρειπωμένα[4]. Τοῦτο ἀναμφισβητήτως εἶνε τὸ φρούριον ὅπερ «ὁ ἐν Βυζαντίῳ αὐτοκράτωρ παρὰ πᾶν ἄλλο τῶν ὑπὸ τοὺς Λατίνους φρουρίων ἤθελε νὰ ἔχῃ» (Γαλ. χρ. § 810), «τὸ κείμενον εἰς τὴν κεφαλὴν τῶν Σκορτῶν καὶ ἀφ᾽ οὗ ἠδύνατό τις νὰ κατακτήσῃ ὅλα τὰ Σκορτά, κατακτωμένων δὲ τούτων, εὐχερὴς καθίστατο ἡ κατάληψις ὅλου τοῦ Μορέως» (Γ. Χ. § 811).

Τὸ φρούριον τῆς Λυκοσούρας, ὁ μεσαιωνικός, τουρκικὸς καὶ σύγχρονος Ἅγιος Γεώργιος, κεῖται παρὰ τὸν παραπόταμον τοῦ Ἀλφειοῦ Πλατανιστὸν (νῦν Γαστρίτσι ἢ ποταμὸν τῆς Ἀστάλας) καὶ κατὰ στενὴν κοιλάδα. Πρὸ τῆς εἰς τὸν Ἀλφειὸν συμβολῆς αὐτοῦ ἑνοῦται μεθ᾽ ἑτέρου, κατερχομένου ἐκ τοῦ πολυΰδρου χωρίου Καρυαί. Ἡ ὀχυρὰ τοῦ φρουρίου θέσις δεσπόζει οὐ μόνον τῆς ἐκ Μεγαλοπόλεως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νέδας ὁδοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς πρὸς τὸ Λύκαιον περιοχῆς. Οὕτως, ὅπως ἡ Λυκόσουρα ἦτο τὸ ἀμυντήριον τῶν ἐν τῷ Λυκαίῳ Παρρασίων, ὁ μεσαιωνικὸς Ἅγ. Γεώργιος ἦτο τὸ προπύργιον «τοῦ μετώπου» καὶ «τῆς κεφαλῆς» τῶν Σκορτῶν καὶ δὴ τῆς Καρυταίνης.

Μετὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ χρονογράφος τοῦ Γαλλικοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως συνδέει καὶ τὰς τύχας τῆς Μεγάλης Ἀραχώβης, πρὸ τῆς ὁποίας ἵστατο τὸ φρούριον «ἐκ τοῦ πλαγίου κατέμπροσθεν» (§ 804). Ὡσαύτως ὁ χρονογράφος συνδέει μετὰ ταύτης καὶ τὸ μετὰ τὸ ἔτος 1294 ἀνεγερθὲν ἀντίκαστρον Baufort, ὡς καὶ χωρίον τι δυτικῶς τῆς Μ. Ἀραχώβης ὑπὸ τὸ ὄνομα Βέρβενα. Ταῦτα, ὡς καὶ ἅπαντα τὰ ἀναφερόμενα τοπογραφικὰ σημεῖα ἐπὶ τοῦ Λυκαίου, ἀναγνωρίζονται εὐχερῶς, οὕτω δὲ πάντα τὰ κατὰ τὸ χρονικὸν διαδραματισθέντα ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ὑπὸ τῶν φιλελευθέρων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς ἐναντίον τῶν Φράγκων ἀγῶνας, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Σκορτηνῶν, διασαφηνίζονται ἐπὶ τῆς ἐδαφικῆς ταύτης περιοχῆς ἀβιάστως.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν Μεγάλην Ἀράχωβαν «ἐκ τοῦ πλαγίου κατέμπροσθεν» εἶνε καταφανὲς τὸ σημερινὸν χωρίον Καρυὲς (ἐπισ. Ἄνω Καρυαί), κείμενον μίαν ὥραν καὶ 45′ μακρὰν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου[5] ὑπὸ τὰς κορυφὰς τοῦ Λυκαίου καὶ παρὰ τὸ περίφημον ἀρχαῖον χωρίον Κρητέα, ὅπου οἱ ἀρχαῖοι ἐπρέσβευον ὅτι αἱ νύμφαι Νέδα, Θεισόα καὶ Ἁγνὼ ἔθρεψαν τὸν Δία[6]. Τὸ ὄνομα Καρυαὶ δὲν εἶνε διάφορον τοῦ σλαβικοῦ Ἀράχωβα, δύναταί τις

1 Στέφ. Βυζάντιος: «Λυκόσουρα πόλις Ἀρκαδίας ἐπὶ τοῦ Λυκαίου ὄρους». Ἡ Ἱερὰ κορυφὴ (νῦν Ἁηλιᾶς) δὲν εἶνε ἡ ὑψίστη τοῦ ὄρους, λόγῳ ὅμως τῆς θολοειδοῦς μορφῆς εἶνε μᾶλλον ἄποπτος (ὕψ. 1334 μ.).

2 C. Bursian ἐν Geogr. von Griechenland B′ σ. 237 κ.ἑ.— ΑΕ 1905 σ. 161.

3 Ἴδε Κούρτιον ἐν Pelop. I, σελ. 295, ὡς καὶ τὸν προσηρτημένον χωρογραφικὸν πίνακα (IV).— Πλείονα περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ὡς καὶ περὶ τῆς γεωλογικῆς συστάσεως τοῦ φρουρίου καὶ τῶν πέριξ ἴδε J. Ponten ἐν Griech. Landschaften (1914) σελ. 64. Σημειωτέον ἔτι ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἐσχάτως ἐπεσκευάσθη ὑπὸ κατοίκου τοῦ χωρίου Ἀστάλας (Λυκοσούρας).

4 Expédition scient. de Morée (1832) II, σ. 41, ἔνθα ἐξηγήσεις καὶ πίναξ τῆς Λυκοσούρας (πίν. 35).—Ἴδε καὶ Griechenland ἔκδ. Baedeker (1904 σ. 391).

5 ΑΕ 1904 σελ. 157.

6 Παυσανίας VIII, 38, 2 κ. ἑ.

δ' ἐκ τούτου νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο εἶνε ἵδρυμα Ἑλληνικὸν ἀρχαιοτέρων χρόνων, μεταβληθέντος τοῦ ὀνόματος κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα, ὁπότε πολλαχοῦ τῆς ὀρεινῆς Πελοποννήσου ἐπεκράτησαν σλαβικὰ ὀνόματα[1]. Ὁ τὸ ὄρος Λύκαιον καὶ τὴν κοιλάδα τῆς Νέδας καταφύγιον ἔχων σλαβικὸς λαός, ὅπου διῆλθε τὸ στάδιον τῆς μεταβολῆς τοῦ βίου αὐτοῦ ἀπὸ ποιμενικοῦ εἰς γεωργικόν[2], μετέβαλε τὸ ἀρχικὸν τοῦ χωρίου Ἑλληνικὸν ὄνομα εἰς σλαβικόν, παραμεῖναν ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας. Εἶνε ἔτι πιθανὸν ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ ὑπὸ τῶν σλάβων ἀργότερον, ὁπότε ἐγένετο ἀπέλασις μεγάλου ἀριθμοῦ σλαβικοῦ πληθυσμοῦ[3], οἱ δὲ νέοι κάτοικοι ἔδοσαν τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα Καρυὲς ἐκ τοῦ πλήθους τῶν τοιούτων ἐνταῦθα δένδρων. Τὴν μεγάλην Ἀράχωβαν ἢ ἁπλῶς Ἀράχωβαν γνωρίζομεν τὸ πρῶτον ὡς κτῆμα φραγκικὸν καταληφθὲν μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1275 ἐξ Ἀπουλίας ἐπάνοδον τοῦ πρίγκηπος Γουλιέλμου[4]. Τὰ ψυχρὰ αὐτῆς ὕδατα, ἅτινα ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν νυμφῶν ἐζωογόνησαν τὸν Δία, τότε τοὺς Φράγκους τοὺς ἐθέρισαν, διότι κατὰ τὸ Ἑλληνικὸν χρονικὸν (στίχ. 7198 - 7220) «τοὺς ἐκόλλησε κοιλιακὸν ἀπὸ τὰ κρύα τὰ νερὰ τὰ εἶχεν ὁ τόπος ἐκεῖνος[5]», μεταξὺ δὲ τούτων καὶ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν αὐθέντην Καρυταίνης. Οὐδεμία ἀντίρρησις δύναται νὰ ἐγερθῇ εἰς τὴν ἐνταῦθα ἀναγνώρισιν τῆς Μεσαιωνικῆς Ἀραχώβης ἐφ' ὅσον, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, καταφανὲς εἶνε καὶ τὸ ἀντικρὺ ταύτης ἀντίκαστρον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Beaufort (ἡ κατ' εὐθεῖαν ἀπόστασις εἶνε 2 $^1/_2$ χιλιομ.), τοῦθ' ὅπερ ματαίως εἰς τὴν ἑτέραν ἐν Σκορτοῖς Ἀράχωβαν ἐπεζήτησεν ὁ Buchon (ἰδ. ἀνωτέρω)[6]. Τὸ χωρίον Ἄνω Καρυαὶ (εἰς ὕψος 1000 μ.) εἶνε σήμερον μικρὸν (231 κατ), πολλῶν τῶν κατοίκων αὐτοῦ κατελθόντων καὶ ἱδρυσάντων ἕτερα χωρία, τὰ ἐπισήμως καλούμενα Ἴσωμα Καρυῶν καὶ Καλύβια Καρυῶν[7]. Ἡ Μ. Ἀράχωβα κατὰ τὸ Ἑλληνικὸν χρονικὸν ἦτο «ἡ ἄκρη τῶν Σκορτῶν, ἐκεῖ πρὸς τοὺς Ῥωμαίους»[8], διὰ δὲ τὴν παραμεθόριον θέσιν αὐτῆς ἦτο φρουρὸς καὶ φύλαξ τοῦ φραγκικοῦ ἐδάφους κατὰ πάσης τῶν ἐναντίον ἐπιδρομῆς. Ἐκεῖ ἔμενε μετὰ τῆς φρουρᾶς «ὁ κιβιτᾶνος τῶν Σκορτῶν» πρὸ τῆς ἱδρύσεως ἤδη τοῦ φραγκικοῦ φρουρίου ἐν τῇ ἀκροπόλει τῆς Λυκοσούρας[9] καὶ ἐπὶ δύο μόλις ἔτη μετ' αὐτήν. Οὕτω τὸ ὄρος ἐπανεῖδε τότε τοὺς ἀρχαίους Κενταύρους καὶ Χείρωνας[10].

Κατὰ τὸ Γαλλικὸν χρονικὸν (§ 812 - 813) τὸ φρούριον Ἅγ. Γεώργιος ἐν ἔτει 1294 περιῆλθε διὰ προδοσίας εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων Ἀνίνου καὶ Κορκονδείλου. Τὸ κατόρθωμα τοῦτο ἐφρυκτωρήθη εἰς τὸν ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Χελμοῦ συνεννοημένον φρούραρχον Ἕλληνα Λέοντα τοῦ Μαυρόπαπα, ὅστις μετὰ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ἔσπευσε καὶ ἀνέβη εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον (Γαλλ. χρ. § 814), ἐμάνθανε δ' ἀμέσως τὴν κατάληψιν ταύτην ὁ πρίγκιψ Φλωρέν-

1 Ἴδε Κανδηλῶρον ἐν Γορτυνίᾳ σελ. 36.

2 Buchon La Grèce Contin. et la Morée (1843) σ. 472.

3 Κατὰ τὸν Φίλιψον οἱ ἐν Ἀρκαδίᾳ Σλάβοι ἐξηφανίσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ὀσμανικῆς κυριαρχίας (Κανδηλῶρος ἐν Γορτυνίᾳ σ. 39).

4 Γαλλ. χρονικὸν § § 495, 496, 497.

5 Περὶ τῶν περιφήμων τούτων ψυχρῶν ὑδάτων ἴδε Baedeker (1904) σ. 384 καὶ ΑΕ (1904) σ. 158.

6 Ἴσως ἐν παραβολῇ πρὸς ἐκείνην ὠνομάσθη ἡ περὶ οὗ ὁ λόγος Ἀράχωβα Μεγάλη. Τὸ πλῆθος τῶν ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ναῶν, ἑπτὰ διατηρουμένων, μιᾶς ἐρειπωμένης καὶ πολλῶν θεμελίων ἑτέρων τοιούτων παρατηρουμένων, δεικνύουσι τὴν ἄλλοτε ἀκμὴν τῆς κωμοπόλεως.

7 Ἴδε Ἀπογρ. πίνακα ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν (ἔτους 1928) ἐν τῷ νομῷ Ἀρκαδίας καὶ ἐπαρχίᾳ Μεγαλοπόλεως.

8 Ἑλλ. χρονικὸν στίχ. 7198 - 7220.

9 Ἴδε ἐν σελ. 70 περὶ Φιλοκάλου ἐν ἔτει 1287, ζητήσαντος ἐκ τοῦ Ἀρακλόβου βοήθειαν παρὰ τοῦ «κιβιτάνου τῶν Σκορτῶν», ὅστις ἔμενεν ἐν Μεγ. Ἀραχώβῃ (Ἑλλην. χρον. 8333 - 36).

10 Πλίνιος 25, 67.

τιος (Γ.Χ. § 816-817). [Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ὅτι ἀπὸ τοῦ Παληοπύργου τῆς Ἀράχωβης κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Δραγούμη ὁ Χελμὸς εἶνε ἀόρατος, ἐπιπροσθούντων τῶν ὀρέων τῆς Σκιρίτιδος (τῶν Κολινῶν)]. Ἔκτοτε (Γαλλ. χρ. § 825) οἱ ἔφιπποι, οἱ μέχρι τοῦδε ἐν Μ. Ἀραχώβῃ σταθμεύοντες, προσετάχθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι καὶ νὰ ἑδρεύωσιν ἐν Βερβένοις, διότι ἡ Ἀράχωβα, μετὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ στηρίγματος αὐτῆς, περιήρχετο εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τὰ μὲν Βέρβενα, ἐκεῖθεν τῶν ὑψηλῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους κείμενα (πρὸς Δ), εἶχον προφυλακτήριον τὴν στενοπορίαν καὶ τὴν ἀπότομον ἐνταῦθα κορυφογραμμήν, ἀλλ' ἡ ἐξ Ἁγ. Γεωργίου καὶ Ἀραχώβης ὁδὸς πρὸς τὴν Καρύταιναν (πρὸς Β) ἦτο ἀπροφύλακτος. Οὕτω τὰ Σκορτὰ διέτρεχον κίνδυνον, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνατολικῶς τῶν ὑψηλῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους πλευρὰ ἦτο ἀκάλυπτος καὶ ἡ ἐντεῦθεν πρὸς τὰ Σκορτὰ εἰσβολὴ τῶν Ἑλλήνων εὐχερής. Διὸ οἱ ἐνταῦθα σπεύσαντες Φράγκοι, ἅμα τῇ ἀπωλείᾳ τοῦ ἀμυντηρίου, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν, ὅπως ἐπὶ τῶν παρακειμένων βουνῶν Spurta[1] καὶ Malomigny (προβούνου τοῦ Λυκαίου) ἱδρύσωσιν ἀντίκαστρον πρὸς πολιορκίαν καὶ ἀνάκτησιν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀπεφάσισαν νὰ ἱδρύσωσι κατὰ τὸ πλάγιον τοῦ ὑψηλοῦ ὄρους Κοντινὴ[2] («la haute montagne Condiny)» καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὁδὸν νέον κάστρον, μικρὸν μέν, ἀλλ' ὀχυρόν, ὅπερ ὠνομάσθη Beaufort (Γ. Χ. § 821-822). Χωρὶς νὰ ἐνδιατρίψωμεν περὶ τὴν ἀποπλάνησιν τοῦ Δραγούμη, τὸ νέον τοῦτο φρούριον εἶνε τὸ νῦν καλούμενον «Μποβέρκο»[3] ἢ «Ψηλὸς Ἄη Γιώργης» ἢ «τῆς Ὡριᾶς τὸ κάστρο»,[4] ***(εἰκ. 3)*** κείμενον ἐπὶ ὀξείας κορυφῆς προβούνου τοῦ Λυκαίου, ἐκεῖθεν τοῦ ῥεύματος τῶν Καρυῶν καὶ ΒΑ τοῦ χωρίου τούτου. Τοῦ φρουρίου ἐρείπια μόνον σήμερον σῴζονται, ἐν οἷς εὕρηνται καὶ ἀρχαῖοι κίονες[5]. Ἡ θέσις, αἱ ὀνομασίαι[6] καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ πλαγίου σῳζόμενα ἐρείπια μεσαιωνικῶν οἰκημάτων πείθουσιν ἀδιστάκτως περὶ τῆς ἀσφαλοῦς τοῦ Beaufort ἀναγνωρίσεως.

Ὑπολείπεται ἤδη ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τῶν Βερβένων, διαφόρου βεβαίως χωρίου τοῦ τῆς Κυνουρίας. Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σῳζομένων ἀπογραφικῶν πινάκων τῆς Βενετοκρατίας, τὰ Βέρβενα τῶν Σκορτῶν ὑπήγοντο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Φαναρίου, δηλ. τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας. Σήμερον τὸ χωρίον τοῦτο εἶνε ἐγκαταλελειμμένον, διασῴζεται ὅμως τὸ ὄνομα αὐτοῦ κατὰ τὰ ἐρείπια, ὧν τινα καλοῦνται Παλάτια, δυτικῶς τοῦ χωρίου Ζελέχοβα,[7] κειμένου 2 ὥρας πρὸς Δ τῆς Ἀνδριτσαίνης. Οὕτως ἡ θέσις συμφωνεῖ πρὸς τὴν

1 Τοῦτο προφανῶς εἶνε τὸ ΝΔ δεσπόζον ὄρος, ὅπερ καλεῖται σήμερον Κοτσιλοῦ.

2 Οὕτω καλεῖται καὶ σήμερον ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ Λυκαίου (Baedekers Griechenland σ. 384), τοῦ ὀνόματος Διαφόρτι περιοριζομένου εἰς τὴν μεταξὺ τῆς κορυφῆς ταύτης καὶ τῆς Κριθαρίτσας στενωποῦ, ὅπου παρατηροῦνται ἐρείπια φραγκικοῦ πύργου [Ἐν τῇ ἀποπλανήσει τοῦ Σ. Δραγούμη τὸ ὄνομα Κοντινὴ ταυτίζεται μετὰ τοῦ βουνοῦ τῶν Κολινῶν!]. Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Διαφόρτι, ὅπερ οἱ χάρται ἀποδίδουσιν εἰς ὁλόκληρον τὸ Λύκαιον, παρατηροῦμεν ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ Διαπόρτι (δίοδος), ἐσφαλμένως δ' ὁ Leake καί τινες λόγιοι ἔπλασαν τὴν θυμηδίαν προξενοῦσαν ἐτυμολογίαν ἐκ τοῦ «Διὸς ἑορτή».

3 Ross ἐν Reisen und Reiserouten im Pelop. σελ. 91 ἔνθα καὶ περιγραφὴ τοῦ φρουρίου.— Κουρτίου Pelop. σελ. 301. Παρὰ τούτοις τὸ ὄνομα σημειοῦται Boverku.

4 Κατὰ τὸν κ. Κουρουνιώτην (ΑΕ 1904 σ. 157 ἐν σημ.) ἡ ὀνομασία «Μποβέρκου» ἀποδίδεται μόνον εἰς πηγὴν εὑρισκομένην κατὰ τὴν ΝΔ ὑπώρειαν τοῦ ἐφ' οὗ τὸ κάστρον ὄρους. Ὡς ὅμως ἐπιτοπίως ἐξηκρίβωσα, τὸ ὄνομα εἶνε Μποβέρκος (ὁ), ἀποδίδεται δὲ τοῦτο οὐ μόνον εἰς τὴν πηγήν, ἀλλ' εἰς ὅλον τὸ ὄρος.

5 Ἴδε Γαλλικὸν χάρτην ΒΑΑ τοῦ χωρίου Cariaes καὶ πρὸς Β τοῦ χωρίου Γραμποβοῦ, ὅπου σημειοῦται μεσαιωνικὸν κάστρον.

6 Τὸ ὄνομα «Ψηλὸς Ἄη Γιώργης» δεικνύει τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ ὡς ἀντικάστρου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Λυκοσούρας), τὸ «Μποβέρκος» ἐμφαίνει τὴν παραφθορὰν τοῦ ὀνόματος Beaufort, περὶ δὲ τοῦ ὀνόματος Κάστρο τῆς Ὡριᾶς ἴδε τὰ ἐν σ. 74 ἐκτεθέντα.

7 Ἴδε καὶ Ἰω. Κοσμόπουλον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ὀλυμπίας (1930) σ. 75.

τοπογραφικὴν σειρὰν τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν χωρίων τῆς ἐπαρχίας Φαναρίου ὑπὸ τοῦ D. Pierr' Ant. Pacifico (ἐν σελ. 94). Ὁ ἐν λόγῳ πίναξ περιορίζει τὴν ἐπαρχίαν Φαναρίου κατὰ τοὺς τέως δήμους τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, πλὴν τμήματός τινος τοῦ δήμου Φιγαλείας πρὸς τὴν Νέδαν, τὸ δὲ χωρίον Βέρβενα κατατάσσεται μεταξὺ τῶν παρακειμένων Ζελεχόβης καὶ Κράνας. Ἐνταῦθα ἀναγκαζόμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὰ ἑξῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου πίνακα ἀπογραφῆς τοῦ νομοῦ Μεθώνης ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν[1], ἐν ᾧ τὰ Βέρβενα κακῶς μετεφέρθησαν εἰς τὴν Βερβινὴν τῆς Ἠλείας. Μὴ ἀναγραφομένων ἐν τοῖς πίναξι τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βασιλείου τινῶν τῶν τότε

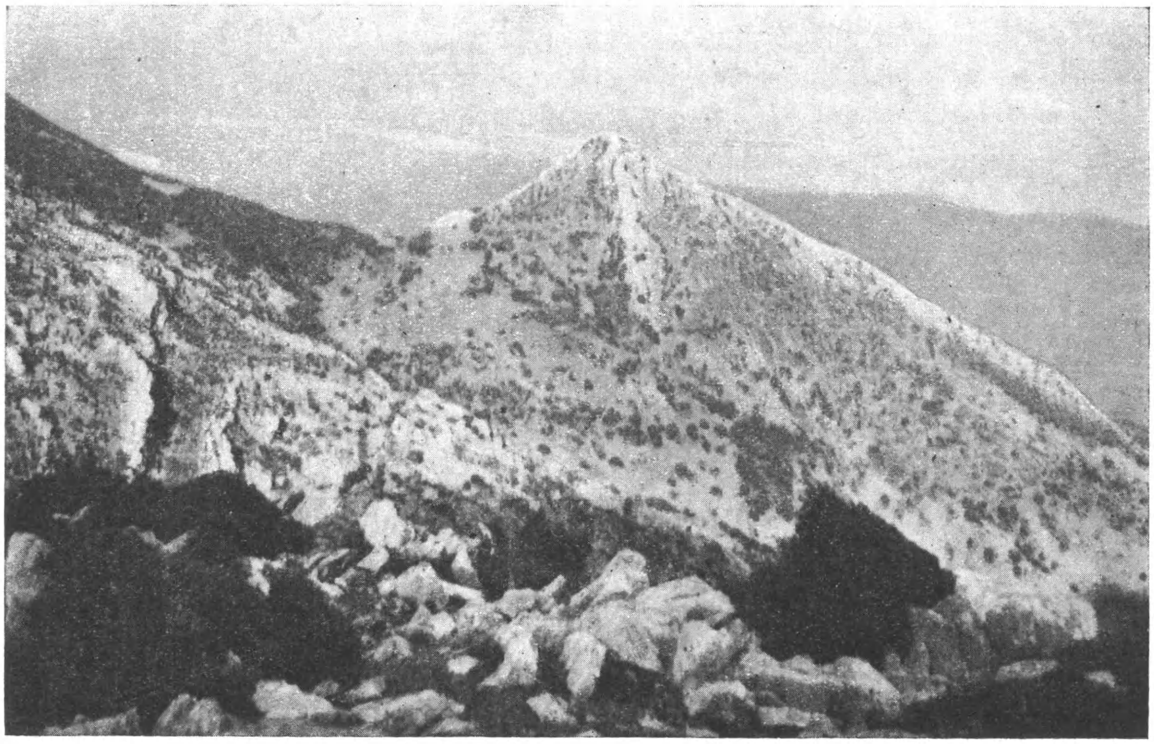

Εἰκ. 3. Τὸ ὀξυκόρυφον ὄρος Μποβέρκος, ἐφ' οὗ ἵσταται ἐν ἐρειπίοις τὸ φρούριον Beaufort. Ἄποψις ἐξ Ἄνω Καρυῶν (Ἀραχώβης).

57 χωρίων τῆς ἐπαρχίας Φαναρίου, ὁ ἐν λόγῳ καθηγητὴς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὸν χωρογραφικὸν τοῦ Pacifico πίνακα, ἀλλ' ἀνεζήτησε ταῦτα καὶ ἐκτὸς τῆς Ὀλυμπίας, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἠλείας καὶ Γορτυνίας, ὅπου ἀνεῦρέ τινα τούτων φέροντα κατὰ τύχην τὸ αὐτὸ ὄνομα ἢ ὁμοιάζοντά πως πρὸς τὰ ζητούμενα· προεξέτεινε δὲ τὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας μέχρι τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ καὶ τοῦ ὄρους Ἐρυμάνθου, ὅπως περιληφθῶσι καὶ ταῦτα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Φαναρίου. Οὕτω προσηρτήθησαν εἰς ταύτην ἑπτὰ δῆμοι χάριν 6 τοιούτων χωρίων, ἅτινα ὅμως ἀνῆκον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑνετοκρατίας εἰς τὰς ἐπαρχίας Γαστούνης καὶ Καρυταίνης. Μεταξὺ τῶν χωρίων τούτων συγκαταλέγονται καὶ τὰ Βέρβενα καὶ ἡ Ξηροκαρύταινα, ἐνῷ ταῦτα εἶνε ἄσχετα πρὸς τὴν Βερβινὴν τοῦ δήμου Λαμπείας καὶ τῆς Γορτυνιακῆς Ξηροκαρυταίνης.

1 Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. ΙΙ, 706, ἔνθα καὶ χάρτης (πίν. Ζ').

Ἡ παρὰ εὐρὺ ὀροπέδιον θέσις τῶν Βερβένων, 2 $1/_2$ ὥρας πρὸς Δ τῆς Ἀνδριτσαίνης, ἦτο καταλληλοτάτη πρὸς ἵδρυσιν φρουρᾶς, δυναμένης νὰ ἐπιβλέπῃ ἐνδεχομένην εἰσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Λυκαίου, δηλ. ἀντιθέτου ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς, ὅπου ἵστατο ὁ Ἅγιος Γεώργιος καὶ τὸ ἀντίκαστρον αὐτοῦ[1]. Ἔν τινι λιβαδίῳ ἔτι τῶν Βερβένων ἀναφέρονται ὡς γενόμεναι αἱ συνωμοτικαὶ συνεντεύξεις Ἀνίνου καὶ Κροκονδείλου πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ κάστρου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ἑλλήνων (Γαλ. χρ. § 802-809), ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐτησίας πανηγύρεως (Panejours), ἥτις κατὰ τὸ χρονικὸν ἐτελεῖτο κατὰ τὰ μέσα Ἰουνίου[2].

Κατὰ τὴν χωρογραφικὴν ταύτην ἀναγνώρισιν δυνάμεθα ἄνευ τινὸς ἐδαφικῆς προσκρούσεως νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ μετὰ ταῦτα περὶ τὸν Ἅγιον Γεώργιον καὶ τὰ ἄκρα ταῦτα τῶν Σκορτῶν διαδραματισθέντα γεγονότα. Κατεχομένου ἤδη τοῦ φρουρίου τούτου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἐξερράγη ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1302 ἐπανάστασις τῶν ἐν τῇ «Χώρᾳ τῶν Σκορτῶν» Ἑλλήνων. Οἱ ἐν παρὰ τὴν Ἀνδρίτσαιναν Λινισταίνῃ Ἕλληνες συγκροτήσαντες μυστικὴν συνέλευσιν ἐκάλεσαν εἰς βοήθειαν τὸν ἐν Μυστρᾷ διαμένοντα αὐτοκρατορικὸν στρατηγὸν (Γ. Χ. § 920-925). Οὗτος συναθροίσας μεγάλην δύναμιν μετέβη εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Νικλίου (Τεγέαν), ἔνθα μεταξὺ τῶν ἀριστέων τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἐξεγέρσεως συνεκροτήθη συμβούλιον, καθ' ὃ συνεζητήθη τὸ προτιμητέον σχέδιον τῶν ἐπιχειρήσεων, καὶ δὴ ἐκ τίνος μέρους νὰ εἰσβάλωσιν εἰς τὰ Σκορτὰ ὅπως συνενωθῶσι μετὰ τοῦ στρατοῦ τῶν ἐπαναστατῶν, διὰ καταλήψεως δ' ὀχυρῶν τινων τόπων ἐπέλθωσιν ἔπειτα κατὰ τοῦ Beaufort πρὸς ἅλωσιν αὐτοῦ. Συμφωνήσαντες μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἐξεγέρσεως, οἵτινες εἶχον παρασκευάσει εἰσβολὴν εἰς τὰ Σκορτὰ διὰ ὁδοῦ ἀσφαλοῦς «ἄνευ φόβου τῶν Λατίνων» διὰ τῆς θέσεως Ξεροκαρύταινα[3], ἐκ Νικλίου ἐβάδισαν πρὸς διεύθυνσιν δυτικὴν [τῆς πρὸς Ἀράχωβαν τῆς Λακεδαίμονος διευθύνσεως οὔσης ΝΑ] (§ 926-927). Οὕτως εἰσελθόντες εἰς τὰ Σκορτὰ διὰ σημείου βορειοτέρου τῆς Μ. Ἀραχώβης ἐν μέσῳ τῆς ἐπαναστατημένης χώρας, ἔμελλον νὰ προσβάλωσι τὸ Beaufort οὐχὶ ἐκ τοῦ μέρους τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀντιθέτου. Ὁδηγούμενοι ὑπὸ ἐντοπίων ἐπαναστατῶν δι' ἀτραπῶν κατὰ τὴν βορείαν κλιτὺν τοῦ Λυκαίου, πλαγίως τοῦ κάστρου τῆς Καρυταίνης «devers le castel de Carintaine», διηυθύνθησαν πρὸς τὸ γνωστὸν φρούριον Ἁγίαν Ἑλένην (Sainte Helène), ὅπερ κυριεύ-

1 Εἰς τοὺς πίνακας τῶν ἐπὶ Ἑνετοκρατίας χωρίων ἀναφέρονται μὲν τὰ Βέρβενα ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Φαναρίου, οὐχὶ ὅμως καὶ ἡ Ἀράχωβα, διότι ἡ ἀνατολικὴ μεθόριος γραμμὴ ἤγετο διὰ τῶν ὑψηλῶν κορυφῶν τοῦ ὄρους. Οὕτως ἡ Ἀράχωβα ὑπὸ τὸ νέον ὄνομα Καρυὲς (Cares) ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Καρυταίνης. Σήμερον αἱ Καρυαὶ μετὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μεγαλοπόλεως.

2 Τὰ ὑπὸ τοῦ J. Longon (Rech. histor. σ. 319, 802) μνημονευόμενα περὶ ἐμπορικῶν πανηγύρεων ἐν Βερβένοις τῆς Κυνουρίας δὲν ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὰ τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης, ἐφ' ὅσον ἐσφαλμένως ἐξελήφθησαν τὰ ἐν τῷ Χρονικῷ ἀναφερόμενα Βέρβενα τῶν Σκορτῶν ὡς τὰ τῆς Κυνουρίας (Τσακωνιᾶς). Τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰ παρόμοια ὑπὸ τοῦ Βέη γερμανιστὶ δημοσιευθέντα ἐν Philologus, 29 (1929), σ. 464.

3 Τὸ αὐτό, ὅπερ παρετηρήσαμεν διὰ τὰ Βέρβενα, ἐσημειώθη καὶ διὰ τὴν Ξεροκαρύταιναν. Τὸ χωρίον τοῦτο δὲν εἶνε ἡ ἐν τῷ μνημονευθέντι χάρτῃ τοῦ νομοῦ Μεθώνης Ξηροκαρύταινα τοῦ Δήμου Ἐλευσῖνος, πρὸς ἣν ἐπιμηκύνονται τὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας Φαναρίου ὅπως περιλάβωσι ταύτην, ἀλλ' εἶνε ἐγκαταλελειμμένον χωρίον τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας κείμενον ἀντικρὺ τῆς Καρυταίνης καὶ παρὰ τὸ χωρίον Δραγουμάνον. Ἡ σειρὰ τῶν χωρίων ἐν τῷ τοῦ D. Pierre Antonio Pacifico πίνακι (σ. 94) εἶνε· Ἅγ. Σώστης, Παλάτου, Ξεροκαρύταινα, Καστράκι, Δραγουμάνον. Ἄλλως οὐ μόνον θὰ διεψεύδετο τὸ χρονικόν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐγείρετο τὸ πρόβλημα πῶς ἤθελεν εἰσβάλῃ ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς κατόπιν τόσης μακρᾶς πορείας διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Λάδωνος χωρὶς νὰ γίνῃ μνεία κατὰ ταύτην περὶ ἄλλου τινὸς φρουρίου ἢ χωρίου.

σαντες κατέσκαψαν καὶ ἐνέπρησαν, ἔπειτα δ᾽ εἰς τὸ ἐφ᾽ ὑψηλοῦ βουνοῦ Crievecuer[1], παθὸν καὶ τοῦτο τὰ αὐτὰ (§ 928 - 929). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο, δὲν ἀνῆλθεν ὁ στρατηγὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἀλλ᾽ ἀνέμενε τοὺς ἀναβάντας ἐν τῇ κώμῃ Ἀνδρισταίνῃ. Ἐν ταύτῃ πάντες διανυκτερεύσαντες, πρωῒ τῆς ἐπιούσης ἀπῆλθον διὰ μέσου τῶν κορυφῶν τοῦ Λυκαίου πρὸς τὸ Beaufort, ἔνθα ἔμελλε νὰ κριθῇ ὁ ἀγών, τῆς ἀποστάσεως οὔσης 4 $^1/_2$ περίπου ὡρῶν. [Ἐὰν ἐξ Ἀνδριτσαίνης ἐπρόκειτο νὰ μεταβῶσιν εἰς «βουνὸ τῶν Κολινῶν», ὅπου τὸ κατὰ τὸν Δραγούμην Beaufort, δὲν θὰ ἔφθανον τὴν ἐπιοῦσαν, ἀλλὰ τοὐλάχιστον δύο ἡμέρας ἀργότερον. Ὡσαύτως παρατηρητέα καὶ ἡ μεγάλη ἀπόστασις μεταξὺ τῶν Κολινῶν καὶ τῆς Λακεδαιμονίας Ἀραχώβης]. Οἱ Ἕλληνες ἤλπιζον εὐκόλως νὰ καταλάβωσι τοῦτο ἐξ ἐφόδου, ὅπως καὶ τὸ κάστρον τῆς Ἁγ. Ἑλένης. Ἀλλὰ τὸ Beaufort ἦτο οὐ μόνον ὀχυρόν, ἀλλ᾽ εἶχε καὶ ἱκανοὺς ὑπερασπιστὰς ὑπὸ τὸν ἀνδρεῖον φρούραρχον Γρατιανὸν de Boucère· «Avoit une bonne tour grant et large et murée de bon turs de chaux et d'araine, et fourny de bons arbalestiers» (§ 930). Ἀποτυχούσης τῆς ἐφόδου, δὲν ἠδυνήθησαν οἱ πολιορκηταὶ νὰ απομακρυνθῶσι ταχέως, λόγῳ τοῦ ἀποτόμου καὶ τραχέος ἐδάφους, διὸ ὑπέστησαν δεινὴν φθοράν, μέχρις οὗ κατέφυγον κατὰ πρόσταγμα τοῦ στρατηγοῦ εἰς τὸ βουνὸν Κοντινὴ (ὑφ᾽ ὅ νῦν ὁ ἐρειπωμένος πύργος). Ἀκολούθως, πρὸς πολιορκίαν τοῦ ἐν λόγῳ ἀντικάστρου, ἠναγκάσθησαν νὰ καταβῶσι μέχρι τοῦ πρὸς τὸ κάστρον Ἁγ. Γεωργίου πεδίου (πιθανῶς ἐν τῇ θέσει Κλαδέϊκα ὑπὸ τὸ χωρίον Γραμποβός), ὅπου ἐστήθησαν σκηναὶ (§ 931 - 932).

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ ἀπὸ τῆς Καστελανίας τῆς Καλαμάτας ἐξορμηθεὶς πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἐξεγέρσεως κιβιτᾶνος τῶν Σκορτῶν καὶ τῆς Καστ. Καλαμάτας ἔσπευσε διὰ τῆς Δημάτρας[2] καὶ τῆς ἄνω κοιλάδος τῆς Νέδας πρὸς τὸ κινδυνεῦον Beaufort. Ἐλθὼν εἰς τὰ Σκορτὰ ἐκάλεσε τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν πρίγκιπα Σκορτηνούς. Συναθροίσας δ᾽ ὅσους ἠδυνήθη ἀνῆλθεν ἐκ τῆς Καρυταίνης πρὸς τὸ Beaufort, εὑρεθεὶς ἀντιμέτωπος πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Καταυλισθεὶς κατὰ τὸ ὄρος Cucoruno[3] (προφανῶς τοῦ χωρίου Κουρουνιοῦ), ἀνέμενε τὴν ἐπικουρίαν τοῦ ἀπὸ Σαβαυδίας πρίγκιπος Φιλίππου. Οὗτος παραλαβὼν ἐν σπουδῇ ὅσους περισσοτέρους ἠδυνήθη, ἐκίνησεν ἐκ Γλαρέντζας καὶ τῆς «πεδιάδος τοῦ Μορέως» καὶ ἦλθεν εἰς τὰ Σκορτά. Ἀφοῦ ἔφθασεν εἰς τὰ Βέρβενα, ἀνέμενεν ἐκεῖ τοὺς ἀπὸ Πατρῶν, Βοστίτσης καὶ Χαλανδρίτσης συγκληθέντας, διαλογιζόμενος ἂν ἦτο εὐθετώτερον νὰ βαδίσῃ κατ᾽ εὐθεῖαν κατὰ τῶν Ἑλλήνων διὰ τοῦ ὄρους ἢ νὰ κατέλθῃ, ὅπως διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀλφειοῦ διευθυνθῇ πρὸς τὸ πεδίον τῆς Καρυταίνης καὶ οὕτω προκαταλάβῃ τὴν στενοπορίαν τοῦ Ἀλφειοῦ, δι᾽ ἧς οἱ Ἕλληνες, μανθάνοντες τὴν ἐν Βερβένοις ἐμφάνισιν τοῦ πρίγκιπος, ἦτο πιθανώτερον νὰ ἐπιζητήσωσιν, ὅπως ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸ ἐν Ἀνδριτσαίνῃ κέντρον, ὁπόθεν ὡρμήθησαν. Ἀλλ᾽ οἱ νοημονέστεροι — κατὰ τὸ χρονικὸν — Ἕλληνες, ἅμα μαθόντες τὴν ἐκεῖ ἄφιξιν τοῦ πρίγκιπος, ἐν μέσαις νύκταις ἐτράπησαν πρὸς σωτηρίαν εἰς ἄτακτον φυγὴν διὰ τῶν κοιλάδων, αἵτινες εἶνε πρὸς τὸν Ἅγιον Γεώργιον καὶ τὴν Μεγ. Ἀράχωβαν (§ 935 - 938).

1 Τὸ ἄλλως Crève-Coeur, Ἑλληνιστὶ καλούμενον Κάστρο τῆς Λινισταίνης (νῦν καὶ Φαναρίτικο ἢ τῆς Ὡριᾶς).

2 Νῦν καλεῖται Δημάντρα (ἐπαρχ. Τριφυλίας). Ἴδε περὶ ταύτης Δραγούμην ἐν Χρον. Μορέως σελ. 203 - 204.

3 Ὁ Lognon (Chron. de Morée σ. 368) ὑποθέτει ὅτι εἶνε παραφθορὰ τοῦ Κακόνερο, ὁ δὲ Δραγούμης ἐν τῇ ἐξεζητημένῃ αὐτοῦ ἐρεύνῃ ταυτίζει τοῦτο πρὸς πρόβουνον τοῦ Πάρνωνος, τὸ Κορακόβουνον ἢ τὸ Τσοκόβουνο (Χρον. Μορέως σ. 218). Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ πλεονάζουσα πρώτη συλλαβὴ τοῦ τοπωνυμίου προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ ἄρθρου *τοῦ* (ὄρος τοῦ Κουρουνιοῦ), τὸ τοπωνύμιον δὲ τοῦτο ἀρχικῶς θὰ ἦτο Κορωνὸς ἢ Κορινός.

Γενομένης διαπυρσεύσεως τῶν πολιορκουμένων περὶ αἰφνιδίας διασκορπίσεως τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ὑπὸ τὸν Μαῦρον Φράγκους, οὗτοι δὲν ἀντελήφθησαν περὶ τίνος ἐπρόκειτο, ἡτοιμάσθησαν ὅμως πρὸς βοήθειαν· ὅτε δ᾽ ἐξημέρωσεν, ἦλθον εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν πολιορκητῶν καὶ ἰδόντες τὰς καλύβας αὐτῶν ἐρήμους ἀνδρῶν παραχρῆμα ἔσπευσαν εἰς καταδίωξιν τῶν φυγάδων (πρὸς Α) καὶ ἔφθασαν μέχρι τῆς πεδιάδος τῆς Βρωμοσέλλας (Caf Celle)[1] § 942. Καὶ ὁ μὲν κιβιτᾶνος ἐπανῆλθεν ἄπρακτος, ὁ δὲ πρίγκιψ κατελθὼν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ αὐτὸς ἐκ Βερβένων κατ᾽ εὐθεῖαν εἰς Beaufort ἠρκέσθη εἰς τὰς ἐπιτυχίας ταύτας καὶ ἀφοῦ κατέλιπεν εἰς τὸν κιβιτᾶνον πᾶσαν τὴν περὶ ἐξασφαλίσεως καὶ τῆς φρουρᾶς τῶν κάστρων φροντίδα, αὐτὸς ἀπῆλθεν εἰς «Μορέαν» (§ § 943 - 952).

Τῶν διαφυγόντων Ἑλλήνων οἱ ἐπαναστάται, κατὰ τὸ χρονικόν, ἐκ τῆς Ἀραχώβης ἐπανῆλθον διὰ τῆς ὀρεινῆς ὁδοῦ εἰς τὴν Ἀνδρίτσαιναν, δηλ. «τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ὁπόθεν ἦλθον εἰς τὸ Beaufort».

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰ συμβάντα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Σκορτηνῶν. Περὶ τῆς μετὰ ταῦτα ὅμως τύχης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἔκ τινος χρονολ. πίνακος, προσηρτημένου εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γαλλικοῦ χρονικοῦ[2], μανθάνομεν ὅτι τὴν νύκτα τῆς 3 Φεβρ. 1320 τὸ μέχρι τότε ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεχόμενον κάστρον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Φράγκων. Ἀμέσως δὲ μετὰ τὴν χρονολογίαν ταύτην τὸ Ἀραγωνικὸν χρονικὸν παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς «τὴν κεφαλὴν τοῦ βασιλέως», τὸν Ἀνδρόνικον Ἀσάνην, ἀγωνιζόμενον εἰς πολιορκίαν καὶ κατάληψιν αὐτοῦ. Ὁ ὑπὸ τοῦ ἐν Κων/πόλει βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Β′ σταλεὶς ἀνεψιὸς αὐτοῦ Ἀνδρόνικος Ἀσάνης, ἐπωφελούμενος τοῦ θανάτου τοῦ πρίγκιπος Λουδοβίκου, κατώρθωσε διὰ παντοίων μέσων νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς φρουράρχους εἰς παράδοσιν τῶν δύο σημαντικῶν κάστρων τῶν Σκορτῶν, πρῶτον τῆς Ἀκόβης (Matagriffon) καὶ εἶτα τῆς Καρυταίνης. Οὕτως ἀσφαλισθεὶς προσῆλθε καὶ ἐπολιόρκει τὸ φρούριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, διαπραγματευόμενος πρὸς τὸν φρούραρχον αὐτοῦ περὶ παραδόσεως· οὗτος ὅμως δὲν ἐπείθετο, προσδοκῶν ἐπικουρίαν ἀπὸ τοῦ μπαΐλου τοῦ Μορέως (Α. Χ. § 642). Ὄντως ὁ μπάϊλος, σφόδρα ἀλγήσας διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Ἀκόβης καὶ τῆς Καρυταίνης, ἔσπευσε μετὰ μεγάλης ἀκολουθίας ὅπως σώσῃ τὸ κινδυνεῦον φρούριον. Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἀκολουθούντων εὐγενῶν ἦτο καὶ ὁ ἀπὸ Κύπρου μισὲλ Ἰάκωβος, ἐπίσκοπος Ὠλένης. Ὁ φρούραρχος Νικολοῦχος[3] εἶχε τάξει εἰς τὸν Ἕλληνα στρατηγὸν ὡρισμένην ἡμέραν, καθ᾽ ἥν, ἂν δὲν ἤρχετο ἡ ἐλπιζομένη βοήθεια, θὰ παρέδιδε τὸ φρούριον εἰς αὐτόν. Γνωρίζων τοῦτο ὁ μπάϊλος, ἔσπευδεν, ὅσον ἠδύνατο, ἀπέστειλε δὲ καὶ κατασκόπους, ὅπως ἀγγείλωσιν εἰς τὸν φρούραρχον τὴν προσέγγισιν αὐτοῦ. Ἀλλ᾽ ὁ Ἕλλην στρατηγὸς εἶχε κατειλημμένας ἁπάσας τὰς διόδους, οὕτω δ᾽ οἱ κατάσκοποι συλληφθέντες προσήχθησαν ἐνώπιον αὐτοῦ, εἰς ὃν ἐμαρτύρησαν περὶ τῆς προσεγγίσεως τῶν φραγκικῶν δυνάμεων. Ἕνεκα τούτου διὰ διαπραγματεύσεων πρὸς τὸν φρούραρχον «ἔπραξε τὸ πᾶν» καὶ κατέλαβε τὸ φρούριον τὴν ἑσπέραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας (§ 643 - 647). Ἀμέσως τότε θέσας εἰς τὸ ἰσχυρότατον μέρος τοῦ φρουρίου φρουροὺς

1 Ὁ Lognon ὑποσημειώνει τὸ Caf celle διὰ τοῦ ἀνυπάρκτου χωρίου Κάψελα, ὁ Buchon διὰ τῆς Καστανιᾶς καὶ ὁ Δραγούμης διὰ τῶν Καλτεζῶν. Ὅπως ὅμως βλέπει τις, τὸ πρῶτον συνθετικὸν αὐτοῦ εἶνε μετάφρασις παρομοίας σημασίας πρὸς τὸ Ἑλληνικόν.

2 Lognon Chron. d. Morée σ. 400-405.

3 Περὶ τούτου ἴδε Στ. Θωμόπουλον ἐν Ἱστορίᾳ τῶν Πατρῶν (1888) σ. 293.

καὶ ἄλλους στήσας εἰς τὸν «μποῦργον» (burguo) πρὸς ἔνεδραν, εἰς μὲν τὸν Ἕλληνα φρούραρχον παρήγγειλε νὰ ὑψώσῃ σημαίας πρὸς ἀπάτην, οὗτος δὲ παραλαβὼν τὸ λοιπὸν τῆς δυνάμεως προσεποιεῖτο ὅτι ἀπήρχετο λύων τὴν πολιορκίαν. Οὕτως ὁ μπάϊλος τὴν πρωΐαν προσελθὼν καὶ ἰδὼν ταῦτα, πλήρης ἀγαλλιάσεως ἔδραμε πρὸς τὸ φρούριον· τότε ὅμως ὁ Ἀσάνης μετέβαλε μέτωπον ὁρμῶν κατὰ τῶν Φράγκων, οἵτινες ἀπαράσκευοι ἔσπευσαν καὶ παρετάχθησαν ὑπὸ τὰ τείχη τοῦ φρουρίου (§ 648 - 650). Τότε, οἱ μὲν ἐν τῷ φρουρίῳ καταβιβάσαντες τὰς πριγκιπικὰς σημαίας, ἀνεπέτασαν τὴν βασιλικήν, οἱ δ᾽ ἐν τῷ «μπούργῳ» Ἕλληνες ἀνέστησαν ἀπὸ τῆς ἐνέδρας. Ἀποτέλεσμα τοῦ τεχνάσματος τούτου ἦτο ἡ τροπὴ τῶν Φράγκων εἰς φυγήν, καταλιπόντων πολλοὺς μὲν νεκρούς, ἐν οἷς καὶ τὸν ταξιάρχην τῶν Ἀλαμάννων, πολλοὺς δ᾽ αἰχμαλώτους, ἐν οἷς τὸν ἐπίσκοπον Ὠλένης Ἰάκωβον καὶ τὸν μέγαν κοντόσταυλον Βαρθολ. Γκίζην· ὀλίγοι μόνον περὶ τὸν μπάϊλον κατώρθωσαν νὰ σωθῶσιν *εἰς τὸν Μορέαν* (§ 651 - 652).

Ἡ ἡμέρα τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καταλήψεως τοῦ φρουρίου εἶνε ἡ 9 Σεπτεμ. 1320, ἡμέρα Τρίτη, κατὰ τὸ ἐν τῷ Tableau Chronologique σημείωμα[1]. Ὁ Ἀσάνης, τὸν μὲν ἐπίσκοπον Ὠλένης, λόγῳ τοῦ ἱεροῦ ἀξιώματος, ἀπέλυσε, τοὺς δ᾽ ἄλλους αἰχμαλώτους παρέλαβε μεθ᾽ ἑαυτοῦ καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα, εὐλογῶν τὸν Θεὸν διότι ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τοιαύτην νίκην, νὰ κυριεύσῃ τρία ἐξαιρετικὰ (nobles) φρούρια (Α. Χ. § 643).

Ἔκτοτε σιγὴ ἐξηπλώθη εἰς τὸ προπύργιον τοῦτο τῆς Ἀραχώβης (Καρυῶν) μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος. Τότε μανθάνομεν ἐκ συγχρόνου Ἕλληνος χρονογράφου, τοῦ Φραντζῆ[2], ὅτι τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκυβέρνα ἐν Ἁγίῳ Γεωργίῳ ὡς «κυβερνήτης», ἢ κατὰ τὸν Κριτόβουλον ὡς «ἁρμοστής», ὑπὸ τὸν δεσπότην Θωμᾶν Παλαιολόγον ὁ Κροκόνδειλος[3], ἀπόγονος τοῦ πρὸ 166 ἐτῶν ἀκμάσαντος συνωμότου Κροκονδείλου[4]· ἐπὶ ἐλπίδι κέρδους, ὅπως καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι κυβερνῆται, ἔσπευσε κατὰ τὴν εἰσέλασιν τοῦ Μωάμεθ Β΄ εἰς τὴν Πελοπόννησον τῷ 1460 «νὰ προσκυνήσῃ καὶ αὐτὸς τὸν Ἀμηρᾶν, τὸ δὲ φρούριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ δέδωκεν αὐτῷ»[5].

Ἐν διπλώματι τέλος ἀναγεγραμμένῳ παρὰ Κ. Hopf[6], ὅπερ ἐξεδόθη ὑπὸ Καρόλου τοῦ Ε΄, ἀναφέρεται τὸ φρούριον ἐν ἔτει 1687 κατὰ τὰ ὑπὸ Φραγκίσκου Μοροζίνη ἐνεργηθέντα περὶ ἐξώσεως τῶν Τούρκων «ἀπὸ Λεονταρίου καὶ τοῦ *παρὰ τὴν Καρύταιναν* Ἁγίου Γεωργίου τῶν Σκορτῶν». [Εἰς τὸν Δραγούμην, ὅστις καὶ δημοσιεύει τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο[7], δὲν ἐγεννήθη ἆραγε ἡ περιέργεια, διατὶ ὁ μὲν Ἅγ. Γεώργιος θεωρεῖται γειτονικὸς τῆς Καρυταίνης, τὸ δὲ Λεοντάριον οὐχί, ἐνῷ κατὰ τὴν ἐλεγχθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος ἔπρεπε ἀποδοθῇ εἰς τὸ Λεοντάριον;]

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων οὐδεὶς νομίζω θέλει ἀμφιβάλῃ περὶ τῆς ὀρθῆς τῶν πραγμάτων ἀποκαταστάσεως. Ἡ τοιαύτη δὲ τοπογραφικὴ ἀναθεώρησις συνεπάγεται οὐ μόνον τὸν προσδιορισμὸν τῶν περὶ τὸν Ἅγ. Γεώργιον τοποθεσιῶν κατὰ τὸν χρόνον τὸν ὑπὸ

1 Ἴδε Δραγούμην Χρ. Μορ. ἐν σελ. 223.
2 Ἴδε Φραντζῆ Χρονικὸν σ. 389.
3 Ἴδε ἀνωτέρω.
4 Φραντζῆ Χρονικὸν σ. 407.
5 Τ. Κανδηλώρου Ἡ Γορτυνία σ. 107.— Μίλλερ - Λάμπρου Ἱστ. Φραγκ. Β΄ 250.
6 Δραγούμη Χρον. Μορ. σ. 229.
7 J. Lognon Chron. de Morée (1911) ἐν Notice Ceogr. CIX.

τῶν Χρονικῶν ἱστορούμενον, ἀλλὰ καὶ ἀναθεώρησιν γεωγραφικῶν σημειώσεων ὡς καὶ ἱστορικῶν τινων γεγονότων. Οὕτω λ. χ. ὡς πρὸς τὰς συγκοινωνιακὰς ὁδοὺς τῆς Πελοποννήσου δὲν εἶνε ὀρθὸν τὸ ὑπὸ J. Lognon ἀναγραφόμενον ὅτι «ἐκ τῆς Μεγάλης Ἀραχώβης ὁδὸς ἄγει εἰς τὸ Ἄστρος διὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου[1]». Ὡσαύτως τίθεται ἐν ἀμφιβολίᾳ· ἡ ἱστορικὴ ἐκδοχὴ καθ᾽ ἣν μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ἀσάνη (1319-1320) «ἐκ τῶν ἀρχῆθεν δώδεκα βαρωνιῶν τέσσαρες μόνον εἰς τὸ ἑξῆς ἐξηκολούθησαν κατεχόμεναι ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἐν οἷς καὶ τῆς Βελιγοστῆς[2]». Ἡ τελευταία αὕτη περιοχὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παρέμεινεν εἰς τοὺς ξένους, ἐφ᾽ ὅσον ἤκμαζεν ἤδη τὸ τὴν Βελιγοστὴν διαδεχθὲν Λεοντάρι, τὸ γενόμενον κέντρον τῶν Ἑλλήνων τῶν βοηθούντων τοὺς δεσπότας τοῦ Μυστρᾶ πρὸς ἀνατίναξιν τοῦ Φραγκικοῦ ζυγοῦ[96]. Ἄλλως καὶ αὐτὸς ὁ γράφων τὸ ἀνωτέρω ἱστορικὸς Μίλλερ[3] σημειώνει κατωτέρω ὅτι «αἱ κτήσεις τότε τοῦ Μυστρᾶ ἐξετείνοντο ἀπὸ τῆς Καρυταίνης μέχρι τοῦ Πασσαβᾶ».

Τελευτῶντες παρατηροῦμεν ἐν συμπεράσματι ἑτέραν ἤδη ἀφελῆ προσπάθειαν τῶν ἐρευνητῶν, ὅπως ἀπὸ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ φρουρίου ἀποσπασθῇ τὸ μεσαιωνικὸν κάστρον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἡ τοιαύτη διὰ τῆς παρούσης μελέτης ἀναγνώρισις τῶν κάστρων Ἀρακλόβου καὶ Ἁγ. Γεωργίου ἐν τοῖς ἀρχαίοις Ἑλληνικοῖς φρουρίοις συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀφθάστου δόξης τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἥτις ταῦτα οὐ μόνον ὡς κάλλιστα ἔργα τῆς τέχνης ἐδημιούργησεν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν στερεότητα αὐτῶν ἀθάνατα, ὧν πολλά, παρὰ τὰς ὑπὸ τῶν σεισμῶν καταστροφὰς καὶ τὰς ὑπὸ ἀνθρωπίνων χειρῶν ὑπεξαιρέσεις τῶν λίθων, διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, χρησιμοποιηθέντα οὐ μόνον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἱδρυτῶν ἀλλὰ καὶ καθ᾽ ὅλους τοὺς μετὰ ταῦτα μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων αἰῶνας.

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΣΑΡΡΗΣ

1 Μίλλερ-Λάμπρου Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρ. σ. 371.

2 Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἐν λ. Λεοντάρι(ον).

3 Μίλλερ Λάμπρου Ἱστορ. τῆς Φραγκ. σ. 372.

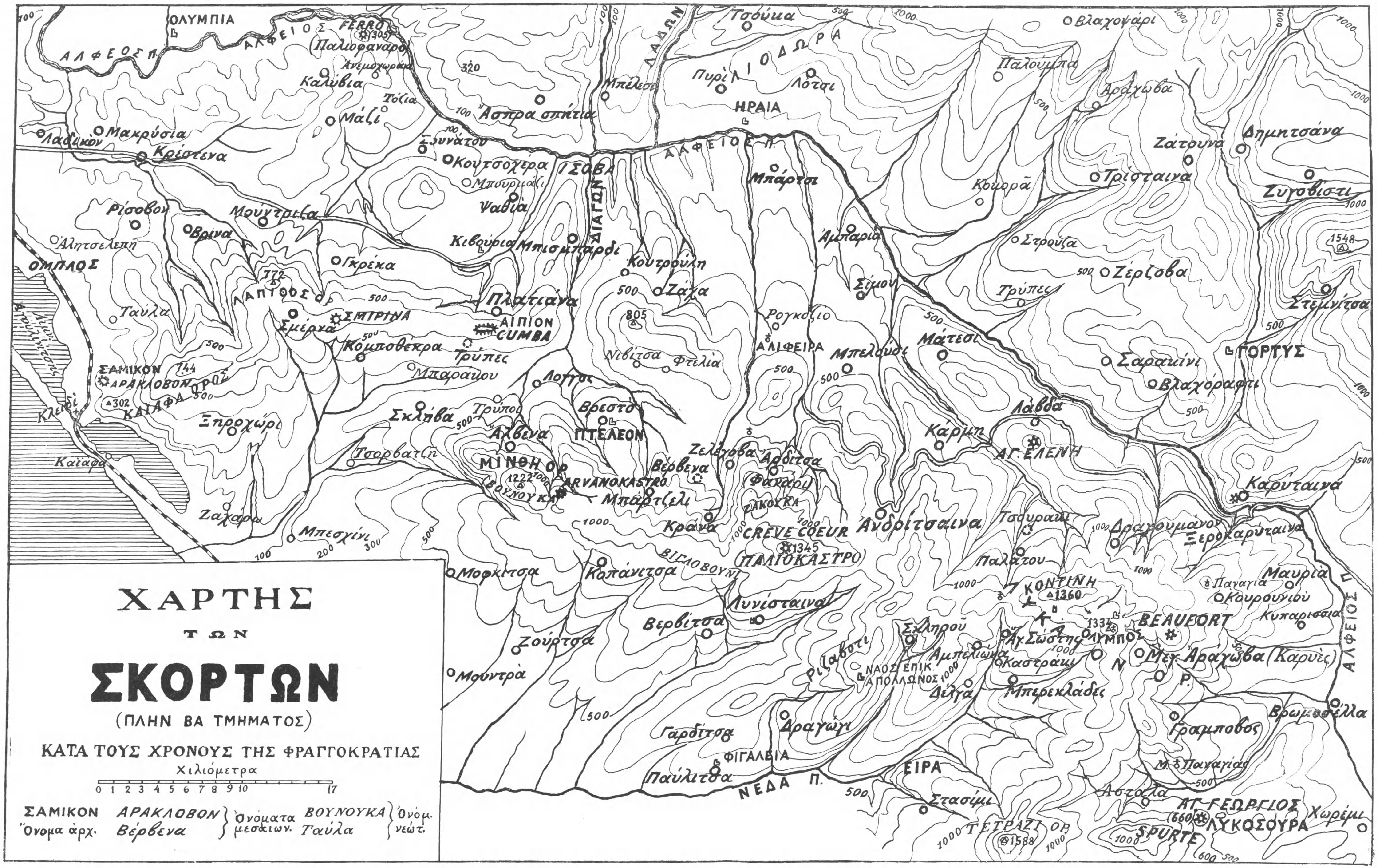
ΧΑΡΤΗΣ
ΤΩΝ
ΣΚΟΡΤΩΝ
(ΠΛΗΝ ΒΑ ΤΜΗΜΑΤΟΣ)
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΓΟΚΡΑΤΙΑΣ
Χιλιόμετρα
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 17
ΣΑΜΙΚΟΝ Ὄνομα ἀρχ.
ΑΡΑΚΛΟΒΟΝ Βέρβενα Ὀνόματα μεσαιων.
ΒΟΥΝΟΥΚΑ Ταύλα Ὀνόμ. νεώτ.
ΟΛΥΜΠΙΑ
ΑΛΦΕΙΟΣ Π.
FERRO
(Παλιοφαναρο)
Ἀνεμοχώρα
Καλύβια
Τόζια
Μάζι
Λαλαίκον
Μακρύσια
Κρέστενα
Ρίσοβον
Βρίνα
Μούντριζα
Ἀλητσελεπῆ
ΟΜΠΛΟΣ
Ταύλα
ΛΑΠΙΘΟΣ
Σμέρνα
ΣΜΙΡΙΝΑ
Γκρέκα
ΣΑΜΙΚΟΝ
ΑΡΑΚΛΟΒΟΝ
ΚΑΙΑΦΑ ΟΡΟΣ
Κλειδί
Ξηροχώρι
Καϊάφα
Ζαχάρω
Μπεσχίνι
Ζούνατου
Κουτσοχέρα
Μπουρμαζι
Ψαθία
Ἄσπρα σπίτια
Κιβούρια
Μπισμπαρδί
Πλατιάνα
ΑΙΠΙΟΝ
CUMBA
Κομποθεκρα
Τρύπες
Μπαραῦου
Σκλήβα
Τσορβατζη
Λογγός
Τρύπου
Ἄλβενα
ΜΙΝΘΗ ΟΡ.
(ΒΟΥΝΟΥΚΑ)
ARVANOKASTRO
Βρεστό
ΠΤΕΛΕΟΝ
Μπέλεσι
ΙΣΟΒΑ
ΔΙΑΓΩΝ
ΛΑΔΩΝ
Τσούκα
Πυρί
ΗΡΑΙΑ
Λόγαι
ΑΛΦΕΙΟΣ Π.
Μπάρτσι
Κουτρούλη
Ζάχα
Νιβίτσα
Φτελιά
Ρογκόζιο
ΑΛΙΦΕΙΡΑ
Ἀμπαριά
Σίμου
Ζελέχοβα
Ἀρδίτσα
(Φανάρι)
ΖΑΚΟΥΚΑ
Βέρβενα
Μπάρτζελι
Κράνα
CREVE COEUR
(ΠΑΛΙΟΚΑΣΤΡΟ)
ΒΙΣΙΟΒΟΥΝΙ
Μοφκίτσα
Κοπάνιτσα
Λυνίσταινα
Βερβίτσα
Ζούρτσα
Μουντρά
Γαρδίτσα
ΦΙΓΑΛΕΙΑ
Παύλιτσα
ΝΕΔΑ Π.
ΕΙΡΑ
Στασίμι
ΤΕΤΡΑΖΙ ΟΡ.
Δραγώγι
Ριζάβοτι
ΝΑΟΣ ΕΠΙΚ. ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ
Σκληρού
Ἀμπελιώνα
Δέλγα
Ἀνδρίτσαινα
Μπελούσι
Μάτεσι
Κάρμπη
Λάβδα
ΑΓ. ΕΛΕΝΗ
Τσουράκι
Παλάτου
ΚΟΝΤΙΝΗ
Ἀγ. Σώστης
ΟΛΥΜΠΟΣ
Κάστραιι
Μπερεκλάδες
Δραγουμάνου
Ξεροκαρύταινα
Καρύταινα
Μαυριά
Παναγία
Κουρουνιού
Κυπαρισσία
BEAUFORT
Μεγ. Ἀράχωβα (Καρυές)
Γράμποβος
Βρωμοσέλλα
Μ. Παναγίας
Ἀσσάλα
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΛΥΚΟΣΟΥΡΑ
SPURTE
Χωρέμι
ΑΛΦΕΙΟΣ Π.
Βλαχοψάρι
Παλούμπα
Ἀράχωβα
Κούρρα
Στρούζα
Τρύπες
Ζέρζοβα
Ζάτουνα
Τρίσταινα
Δημητσάνα
Ζυγοβίστι
Στεμνίτσα
ΓΟΡΤΥΣ
Σαραμίνι
Βλαχοράφτι

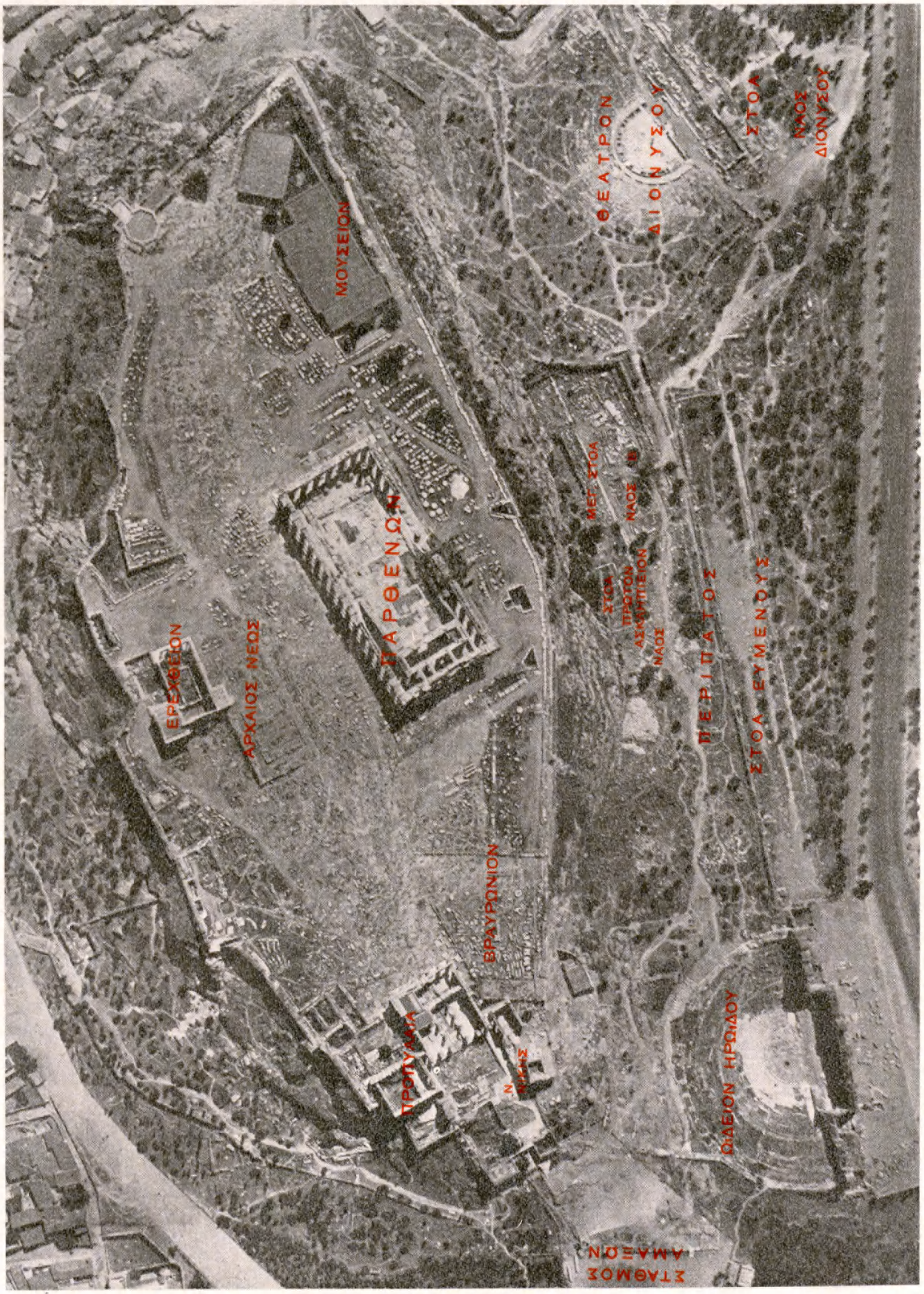
ΜΟΥΣΕΙΟΝ
ΘΕΑΤΡΟΝ
ΔΙΟΝΥΣΟΥ
ΣΤΟΑ
ΝΑΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ
ΠΑΡΘΕΝΩΝ
ΕΡΕΧΘΕΙΟΝ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΝΕΩΣ
ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ
ΣΤΟΑ ΕΥΜΕΝΟΥΣ
ΒΡΑΥΡΩΝΙΟΝ
ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ
ΩΔΕΙΟΝ ΗΡΩΔΟΥ
ΣΤΑΘΜΟΣ ΑΜΑΞΩΝ

ΡΩΜ
ΑΓΟΡΑ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ
ΑΓΟΡΑ
ΕΡΕ
ΧΘΕΙΟΝ
ΗΦΑΙΣΤΟΥ
ΝΑΟΣ
ΠΑΡΘΕΝΩΝ
ΘΕΑΤΡΟΝ
ΔΙΟΝΥΣΟΥ
ΑΓΟΡΑΙΟΣ
ΚΟΛΩΝΟΣ
ΠΡΟΠΥ
ΛΑΙΑ
ΑΣΚΛΗ
ΠΙΕΙΟΝ
ΣΤΟΑ
ΕΥΜΕΝΟΥΣ
ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ
ΩΔΕΙΟΝ
ΗΡΩΔΟΥ
ΑΣΤΕΡΟΣΚΟΠΕΙΟΝ
ΠΝΥΞ

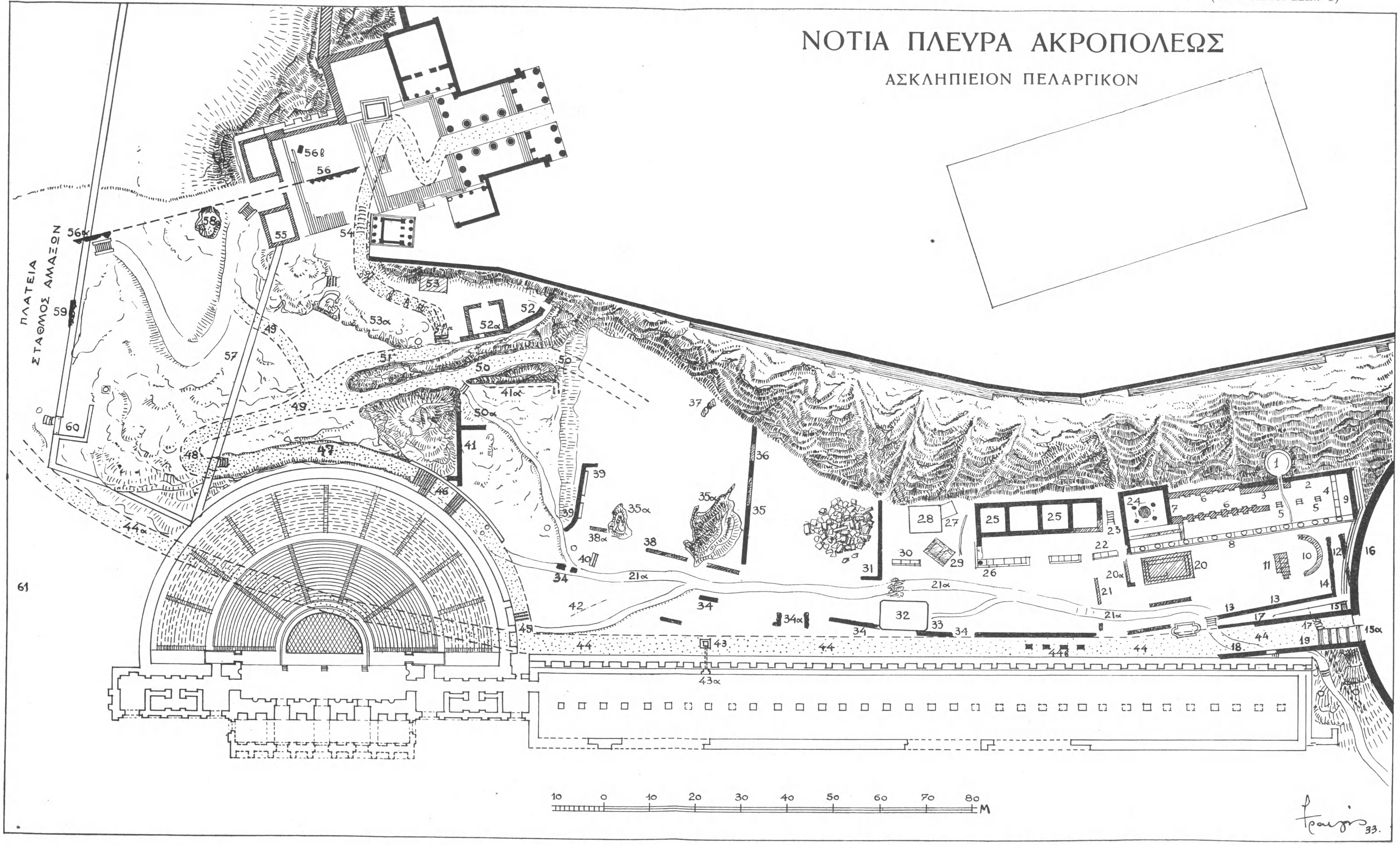
ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΝ ΠΕΛΑΡΓΙΚΟΝ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΣΤΑΘΜΟΣ ΑΜΑΞΩΝ
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 M
33.

ΤΟ ΠΕΛΑΡΓΙΚΟΝ, ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΝ, ΑΙ ΟΔΟΙ ΑΙ ΑΝΑΓΟΥΣΑΙ ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΥΠΟ ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ

(Πιν. 1-3).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δύο κυρίως ὁδοὶ ἦγον πρὸς τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς γνωστόν, ἡ ἐκ τοῦ Ἀσκληπιείου[1] καὶ ἡ ἐκ δυσμῶν πομπικὴ ὁδὸς[2] δεχομένη τὰς ἀπὸ βορρᾶ εἰς αὐτὴν ἐκβαλλούσας μεταξὺ Ἀκροπόλεως καὶ Ἀρείου Πάγου[3]· μία τούτων ἦτο καὶ ὁ περὶ τὴν Ἀκρόπολιν «περίπατος».

Τῶν ὁδῶν τούτων μέρη τινὰ μόνον εἶνε γνωστὰ καὶ κυρίως τὰ μακρὰν τῶν Προπυλαίων. Ἐγγὺς τῶν Προπυλαίων δὲν εἶνε καθωρισμένη σαφῶς ἡ κατάστασις, οἱ δὲ χάρται δεικνύουσιν ἐσφαλμένην κατεύθυνσιν· οὕτω π.χ. ὁ χάρτης II τῆς Topogr. von Athen τοῦ Judeich, ἀντιπροσωπεύων τὴν κρατοῦσαν γνώμην[4], δεικνύει ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ πύργου τῆς Νίκης τὰς γνωστὰς κοιλότητας τοῦ βράχου (πίν. 1 ἀριθ. 54)[5] τὰς σχηματισθείσας ἐκ μακροχρονίου διαβάσεως ἀνθρώπων καὶ ζῴων, ἤτοι ἔκ τινος ἔν τισι χρόνοις ὑπαρξάσης ἐνταῦθα ὁδοῦ, καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς γραμμῆς τούτων τῶν ἐν τῷ βράχῳ κοιλοτήτων προέκτασιν τῆς ὁδοῦ κατ' εὐθεῖαν πρὸς νότον (ἀριθ. 53 α) πρῶτον, εἶτα δὲ στροφὴν πρὸς δυσμὰς καὶ ἑλιγμὸν ἔπειτα πρὸς βορρᾶν καὶ νότον.

Ἡ χάραξις αὕτη τῆς ὁδοῦ ἐν ταῖς λεπτομερείαις εἶνε αὐθαίρετος καὶ δεῖται διορθώσεως, μάλιστα δὲ κατὰ τὸ μέρος, ὅπερ μετὰ τὰς ἐν τῷ βράχῳ κοιλότητας (54) διευθύνεται πρὸς νότον κατ' εὐθεῖαν (πρὸς τὸ 53 α). Διότι ὁ βράχος ἐνταῦθα εἶνε ὑψηλὸς καὶ ἀπότομος καὶ οὐδὲν σημεῖον δεικνύει, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ διήρχετο ὁδός, μάλιστα δὲ ἡ ὁδός, ἥτις τόσον βαθέα ἴχνη κατέλιπε παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ πύργου τῆς Νίκης.

Κατὰ τὸ ἔτος 1928[6], ἐπεχείρησα σκαφήν τινα ἔξω παρὰ τὸν πύργον τῆς Νίκης καὶ ἀπεκάλυψα τὰ ὑπὸ τὰ χώματα κρυπτόμενα παλαιότερα ἴχνη τῆς συνεχείας τῆς ὁδοῦ τῶν ἐν τῷ βράχῳ κοιλοτήτων, ἅτινα θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀναμένῃ καὶ ἐκ τῆς ὀχυρωτικῆς τέχνης τῶν ἀρχαίων καὶ ἐκ τῶν λεπτῶν καὶ εὐφυῶν παρατηρήσεων καὶ συλλογισμῶν τοῦ Beulé[7], ἃς ἀδίκως, νομίζω, κατεφρόνησεν ἐν τῷ συνόλῳ ὁ ἄλλος ἀξιολογώτατος Judeich[8] καὶ οἱ διδάσκαλοι αὐτοῦ.

1 Παυσ. 1, 22, 1 ἑξ.

2 Πρβλ. καὶ τὴν ἐκ τοῦ Ἀμυνείου Athen. Mitt. XXI, 1896 σ. 288.

3 Φιλόστρ. βί. σοφ. II 5. Πρβλ. Παυσ. 1, 28, 4. Ἀριστοφ. Λυσ. 910 ἑξ. Διογ. ἐπιστ. 30. Judeich, Topogr. v. Athen σ. 169. Shear ἐν Hesperia IV (1935) σ. 328 καὶ 334 εἰκ. 21.

4 Πρβλ. καὶ Jahn - Michaelis, Arx Athenarum πίν. XVII.

5 Κατωτέρω οἱ παρ' ἕκαστον, κτίσμα ἢ μνημεῖον τιθέμενοι ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς τοῦτον τὸν χάρτην μου.

6 Ἔκτοτε παρέμενεν ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας ἡ μελέτη ἥδε, ἀναμένουσα νὰ εὕρῃ σειρὰν δημοσιεύσεως ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ. Πρβλ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 7, 1932 σ. 118_2. Ὀλίγαι παρατηρήσεις ὑποσημειοῦνται κατὰ τὰς διορθώσεις τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων.

7 L'Acropole d'Athénes 1853 - 4 I, σ. 85 ἑξ.

8 Topogr. v. Athen σ. 191.

Ὁ Beulé (σ. 131, 134, 137 ἑξ.κ.ἀ.) φρονεῖ, ὅτι ὁ Μνησικλῆς εἶχε σχεδιάσει κλίμακά τινα μεταξὺ τῶν δύο πτερύγων τῶν Προπυλαίων καὶ συνάγει τοῦτο ἐκ τῆς αὐτόθι ἐπιχώσεως, διακρινομένης εἰς τρία στρώματα λατύπης, κάτω μὲν τιτανολίθων τοῦ βράχου, ὑψηλότερον πώρων καὶ ὑπεράνω μαρμάρων, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν πέριξ κτισμάτων. Ἂν ἔσκαπτε καὶ τὰ κοῖλα τοῦ βράχου, θὰ εὕρισκε μυκηναϊκὰ χώματα, ὡς εὗρεν αὐτὰ τελευταῖον ὁ Dinsmoor. Ἀνάλογος εἶνε ἡ διάστρωσις τῆς προσχώσεως τῆς νοτιοανατολικῆς ἄκρας τῆς Ἀκροπόλεως ὄπισθεν τῶν δύο μουσείων, ἔνθα ἀνεῖλκον πιθανῶς καὶ κατειργάζοντο τὰ μάρμαρα τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἄλλων οἰκοδομημάτων ὑλικά. Πλὴν τούτου ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Beulé τὸν πώρινον τοῖχον, ὅστις ἐκτίσθη πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀνωνύμου (56 β) ἀρχαϊκοῦ βωμοῦ ὡς ἀνάλημμα τῆς προσχώσεως, ἥτις ἐκάλυψε καὶ τὸν βωμόν. Ὁ τοῖχος ἐκεῖνος ἔχει τὰς πλίνθους οὐχὶ ὁριζοντίως ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους τεθειμένας καὶ κεῖται ἐν τῇ προσεκβολῇ τῆς γραμμῆς τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βορείας πλευρᾶς τῶν προπυλαίων, μετὰ δὲ τῆς ἀπέναντι αὐτοῦ τομῆς τοῦ βράχου πρὸς Δ τοῦ πύργου τῆς Νίκης (μεταξὺ 54,55) περιλαμβάνει ἁρμονικῶς τὸν χῶρον, ὃν κατέλαβεν ἔπειτα ἡ κλῖμαξ. Τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ τοίχου ἐκείνου μετὰ κεκλιμένων πλίνθων γινώσκομεν ὡς ἐθιζομένην κατὰ τὸν 5 αἰῶνα π.Χ., εὑρόντες ὅμοιον τοῖχον εἰς τὸ πολυάνδριον τῶν Θεσπιεῶν τοῦ 424 π.Χ.[1] καὶ εἰς τὸ Ἀμφιάρειον τῶν Θηβῶν[2], οὕτινος ἡ ἀκμὴ εἶχε καμφθῆ ἤδη τὸν 5 αἰ. π.Χ.[3]. Εἶνε βεβαίως ἄλλο ζήτημα, ἂν ἡ κλῖμαξ τῶν προπυλαίων ἐκτίσθη τὸν 5 αἰ. π.Χ. ἢ ὕστερον[4]. Ἀλλ' ἀφ' οὗ ὁ στυλοβάτης τῶν Μνησικλείων ἐκτίσθη ὑψηλὸς καὶ ἀπρόσιτος ἀπὸ τοῦ ἔμπροσθεν γυμνοῦ βράχου, πρόσχωσίς τις ἦτο ἀναγκαία καὶ προσκαίρως, ἡ δὲ πρόσχωσις διὰ νὰ ἔχῃ εὐανάβατον κλίσιν ἔδει νὰ ἐκτείνεται καὶ περαιτέρω πρὸς δυσμάς, ὁπότε ὑπῆρχεν ἀναπότρεπτος ἀνάγκη νὰ κτισθῇ ὁ κεκλιμένος ἐκεῖνος τοῖχος. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ ἀρχαϊκὸς ἀνώνυμος βωμὸς κατεκαλύφθη ἤδη ἐν τῷ 5ῳ αἰῶνι π.Χ. κτιζομένων τῶν προπυλαίων καὶ διευθετουμένης κλιμακώδους πρὸς αὐτὰ ἀναβάσεως, ἧς καὶ ἄλλαι ἀποδείξεις ὑπάρχουσι.

Συνήθως γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀντιδράσεων, αἵτινες, προερχόμεναι ἐκ τῶν ἱερέων τοῦ Βραυρωνίου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, ἐκώλυσαν τὴν συντέλεσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν Προπυλαίων, ἢ περὶ τῶν ἀντιδράσεων, αἵτινες ἐκώλυσαν τὴν συντέλεσιν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ Ἐρεχθείου. Θὰ ἠδύνατό τις ὁμοίας ἀντιδράσεις νὰ δεχθῇ καὶ πρὸς συντέλεσιν τῆς κλίμακος, ἂν ὁ πόλεμος ἢ φυσική τις μείωσις τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶνε ἐπαρκὴς λόγος ἀναβολῆς τοῦ ἔργου.

Ἀλλὰ πρὸς τὴν πύλην Beulé καὶ ἐπὶ τῶν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ πύργου τῆς Νίκης βράχων ἠσκοῦντο λατρεῖαι, περὶ ὧν ἔγραψα ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 74 ἑξ., καὶ ὧν αἱ πλεῖσται, ἂν μὴ πᾶσαι, ἦσαν παλαιόταται (Παυσ. 1,22,3). Μία τῶν εἰς αὐτὰς ἀναφερομένων ἐπιγραφῶν[5] ἀνάγεται εἰς τοὺς περὶ τὸ 500 χρόνους. Ἂν δ' ἐπετεύχθη κατὰ τὸν 5ον αἰ. ἡ κατάλυσις τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀνωνύμου βωμοῦ, ὁ συλλογισμὸς ἄγει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὑπεράνω αὐτοῦ

1 ΠΑΕ. 1911, σ. 154.

2 Κεραμοπούλλου Θηβαϊκά = Ἀρχ. Δελτ. 1917, 262.

3 αὐτ. σ. 266.

4 Ὅτι τὸν 5ον αἰ. δὲν ἦτο ἄγνωστον τὸ θέλγητρον τῶν μεγαλοπρεπῶν κλιμάκων, δεικνύει καὶ ἡ πρὸς Δ τοῦ Παρθενῶνος, ἐν μέρει σῳζομένη σήμερον, καὶ ἡ ἀπ' Α κατερχομένη εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Ἐρεχθείου ἔξω αὐτοῦ, ἐν μέρει ἀνακτισθεῖσα μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Bohn, Die Propyläen σ. 38 ἔχει διάφορον γνώμην.

5 Δελτ. Ἀρχ. 1889, σ. 127.

ἐπὶ τῆς νέας ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἐτέθη ἄλλος τοῦ αὐτοῦ θεοῦ βωμὸς ἀντικαταστάτης τοῦ παλαιοῦ, ὡς ἐγένετο καὶ διὰ τὸν βωμὸν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης[1].

Πιστεύω, ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸν παλαιὸν βωμὸν ἐγίνετο ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ, ἀφ' οὗ τοῦτο ἐξετείνετο μέχρι τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανὸς ὑπὸ Μακραῖς, ἀλλ' ἔξω δευτερεύοντός τινος τοίχου αὐτοῦ, ὅστις δύναται νὰ εἶνε καὶ τοῦ Πεισιστράτου παλαιότερος καὶ νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ Ἐννεάπυλον. Ὁ τοῖχος οὗτος εἶνε ὁ «ἀρχαϊκὸς» (56), ὁ κείμενος πρὸς Ν τοῦ βωμοῦ καὶ κατὰ τὸν ΑΔ ἄξονα τῶν Μνησικλείων προπυλαίων σῳζόμενος εἰς μῆκ. 8 μ. καὶ ὕψος 4,50 μ. ***(εἰκ. 1).*** Προφανῶς τὸ ὕψος ἦτο μεῖζον, ἀλλ' ἐκόπη μέχρι πιθανῶς τοῦ ὕψους τῆς Μνησικλείου προσχώσεως, καταλειφθέντος τοῦ ὑπολοίπου, ἵνα ὑποβαστάσῃ τὴν σχεδιαζομένην κλίμακα. Ἀλλὰ καὶ τὸ μῆκος αὐτοῦ ἦτο μεῖζον. Ἔξω τῆς πύλης Beulé καὶ ἀριστερὰ τῷ πρὸς αὐτὴν ἀνιόντι κεῖται ἀπὸ κοσμογονίας βράχος μέγας (58) τετμημένος πρὸς βορρᾶν, ὥστε νὰ σχηματίζῃ αὐτόσε πρόσωπον ὡς καὶ ὁ ἀρχαϊκὸς ἐκεῖνος τοῖχος. Κατωτέρω δὲ παραπλεύρως πρὸς βορρᾶν τῆς μικρᾶς νέας μαρμαρίνης κλίμακος, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναβάσεως ἐκ τῆς πλατείας, εἰς ἣν σταθμεύουσιν νῦν αἱ ἅμαξαι τῶν ἐπισκεπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως, κεῖται ἕτερον λείψανον ($56^{α}$)[2] ὁμοίου πρὸς τὸν πρῶτον ἀρχαϊκοῦ τοίχου, ὅστις σβέννυται περὶ τὰ 3 μέτρα δυτικώτερον τῆς κλίμακος ἐν τοῖς χώμασι τῆς πλατείας ἄνευ τεκτονικοῦ τέρματος. Ὁ ἐντὸς τῆς πύλης Beulé ἀρχαϊκὸς τοῖχος, ὁ ἔξω αὐτῆς πελεκητὸς βράχος καὶ τὸ δυτικώτερον λείψανον κατὰ τὴν πλατεῖαν τῶν ἁμαξῶν κεῖνται ἐπ' εὐθείας καὶ ἀναμφισβητήτως ἀπετέλουν ἕνα μακρὸν τοῖχον κατερχόμενον ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς τὸν Ἄρειον πάγον, ὁπόθεν οἱ Πέρσαι προσέβαλον τὸ Ἐννεάπυλον[3]. Προφανῶς τὰ χώματα, ἅτινα ἐνέκλειεν ὁ

Εἰκ. 1. Δεικνύουσα τὸν ἀρχαϊκὸν ἐξ Α πρὸς Δ κατὰ τῶν ἄξονα τῶν Προπυλαίων κατερχόμενον τοῖχον.

1 Πρβλ. Welter, Athen. Mitteil. 1923, 190 ἑξ.

2 Ἡ κατάστασις, ἣν εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτε ἔγραφον ταῦτα, μετεβλήθη ἐν τῷ μεταξύ. Ἡ μικρὰ κλῖμαξ ηὐρύνθη πρὸς Β, τὸ πρὸς Β δὲ αὐτῆς ποτε μέρος τοῦ παλαιοῦ τοίχου ἢ κατεστράφη ἢ εὑρεθὲν εἰς τὴν νέαν γραμμὴν τοῦ βορείου κρασπέδου τῆς κλίμακος καὶ περιληφθὲν ἐν αὐτῷ ἐκαλύφθη ὑπὸ γενικὸν ἐπίχρισμα καὶ δὲν φαίνεται πλέον, ὥστε ἐπιβάλλεται νὰ ἐρευνηθῇ τὸ πρᾶγμα διαλυομένου τοῦ τοίχου προσεκτικῶς. Ἡ νέα ἐκείνη γραμμὴ τοῦ κρασπέδου, ἀχθεῖσα βορειότερον, ἐτέθη ἀκριβῶς εἰς τὴν γραμμὴν τῆς τομῆς τοῦ βράχου, ὥστε δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι εὕρηται νῦν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ παλαιοῦ τοίχου, ὅστις ἦτο ἡ προσεκβολὴ τοῦ ἀξονικοῦ τῶν προπυλαίων τοίχου καὶ ὃν ἐνεσωμάτωσε πιθανῶς. Ἐκ τῆς προσεκβολῆς ταύτης σῴζεται νῦν τὸ δυτικῶς τῆς κλίμακος ἐκτεινόμενον μέρος ἐν τῇ προσεκβολῇ τοῦ βορείου παραφράγματος ἢ κρασπέδου αὐτῆς.

3 Ἡρόδ. 8, 52. ὅρα καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1929, 74_{4}.

μακρὸς οὗτος τοῖχος, θὰ ἦσαν περὶ τὴν ἔπειτα πύλην Beulé λίαν ὑψηλά, τοὐλάχιστον τόσον ὑψηλά, ὥστε νὰ καλύπτηται ὁ βράχος. Εὑρέθη δὲ ἔξω τῆς πύλης Beulé, παραπλεύρως τῆς ἐκεῖ κεκαλυμμένης νῦν μεσαιωνικῆς δεξαμενῆς ἀκέραιον προμυκηναικὸν χειροποίητον ἐγχάρακτον ἀγγεῖον, σχήματος ἀσκοῦ, τὸ ὁποῖον περιγράφει ὁ Πελεκίδης ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1915 Παραρτ. σ. 34, ἀρ. 1. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτον ἦτο τὸ ὕψος τῶν χωμάτων, δύναταί τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι ὁ τοῖχος ἦτο δυσανάβατος καὶ πρόσφορος πρὸς ὀχυρωτικοὺς σκοπούς, ἑπομένως δὲ πιθανώτατα ἀπετέλει ὄντως μέρος τοῦ ἐννεαπύλου.

Ἡ ἀνάβασις ἢ εἴσοδος τούτου θὰ ἔκειτο, πιστεύω, πρὸς νότον τοῦ μακροῦ τοίχου, ἀλλὰ μετὰ τὰς ἐκφρασθείσας περὶ τούτου ποικιλωτάτας γνώμας δὲν ἔχω πλείονα στοιχεῖα, ὥστε νὰ προσθέσω οὐσιωδῶς νέαν.

Παρατηρῶ μόνον, ὅτι, καθὼς ἐκ τοῦ ἀνωτάτου τμήματος τοῦ τοίχου ἀναχωρεῖ κάθετος τοῖχος πρὸς νότον ἤτοι πρὸς τὸν πύργον τῆς Νίκης[1], οὕτω καὶ ἐκ τοῦ κατωτάτου τμήματος ἀνεχώρει ὁμοίως κάθετος τοῖχος πρὸς νότον, ἂν ὀρθῶς ἑρμηνεύω τμῆμά τι ὁμοίου τοίχου (59) πρὸς νότον τῆς μαρμαρίνης νέας κλίμακος τῆς πλατείας κειμένου καὶ σῳζομένου ἐπὶ 4 περίπου μέτρα. Τὰ τμήματα ταῦτα μοὶ φαίνονται, ὅτι βεβαίως συνηντῶντο πρὸς ἄλληλα καθέτως. Καὶ τὸ μὲν τελευταῖον[2] ἔχει ὄπισθεν αὐτοῦ τὸ ἐκ σχιστολίθου φυσικὸν ἀπότομον ἔδαφος ἀνέχον τὴν σημερινὴν ἑλικοειδῆ ἀνάβασιν κεκαλυμμένην ὑπὸ τουρκικοῦ λιθοστρώτου καλύπτοντος παλαιοτέρους κτιστοὺς πίθους ἤτοι σιρούς, ὥστε τὸ ἀρχαϊκὸν ἐκεῖνο τεῖχος ἀπετέλει μέτωπον ἀναλημματῶδες τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ὑψηλοῦ ἐδάφους[3]. Εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ ἕτερον ὅμοιον ἀνάλημμα ὑψηλότερον πρὸς τὴν πύλην Beulé, ἔνθα ὁ φυσικὸς βράχος ἀναίρεται πάλιν ἀποτόμως καὶ ἔνθα ὑπάρχει φανερὸς νῦν ὁ ἐξέχων βράχος ὁ ἐνσωματούμενός ποτε, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ ἄξονος τῶν Μνησικλείων προπυλαίων κατερχόμενον τοῖχον. Ἕτεροι ἐγκάρσιοι τοῖχοι θὰ ὑπῆρχον χαμηλότερα πρὸς δυσμάς, πρὸς τὸν Ἄρειον Πάγον, πρὸς τὸν ὁποῖον θὰ κατήρχετο καὶ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνατολικοδυσμικὸς ἀρχαϊκὸς τοῖχος, ἀναμένων περαιτέρω που ἀνασκαφικὴν βεβαίωσιν.

Ἂν τώρα φαντασθῶμεν ἕτερόν τινα τοῖχον πρὸς νότον που παράλληλον, πρὸς τὸν ἀνατολικοδυσμικὸν ἀρχαϊκόν, ὅσον ἐπέτρεπε τὸ ἔδαφος καὶ ἡ τότε ὀχυρωτικὴ τέχνη, τὸν δὲ μεταξὺ χῶρον διακοπτόμενον δι' ἐγκαρσίων τοίχων, προκύπτει αὐτόματος ἡ ἀνάγκη εἰσόδου εἰς ἕκαστον ἐγκάρσιον τοῖχον, ἐφ' ὅσον ὁ περικλειόμενος ὑπὸ τοῦ «ἀξονικοῦ τῶν Μνησικλείων προπυλαίων ἀρχαϊκοῦ» τοίχου καὶ τοῦ παραλλήλου αὐτῷ χῶρος κατατείνει πρὸς τὴν παλαιὰν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἐγκλείῃ τὴν πρὸς αὐτὴν ἀνηφορικὴν ἢ καὶ ἑλικοειδῆ ὁδόν. Ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ δὲ τῶν ἐγκαρσίων τούτων τοίχων ἐξαρτᾶται ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰσόδων ἢ πυλῶν, ἡ δὲ παράδοσις, παράδοσις, νομίζω, πραγματικὴ καὶ ὄχι συμβολική[4], ἔσωσεν ἡμῖν τὸν ἀριθμὸν ἐννέα. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ τοῖχος δὲν φαίνεται μυκηναϊκῶν

1 Judeich, Topogr. πιν. II.

2 Βλέπω, ὅτι ἐβλάβη σπουδαίως κατὰ τὴν δι' ἀσφάλτου στρῶσιν τῆς πλατείας. [ἤδη κατεστράφη ἐντελῶς, ὅτε ὁ Τουρισμὸς ἔκτισε τὰ πλησίον ἀποχωρητήρια, ὥς μοι εἶπαν].

3 Ἓν μέτρον ὄπισθεν τοῦ τοίχου τούτου παραλλήλως σχεδὸν εἶνε ἡ γραμμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ τείχους τοῦ λεγομένου Βαλεριανείου, οὗτινος ἡ εἴσοδος σῴζεται ἐν κατόψει νοτιώτερον τοῦ ἀρχαϊκοῦ τούτου λειψάνου ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλατείας τῶν ἁμαξῶν. Ἡ εἴσοδος ἔχει δύο βαθμίδας ἐκ παλαιοτέρων μαρμάρων, ἦτο δὲ ἐστεγασμένη ἔνδον, κλῖμαξ δέ, ἧς ἡ ἀρχὴ σῴζεται, ἦγεν εἰς τὸ ὑπὲρ τὴν στέγην ἐκείνην ὀχυρωτικὸν πιθανῶς ὑπερῷον πάτωμα. Παράκειται φρέαρ.

4 Πρβλ. Dieterich, Arch. f. Rel.-Wiss. 1905, 156. Wide Ausonia VII 1913, 187.

χρόνων καὶ ἡ παράδοσις λέγει περὶ πυλῶν οὐχὶ δὲ περὶ ἁπλῶν διόδων, δὲν δύναται νὰ παραβάλληται τὸ ἐννεάπυλον πρὸς τὴν εἴσοδον τῆς Τίρυνθος μετὰ πλήρους ἀναλογίας. Αἱ ἐννέα αὗται πύλαι ἔδει νὰ κεῖνται ὄπισθεν ἀλλήλων τινές, ἂν οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι, οὓς εἴδομεν, ἀνῆκον εἰς τὸ ἐννεάπυλον, ἢ καὶ ὅλαι, ἂν ἐννέα ἦσαν οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι· ἀλλ' ἂν οἱ τοῖχοι οὗτοι ἦσαν ὀλιγώτεροι, τὸ δὲ σύμπλεγμα τῶν ὁδῶν ἢ τὸ ἔδαφος ἀπῄτει δύο πύλας εἰς ἕνα τοῖχον, τὸ ὅλον προτείχισμα ἠδύνατο πάντως νὰ καλῆται ἐννεάπυλον, χωρὶς τοῦτο νὰ δηλοῖ, ὅτι καὶ οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐννέα. Ὡς ἔχουσι νῦν τὰ πράγματα, δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἔχομεν τοίχους τεσσάρων πιθανῶς πυλῶν: πρώτη εἶνε ἡ τῆς Ἀκροπόλεως ἀνωτάτω, δευτέρα ἡ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ πύργου τῆς Νίκης[1], τρίτη πιθανῶς κατὰ τὴν νῦν πύλην Beulé καὶ τετάρτη κατὰ τὴν πλατεῖαν τῶν ἁμαξῶν. Αἱ λοιπαὶ πέντε πρέπει νὰ ἔκειντο ἢ παρ' ἀλλήλας τινὲς ἐν ἑνὶ τοίχῳ ἐγκαρσίῳ ἢ ἄλλαι πρὸς νότον καὶ ἄλλαι πρὸς τὸν Ἄρειον πάγον δυτικώτερον, ἔνθα ὅμως ὁ τόπος δὲν ἔχει τὰς ἀναγκαίας ἀποτόμους κλίσεις ἐκδήλους, πλὴν ἐπί τι διάστημα ἐν τῇ προσεκβολῇ τῆς γραμμῆς τοῦ ἀξονικοῦ ἐκ τῶν Προπυλαίων ΑΔ τοίχου κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ σταθμοῦ τῶν ἁμαξῶν. Πάντως ὅμως, ἂν ἀληθεύῃ ὁ Ἡρόδοτος 8,51 ἑξ., καθ' ὃν αἱ πύλαι τῆς Ἀκροπόλεως ἤτοι τοῦ (ἐννεαπύλου) φράγματος ἔκειντο ἐν βολῇ τόξου ἀπὸ τοῦ Ἀρείου πάγου καταλείπουσαι ἔξω τὸ ἱερὸν τοῦ Ἡσύχου καὶ τὸ Κυλώνειον (Σχολ. Σοφ. Οἰδ. Κολ. στ. 489), θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι τινὲς πύλαι δυτικώτερον ἤτοι ἐγγύτερον τοῦ Ἀρείου πάγου. Καταλυθέντος δὲ τοῦ ἐννεαπύλου θὰ παρέμεινεν ἐνταῦθα ἡ ὁδὸς πρὸς τὰ Προπύλαια, ἣν ἐβάδιζον οἱ συνοδεύοντες κατὰ τὰ Παναθήναια τὴν ναῦν ἐδῶ που ὁρμιζομένην, ἐπειδὴ ἐδῶ ἦτο ἡ εἴσοδος ἔκπαλαι (ὅρα τὰς εἰκ. 2, 3 καὶ τοὺς παρενθέτους πίν. 2, 3).

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ὀχυρώσεως διὰ πολλῶν τειχῶν οὐδαμῶς εἶνε πρωτότυπον, ἀλλὰ κατάγεται ἀπὸ παλαιῶν χρόνων ἐκ βορρᾶ, ἔνθα εἶνε τὰ πρότυπα ἐν Θεσσαλίᾳ[2] καὶ Μακεδονίᾳ κατὰ τὰ φρούρια, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Heuzey, πλείονα δὲ θὰ δημοσιεύσω ἐγώ[3].

Σπουδαιότητα ἔχει νὰ γνωρίζωμεν, ποῦ πρὸς Ν ἦτο ὁ ἄλλος τοῖχος τοῦ Ἐννεαπύλου. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο συνάπτεται πρὸς τὸ ὅλον ζήτημα τοῦ Πελαργικοῦ[4]. Δέχομαι ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὸ πελασγικὸν τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως, ὅτι ὕστερον καὶ ἐπὶ Ἡροδότου (5,67 ἑξ.) περιελάμβανε καὶ τὸ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν ἐν ἀρχαϊκοῖς χρόνοις προστεθέν, καὶ ὅτι μετὰ τὰ Μηδικὰ καὶ ἐπὶ Θουκυδίδου, ὅτε τὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως εἶχεν ἀνοικοδομηθῆ νεωτερικὸν ἰσοδομικόν, τὸ ὄνομα ἐκεῖνο περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ πολυγωνικὸν «πελαργικὸν καλούμενον τὸ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, ὃ καὶ ἐπάρατόν τε ἦν μὴ οἰκεῖν»[5]. Ἐπειδὴ δέ, ὡς εἶπον ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτ. 1929, 90 (πρβλ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 1932, 110 ἑξ.), τὸ Πελαργικὸν τὸ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν ἐξετείνετο πρὸς βορρᾶν μέχρι τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανὸς ὁ δὲ τοῖχος ὁ ἀρχαϊκός, ὁ ἀπὸ τοῦ ἄξονος τῶν Μνησικλείων Προπυλαίων κατερχόμενος,

1 White Ἀρχ. Ἐφ. 1894, 25 ἑξ. κατὰ τὸν Dörpfeld, Athen. Mitt. 1889 σ. 65 ἑξ.

2 Πρβλ. Τσούντα, Αἱ προϊστορ. ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου σελ. 389.

3 Πρβλ. πρὸς τὸ παρὸν Gnomon 1932, σ. 291. Πρακτ. τ. Ἀκαδ. Ἀθην. 7, 1932, σελ. 122. [ὅρα νῦν Ἀρχ. Ἐφημ. 1932, 80 ἑξ. 102 σημ. 1. Ἑλληνικὰ τόμ. Ζ, σ. 37 ἑξ. ΠΑΕ 1933, 65].

4 Πρβλ. Judeich, Topographie σ. 107 ἑξ. D'Ooge, The Akropolis 21 ἑξ. 361 ἑξ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθ. 1932, 110 ἑξ.

5 Θουκ. II, 17. Πρβλ. Judeich, Top. v. Athen 109 ἑξ. D'Ooge, The Acropolis 21 ἑξ. 361 ἑξ. Ἀρίστην ἀνάλυσιν τῶν πρὸς τὸ Πελαργικὸν σχετιζομένων πηγῶν ἔκαμεν ὁ White ἐν Ἀρχ. Ἐφ. 1894, 25 ἑξ. παρ' αὐτῷ δὲ καὶ αἱ μέχρι τότε γνῶμαι. Περὶ τῆς γνώμης μου, ὅτι πελασγικὸν = πολυγωνικὸν ὅρα Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 7, 1932, 112 ἑξ. 114.

κεῖται ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ, τότε, ἂν οὗτος ὁ ἀρχαϊκὸς τοῖχος ἀνήκῃ εἰς τὸ 'Εννεάπυλον, ἤτοι ἂν ἀποτελῇ τὸ βόρειον σκέλος αὐτοῦ, τὸ ἕτερον σκέλος, ἤτοι τὸ νότιον, δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὸν νότιον ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ ὑπὸ τὴν 'Ακρόπολιν Πελαργικοῦ, ἀλλὰ δύναται νὰ κεῖται ὡσαύτως ἐντὸς αὐτοῦ, ὥστε τὸ 'Εννεάπυλον νὰ δύναται νὰ εἶνε μέρος τοῦ Πελαργικοῦ.

'Ο νότιος τοῖχος τοῦ Πελαργικοῦ ἀμφισβητεῖται· καὶ ὁ μὲν Dörpfeld[1] ἐκτείνει αὐτὸν μέχρι τῆς ἀνατολικῆς κατατομῆς τοῦ βράχου τοῦ 'Ασκληπιείου, ὥστε νὰ περιλαμβάνηται ἐντὸς τοῦ τείχους ἡ πηγὴ τοῦ 'Ασκληπιείου, καθὼς ἐντὸς τοῦ βορείου σκέλους περιελαμβάνετο ἡ Κλεψύδρα. Τὴν γνώμην ταύτην ἀποκρούουσιν ἄλλοι[2], διότι, λέγουσιν, ἂν ἡ κρήνη τοῦ 'Ασκληπιείου περιελαμβάνετο ἐν τῷ Πελαργικῷ, δὲν ἐννοεῖται πῶς «οἱ μετὰ τοῦ Κύλωνος πολιορκούμενοι φλαύρως εἶχον σίτου τε καὶ *ὕδατος ἀπορίᾳ*» (Θουκ. I, 126,9). 'Αλλ' ἂν ὁ συλλογισμὸς οὗτος ἦτο ἰσχυρός, τότε δι' αὐτὸν τοῦτον θὰ ἔπρεπε καὶ ἡ Κλεψύδρα, καίπερ ἐνθυμίζουσα τὴν σύριγγα τῶν Μυκηνῶν, νὰ ἦτο ὅμως ἔξω τοῦ Πελαργικοῦ ἀπρόσιτος ἐξ αὐτοῦ, ὅπερ δὲν συμβαίνει διὰ πολλοὺς λόγους. 'Ο συλλογισμὸς δὲν ἔχει ὑγιὲς θεμέλιον, διότι παρανοεῖ τὸν Θουκυδίδην ἔ.ἄ. Οὗτος δὲν λέγει, ὅτι ὁ Κύλων κατέλαβε τὴν 'Ακρόπολιν καὶ τὸ Πελαργικόν, ἀλλὰ μόνον τὴν 'Ακρόπολιν (I, 124,4 «ἀνεῖλεν ὁ θεός... καταλαβεῖν τὴν 'Αθηναίων 'Ακρόπολιν». 5 «κατέλαβε τὴν 'Ακρόπολιν». (10) «καθίζουσιν ἐπὶ τὸν βωμὸν ἱκέται τὸν ἐν τῇ 'Ακροπόλει»), ἣν κάλλιστα πάντων ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ ὁ ἱστορικὸς καὶ διέκρινεν ἀπὸ «τὰ ἔξω» «ὑπ' αὐτὴν» (II, 15,3 ἑξ.), ὡς ἦτο καὶ τὸ Πελαργικὸν (II, 17 «τό τε Πελαργικὸν καλούμενον τὸ ὑπὸ τὴν 'Ακρόπολιν»).

῞Ωστε, ὅσον ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς περὶ Κύλωνος παραδόσεως, δὲν κωλυόμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν «κρήνην» τοῦ 'Ασκληπιείου ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ, δεχόμενοι δὲ τοῦτο περιλαμβάνομεν ὅλον τὸ ὕστερον 'Ασκληπίειον ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ.

'Αλλὰ περὶ τοῦ Πελαργικοῦ τοῦ πρὸς Ν τῆς 'Ακροπόλεως ἐγὼ δέχομαι τὴν γνώμην, ὅτι τοῦτο διῴκουν κατὰ τὸν 5ον αἰ. οἱ διοικοῦντες καὶ τὸ 'Ελευσίνιον καὶ διὰ τοῦτο ἡ πρότασις τοῦ Λάμπωνος ἐν τῷ ψηφίσματι Dittenberger Sylloge[3], 83 στ. 54 ἑξ., ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ἐπιτήρησιν καὶ φύλαξιν τοῦ Πελαργικοῦ, ἐν ᾧ τὸ ψήφισμα ἀσχολεῖται κυρίως περὶ τῆς ἀπαρχῆς τοῦ καρποῦ τοῖν θεοῖν καὶ εἶχε σταθῆ ἔν τε τῇ 'Ακροπόλει καὶ ἐν 'Ελευσῖνι. Εἶνε φανερόν, ὅτι παρὰ τὸ «βεβαίως κλειστὸν» 'Ελευσίνιον τὸ Πελαργικὸν ἦτο βατόν, δὲν εἶχεν αὐστηρὸν εἰδικὸν προστάτην κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ψηφίσματος (χρονολογεῖται ὑπὸ τῶν πλείστων 423-18 π.Χ.), ὁ βουλόμενος ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ καὶ νὰ ἱδρύσῃ βωμόν τινα ἐν αὐτῷ, ἄλλος ἐλατόμει ἢ ἀφῄρει λίθους λελυμένους τοῦ ἀρχαίου τείχους ἢ ἄλλων τοίχων ἀρχαϊκῶν, καὶ ἄλλος ἐξῆγε γῆν οἱανδήποτε ἢ ἴσως πηλὸν καθαρὸν πρὸς ἐπαλείψεις δαπέδων, οἷον θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ὑπάρχοντα ἐν τῷ μέρει τούτῳ. Τὸ Πελαργικὸν ἦτο τότε ἄφρακτον[3],

1 Athen. Mitt. 1889, 65.

2 Judeich, ἔ. ἀ. 110. D'Ooge ἔ. ἀ. 27.

3 Dittenberger, Sylloge[3] 62 καὶ 83 στ. 55 ἑξ.: Τὸν δὲ βασιλέα hορίσαι τὰ hιερὰ τὰ ἐν τõι Πελαργικõι καὶ τὸ λοιπὸν μὲ ἐνhιδρύεσθαι βομὸς ἐν τõι Πελαργικõι ἄνευ τε̃ς βολε̃ς καὶ τõ δέμο. μεδὲ τὸς λίθος τέμνεν ἐκ τõ Πελαργικõ μεδὲ γε̃ν ἐχσάγεν μεδὲ λίθος. ἐὰν δέ τις παραβαίνει τούτον τι, ἀποτινέτο πεντακοσίας δραχμάς, ἐσαγγελλέτο δὲ hο βασιλεὺς ἐς τὲν βολὲν». 'Εν παλαιοῖς χρόνοις ἄλλοι πιθανῶς ἄρχοντες, ἴσως ὁριζόμενοι ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ἐπέβλεπον τὸ Πελαργικόν, τὸ δὲ πρόστιμον ἦν τρεῖς δραχμαί, ὥστε ἡ κατάστασις αὕτη θὰ εἶνε λίαν παλαιά, ὅτε ἡ δραχμὴ ἦτο ἀκόμη πολύτιμος μονάς: Πολυδ. 8, 101 «... οὗτοι παρεφύλαττον μή τις ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ κείρῃ ἢ *κατὰ πλέον* (γρ. *κατὰ*

κατείχετο δὲ ἕνεκα τοῦ πολέμου καὶ ὑπὸ τῶν προσφύγων τῆς ὑπαίθρου χώρας, οἵτινες δὲν θὰ ἦσαν ἀμέτοχοι εἰς τὰς πράξεις, καθ' ὧν στρέφεται ὁ Λάμπων, γινώσκων αὐτὰς βεβαίως ὡς γινομένας.

Ὅτε ἐκομίσθη εἰς Ἀθήνας ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἶχον μὲν φύγει οἱ πρόσφυγες,

Εἰκ. 2. Βλέπουσα ἀπὸ ἀεροπλάνου τὸν Ἄρειον Πάγον μεταξὺ τῶν οἰκιῶν (ἀριστ. ἄνω) καὶ τῆς περιφερικῆς ὁδοῦ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐντεῦθεν τῆς ὁδοῦ τὸ ἄλσος, ἡ πλατεῖα, ἔνθα σταθμεύουσιν αἱ ἅμαξαι τῶν ἐπισκεπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως, δεξιώτερα ἡ Ἀκρόπολις, ἐντεῦθεν (ἀριστ.) τὸ Ὠδεῖον τοῦ Ἡρῴδου καὶ (δεξ.) τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου, ὧν μεταξὺ τὸ Ἀσκληπίειον, ἡ στοὰ τοῦ Εὐμένους, τὸ Πελαργικόν. Ἐκεῖθεν τῆς Ἀκροπόλεως (ἄνω πλευρὰ τῆς εἰκ.) τὸ λευκάζον μέρος εἶνε ἡ ῥωμαϊκὴ ἀγορὰ καὶ ὁ πύργος τοῦ ὡρολογίου τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου.

γενομένης τῆς Νικιείου εἰρήνης, ἧς ἄνευ εἶνε ἀμφίβολον, ἂν θὰ ἠδύνατο ἡ λατρεία τοῦ νέου θεοῦ νὰ τύχῃ εὐρυχωρίας ἐν τῷ Πελαργικῷ, ἀλλ' ὅμως διὰ τὴν ἀνωμαλίαν τῆς ὅλης πολιτικῆς καταστάσεως ἐπεκράτει ἡ αὐτὴ ἀφραξία καὶ ἀφυλαξία τοῦ τόπου, ὥστε παρὰ τὴν ἀπαγορευτικὴν ἔννοιαν τοῦ «ὅρου κρήνης» τὸ Ἀσκληπίειον παρεισέδυσεν ἐκεῖ, ἔνθα δεχό-

πηλὸν) ἐξορύττῃ καὶ τῷ ἄρχοντι παρεδίδοσαν· τὸ δὲ τίμημα ἦν τρεῖς δραχμαὶ καὶ ἁπλοῦν τὸ βλάβος». Λουκ. ἁλ. 47 «ἤ που τοὺς λίθους ἁλιεύσειν διέγνωκας ἐκ τοῦ Πελασγικοῦ». Πρὸς ταῦτα πρβλ. μικρασιατικὸν νόμον Dittenberger, Orientis graeci inscript. selectae 483, 61: «ἐάν τινες ἐν ταῖς ὁδοῖς *χοῦν* ὀρύσσωσι ἢ λίθους ἢ *πηλὸν* ποιῶσιν ἢ πλίνθους ἕλκωσιν ἢ μετεώρους ὀχετοὺς ποιῶσιν, κωλυέτωσαν αὐτοὺς οἱ ἀμφοδάρχαι». Ἡ ἀνάμειξις τοῦ βασιλέως εἰς τὸν *ὁρισμὸν* τῶν ἱερῶν ἐν Ἀθήναις γίνεται ἕνεκα τῶν γενικῶν καθηκόντων αὐτοῦ, ἅτινα ὁρίζει ὁ Ἀριστοτ. Ἀθ. πολ. 57,2: «διαδικάζει δὲ καὶ τοῖς γένεσι καὶ τοῖς ἱερεῦσι *τὰς ἀμφισβητήσεις τὰς ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἁπάσας* οὗτος».

μεθα τὸ Πελαργικόν, ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ 'Ελευσινίου[1]. Τῷ 419/8 μάλιστα οἱ Κήρυκες ἤγειραν ἀμφισβήτησιν περὶ «χωρίου», προφανῶς χώρου, ὃν κατέλαβε τὸ 'Ασκληπίειον, καί, ἂν εἶνε ὀρθὴ ἡ εἰς τὸ ἄνω χρονικὸν τῆς ἱδρύσεως τοῦ 'Ασκληπιείου συμπλήρωσις τοῦ Δραγούμη, «ἕνι' ἀ[πεκώλυ]σαν ποῆσαι». 'Αλλ' οἱ Κήρυκες μόνον ἐν ὀνόματι τοῦ 'Ελευσινίου ἠδύναντο νὰ ἐπεμβῶσι, ἐπειδὴ πατροπαραδότως εἶχον αὐτοί τε καὶ οἱ Εὐμολπίδαι τὸ καθῆκον «ἐπιμελεῖσθαι» τοῦ ἱεροῦ[2], ὥστε ὁ χῶρος τοῦ 'Ασκληπιείου ἤτοι καὶ τὸ Πελαργικὸν ὡς σύνολον ὑπέκειτο εἰς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῶν ὡς ἰδιοκτησία ἱερὰ τοῦ 'Ελευσινίου, περιελθοῦσα εἰς αὐτὸ πιθανῶς κατὰ παράδοσιν ἴσως οὐχὶ σταθεράν, ἀφ' οὗ δὲν ἀνεγνωρίζετο αὕτη πάντοτε, ἱδρυομένων κατὰ καιροὺς διαφόρων βωμῶν ἢ γινομένων ὑπὸ ἰδιωτῶν ἄλλων ἐκμεταλλεύσεων (λατομίας κλ.). 'Επειδὴ δὲ ἐν τοῖς ζητήμασι τοῖς μὴ ἀφορῶσιν εἰς τὴν θρησκείαν καθ' αὐτήν, οἷα εἶνε τὰ τῆς κυριότητος καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ἱερῶν κτημάτων, ἐπενέβαινε καὶ ἡ πολιτεία διὰ τοῦ ἄρχοντος βασιλέως[3] κυρίως, διὰ τοῦτο ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου προτάσει τοῦ Λάμπωνος διατάσσει τῷ 419 τὸν βασιλέα νὰ προστατεύσῃ τὸ Πελαργικὸν ὡς ἱερὸν κτῆμα τῶν 'Ελευσινίων θεῶν.

'Αλλὰ πρέπει νὰ εἴπω τινὰ περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ ψηφίσματος τοῦ Λάμπωνος.

Τὸ ψήφισμα τοῦτο δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐψηφίσθη πρὸ τοῦ 421, διότι θὰ ἐστρέφετο προφανῶς κατὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἐκ τῆς ὑπαίθρου χώρας προσφύγων ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ καὶ θὰ ἀπεκρούετο ὑπ' αὐτῶν τούτων ὡς μελῶν τῆς ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ γενικοῦ πνεύματος τῆς ἀνωτέρας βίας τῶν πραγμάτων, πρὸς ἣν οὐδεὶς 'Αθηναῖος ἠδύνατο νὰ ἀδιαφορῇ καὶ δὲν ἠδιαφόρησεν, ὡς δεικνύει ὁ Θουκυδίδης (2,17). Μετὰ τὴν Νικίειον εἰρήνην τοῦ 421, ὅτε οἱ πρόσφυγες εἶχον φύγει, καὶ πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῆς λατρείας τοῦ 'Ασκληπιοῦ κατὰ τὸ 420 δὲν εἶνε πιθανὴ ἡ ψήφισις τοῦ ψηφίσματος, ἐπειδὴ τοιαύτην νωπὴν ἔκφρασιν τῆς θελήσεως τοῦ δήμου δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ προσβάλῃ ἡ λατρεία τοῦ 'Ασκληπιοῦ. Μετὰ τὴν εἰσβολὴν ὅμως τῆς λατρείας ταύτης, ἥτις ἦτο διὰ τὸν Λάμπωνα ἡ τελευταία καταπάτησις τοῦ πυθικοῦ ἀκροτελευτίου «τὸ Πελαργικὸν ἀργὸν ἄμεινον», κατορθώνει οὗτος τὴν ψήφισιν τῆς περὶ Πελαργικοῦ προτάσεώς του, ἵνα μὴ δυνηθῇ τις εἰς τὸν ἑξῆς χρόνον νὰ καταπατῇ τὸν τόπον μηδ' ὑπὸ τὴν πρόφασιν τῆς ἱδρύσεως ἱεροῦ τινος ἢ βωμοῦ. 'Επειδὴ δὲ αἱ μέχρι τότε τοιαῦται πράξεις καὶ μάλιστα ἡ τελευταία ἡ τοῦ 'Ασκληπιοῦ ἐτύγχανον πλέον τῆς γενικῆς ἀποδοχῆς τοῦ δήμου, ἡ πρότασις διετυπώθη οὕτως, ὥστε μήτε τὰ μέχρι τοῦδε τετελεσμένα γεγονότα νὰ ἀνατρέπῃ, μήτε τὴν κυρίαρχον ἐξουσίαν τοῦ δήμου νὰ προσβάλλῃ ἐν τῷ λοιπῷ χρόνῳ. 'Αφῆκεν ἀνέπαφα τὰ μέχρι τότε ἱερά, διέταξε δὲ μόνον νὰ θέσῃ ὁ βασιλεὺς ὅρια αὐτῶν, εἰς τὸ ἑξῆς δὲ πᾶσα ἵδρυσις ἱεροῦ νὰ γίνηται δι' ἀποφάσεως τῆς 'Εκκλησίας καὶ ὄχι κατὰ τὴν προαίρεσιν οἱουδήποτε ἄλλου εὐσεβοῦς ἀνθρώπου ὡς ὁ Τηλέμαχος. Διὰ τοῦτο δὲ μετὰ ἓν ἔτος (419/8) ἐπὶ 'Αρχίου ἄρχοντος προέβαλον οἱ Κήρυκες τοῦ 'Ελευσινίου ὡς κηδεμόνες τοῦ Πελαργικοῦ δικαστικὴν ἀμφισβήτησιν περὶ χωρίου τινὸς ἤτοι ἠμφεσβήτησαν στηριζόμενοι εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τεθέντα ὅρια τοῦ 'Ασκληπιείου, τὸ

1 Ὅρα Δραγούμην, 'Αρχ. 'Εφ. 1901,97 ἑξ. Σβορῶνον αὐτ. 1908, 114 ἑξ. Foucart, Les mystères d'Eleusis 1914, σ. 318 ἑξ. Dittenberger ἔ. ἀ. 88. Πρόσθες νῦν καὶ Robert, Rev. de Philol. III σειρά, τόμ. V, 1931,137 ἑξ. Πάντες ἀσχολοῦνται περὶ τὸ χρονικὸν τῆς ἱδρύσεως τοῦ 'Ασκληπιείου.

2 'Αριστοτ. 'Αθ. πολ. 39,2. Foucart, Les mystères d'Eleusis 1914 σ. 145 ἑξ.

3 Πρβλ. I G, I II σ. 199 στίχ. 31 καὶ 34. Foucart ἔ. ἀ. 145, 231 ἑξ.

ὁποῖον εἶχε σεβασθῆ ἡ πρότασις τοῦ Λάμπωνος καὶ ὁ δῆμος. Ἡ ἔκφρασις τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου περὶ τῆς ἀμφισβητήσεως ταύτης (Dittenberger[3] 88, 14 ἑξ.) δεικνύει, ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις αὕτη τῶν Κηρύκων δὲν ἐδικαιώθη· ὥστε τὸ Ἀσκληπίειον ἐκράτησεν, ὅσον χῶρον κατεπάτει ὁ Τηλέμαχος ὑπὸ διαφόρους δικαιολογίας. Ἡ τοιαύτη μάλιστα μερικὴ περὶ χωρίου τινός, τοὐτέστιν *περὶ ὁρίων μόνον* καὶ οὐχὶ ῥιζικὴ ἀμφισβήτησις τοῦ ὅλου χώρου,

Εἰκ. 3. Βλέπουσα ἐξ Α ἀπὸ τοῦ ἄλσους τὸν Ἄρειον Πάγον μετὰ τὴν ὁδὸν ἐμπρός, δεξιὰ (τὸ λευκάζον μέρος) τὸν ἀγοραῖον Κολωνὸν ἤτοι τὴν πλατεῖαν τοῦ «Θησείου» καὶ ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν τὸ ἀστεροσκοπεῖον. Πέραν ὁ Αἰγάλεως (ἀριστ.) καὶ τὸ Ποικίλον (δεξ.), ὧν μεταξὺ διέρχεται ἡ ἱερὰ ὁδὸς πρὸς Ἐλευσῖνα.

ὃν κατέλαβεν ὁ Ἀσκληπιός, προϋποθέτει τὴν πρότασιν τοῦ Λάμπωνος, ὥστε ἡ ψήφισις ταύτης κατὰ τὰ εἰρημένα συνωθεῖται εἰς τὸν μεταξὺ τοῦτο μὲν τῆς εἰσβολῆς τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐπὶ Ἀστυφίλου ἄρχοντος τοῦτο δὲ τὸν τῆς ἀμφισβητήσεως χωρίου ὑπὸ τῶν Κηρύκων ἐπὶ Ἀρχίου ἄρχοντος χρόνον, ἤτοι μεταξὺ τῆς 17 ἢ 18 ἑκατομβαιῶνος (Σεπτεμβρίου) τοῦ 420 καὶ τοῦ Σκιροφοριῶνος (Ἰουνίου) τοῦ 419. Οἱ ἄνω συλλογισμοὶ εὐνοοῦσι ἐν Dittenberger[3] 88,15 τὴν συμπλήρωσιν «ἠμφεσβ[ήτησαν] χωρίο» καὶ οὐχὶ «ἠφεσβ[ήτον τõ] χωρίο», ἐπειδὴ ἡ μὲν πρώτη εἶνε πλήρης ἔννοια ἐνέχουσα καὶ τὴν λύσιν τῆς ἀμφισβητήσεως, ἀφ᾿ οὗ αὕτη κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀορίστου χρόνου τοῦ ῥήματος προσκαίρως μόνον ἠνώχλησε τὸν Τηλέμαχον, ἡ δὲ δευτέρα διὰ τοῦ παρατατικοῦ χρόνου καταλείπει μετέωρον τὴν ἀμφισβήτησιν καθ᾿ ὅλον τὸν ἐνιαυτὸν τοῦ ἄρχοντος Ἀρχίου, χωρὶς δὲ νὰ λέγῃ τί ἀπέγινεν αὕτη ἐπὶ τοῦ ἑπομένου ἄρχοντος Ἀντιφῶντος καὶ ἑξῆς.

Παρὰ πᾶσαν λοιπὸν ἀντίδρασιν τῶν Κηρύκων τὸ Ἀσκληπίειον ἐγκατεστάθη ἐν τῷ Πελαργικῷ μονίμως καὶ τῷ 413 ἐπὶ ἄρχοντος Κλεοκρίτου «τὸ τέμενος *ἅπαν* [ἐφυτεύθη]» καὶ ἐκοσμήθη καθ᾿ ἅπασαν τὴν ἀπὸ τοῦ (420) ἐπὶ ἄρχοντος Ἀστυφίλου ὁρισθεῖσαν ἔκτασίν του («ἱδρύθη τὸ ἱερὸν τόδε *ἅπαν*»). Ἂν ἡ συμπλήρωσις «ἐφυτεύθη» δὲν ἀστοχῇ, τότε ἡ φύτευσις ἐγένετο πιθανῶς πρὸς τὸ θέατρον καὶ ἐγέννησε δικαιώματα ἐκ χρησικτησίας, ὥστε νὰ γίνῃ ἔπειτα οἰκοδομικὴ ἐπέκτασις τοῦ ἱεροῦ ἐκεῖσε.

Αἱ σχέσεις τῶν δύο ἱερῶν ἔκτοτε ἐρρυθμίσθησαν οὕτως, ὥστε καθὼς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ εὗρε θέσιν ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ἐλευσινίου, οὕτω καὶ ἡ πομπὴ αὐτοῦ παρενεβλήθη εἰς τὰ μεγάλα μυστήρια τῶν Ἐλευσινίων θεῶν[1], γινομένη ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ἄρχοντος. Τοιαύτη δὲ συνάφεια τῶν ἑορτῶν ἐξηγεῖ καὶ τοὺς μύησιν ἀναμειγνύοντας λόγους τοῦ Φιλοστράτου[2] καὶ τὸ ἀνάγλυφον[3] τὸ εἰκονίζον τὸν Ἀσκληπιὸν καὶ τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρην δεχομένους τὰ σεβάσματα θνητῶν ἀνθρώπων, ἰατρῶν κατὰ τὸν Σβορῶνον. Χθόνιος δὲ θεὸς ἦτο καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ διὰ τοῦτο ἔχει καὶ τὸν ὀκτάγωνον βόθρον, ὅν ὁ Βερσάκης[4] θέλει παλαιότερον ἢ τὸ Ἀσκληπίειον, ἐπειδὴ εἶνε ἐκτισμένος τὰ κάτω διὰ τιτανολίθων

Εἶνε προφανὲς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων καὶ ἐκ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Τηλεμάχου περὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κτισθῇ μεγαλοπρεπὲς ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἐν Ἀθήναις. Τοιοῦτον ἔργον θὰ ὑπερέβαινε καὶ τὰς οἰκονομικὰς δυνάμεις τοῦ Τηλεμάχου, ἴσως δὲ καὶ τοὺς πόρους τοῦ ἱεροῦ, διαρκοῦντος μάλιστα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Εἰς τὸ χρονικὸν ὁ Δραγούμης συνεπλήρωσε *θριγκὸν* καὶ *τοῖχον* ὡς κτισθέντας ὑπὸ τοῦ Τηλεμάχου, ἀλλὰ μόνον τὰ παράδοξα *ξυλοπύλια* εἶνε βέβαια, δεικνύοντα, ὅτι τὸ ἱερὸν εἶχε δύο τοὐλάχιστον εὐτελεῖς δ᾿ εἰσόδους, ὅσας ἀκριβῶς μαρτυρεῖ καὶ ὑστέρα ἐπιγραφὴ[5] διακρίνουσα ὡς φθαρεῖσαν τὴν «πρότερον οὖσαν εἰς τὸ ἱερὸν εἴσοδον» ἀπὸ ἄλλης τινὸς μὴ φθαρείσης.

Καὶ ὅμως ὁ Τηλέμαχος τῷ 413 καὶ ἐφύτευσε «καὶ κατέστησε τὸ τέμενος ἅπαν τέλει τῷ ἑαυτοῦ». Πῶς κατώρθωσε τηλικοῦτον ἔργον; Πιστεύω, ὅτι ὁ Τηλέμαχος εὗρε βεβαίως τὸν χῶρον ἰσοπεδωμένον ἤδη χάριν τοῦ Πελαργικοῦ. Ἡ τεραστία «κατατομὴ» τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως, ἐφ᾿ ἧς ἐρείδεται ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ ἱεροῦ ὡς καὶ ἡ προέκτασις αὐτῆς πέραν τῆς στοᾶς ἐμφαινομένη ὡς ἀνώμαλος πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς (ὄπισθεν τῶν ἀριθ. 2,3,9), ἐκεῖ ἔνθα τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου δι᾿ ἔλλειψιν βράχου ἐκτίσθη εἰσδύσαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἀσκληπιείου, δὲν εἶνε ἔργον τοῦ Τηλεμάχου οὔτε τῶν χρόνων του καθόλου (ποῦ εἶνε τότε ἐκτισμένοι οἱ ἐξαχθέντες λίθοι;), ἀλλὰ πολὺ παλαιότερον. Προῆλθεν ἐκ τῆς λατομίας τῶν λίθων, δι᾿ ὧν ἐκτίσθη τὸ τεῖχος τοῦ Πελαργικοῦ καὶ ὅλοι οἱ αὐτόθι ἀρχαῖκοὶ τοῖχοι. Οἱ ἄνθρωποι πάντοτε ἀναζητοῦσι τὰ λατομεῖα ἐγγὺς τῶν κτιζομένων κτισμάτων· καὶ ἡμεῖς δὲ μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατεπαύσαμεν ἐσχάτως τὴν λατόμησιν τοῦ λόφου τοῦ Φιλοπάππου, ἐγὼ δὲ ὡς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς διὰ νὰ κατορθώσω νὰ καταπαύσω τὴν λατόμησιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Πνυκὸς ὑπέδειξα καὶ ηὐνόησα τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασιν

1 Ἀριστοτ. Ἀθ. πολ. 56,4. Pfuhl, De pompis Atheniensium sacris 38 ἑξ. Robert ἔ.ἄ. σ. 135, 138.

2 Βίος Ἀπολλ. 4,18 «τὰ δ᾿ Ἐπιδαύρια μετὰ πρόρρησίν τε καὶ ἱερεῖα δεῦρο μυεῖν Ἀθηναίοις πάτριον ἐπὶ θυσίᾳ δευτέρᾳ». Deubner, Att. Feste 72, 78.

3 Athen. Mitt. 1877, 442 πρβλ. 217, πίν. XIII. D'Ooge ἔ.ἀ. 256, Σβορῶνος ἔ. ἀ. 124 εἰκ. 6 ἔνθα καὶ παλαιοτέρα βιβλιογραφία. Dittenberger, Sylloge[3] 1170,14. Deubner ἔ. ἀ. 217.

4 Ἀρχ. Ἐφ. 1913, 53. Πρβλ. Judeich ἔ.ἄ. 286.

5 51 π. X. Ig, II 489β, Dittenberger Syll.[3] 756.

προσφύγων ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, νομίσας αὐτὴν πρόσκαιρον. Προφανῶς, ὅτε πρὸ τοῦ Θησέως ἐκτίσθη τὸ Πελαργικόν, ἡ πόλις μικρὰ οὖσα ἐξετείνετο ἐν αὐτῷ, καθὼς λέγει καὶ ἑρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Dörpfeld ὁ Θουκυδίδης (2, 15 «τὸ δὲ πρὸ τούτου — τοῦ Θησέως — ἡ ἀκρόπολις ἡ νῦν οὖσα πόλις ἦν, καὶ τὸ ὑπ᾽ αὐτὴν *πρὸς νότον* μάλιστα τετραμμένον»). Καὶ τὸ ἐν συνεχείᾳ δὲ προστιθέμενον ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου «ἵδρυται δὲ καὶ ἄλλα ἱερὰ ταύτῃ ἀρχαῖα» εἶνε πιθανώτατον, ὅτι ἀναφέρεται καὶ εἰς «τὰ hιερὰ τὰ ἐν τõι Πελαργικõι καί... βομούς», ἅτινα θὰ ἐγίνωσκεν ὁ Θουκυδίδης, ὡς ἐγίνωσκεν αὐτὰ ὁ Λάμπων. Πάντα ταῦτα θὰ ἦσαν ἐκτισμένα διὰ τοῦ ἐκ τῆς κατατομῆς τιτανολίθου. Σημειωτέον ὅτι οἱ λατομοῦντες ἐξωτερικῶς τὸν βράχον τὸν ἀποτελοῦντα κρηπίδωμα τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, καθίστων ἀπρόσιτον αὐτὸ τοῦτο τὸ τεῖχος καὶ τὴν Ἀκρόπολιν. Ἡ σοφία αὕτη δὲν εἶνε ἀπόκρυφος εἰς τοὺς ἀρχιτέκτονας οὐδεμιᾶς ἐποχῆς· καὶ οἱ τὸ μεσαιωνικὸν τεῖχος τῆς Λεβαδείας κτίσαντες ἐλατόμουν τοὺς λίθους παρὰ πόδας ἔξω τοῦ τείχους, διττῶς αὐξάνοντες οὕτω τὸ ὕψος αὐτοῦ. Ἀνάλογόν τι εἶδον ἐν Θήβαις[1]. Ἂν δ᾽ ἐν τῷ Πελαργικῷ εἶχε παύσει ἡ λατομία πολὺ πρὸ τῶν Μηδικῶν, αἱ μετ᾽ αὐτὰ ὅμως ἀνάγκαι τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως θὰ εἶχον ἀγάγει εἰς λιθολογίαν ἐντεῦθεν, καταργηθέντος μάλιστα τοῦ Πελαργικοῦ ὡς φρουρίου, καὶ ἴσως ἔκτοτε θὰ εἶχον ἀρχίσει νὰ «ἐχσάγωσι λίθους» ἐκ τῶν ἐρειπίων αὐτοῦ· τοῦτο δὲ ἐπετάθη πάλιν ἐγκλεισθέντων τῶν Ἀθηναίων εἰς τὰ τείχη καὶ κατοικησάντων καὶ τὸ Πελαργικὸν κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, ὥστε ἡ πρότασις τοῦ Λάμπωνος νὰ περιλάβῃ καὶ τὴν ῥήτραν «μηδὲ γῆν ἐχσάγεν μηδὲ λίθος».

Τὰ κτίσματα τοῦ Τηλεμάχου θὰ ἦσαν πρόχειρα καὶ ἐλαφρά, ἀφ᾽ οὗ καὶ ἔπειτα οὐδέποτε ἔσχε κτίσματα μετ᾽ ἰσχυρῶν θεμελίων τὸ ὑπὸ τοῦ λαοῦ κυρίως λατρευόμενον τοῦτο ἱερόν[2].

Ὥστε ἡ κατατομὴ τοῦ βράχου καὶ ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ χώρου ὑπῆρχεν ἑτοίμη τῷ 421. Ἀλλ᾽ ἀφ᾽ οὗ ἐπὶ Λουκιανοῦ (Ἁλιεὺς 41 ἑξ.) ἐσῴζοντο ἀκόμη λίθοι τοῦ Πελαργικοῦ, εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ ἐσῴζοντο τῷ 421 π. Χ.; Τὸ πρᾶγμα εἶνε πλέον ἢ πιθανόν, εἶνε βέβαιον, διότι καὶ οἱ σήμερον σῳζόμενοι κατὰ τὸ Ἀσκληπίειον καὶ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ τοῖχοι ἐκ τιτανολίθων ἀνάγονται βεβαίως εἰς τοὺς χρόνους, καθ᾽ οὓς ἠσκεῖτο οὐ μόνον λατομία ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ ἐνοίκησις, ἐπειδὴ ἄλλοι μὲν τῶν τοίχων εἶνε μακροὶ καὶ δηλοῦσι περίβολον χώρου, ὅστις δὲν εἶνε μόνος ὁ τοῦ Ἀσκληπιείου, ἄλλοι δὲ κεῖνται λοξῶς ἢ καθέτως πρὸς τὸν ἄλλον, ἐνίοτε ἐντὸς βαθέων στρωμάτων, καὶ ἄλλοι εἶνε ἀναλήμματα ἀνδήρων διαφόρου ὕψους ἀναγκαῖα, ἐφ᾽ ὅσον ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς οἰκόπεδον πόλεως.

Ἐκ τῶν ἄνω τοίχων ἄξιος προσοχῆς εἶνε πρῶτον ὁ φέρων τοὺς ἀριθμοὺς 33,34 ἐν τῷ χάρτῃ ***(εἰκ. 4)***. Εἶνε ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἢ ἐπὶ ἰσχυροῦ θεμελίου ἐκ λογάδων λίθων ἐκτισμένος διὰ πολυγωνικῶν τιτανολίθων μεγάλων συνήθως ἁδρότατα τὴν ὄψιν εἰργασμένων ἀλλὰ καλῶς ἡρμοσμένων. Ὑπὸ τὸ λιθολόγημα εὗρον μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἀλλ᾽ οὐχὶ γεωμετρικὰ οὔτε νεώτερα. Πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος παρεμβάλλεται μεταξὺ τοῦ θεμελίου καὶ τῶν μεγάλων πολυγωνικῶν λίθων σειρὰ πώρων ὡς εὐθυντηρία, ὑφ᾽ ἣν ἐνιαχοῦ ὑπεκτίσθη ὕστερον ἔνδον καὶ ἔξω ἀσβεστόκτιστον ὑποστήριγμα, ὡς ὑποθεμελίωσις ἐν Ρωμαϊκοῖς χρόνοις, ἐπειδὴ ὁ τοῖχος ὅλος ἦτο χρήσιμος, ἀλλ᾽ ἡ βάσις του εἶχέ πως γυμνωθῆ καθιζησάντων ἢ καταρρυέντων τῶν ἑκατέρωθεν χωμάτων. Καὶ ἡ ἔνδον πλευρὰ μικρόλιθός ποτε κατὰ τὸ σύνηθες οὖσα, ἀνεκτίσθη

1 Πρβλ. τὰ ἐμὰ Θηβαϊκὰ σ. 299.

2 Πρβλ. Curtius, Stadtgesch. v. Athen 248-9.

δι᾿ ἀσβέστου. Ὁ ὅλος τοῖχος δὲν ἔχει ὁριζόντιον τὴν βάσιν ἀλλὰ παράλληλον πρὸς τὴν ἠπίως ἀνηφορίζουσαν πρὸς δυσμὰς κλίσιν τῆς κλιτύος, μάλιστα δὲ φανερὸς εἶνε ὁ πρὸς τὸν ἀνήφορον παραλληλισμὸς τοῦ τοίχου ἐκεῖ, ἔνθα εἶνε ἡ εὐθυντηρία τῶν πώρων[1]. Ἐν τῷ τοίχῳ τούτῳ καὶ εἰς σημεῖον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν πρῶτον πυρῆνα τοῦ Ἀσκληπιείου εἶνε ἐνεκτισμένος ὁ «hόρος κρένες» (33), χρήσιμος μόνον πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἀναγνωστὸς ἔξωθεν τοῦ τοίχου ἤτοι ἐκ τοῦ πενταστάδίου «περιπάτου» τῆς Ἀκροπόλεως[2], περὶ οὗ καὶ κατωτέρω ὁ λόγος. Οἱ λίθοι ἄνω ὁριζόντιοι ὄντες δηλοῦσιν, ὅτι τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ τοίχου ἦτο ἐξ ὠμῶν πλίνθων.

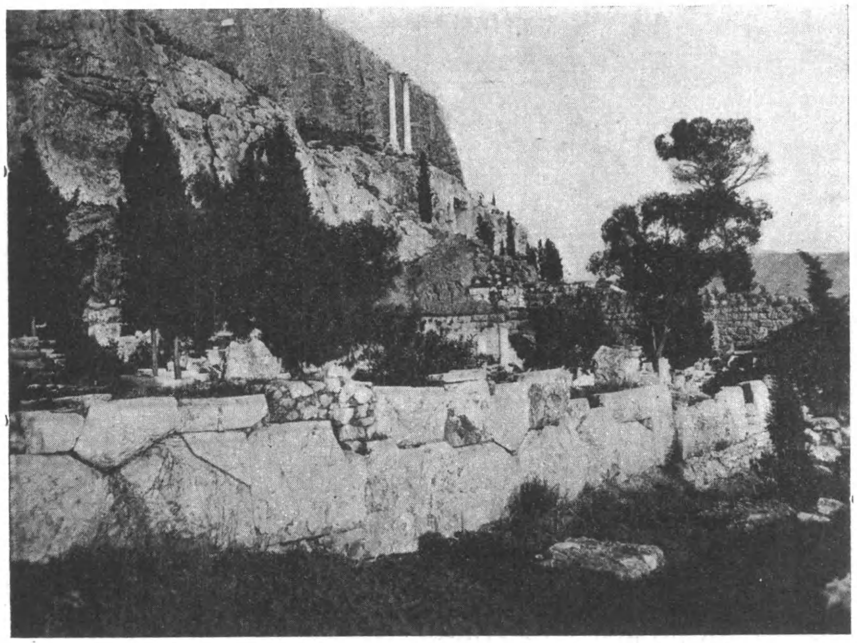

Εἰκ. 4 Δεικνύουσα ἐμπρὸς μέρος τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ, δεξιὰ τὰ ἀναλήμματα τοῦ Θεάτρου, ὄπισθεν τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸ τεῖχος αὐτῆς ἐπάνω. Ὑπὸ τοὺς δύο κίονας τοὺς ἐπὶ τὸν βράχον εἶνε τὸ Θρασύλλειον.

Πρὸς δυσμὰς τῆς μεγάλης βυζαντιακῆς δεξαμενῆς (ἀριθ. 32) ἡ ἐλλείπουσα νῦν ἐνταῦθα γραμμὴ τοῦ εἰρημένου τοίχου συνήντα καὶ ὑπερέβαλλε δύο καθέτους ἐκ πολυγωνικῶν ὁμοίως τιτανολίθων τοίχους (ἀριθ. 34[α]), ὧν τὸ σῳζόμενον ὕψος δὲν ὑπερβαίνει τὸ τῆς εὐθυντηρίας τῶν πώρων. Ἀμφότεροι οἱ τοῖχοι οὗτοι εἶνε παλαιότεροι, καὶ τούτων πάλιν ὁ δυτικός, σχηματίζων γωνίαν κτίσματός τινος καὶ ἔχων πρόσωπον πρὸς ἔξω τῆς γωνίας, εἶνε βαθύτερον θεμελιωμένος καὶ διὰ τοῦτο παλαιότερος τοῦ ἀνατολικοῦ, ὅστις ἔχει πρόσωπον πρὸς ἀνατολάς. Μεταξὺ τῶν τοίχων τούτων καὶ παρ᾿ αὐτοὺς ἀνεσκάφη παλαιότατος ἐν ἀγγείῳ τάφος[3], μικρὸν βορείως αὐτῶν προϊστορικὸς τύμβος ὑπὸ τοῦ Σκιᾶ[4] καὶ νοτίως λείψανα προϊστορικῆς οἰκήσεως ὑπὸ τοῦ Della Seta[5]. Ὁ οἰκοδομικὸς χαρακτὴρ τῶν τοίχων εἶνε ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ ἀξονικοῦ τῶν Προπυλαίων (56).

Περαιτέρω πρὸς δυσμὰς ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τοῖχος (34), ἀκολουθῶν τὴν ὀφρὺν τοῦ βραχώδους ἐδάφους κατὰ τὸν ἀρχαϊκὸν τρόπον (πρβλ. τὰ πελασγικὰ τείχη τῆς Ἀκροπόλεως καί τινα πρὸς Α τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡρώδου ἀρχαϊκὰ ἀναλήμματα), παρετείνετο, ἀλλὰ τὰ διακεκομμένα λείψανα αὐτοῦ μόνος ὁ Βερσάκης εἶδε καὶ ἐσημείωσεν ἐν τῷ πίν. 4 τῆς ΑΕ 1912.

Ἐπίσης ὀρθῶς εἶδε καὶ τὴν πρὸς ἀνατολὰς συνέχειαν τοῦ αὐτοῦ τοίχου ὁ Βερσάκης

1 Κλίσιν τοιαύτην εἴδομεν εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγρίππα καὶ τοῦ βορείου πύργου τῆς πύλης Beulé πώρινον τοῖχον πρὸς βορρᾶν τοῦ 56β (σελ. 86).

2 Bötticher, Die Acropolis σ. 52 εἰκ. 4. Judeich, Topogr. 169. Broneer, Hesperia I 1932,37 II 1933,339. 1935, 117 ἑξ.

3 Κουμανούδης ΠΑΕ. 1876-7 σ. 31.

4 Ἀρχ. Ἐφ. 1902, σ. 123 ἑξ.

5 Bolletino d'arte 1922, σ. 278.

μετὰ τὸν Judeich. Ἡ συνέχεια αὕτη, ἀφανής πως πρὸς νότον τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου, εἶνε ἐναργὴς καὶ φανερὰ (13) ὑπὲρ τὸ ἔδαφος πρὸς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἡ βάσις τοῦ τοίχου ἐνταῦθα εἶνε ἐκ μεγάλων τιτανολίθων, ἀλλ' ἐπ' αὐτῶν εἶνε ὀρθοστάται μὲ περιέργως εἰργασμένην αὐλακωδῶς τὴν πρὸς νότον ὄψιν[1]. Οἱ ὀρθοστάται εἶνε ἰσοϋψεῖς, ἡ δὲ νῦν εὐθεῖα κορυφὴ αὐτῶν δὲν ὑπερβαίνει τὸ ὕψος τοῦ στυλοβάτου (8) τῆς μεγάλης ἤτοι τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου[2]· τοῦτο δὲ σημαίνει τι· ὅτι δηλ. ἡ διαρρύθμισις αὕτη τοῦ τοίχου, ἔχουσά ποτε πιθανῶς κορωνίδα τινὰ ἢ μᾶλλον συνέχειαν πλινθίνην, ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν διαρρύθμισιν τοῦ τεμένους τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν τῷ μέρει τούτῳ.

Ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη νὰ πολυπραγμονήσωμεν περὶ τῶν λειψάνων τῆς γωνίας ταύτης τοῦ Ἀσκληπιείου.

Οἱ τοῖχοι 9, 12, 14 εἶνε παράλληλοι ἀλλ' ὄχι σύγχρονοι πάντες. Ὁ (12) εἶνε παλαιὸς πελαργικὸς ἐκ τιτανολίθων μὲ πρόσωπον πρὸς δυσμὰς καὶ ἐξέχων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ τὸν στυλοβάτην (8) τῆς στοᾶς· τέμνεται δὲ εἰς τὸ νότιον ἄκρον ὑπὸ τοῦ ἀναλήμματος (16) τοῦ θεάτρου, ὥστε εἶνε παλαιότερος τοὐλάχιστον τοῦ Λυκούργου. Ὁ (14) εἶνε ὅμοιος τῷ (12) καὶ ἔχει ἐπίσης πρόσωπον πρὸς δυσμάς. Ὁ (13), ὡς ὑπάρχει διερρυθμισμένος ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀσκληπιείου πιθανῶς ἐν τοῖς παλαιοῖς μέρεσιν αὐτοῦ (διότι ἔχει καὶ νεώτερα ὑποστηρίγματα), εἶνε νεώτερος τοῦ (14), σχηματίζει δὲ γωνίαν εἰς τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἄκρον, ἔχων περαιτέρω ἀσβεστόκτιστον ἐπέκτασιν νεωτέραν. Ὁ (13) εἶνε ἀμφιπρόσωπος, ἀλλὰ μόνον πρὸς νότον ἔχει τὴν καλλίεργον αὐλακωτὴν ἐργασίαν τοῦ προσώπου. Βάσιν ἔχει πρὸς νότον μὲν (δηλ. πρὸς ἔξω) μεγάλους πολυγωνικοὺς τιτανολίθους καλῶς ἡρμοσμένους, πρὸς βορρᾶν δὲ (δηλ. πρὸς ἔσω) μικρούς, ἤτοι εἶνε θεμελιωμένος καθὼς ὅλος ὁ πελαργικός. Ἡ γωνία (15), καλύπτουσα φρέαρ, εἶνε νεωτέρα γενικῶς, ἐσχηματισμένη διὰ μαρμάρων κειμένων ἐνταῦθα ἐν δευτέρᾳ χρήσει. Ὑπεράνω τοῦ (9) ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς παραθέεται ὑπὸ ὀχετοῦ κτιστοῦ διὰ πώρων κακῶν, ὁ δ' ὀχετὸς οὗτος, ἀπάγων τὰ ὕδατα τῆς στέγης τῆς στοᾶς καὶ τοῦ βράχου, κάμπτεται καμπύλως κατὰ τὸ ἀνάλημμα τοῦ θεάτρου, τέμνει τὸν (12)[3] καὶ χωρῶν μεταξὺ τοῦ (12) καὶ (14) εἰσχωρεῖ ὑπὸ τὴν ἀσβεστόκτιστον ἐπέκτασιν τοῦ (13), ἐσχηματισμένος ἐνταῦθα διὰ γωνιωδῶν πηλίνων σωλήνων τεθειμένων ἐν τοῖς χώμασιν, καὶ χύνει τὰ ὕδατα πρὸ τοῦ ἀνοικτοῦ βορρᾶσε φρέατος (15) καὶ μεταξὺ τῶν τοίχων (13) καὶ (17), ὅθεν ἀναχωρεῖ καὶ ὁ ὀχετὸς (17-19) πρὸς νότον τέμνων ἀμφότερα τὰ σκέλη (17, 18).

Κατὰ ταῦτα ὁ ὀχετὸς εἶνε σύγχρονος τῆς στοᾶς, νεώτερος δὲ τοῦ θεάτρου πολλῷ δὲ μᾶλλον τῶν τοίχων (12) καὶ (14). Ἐπειδὴ ἡ στοὰ ἐκτισμένη καὶ δι' ἀρουραίων λίθων (κάτω) καὶ δι' Ὑμηττίου μαρμάρου (ὑψηλά), ἔχει τὸν χαρακτῆρα τῶν οἰκοδομημάτων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, εἶνε φανερόν, ὅτι σύνολα τὰ ἔργα ταῦτα, δηλ. τό τε θέατρον καὶ ἡ στοὰ εἶνε νεώτερα τῶν τοίχων 12, 13, 14, 34, οἵτινες εἶνε διὰ τιτανολίθων ἐκτισμένοι καὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν παλαιὰν ἱστορίαν τοῦ χώρου. Μόνον τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ τοίχου (13), τῶν καλλιέργων δηλ. ὀρθοστατῶν τὸ μέρος, δὲν εἶνε τόσον παλαιόν, ἀλλ' ἡ πολυγωνικὴ βάσις του εἶνε συνέχεια τοῦ παλαιοῦ τοίχου (34).

1 Πρβλ. Κουμανούδην ἔ. ἀ. 28.

2 Τὸ μεταξὺ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐλαφρῶς βαθύτερον καμπύλον ἴχνος ἢ διαλυθὲν θεμέλιον ἦτό ποτε ἁψὶς ἐκκλησίας χριστιανικῆς (Πρακτ. ΑΕ 1877-8 σελ. 8 ἑξ. πίν. Μητσάκη) μὴ διαγνωσθὲν ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ Βερσάκη ΑΕ 1912, 57.

3 Ὅρα καὶ τὸν πίνακα 4 τοῦ Βερσάκη ΑΕ 1912.

Ὁ τοῖχος λοιπὸν οὗτος (13,34) ἀπὸ τοῦ θεάτρου μέχρι τοῦ ἔπειτα ᾠδείου τοῦ Ἡρῴδου ἐκτεινόμενος, ἰσχυρὸς καὶ ἀρχαϊκὸς ὤν, μόνον ὡς περίβολος τοῦ Πελαργικοῦ εἶνε νοητός. Ἡ θέσις ἦτο πρόσφορος πρὸς ὀχυρωματικὸν τεῖχος, ἐπειδὴ εἶνε ὀφρὺς λόφου καὶ σχηματίζει ἀπότομον κατήφορον, ὃν ἐρρύθμισεν ἔπειτα ἡ στοὰ τοῦ Εὐμένους. Ὁ «περίπατος» (44) τῆς Ἀκροπόλεως, παρακολουθῶν τὴν ὀφρῦν τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἤρχετο ἐξ ἀνατολῶν κατ' ἀρχὰς τόσον ταπεινός, ὅσον ταπεινὰ θεμελιοῦται πρὸς Α ὁ τοῖχος τοῦ Πελαργικοῦ (δυτικῶς τῆς κλιτύος, ἥτις ἐγένετο ἔπειτα κοῖλον τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου), παρέθεε τὸν περίβολον ἐκεῖνον τοῦ Πελαργικοῦ ἔξωθεν ἀνερχόμενος καὶ εὐρυνόμενος πρὸς δυσμὰς (ὡς ἐπέτρεψεν ἡ ἔπειτα κτισθεῖσα στοὰ τοῦ Εὐμένους) μέχρι που τῆς τρίτης ἢ μέχρι *τοῦ ὕψους* τῆς δευτέρας ἀπὸ νότου ἀνατολικῆς ἀντηρίδος τοῦ ἔπειτα ᾠδείου τοῦ Ἡρῴδου, προυχώρει δυτικώτερον ἐπὶ τοῦ χώρου, ὅστις ἀνασκαφεὶς ὕστερον ἀπετέλεσε τὸ κοῖλον τοῦ ᾠδείου τούτου καὶ ἐξικνεῖτο πέραν πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ (44[α]) *ὑπὸ* τὸν ἐκεῖ βραχώδη τόπον (48), ἔνθα συνηντᾶτο πρὸς τὸν ἐκεῖσε ἐρχόμενον ἀπὸ Β ἐπὶ τῆς πλατείας τῶν ἁμαξῶν ἀρχαϊκὸν τοῖχον (59) (ἄνω σελ. 87) καὶ ἔνθα εἶνε καὶ τὸ ἀπὸ Β ἐρχόμενον μεσαιωνικὸν τεῖχος, οὗ τῆς αὐτόθι ἐπὶ τοῦ βράχου πύλης (60) ἐμνημονεύσαμεν ἤδη (σ. 88$_2$). Ὁ εἰρημένος βραχώδης τόπος, τετμημένος πρὸς νότον ὤν, εἶνε καθαρὸν τεκμήριον τῆς ἐπ' αὐτοῦ μὲν συνεχείας ποτὲ τοῦ τοίχου (34), ὑπ' αὐτὸν δὲ διαδρομῆς τοῦ περιπάτου (44). Διὰ ταύτης τῆς ὁδοῦ, πιθανῶς ἁμαξιτοῦ, ἀπεκόμιζον λίθους καὶ γῆν ἢ πηλὸν ἐκ τοῦ Πελαργικοῦ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Λάμπωνος (σ. 90). Ὁ χῶρος ὁ περιβαλλόμενος ὑπὸ τοῦ τείχους τούτου εἶνε τὸ μέρος τῆς ἀρχαιοτάτης μικρᾶς πόλεως, τὸ «πρὸς νότον τῆς Ἀκροπόλεως μάλιστα τετραμμένον».

Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ τεῖχος κόπτει παλαιοτέρας κατοικίας, ὡς εἴδομεν (σ. 96), εἶνε νεώτερον μὲν αὐτῶν ὡς καὶ τοῦ τῆς Ἀκροπόλεως Πελαργικοῦ, ἀλλὰ προπεισιστράτειον. Ἐπὶ Πεισιστράτου τὸ κέντρον τῆς κάτω πόλεως ἦτο πρὸς δυσμὰς τῆς Ἀκροπόλεως ἔξω τοῦ Πελαργικοῦ καὶ ἐκεῖ ἐστρέφετο ἡ προσοχὴ τῶν χρόνων τοῦ Πεισιστράτου[1]. Ὁ «ὅρος κρένες» ἐνετειχίσθη ὕστερον, ἀπέβλεπε δὲ νὰ προστατεύσῃ τὸν ὄπισθεν χῶρον, ἔνθα ἡ κρήνη, ἀπὸ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἀνθρώπων τοῦ Λάμπωνος, ὥστε εἶνε παλαιότερος τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ· διότι, ἀφ' οὗ ὁ Ἀσκληπιὸς κατέλαβεν ἀκριβῶς τὸ ὄπισθεν τοῦ ὅρου μέρος καὶ τὴν κρήνην, ὁ ὅρος θὰ ἦτο πλέον περιττός· δὲν θὰ ἐτίθετο ἐκεῖ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ νέου θεοῦ, ἢ ἂν ἐτίθετο, θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ λέγῃ «ὅρος Ἀσκλεπιοῦ».

Ὡς ἔχουσι νῦν τὰ πράγματα, δὲν εἶνε γνωστόν, ἂν ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ περιπάτου εἶχε πάλαι ἀνάλημμά τι, ὑποβαστάζον κατὰ τοῦ πρανοῦς τὰ παλαιὰ χώματα, ἅτινα ὑψοῦντο μέχρι τῆς εὐθυντηρίας τοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ (34), καθιστῶντα, ὡς εἴπομεν, ἠρέμα ἀνάντη πρὸς δυσμὰς τὸν περίπατον — διὸ ἔπειτα ἐγένοντο αὐτόσε ὑψηλότεραι αἱ ὑποκείμεναι ἁψῖδες τῆς στοᾶς καὶ ὁ ὄπισθεν αὐτῶν τοῖχος — καὶ καλύπτοντα ἠρειπωμένας πάλαι προϊστορικὰς κατοικίας καὶ τάφους.

Ὅτε ὁ Περικλῆς ἐσχεδίασε τὸ φερώνυμον ᾠδεῖον καὶ τὸν ὄγκον τῶν ἀναλημμάτων τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου[2] καὶ ὅτε ὁ Λυκοῦργος ἀνέλαβε τὴν ἀνοικοδόμησιν τούτου, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ληφθῇ πρόνοια περὶ τοῦ πατροπαραδότου καὶ χρησιμωτάτου περιπάτου·

1 Πρβλ. Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν **1932, 114** ἑξ.

2 Πρβλ. Dörpfeld, Ἀρχ. Δελτ. **5** (1919) Παράρτ. σ. 14. Welter, Athen. Mitt. **1922, 76**.

διὰ τοῦτο δὲ τὸ θέατρον ἀπὸ τοῦ δευτέρου διαζώματος αὐτοῦ ἐκπέμπει κατὰ ζεύγη ἀναλημματικοὺς τοίχους, ἵνα περιλάβῃ αὐτὸν καὶ πρὸς Α ὑπὲρ τὸ ᾠδεῖον τοῦ Περικλέους καὶ πρὸς δυσμὰς (17, 18-19) ὑπὸ τὸ Πελαργικὸν ἢ τὸ ἔπειτα Ἀσκληπίειον.

Ἀλλ' ἤδη πρότερον, ὡς φαίνεται, ἕνεκα τῆς κτίσεως τοῦ Κιμωνείου τείχους καὶ τῆς οἰκοδομίας τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν ἄλλων διαρρυθμιστικῶν τῆς Ἀκροπόλεως ἐργασιῶν, ὄχι δ' ὀλίγον ἴσως καὶ ἕνεκα τῆς ἔπειτα κτίσεως τοῦ θεάτρου, εἶχον σωρευθῆ ἐπὶ τοῦ Πελαργικοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ μέρος μεγάλοι ὄγκοι χωμάτων, καθὼς συνέβη καὶ μετὰ τὸ 1834 ἕνεκα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀκροπόλεως[1].

Ἕνεκα τῶν χωμάτων ἐκείνων ἀμφότερα τὰ δυτικὰ ἐκ τοῦ θεάτρου σκέλη 17,18 εἶνε ἐξ ἀρουραίων λίθων, οἵτινες δὲν ἦσαν προωρισμένοι νὰ εἶνε ὁρατοὶ πλὴν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νοτίου σκέλους (18), ἥτις καλύπτεται δι' ἀκτιτῶν λίθων τοῦ Πειραιῶς ὡς καὶ ἡ φανερὰ ὄψις τοῦ πρὸς Ν αὐτοῦ συμπλεκομένου καμπύλου δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου (πρὸς Ν τοῦ 51ᵅ), ἐν ᾧ τὸ ἐντὸς τοῦ Ἀσκληπιείου μέρος εἶνε ἐξ ἀρουραίων καὶ ἦτό ποτε ὡσαύτως τεθαμμένον. Τὰ σκέλη ταῦτα εἶνε τοὐλάχιστον τοῦ 4ου αἰ., Λυκούργεια, ὥστε τότε δὲν ἦτο ἀκόμη ἐρρυθμισμένον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ Ἀσκληπιείου οὐδ' ἰσοπεδωμένον ἤτοι ἀπηλλαγμένον ἀπὸ τῶν ἐπιχωματώσεων οὐδ' εἶχε ναοὺς καὶ στοάν, ἴσως δ' οὐδὲ τὴν κρηναίαν θόλον, (εἶνε ἀμφίβολον, ἂν συνήφθησαν ἔπειτα πρὸς ταύτην παλαιοὶ μῦθοι, ἀνήκοντες πιθανῶς εἰς τὴν πολυγωνικὴν δεξαμενὴν καὶ κρήνην), τὸ δ' Ἀσκληπίειον περιωρίζετο εἰς τὸν δυτικώτερον πυρῆνά του καὶ εἶχε κρήνην τὴν τῆς ἐκτισμένης πολυγωνικῶς καὶ ἐνιαχοῦ καμπυλογράμμως κατὰ τοὺς ἁρμοὺς παλαιᾶς Πεισιστρατείου δεξαμενῆς (27), εἰς ἣν ἀναφέρεται καὶ ὁ «ὅρος κρένες». Συμφωνεῖ δὲ καὶ ἡ σμικρότης τῶν — ἀνακτισθέντων ἴσως ἔπειτα — αὐτόθι ναΐσκων πρὸς τὰς μετρίας δυνάμεις τοῦ εὐσεβοῦς Τηλεμάχου, ἀνδρὸς ἁπλοϊκοῦ καὶ ἀπαιδεύτου, ἂν κρίνωμεν καὶ ἐκ τῆς συντάξεως τοῦ χρονικοῦ περὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ ὕψος τῶν χωμάτων ἐκείνων θὰ ἦτο τοὐλάχιστον 4 μ.· τόσον εἶνε τώρα τὸ ὕψος τῶν ἀναλημμάτων ὑπὲρ τὴν νῦν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ Ἀσκληπιείου. Τοιαύτην πρόσχωσιν προϋποθέτει καὶ τὸ ὕψος τῶν χειλέων τοῦ ὀκταγώνου βόθρου, τοιαῦτα δὲ χθόνια κατασκευάσματα ὀρύσσονται εἰς βάθος, ἀλλὰ δὲν κτίζονται ἐπὶ ἐπιπέδου εἰς ὕψος. Ἂν δὲ τὰ χώματα προήρχοντο, ὡς εἶπον, ἐκ τῆς κτίσεως τοῦ Κιμωνείου τείχους καὶ τοῦ Παρθενῶνος, τότε, ἐφ' ὅσον ταῦτα ὑπῆρχον, ἐπὶ τοῦ ὕψους αὐτῶν ἀνωμάλως ἔβαινεν ὁ περίπατος μέχρι τῆς κτίσεως τοῦ θεάτρου. Τὴν διαδρομὴν ταύτην καὶ τὸ πλάτος τοῦ περιπάτου ἐνταῦθα ἐρρύθμισαν τὰ δύο σκέλη τοῦ θεάτρου εἰσχωρήσαντα ἐντὸς τῶν χωμάτων μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ συγκρατήσαντα αὐτά. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν σκελῶν ἦσαν χώματα, ὁμαλὴν ὁδὸν σχηματίζοντα, οὐχὶ δὲ κλῖμαξ (15ᵅ), ὡς ἐπίστευσαν καὶ ὁ Κουμανούδης (ἔ.ἀ. σ. 16), καὶ ὁ Köhler (ἔ.ἀ. σ. 180) καὶ ὁ Judeich (ἔ.ἀ. σ. 285) καὶ ἄλλοι. Ὥστε ὁ περίπατος τότε, ἐρχόμενος ἐξ ἀνατολῶν, διήρχετο τὸ β' διάζωμα τοῦ θεάτρου ὁμαλῶς καὶ ὁμαλῶς ἐπίσης, ὁμαλώτερον ἢ πρότερον, μετέβαινεν ἔξω αὐτοῦ πρὸς δυσμάς, ἔνθα διεπλατύνετο ἀξιολόγως.

Διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης ἐβάδιζον οἱ πομπεύοντες καὶ τὰ θύματα τῆς πομπῆς τῶν Ἀσκλη-

1 Πρβλ. Κουμανούδην, Πρακτ. τῆς ΑΕ 1876 - 7. Köhler, Athen. Mitt. 1877, 171 ἑξ.

πιείων τῇ 17 Βοηδρομιῶνος. Ἀναμφιβόλως δὲ τοιαύτην τινὰ ὁδὸν ἐννοεῖ καὶ ὁ Μαρῖνος ἐν *βίῳ Πρόκλου* 29[1].

Τοιαύτη πρόνοια δαπανηρά, στενῶς συνδεομένη πρὸς τὴν κτίσιν τοῦ θεάτρου, δὲν εἶνε ἔργον τῶν διευθυνόντων τὸ Ἀσκληπίειον ἱερατικῶν ἀρχόντων, οὓς καταλέγει ὁ Köhler ἔ.ἀ. 255, οὐδὲ τοῦ ἄρχοντος τοῦ ἐπιμελομένου τῆς πομπῆς τῶν Ἀσκληπιείων (Ἀριστ. Ἀθ. πολ. 36, 4). Εἶνε ἀξιόλογον ἔργον τῆς πολιτείας αὐτῆς, εὐημερούσης καὶ μεριμνώσης περὶ ὁδικῆς ἀρτηρίας σπουδαιοτάτης καὶ διὰ τὴν τέλεσιν τῶν δημοτελῶν ἑορτῶν, ὄχι δὲ μόνον τῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Διονύσου, καὶ διὰ τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτῆς τμημάτων τῆς πόλεως. Διὰ τοῦτο φαντάζομαι, ὅτι τὸ νότιον σκέλος (18, 19) τοῦ δυτικοῦ ζεύγους τῶν ἀναλημμάτων, ἀναγκαῖον νὰ συγκρατήσῃ πρὸς νότον τὸν κατάρρουν τῶν χωμάτων τῆς ὁδοῦ, θὰ παρετείνετο μακρότερον πρὸς δυσμάς, ἀλλ᾽ ἀπεκόπη ὑπὸ τῆς βασιλικῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ Εὐμένους κτίσαντος τὴν ἑαυτοῦ στοὰν ὕστερον[2].

Ἡ στοὰ αὕτη πρὸς βορρᾶν ἤτοι πρὸς τὸν λόφον τῆς Ἀκροπόλεως ἔχει τριπλοῦν τοῖχον, ἵνα ἀντέχῃ εἰς τὴν πίεσιν τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων καὶ προφυλάσσηται συγχρόνως ἀπὸ τῆς ὑγρασίας, ποικίλη ἤτοι γραπτή ποτε πιθανῶς οὖσα. Ὁ πρόσθιος τοῖχος, ἀποτελῶν τὴν ὄψιν αὐτῆς, σῴζεται ἐν μικρῷ μέρει ἐκτισμένος δι᾽ Ὑμηττίου μαρμάρου. Ὄπισθεν αὐτοῦ εἶνε ἁψιδωτὸς ἐξ ἀρουραίων λίθων τοῖχος (ἴσως πρὸς οἰκονομίαν ὕλης, ἢ ἴσως ἵνα δημιουργήσῃ κενὰ ἀεριζόμενα ὡς συμβαίνει εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ τεμένους τοῦ Ἀπόλλωνος δύο στοὰς ἐν Δελφοῖς), ὅστις συνδέεται κατὰ διαστήματα διὰ προεχόντων λίθων πρὸς τὸν ὀπίσθιον συνεχῆ ἐξ ὁμοίων ὑλικῶν τοῖχον καὶ ἀντιστρόφως. Οὗτος ὁ τρίτος τοῖχος εἶνε τὸ ἀληθὲς ἀνάλημμα τῶν χωμάτων τοῦ περιπάτου, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐθάπτετο καὶ τὸ δι᾽ ἀρουραίων ἐπίσης λίθων ἐκτισμένον φρέαρ (43), τὸ ἐκβάλλον εἰς κρήνην ($43^{α}$) ἐν τῇ στοᾷ ἀπέναντι τοῦ ἑβδόμου ἀπὸ δυσμῶν ἐσωτερικοῦ κίονος αὐτῆς καὶ τὰ 4 ἐξ ὁμοίου ὑλικοῦ βάθρα ($44^{β}$), ἅτινα δὲν ἦσαν πρόπυλον, ἄγαν ἀραιὰ ὄντα, ἀλλὰ θεμέλιον βάσεων μεμονωμένων μνημείων σταθέντων ἴσως μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ ᾠδείου τοῦ Ἡρῴδου, ὅτε ὁ περίπατος ἠδύνατο νὰ ἀναπληρωθῇ καὶ δι᾽ ἐσωτερικῆς ὁδοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου.

Ὁ Köhler (ἔ.ἀ. σ. 178) καὶ ὁ Βερσάκης (ΑΕ. 1912, 43 ἑξ.) ἐπλανήθησαν ὑπολαβόντες τὸν ὀπίσθιον, τὸν τρίτον τοῖχον τῆς στοᾶς παλαιότερον τοῦ ἐκ τοῦ θεάτρου ἐρχομένου νοτίου σκέλους. Ἀληθῶς εἰς τὸ σημεῖον τῆς συναφείας τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ὑπολειφθέντος μέρους τοῦ σκέλους γωνίαι τινὲς τῶν λίθων τούτου ἐπικάθηνται ἐπὶ τῶν λίθων τῆς στοᾶς, ἀλλὰ τοῦτο συνέβη ἐπειδὴ τὸ μὲν σκέλος θεμελιοῦται ὑψηλὰ ἐπὶ βραχώδους ἐδάφους, ἡ δὲ στοὰ ἔχει ταπεινήν, τεχνητῶς βεβαίως, βάσιν, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοὐλάχιστον, ὁμοίαν δ᾽ εὐλόγως καὶ ὁ ὀπίσθιος τοῖχος αὐτῆς. Φυσικὰ δέ, ἀφ᾽ οὗ ἐκρίθη καλόν, καίπερ λοξὸν πρὸς τὸν ὀπίσθιον τοῖχον τῆς στοᾶς νὰ διατηρηθῇ τοῦτο τὸ μέρος τοῦ νοτίου σκέλους (18), ἵνα

1 Deubner, Att. Feste 142.—Ὁ Πρόκλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας τῷ 429 καὶ ἀποθανὼν ἐνταῦθα τῷ 485 μ. Χ. εἶχε κατοικίαν «γείτονα μὲν οὖσαν τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τοῦ πρὸς τῷ θεάτρου Διονυσίου . . . ἀνήει εἰς τὸ Ἀσκληπίειον». Ὥστε τὸ Ἀσκληπίειον, μὴ ὑποκῦψαν ἀκόμη τότε εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἔσωζε τὴν γενικὴν μορφήν του, ἣν εἶχε λάβει μετὰ τὴν κτίσιν καὶ τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους ἀποκλειούσης ἄλλην ὁδόν, ὡς θὰ ῥηθῇ καὶ κατωτέρω.

2 Ὁ Viale, Annuario τόμ. IV - V 1921-2 σελ. 13 ἑξ. ἐκθέτει ἀποδείξεις, ὅτι ἡ στοὰ εἶνε ἔργον τοῦ Ἡρῴδου τοῦ Ἀττικοῦ σύγχρονον πρὸς τὸ φερώνυμον Ὠδεῖον. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἀλλότριον τοῦ σκοποῦ μου ὄν, ἀφ᾽ οὗ μάλιστα ἡ θεωρία τοῦ Viale προσαρμόζεται κάλλιον πρὸς τὴν γνώμην μου περὶ τῆς συγκριτικῆς χρονολογίας τῆς στοᾶς καὶ τοῦ σκέλους 18, ἧς χάριν ὅρα τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Viale.

ἀνέχῃ τὰ χώματα τοῦ περιπάτου, ὅσα δὲν ἐπροστάτευεν ἡ στοὰ πρὸς τὸ θέατρον, γωνίαι τῶν ἄκρων λίθων τῆς στοᾶς κατὰ τὴν ἕνωσιν, φθάσαντες εἰς τὸ ὕψος τῶν θεμελίων τοῦ σκέλους ὑπεβλήθησαν ὑπὸ τοὺς λίθους αὐτοῦ, ἀλλὰ μόνον *γωνίαι* τινές· ὁ δ' ἀνώτατος σῳζόμενος αὐτόθι λίθος τοῦ σκέλους δεικνύει ἀντιστροφὴν τῆς καταστάσεως, διότι φέρει κατὰ τὴν δυτικὴν γωνίαν τῆς ἄνω πλευρᾶς λάξευσιν, ἵνα ἐπικαθήσῃ ποτέ ὁ ἐλλείπων νῦν λίθος τοῦ τοίχου τῆς στοᾶς. Ἔπειτα τὸ νότιον σκέλος ἔχει ὄψιν ἐξ ἀκτιτῶν καὶ εἰς τὸ ἐλεύθερον νῦν μέρος καὶ εἰς τὸ ὄπισθεν τῆς στοᾶς κρυπτόμενον, ἐργασίαν δὲ τὴν αὐτὴν πανταχοῦ καὶ μετ' ἀγκώνων εἰς τὴν ὄψιν, ὥστε αὕτη ἦτο προωρισμένη νὰ ᾖ ὁρατὴ καὶ προϋποθέτει μὴ ὑπάρχουσαν τὴν στοάν.

Κατὰ τἀνωτέρω δὲν γνωρίζομεν πῶς ἀκριβῶς εἶχεν ἡ ὅλη νοτία πλευρὰ τοῦ περιπάτου πρὶν κτισθῇ ἡ στοά, ἀλλὰ μόνον πῶς ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν κτίσιν ταύτης. Περὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ περιπάτου εἴδομεν, ὅτι ὅριον εἶχεν αὕτη τὸν περίβολον τοῦ πελαργικοῦ, καὶ ὅτι ἐπῆλθε μεταβολὴ μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ βορείου τῶν ἐξ αὐτοῦ ἐρχομένων δύο ἀναλημματικῶν σκελῶν. Ἀμφότερα τὰ σκέλη πρὸς δυσμὰς συγκλίνουσι. Τὸ βόρειον σκέλος (17) πρὸς τὸ θέατρον μὲν τοῦ Διονύσου εἶνε διπλοῦν δι' ἐνδέσμων καὶ θράνων ἐκτισμένον, δυτικώτερον δὲ διετηρήθη τὸ ἐσωτερικὸν μόνον πάχος αὐτοῦ, σχηματισθέντος οὕτω ὀδόντος ὁρατοῦ ἀπὸ νότου, μειοῦται δὲ νῦν ἐνταῦθα καὶ τὸ ὕψος αὐτοῦ καὶ ἴσως τοῦτο συνέβαινε καὶ πάλαι. Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι ἡ πρόσχωσις κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν, τὴν σχηματιζομένην ὑπὸ τοῦ βορείου σκέλους καὶ τοῦ θεάτρου, ἦτο ἰσχυροτέρα ἢ δυτικώτερον, ἔνθα ἀπολεπτύνεται τὸ σκέλος. Ἂν δὲ προσεκβάλωμεν αὐτὸ δυτικώτερον, ἔνθα δὲν σῴζεται, δεχόμενοι συγχρόνως ἢ καμπήν τινα μικρὰν ἢ ὀδόντα, ὡς περίπου ὁ ῥηθεὶς ἤδη, ἢ καὶ κατ' εὐθεῖαν ὡς ἐδέχθη ὁ Judeich ἐν τῷ χάρτῃ II, θὰ συναντήσωμεν τὸν ἐκ τιτανολίθων περίβολον τοῦ Πελαργικοῦ ἐκεῖ, ἔνθα ἄρχεται πάλιν φανερὸς ὑψηλὰ πρὸς νότον τοῦ ἀνατολικοῦ θαλάμου τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου (νοτίως τοῦ 21[a]). Διὰ τῆς συναντήσεως ταύτης ἐκλείσθη πάλιν τὸ Πελαργικὸν — modus dicendi εἶνε τὸ *ἐκλείσθη* — εὐρυνθὲν πρὸς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν (15) κατὰ τὴν στενὴν ταινίαν, ἥτις περιλαμβάνεται μεταξὺ τοῦ βορείου ἀναλημματικοῦ σκέλους (17) καὶ τοῦ, ἂς εἴπωμεν, καταργηθέντος οὕτω ἀντιστοίχου μέρους τοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ (13). Τὸ μέρος τοῦτο ὡς καὶ ἡ ὄψις τοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ βορείου σκέλους ἐν τῇ γωνίᾳ ἦσαν τεθαμμένα ἐν τῇ αὐτόθι προσχώσει, ὡς ἐρρήθη ἤδη, καὶ διὰ τοῦτο τὰ κτίσματα εἶνε δι' ἀρουραίων λίθων ἐκτισμένα, ὡς μὴ ὁρατά ποτε.

Ὅτε ὅμως τὸ Ἀσκληπίειον ἐξετάθη πρὸς τὸ θέατρον, ἀπεκομίσθησαν τὰ ἐκεῖ χώματα, (πλὴν τῶν μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν 17,18) γυμνωθέντος ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ τοῦ τε ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ βορείου σκέλους (17), ἰσοπεδώθη δὲ ὁ χῶρος, καθαιρεθέντος, μέχρι σχεδὸν τῶν θεμελίων, τοῦ αὐτόθι ἀχρήστου μέρους τοῦ παλαιοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ. Τότε ἐκτίσθη ἡ ἀνατολικὴ στοὰ καὶ ὁ παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν της ὀχετὸς (σ. 97). Οὗτος πιθανῶς ἠκολούθησε τὴν οἰκοδομὴν τῆς στοᾶς, ἧς τὰ ἄλλα ὕδατα ἐχύνοντο ἀμέσως πρὸ αὐτῆς ἐν τῇ αὐλῇ, ῥέοντα περαιτέρω εἰς φανερὸν νῦν ὀχετὸν (17-19). Τότε θὰ ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ θεμελίου τοῦ Πελαργικοῦ περιβόλου, ἐκτεινομένου μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς ἀνατολικῆς κατατομῆς τοῦ Ἀσκληπιείου, ὁ ὁρατὸς ἀπὸ νότου τοῖχος τῶν ὀρθοστατῶν (13), ἵνα εὐτρεπίσῃ τὴν

ὑποκειμένην νοτίως γωνίαν, ἐν ᾗ εἶνε τὸ φρέαρ ἢ ὁ βόθρος (15) ἐστεγασμένος μὲν ἀλλὰ προσιτὸς ἀπὸ βορρᾶ, ὅθεν κατέρχεται ὁ ὀχετὸς (ἄνω σελ. 97). Τὰ ὕδατα ταῦτα τὰ ἑτερομειγῆ, χυνόμενα εἰς μὴ στεγανὸν βόθρον, δὲν πιστεύω ὅτι ἦσαν προωρισμένα πρὸς πόσιν, ἔστω καὶ ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ἀκόμη δὲν εἶχεν ὀρυχθῆ ἡ ὑδροφόρος θόλος (1) ὑπὸ τὴν μεγάλην στοὰν διὰ τομῆς τοῦ ὀπισθίου τοίχου ταύτης[1] καταστήσασα περιττὸν πᾶν φρέαρ. Τὸ ἱερὸν εἶχε πάντοτε τὴν «κρήνην» καὶ τὴν πολυγωνικὴν δεξαμενήν. Τὸ βάθος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος «φρέατος» δέν μοι εἶνε βεβαίως γνωστὸν ἄλλως τε καὶ ἕνεκα τῶν συγχώσεων. Δὲν εἶνε ὅμως μικρότερον τῶν δύο μέτρων. Ἀλλ᾽ εἶνε ἐγγὺς τῆς ὀφρύος τοῦ πρανοῦς τόπου καὶ εἶνε δύσκολον νὰ δεχθῶ ὅτι εἶχεν ὕδωρ. Πιστεύω λοιπόν, ὅτι ἦτο βόθρος ἀποπάτου, ὅστις ἦτο ἀναγκαῖος χάριν τοὐλάχιστον τῶν ἐγκοιμωμένων ἐν τῷ ἱερῷ ἀρρώστων. Ἡ ἀπόκεντρος καὶ ὑπὸ τὸν τοῖχον τῶν ὀρθοστατῶν κρυπτὴ δίκην μυχοῦ θέσις ἐν τῇ γωνίᾳ εἶνε πρόσφορος πρὸς τοῦτο· καὶ ἡ αὐτόσε δὲ ἀποχέτευσις τῶν ὑδάτων τῆς στοᾶς καὶ τοῦ βράχου, ἔνθα ἀνεστρέφοντο πολλοὶ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου, ὥστε νὰ μὴ εἶνε καθαρὰ τὰ ὕδατα, δηλοῖ, ὅτι τὰ ὕδατα ἤγοντο ἐνταῦθα πρὸς ἄλλον σκοπὸν καὶ οὐχὶ πρὸς πόσιν, κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲ καὶ τὸ ὄρυγμα ἦτο οὐχὶ φρέαρ ἀλλὰ βόθρος ἀποπάτου, ἑνὸς ἢ πλειόνων ἐν τῷ ἐπιμήκει χώρῳ μεταξὺ τῶν τοίχων (13) καὶ (17), ὅθεν ἀναχωρεῖ καὶ ὁ ὀχετὸς (17-19).

Ὁ ἀπόπατος ἐν τῇ γωνίᾳ ταύτῃ θὰ ἦτο προσιτὸς καὶ χρήσιμος καὶ τοῖς θεαταῖς τοῦ θεάτρου. Συνάγω δὲ τοῦτο ἐκ τῶν ἀρχαϊκῶν τοίχων (12) καὶ (14), οἵτινες ὑπερέχουσι τῆς εὐθυντηρίας τῆς στοᾶς (8) καὶ ἑπομένως ἐσχημάτιζον ἀνωμαλίαν τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ καὶ ἔδει νὰ ἀρθῶσι. Διατηρηθέντες ὅμως, δηλοῦσι, νομίζω, ὅτι ἐβάσταζον κλίμακα συγκοινωνίας μεταξὺ Ἀσκληπιείου καὶ θεάτρου ἐκ τοῦ μέρους, ἔνθα θὰ ἔκειτο ὁ τάφος τοῦ Τάλω (Παυσ. 1,21,4. Λουκ. ἁλ. 42). Ἡ κλῖμαξ αὕτη ἠδύνατο ἴσως νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς «θέατρον» ἐν καιρῷ τελετῶν τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἄλλως οἱ τοῖχοι δὲν ἔπρεπε νὰ διατηρηθῶσι. Ἡ σκέψις, ὅτι διετηρήθησαν, ἵνα καλύπτωσι τὰ ἐξ ἀρουραίων λίθων κρηπιδώματα τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, δὲν ἀντέχει εἰς τὴν ἀντιλογίαν, ὅτι οἱ τοῖχοι δὲν ἐκτείνονται ὅσον τὸ κρηπίδωμα, τὸ δὲ ἐξ ὁμοίων ἀρουραίων λίθων βόρειον σκέλος (17), ὅπερ, ἀρθείσης τῆς ἐνταῦθα ποτε προσχώσεως, ἐβάσταζε μόνα τὰ τοῦ περιπάτου χώματα, οὐ μόνον δὲν ἐκαλύπτετο ἔνδον ὑπὸ τοίχου τινός, ἀλλὰ καὶ εἶχε γυμνωθῇ περὶ τὸ $1\frac{1}{2}$ μέτρον χαμηλότερον τοῦ ἐδάφους τοῦ Ἀσκληπιείου ἤτοι μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου κατὰ τὴν γωνίαν τοῦ τεμένους, ἐφ᾽ ὅσον ἦτο χρήσιμος ὁ ὑπ᾽ αὐτοῦ προστατευόμενος βόθρος.

Μία περιπέτεια ἀκόμη τοῦ περιπάτου πρέπει νὰ διασαφηθῇ. Εἴπομεν, ὅτι, ὅτε ἐκτίσθη τὸ Ὠδεῖον τοῦ Ἡρῴδου, ἀπεκόπη ἡ κατ᾽ εὐθεῖαν πρὸς δυσμὰς προέκτασις αὐτοῦ. Τότε ἡ ὁδὸς ἐσχηματίσθη κύκλῳ τοῦ κοίλου καὶ ἑπομένως ἀνηφορικῶς, ἐν μέρει δὲ διὰ κλιμάκων. Ἅμαξαι δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ προσεγγίσωσιν ἐντεῦθεν πρὸς τὸ Πελαργικὸν ἢ τὸ Ἐλευσίνιον διὰ τοῦ περιπάτου. Οὗτος, καθ᾽ ἃ ἐρρήθη ἤδη, κατέληγεν εἰς τὸ ὕψος τῆς δευτέρας ἀπὸ νότου ἀνατολικῆς ἀντηρίδος τοῦ Ὠδείου. Ἀμέσως δὲ παρ᾽ αὐτὴν πρὸς βορρᾶν ἄρχεται κλῖμαξ (45) δι᾽ ὁμοίων λίθων πρὸς τοὺς τοῦ Ὠδείου καὶ πιθανώτατα συγχρόνως αὐτῷ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἐκτισμένη, ἐξ ἧς σῴζεται νῦν ὄχι καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος ἡ ἀρχὴ ὡς πλατεῖα βαθμὶς καὶ δύο στενώτεραι βαθμίδες ὑπερκείμεναι ἐν συναφείᾳ. Τὴν κλίμακα ταύτην

1 Πρβλ. Βερσάκην ἔ. ἀ. 1913 σ. 55 ἑξ.

ἐνταῦθα εἶδε καὶ καλῶς ἡρμήνευσεν ὁ Κουμανούδης ἔ.ἀ. 31 (ὅρα καὶ τὸ σχέδιον τοῦ Μητσάκη), μετ' αὐτὸν δ' ὁ Βερσάκης παρέλαβεν αὐτὴν πάλιν ἔ.ἀ. πίν. 4,26. Ὁ Κουμανούδης λέγει, ὅτι αὕτη ἐχώρει «μέχρι τοῦ κατατακορύφου σημείου (τοῦ κοίλου τοῦ Ὠδείου) καὶ ὕστερον ἐχώρει πρὸς δύσιν τόσον, ὅσον ἐχρειάζετο, ἵνα μετ' εὐμαρείας γίνῃ ἡ καμπὴ πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν». Ἀληθῶς ἡ κλῖμαξ σχηματίζουσα ἴσως ἐν τῷ μεταξὺ εὐρυτέραν τινά που

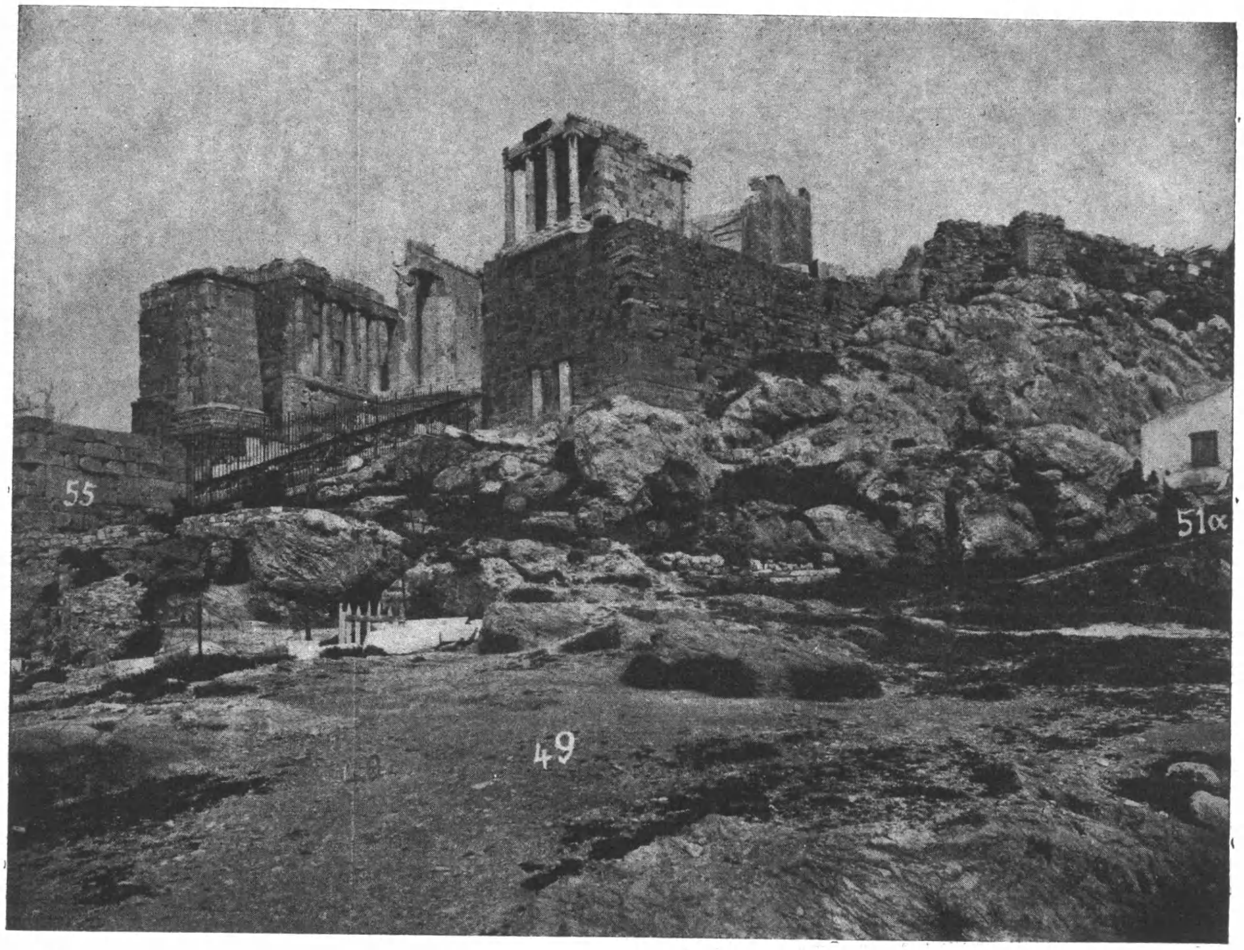

Εἰκ. 5. Δεικνύουσα ἄποψιν τοῦ ὑπὲρ τὸ Ὠδεῖον τοῦ Ἡρῴδου ἐπιπέδου χώρου εἰλημμένην ἀπὸ τοῦ βορειοδυτικοῦ κρηπιδώματος τοῦ Ὠδείου. Οἱ ἀριθμοὶ τῆς εἰκόνος εἶνε οἱ τοῦ χάρτου.

βαθμίδα (πλατύσκαλο) ἔφθανεν εἰς τὸ κατακόρυφον τοῦ κοίλου, ἔνθα ὁ περίπατος ἐσχηματίζετο, ὡς καὶ σῴζεται, ἐστρωμένος διὰ πλακῶν πώρου ἀκτίτου, αἵτινες λείπουσιν εἰς τὸ δυτικώτατον μέρος τῆς κορυφῆς. Πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ἐπὶ κορυφῆς τοῦ κοίλου ὑπελείπετο κύκλῳ ταινία βράχου, ἧς τὰς διαλείψεις συνεπλήρου opus incertum, ὥστε κατ' ἀνάγκην ἔδει νὰ βαδίσῃ τις δυτικώτερον τὴν συνέχειαν τοῦ περιπάτου, ἔνθα λείπουσιν αἱ πλάκες. Ἂν ὅμως ἀναπαραστήσωμεν τὴν συνέχειαν αὐτῶν, ὡς πρέπει, μέχρι τοῦ ἐκ τῆς πύλης Beulé κατερχομένου μεσαιωνικοῦ τείχους (57), ἔχομεν ἐπίπεδον ὁδὸν εἰς τὸ ὕψος τοῦ λελεασμένου ἐκ τῆς τριβῆς βράχου (48) τοῦ κειμένου εὐθέως ἐν συνεχείᾳ τῆς πλακοστρώτου ὁδοῦ πρὸς δυσμὰς πέραν τοῦ Ὠδείου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ τείχους. Ὑπὸ τὸν βράχον (48) διήρχετο ὁ περίπατος (44[α]), πρὶν ἀποκοπῇ ὑπὸ τοῦ Ἡρῴδου. Ἀλλ' ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἡρῴδου

ὅμως, ἀφ' οὗ εἰς τοιοῦτον ὕψος (48) κατέληγεν ἔκτοτε ἡ ὁδός, θὰ ἦτο ἀνόητον καὶ ἀδύνατον ἄνευ κλίμακος νὰ καταχθῇ ἐντεῦθεν εἰς τὴν παλαιὰν ὑπὸ τὸν βράχον κοίτην (44 α), ἥτις ἦτο ἐπιβεβλημένη, ἐφ' ὅσον χρόνον ἔλειπε τὸ Ὠδεῖον, ἵστατο δὲ τὸ Πελαργικὸν καὶ τὰ ἐρείπιά του, ἐπετυγχάνετο δ' ἁμαξιτός, ἀνύπαρκτος ὕστερον καὶ ἀδύνατος. Διὰ τοῦτο ἤδη ἔξω πρὸς

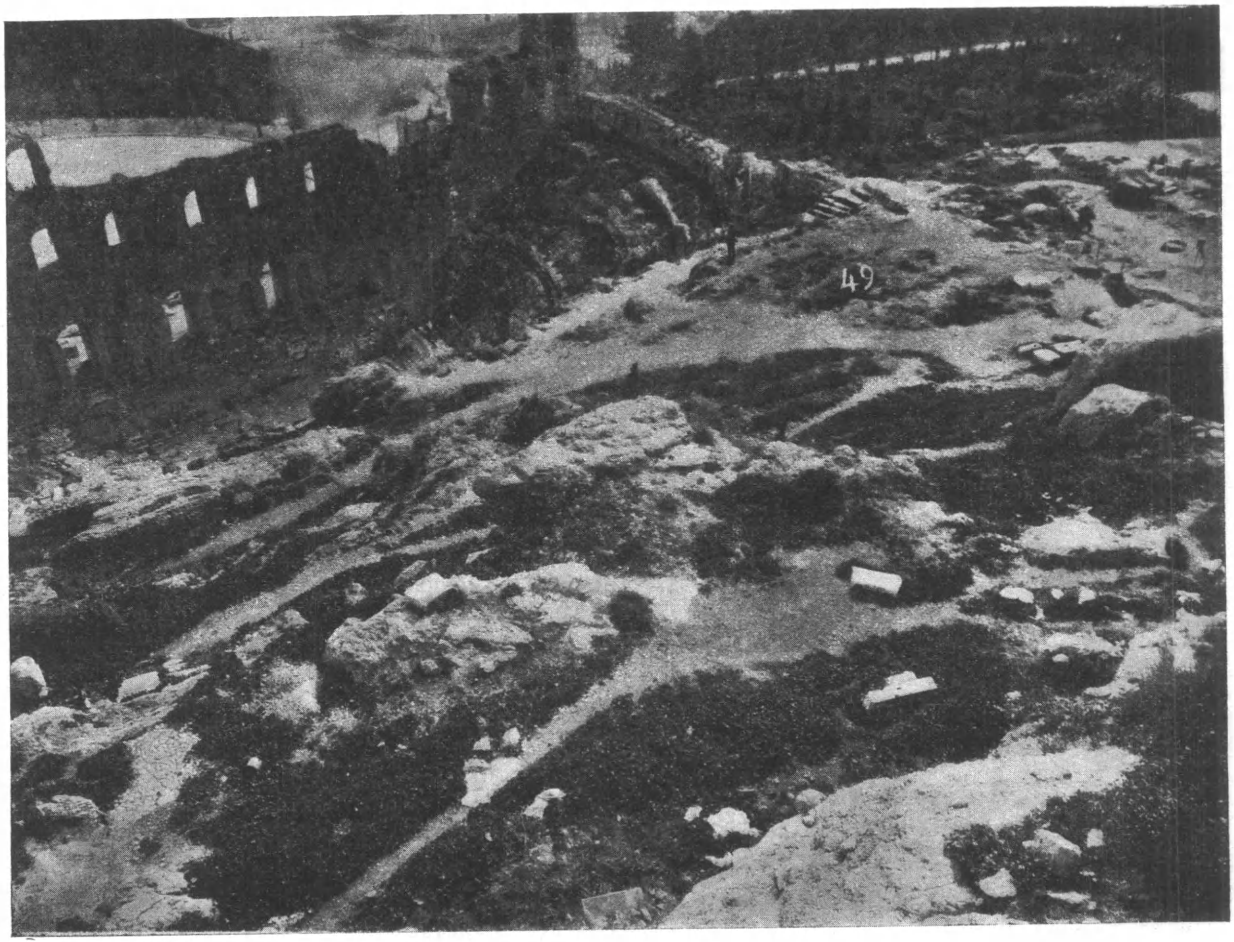

Εἰκ. 6. Εἰλημμένη ἐκ τοῦ Πύργου τῆς Νίκης καὶ δεικνύουσα τὸν ὑπὸ τὸν πύργον βραχώδη τόπον καὶ τὸν κατωτέρω ἐπίπεδον 49 ὑπὲρ τὸ Ὠδεῖον, οὗ φαίνεται τὸ δυτικὸν μέρος ὡς καὶ τὸ δυτ. τοῦ Ὠδείου ἔσωθεν.

δυσμὰς τοῦ Ὠδείου ἡ ὁδὸς ἔβαινεν *ἐπὶ* τοῦ βράχου[1] ἰσοπεδωθέντος καὶ ἀμέσως ἐστρέφετο πρὸς βορρᾶν καὶ πάλιν ἀμέσως πρὸς ἀνατολὰς (49), ὥστε διὰ τοῦ διπλοῦ τούτου ταχέος ἑλιγμοῦ εὑρίσκετό τις ἀμέσως ὑπὲρ τὸ κατακόρυφον σημεῖον τοῦ κοίλου τοῦ Ὠδείου, ὑπὲρ τοὺς βράχους τοὺς στεφανοῦντας τὸ Ὠδεῖον ***(εἰκ. 5, 6, 7).***

Ἐνταῦθα εἶνε πλατεῖα, ἐφ' ἧς συναντῶνται αἱ ὁδοὶ πᾶσαι αἱ ἄγουσαι εἰς τὴν ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Νίκης παλαιὰν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως (σελ. 85) καταλείπουσαι, νῦν τοὐλάχιστον, ἐν μέσῳ μικρὸν βραχῶδες ἔξαρμα[2].

Ὅτε ἐκτίσθη τὸ ἐκ τοῦ νοτίου πύργου τῆς πύλης Beulé κατερχόμενον νεώτερον τεῖχος

1 Ἀντιθέτως φρονεῖ ὁ χάρτης II τοῦ Judeich.

2 Ἐνταῦθα ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπῆρχε τεκές. Πρβλ. Omont, Athènes au XVII siécle 1898 πίν. 45. Ἀνασκαφικὴ κάθαρσις γενομένη ὑπ' ἐμοῦ εὗρεν ἐν ὀρύγματι ἀσβεσταριᾶς βάσιν κίονος τῶν τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου.

(57), ἀπέκοψε τὴν πέραν τοῦ κοίλου τοῦ Ὠδείου δευτέραν μορφὴν τοῦ περιπάτου. Ἐκλιπούσης οὕτω τῆς ὁδοῦ ταύτης πρὸς τὴν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως, ἠνοίχθη ἡ ἀνάντης ὑπὲρ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ὠδείου διὰ μέσου τοῦ δῆθεν μνημείου τοῦ Νικίου ἀτραπὸς ($50^{α}$), ἣν ἔχει ὁ χάρτης τοῦ Leake[1] καὶ ἥτις κατέληγεν ὡσαύτως εἰς τὴν ὑπὲρ τὸ Ὠδεῖον πλατεῖαν.

Εἰκ. 7. Δεικνύουσα τὰ ἀνατολικώτερα μέρη τῶν αὐτῶν μνημείων ὧν καὶ ἡ εἰκ. 6. Ὁ ἀριθ. $53^{α}$ λείπει ἀπὸ τῆς εἰκ 6 ἀλλ' ἡ θέσις του εἶνε ἐκεῖ διακριτὴ ἐκ τοῦ βράχου, ἐφ' οὗ τὸ μάρμαρον.

Θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ μέρος τοῦτο, ἀφ' οὗ ἐν τῷ μεταξὺ ἀσχοληθῶμεν περί τινα ζητήματα ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ καὶ τοῦ Ἀσκληπιείου.

Ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ ἀπὸ τοῦ θεάτρου μέχρι τοῦ Ὠδείου ἐπὶ τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους, ἀνερχομένου κατ' ἀρχὰς μὲν ἠρέμα εἶτα δ' ἀποτόμως πρὸς δυσμάς, ἐσχηματίζοντο δι' ἀναλημμάτων βαθμηδὸν ὑψηλότερα ἐπίπεδα. Δὲν εἶνε φανερὸν σήμερον, ἂν τὰ ἀναλήμματα ταῦτα, βαίνοντα ἄλλα μὲν ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἄλλα δὲ ἀπ' Α πρὸς Δ, ἀνυψοῦντό ποτε εἰς τείχη περικλείοντα τοὺς ὁριζομένους οὕτως ἐπιπέδους χώρους. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ Ἀσκληπίειον φέρεται περίκλειστον καὶ προσιτὸν διὰ δύο πυλῶν, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι, ἀφ' οὗ ἀνατολικὸν ὅριον αὐτοῦ εἶνε τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου, τὸ δυτικὸν ὅριον αὐτοῦ θὰ ἦτο ἀνάλημμά τι ὑψούμενον εἰς τεῖχος. Καὶ λέγει μὲν ὁ Κουμανούδης[2], ὅτι πολλοὶ «ἐπάλληλοι

1 Topogr. Athen γερμ. μεταφρ. 1844 πίν. 3.

2 ΠΑΕ 1876-7 σ. 26. Πρβλ. καὶ Ἀθήναιον V 1876 σ. 412.

περίβολοι» κατηδαφίσθησαν καὶ ἐκφράζει φόβον μήπως τινὲς τούτων ἦσαν χρήσιμοι, ἀλλ' ἀκριβῶς ὁ φόβος, μεθ' οὗ ἐβασάνιζον τὰ πράγματα τότε ἀνασκάπτοντες, καὶ καθ' ὅν, ὡς δεικνύει ἐν τῷ *'Αθηναίῳ*, ἐσκέπτοντο περὶ τῶν «ἐπαλλήλων» τούτων τοίχων ἢ περὶ περιβόλων, εἶνε τεκμήριον, ὅτι τὰ λείψανα τῶν βαθέων στρωμάτων οὐδὲν ἔπαθον καὶ ὅτι σήμερον ὄντως ἔχομεν ἐν θεμελίοις τὰς παλαιὰς διαιρέσεις τοῦ Πελαργικοῦ. Ὥστε τὸ δυτικὸν ὅριον τοῦ 'Ασκληπιείου σῴζεται καὶ πρέπει μόνον νὰ διακριθῇ, ποῖον ἐκ τῶν πολλῶν τοίχων εἶνε τοῦτο.

Καὶ οἱ μὲν τοῖχοι οἱ βαίνοντες ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον πρόκεινται πάντες πρὸς ἀντίστοιχον ἀνύψωσιν τοῦ βραχώδους ἐδάφους, οἱ δὲ βαίνοντες ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς πρῶτον μὲν κεῖνται μόνον πρὸς δυσμὰς τῆς πολυγωνικῆς δεξαμενῆς 27 (28), δεύτερον δὲ ἀποτελοῦσι κυρίως ἕνα συνεχῆ τοῖχον (31, 38), ἕν τινι βαθμῷ παράλληλον πρὸς τὸν περιγραφέντα νότιον περίβολον τοῦ Πελαργικοῦ, ὥστε μεταξὺ ἀμφοτέρων ἀπὸ τῆς πολυγωνικῆς δεξαμενῆς ἢ τῆς μεγάλης βυζαντιακῆς (32) πρὸς δυσμὰς σχηματίζεται οὕτω ἐσωτερικὴ ὁδὸς κατατείνουσα πλησίον τοῦ 'ΩΙδείου εἰς τὰς γνωστὰς (Βερσάκης ἔ. ἀ. πίν. 4 ἀριθ. 25) ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἤδη μνημονευομένας ρητῶς ἐνθάδε ὑπ' ἐμοῦ δύο βαθμίδας (40), λαξευτὰς ἐπὶ δύο κατὰ μῆκος πώρων, πρὸς οὓς ὅμοιοι πῶροι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι τινὲς ἐρριμμένοι παρὰ τὴν μεγάλην βυζαντιακὴν δεξαμενήν (32). Ἡ κλῖμαξ αὕτη καὶ ἑπομένως ἡ ὁδὸς ἄγει ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, ἤτοι πρὸς τὸν ὑπὲρ τὸ 'ΩΙδεῖον ἐν μέρει κλιμακωδῶς βαίνοντα περίπατον, εἰς ὃν ἀνῆκον καὶ αἱ προγενέστεραι, ἅτε ἐντεχνότεραι, τρεῖς παρὰ τὸ 'ΩΙδεῖον βαθμίδες κλίμακος 45, μνημονευθείσης ἤδη σελ. 102 νοτιώτερον τῆς νῦν 40. 'Εκείνη κεῖται ἐπ' αὐτοῦ τοῦ περιπάτου κατὰ τὴν στροφὴν αὐτοῦ ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς βορρᾶν, ἵνα περιβάλῃ τὸ 'ΩΙδεῖον, ὡς ἐρρήθη ἤδη. Ὥστε ὅ τε περίπατος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη ὁδὸς μετὰ τὴν κλίμακά της ἑκατέρα ἡνοῦντο καὶ ἔβαινον κοινῇ ὑπὲρ τὸ κοῖλον τοῦ 'ΩΙδείου καὶ ὑψηλότερον.

'Εξετάζοντες καθ' ἕκαστον τὰ ἐν τῷ Πελαργικῷ ἀναλήμματα, εὑρίσκομεν πρῶτον ἓν ἐκ πώρων ἐσχηματισμένον ταπεινὸν (20[α]) παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς μεγάλης (ἀνατολικῆς) στοᾶς δυτικῶς τοῦ μεγάλου ναοῦ (20) βαῖνον ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ὁ τοῖχος οὗτος λέγεται ἐνταῦθα ἀνάλημμα, ἐπειδὴ ὄπισθεν αὐτοῦ ὑπάρχει ἀνύψωσις τοῦ βράχου, ἣν προκαλύπτει, τὸ ὑλικὸν ὅμως, ἐξ οὗ εἶνε ἐκτισμένος, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐκτείνεται νοτίως μέχρι τοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ, ἀλλ' ἀπέναντι τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ ναοῦ κάμπτεται ὀρθογωνίως πρὸς Α (πρβλ. τὸν πίνακα τοῦ Βερσάκη ἔ. ἀ.), γεννᾷ τὴν σκέψιν, μήπως εἶνε θεμέλιον παλαιοτέρου τινὸς ναοῦ τοῦ 'Ασκληπιοῦ, ἴσως τοῦ πρώτου κτισθέντος, ὅτε τὸ 'Ασκληπίειον ἐξετάθη ἐνταῦθα, καὶ πρὶν κτισθῇ ἡ μεγάλη στοά, ἥτις ἐξέωσεν αὐτὸν νοτιώτερον. 'Εν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἀνατολικώτατος ναΐσκος εἶνε σύγχρονος τῆς μεγάλης στοᾶς ἤτοι ἐπιγέννημα αὐτῆς, καταστησάσης συγχρόνως τὸν ὀκτάγωνον βόθρον ἀπὸ κατωγείου ὑπέργειον μετὰ τὴν ἀποκομιδὴν καὶ τῆς ἐνταῦθα προσχώσεως.

Μετὰ τὸ ἀνάλημμα τοῦτο δυτικώτερον ἕπεται ἄλλο παράλληλον 21, οὗτινος ἡ προσεκβολὴ πρὸς βορρᾶν ἔτεμνε τὸν ἀνατολικὸν θάλαμον τῆς μικρᾶς ἤτοι τῆς δυτικῆς στοᾶς. Φαίνεται ἀληθῶς, ὅτι τοῦτο οὕτως ἔβαινε πρότερον, παλαιότερον τῆς στοᾶς ὄν, καὶ ὅτι ἡ στοὰ κτισθεῖσα ἔτεμε καὶ κατέστρεψεν αὐτὸ κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον. 'Εκ τοῦ ὑπολειπομένου μέρους, σῳζομένου εἰς ὅσον ὕψος καὶ ὁ προκαλυπτόμενος ὑπ' αὐτοῦ βράχος, τὸ μὲν πρὸς τὴν στοὰν μέρος εἶνε ἐκτισμένον ἐκ μεγάλων πλίνθων κακοῦ πώρου μετὰ παρεμβολῆς ὀπτῶν

κεράμων καί που καὶ ἀσβέστου, ὥστε εἶνε νεώτερον ἤτοι ὄχι προρρωμαϊκόν, τὸ δὲ νότιον ἄκρον ἐκ μεγάλων πολυγωνικῶν τιτανολίθων ὡς ὁ νότιος περίβολος τοῦ Πελαργικοῦ, πρὸς ὅν συνεδέετο ἀναμφιβόλως, ἐλλείποντος νῦν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου συνδετικοῦ λίθου, ὅν ἀπαιτεῖ ἡ ἐργασία τῶν ὑπολοίπων. Πιστεύω, ὅτι ἀρχικῶς τὸ ὅλον ἀνάλημμα ἦτο ἐκ τιτανολίθων καὶ ὅτι, ὑπάρχον ἐκεῖ, ἀπετέλεσεν ἔπειτα τὸ ἀρχικὸν ἀνατολικὸν ὅριον τοῦ πρώτου Ἀσκληπιείου, ὕστερον δέ, καθαρθέντος τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ Πελαργικοῦ ἀπὸ τῶν προσχώσεων καὶ ἐπεκταθέντος τοῦ τεμένους — ἢ καὶ κατὰ τὴν κτίσιν τῆς μικρᾶς στοᾶς — καθῃρέθη καὶ ἀντεκατεστάθη διὰ πωρίνου, ὅσον ἐκρίθη ἀναγκαῖον. Μεταξὺ ὅμως τοῦ πωρίνου μέρους καὶ τοῦ τιτανολιθικοῦ κατελείφθη μικρὸν ἀτείχιστον μέρος, ἔνθα ἐτμήθη ὁ βράχος καὶ ἐσχηματίσθη ἠρέμα ἐπικλινὴς ἀνατολικοδυτικὴ ὁδὸς (21ᵅ) χρήσιμος καὶ νῦν. Τὸ ἄνοιγμα καὶ ἡ ὁδὸς ἐνταῦθα δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ ἕτερον ξυλοπύλιον τοῦ Ἀσκληπιείου τὸ πρὸς Ν, πρὸς τὸν περίπατον.

Τρίτον ἀνάλημμα παράλληλον κεῖται δυτικώτερον (31) τῆς πολυγωνικῆς δεξαμενῆς. Εἶνε ἐκτισμένον λαμπρῶς διὰ μεγάλων πολυγωνικῶν τιτανολίθων, πρόκειται δὲ ἰσχυρᾶς ἀνυψώσεως τοῦ ὄπισθεν ἐδάφους, ἥτις ὅμως πρὸς νότον μειοῦται οὕτως, ὥστε τὸ ἀνάλημμα κάμπτεται πρὸς δυσμὰς καὶ ἔχον πρόσωπον πρὸς νότον, ἄρα δὲ πρόσχωσιν πρὸς βορρᾶν, ἔβαινεν οὕτω ἐν εὐθείᾳ γραμμῇ δυσμόσε μέχρι τῆς μεταξὺ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ σχεδὸν τοῦ ᾠδείου ἀποτόμου ἀνυψώσεως τοῦ ἐδάφους παρὰ τὴν μνημονευθεῖσαν κακότεχνον δίβαθμον νῦν κλίμακα (40). Οὕτω μεταξὺ τοῦ νοτίου περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοδυσμικοῦ τούτου σκέλους τοῦ ἀναλήμματος ἐσχηματίζετο εὐρεῖα ὁδός, ἧς ὑπηρετικὴ ἦτο ἡ εἰρημένη κλῖμαξ κατὰ τὸ δυτικὸν πέρας εἰς τὴν ἀνάβασιν πρὸς τὸν περὶ τὸ ᾠδεῖον κλιμακώδη περίπατον. Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τῆς καμπῆς (31) τοῦ ἀναλήμματος τούτου οἱ λίθοι ἔχουσι τὴν συνήθη εἰς ἀρχαϊκοὺς τοίχους εὐθείασιν δι' ἐντομῆς[1]. Μόνον δὲ τὸ παρὰ τὴν γωνίαν ταύτην μέρος τοῦ πρὸς δυσμὰς σκέλους σῴζεται καλῶς· περαιτέρω διεσπάσθη τοῦτο, τὰ δὲ σῳζόμενα τμήματα διατηροῦσι μόνον ἐν τοῖς θεμελίοις τοὺς ἀρχικοὺς τιτανολίθους, ἐν ᾧ ὑψηλότερον ἔχουσιν ἀρουραίας συμπήκτους πλίνθους (38) ἐξ ἐπισκευῆς μεταγενεστέρας.

Ὁ ὑπὸ τούτου τοῦ δισκελοῦς ἀναλήμματος ὁριζόμενος χῶρος ἀπετέλει, νομίζω, ἀρχικῶς ἓν σύνολον, διότι οὐδεὶς ἐγκάρσιος, ἐξ ἴσου παλαιός, τοῖχος διατέμνει αὐτόν. Ἀλλ' ὕστερόν ποτε κατὰ τὸ μέσον μῆκος ἔκτισαν ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἀμφιπρόσωπον, ὥστε ἐπὶ ἐπιπέδου χώρου, διατείχισμα (35) διαιρέσαν αὐτὸν εἰς δύο μέρη. Ὅτι τοῦτο ἐγένετο ἐν ὑστέροις χρόνοις, δηλοῖ ἡ ὕλη τοῦ διατειχίσματος οὖσα ἐκ πλίνθων ἀρουραίων ἢ κροκαλοπαγῶν λίθων. Ἐκ τῶν αὐτῶν δὲ λίθων ἐπεσκευάσθη, συγχρόνως ἴσως, καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ περιβόλου τοῦ δυτικοῦ τούτου χώρου (38).

Ἐπιστρέφων εἰς τὸ παρὰ τὴν παλαιὰν πολυγωνικὴν δεξαμενὴν βορρᾶθεν πολυγωνικὸν σκέλος (31), λέγω, ὅτι, ἐπειδὴ πέραν αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς οὐδὲν εὑρέθη κτίσμα ἀνακτέον εἰς τὸ Ἀσκληπίειον, τὸ τέμενος τούτου ἐτερματίζετο πρὸς δυσμὰς εἰς τὸ ἀνάλημμα τοῦτο. Ἑπομένως πρὸς νότον τῆς σχηματιζομένης αὐτόθι γωνίας τοῦ ἀναλήμματος πρέπει νὰ δεχθῶμεν,

1 Πρβλ. Durm, Architektur³ σελ. 214 εἰκ. 194.

ὅτι ἐγένετο ἡ πρώτη ὑπὸ τοῦ Τηλεμάχου ἀπόκλεισις πρὸς δυσμάς, δευτέρας τινὸς ὁμοίας γενομένης ἀλλαχοῦ που. Αὕτη θὰ ἦγεν εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ περιπάτου, ἡ δὲ πρώτη εἰς τὴν βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ παράλληλον ἐσωτερικὴν αὐτοῦ ὁδὸν ($21^α$), περὶ ἧς εἴπομεν, καὶ ἣν ἔφραξεν. Ἀμφότεραι ἦσαν μικραὶ καὶ ξύλιναι, ὡς εἴδομεν ἤδη, διότι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου[1] ὀνομάζει ἀμφοτέρας *ξυλοπύλια*. Ἀναμφιβόλως ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ θὰ εἶχε πολλάκις ἐπισκευασθῇ, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἔτος 52/1 π.Χ. ἡ ἑτέρα ξυλίνη οὖσα, ἦτο διεφθαρμένη καὶ πρὸς καιρὸν ἄχρηστος· διὰ τοῦτο δὲ τότε (Dittenberger ἔ.ἄ. 756) «Διοκλῆς Διοκλέους Κηφισιεὺς νεώτερος ἐνφανίζει *τὰ θυρώματα* διεφθάρθαι τῆς *πρότερον οὔσης εἰς τὸ ἱερὸν εἰσόδου*, ὁμοίως δὲ καὶ *τὴν ὀπίσω τοῦ προπύλου στέγην* ἔτι δὲ καὶ τὸν *ναὸν τοῦ ἀρχαίου ἀφιδρύματος* τοῦ τε Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγιείας, καὶ διὰ τοῦτο παρακαλεῖ τὴν βουλὴν ἐπιχωρῆσαι ἑατῷ κατασκευάσαντι ἐκ τῶν ἰδίων θυρῶσαι *τὸ ἀρχαῖον πρόπυλον*, στεγάσαι δὲ καὶ *τοῦ προπύλου τὸ ὀπίσω μέρος* καὶ *τὸν ναὸν τὸν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου*...» ἡ δὲ βουλὴ ἀποφασίζει «ἐπικεχωρῆσθαι Διοκλῇ... ποιήσασθαι τὴν ἀνάθεσιν τῶν θυρωμάτων καὶ στεγάσαι τοῦ προπύλου τὸ ὀπίσω μέρος, κατασκευάσαι δὲ καὶ τὸν ἀρχαῖον ναὸν καθάπερ παρακαλεῖ καὶ ποιήσασθαι τὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ μὲν *τῶν θυρῶν καὶ τῆς στέγης* τήν δε.... ἐπὶ δὲ *τοῦ ναοῦ* ὁμοίως....» Φαίνεται δέ, ὅτι ὄντως τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ πάντοτε μὲν πρότερον, οὐχ ἥκιστα δὲ ἐπὶ Ῥωμαίων ἠμελεῖτο ὑπὸ τοῦ δημοσίου, ἀνέμενε δὲ μετὰ κατεστραμμένων θυρῶν καὶ ἑτοιμορρόπων ναῶν τὴν ἐμφάνισιν «ἐθνικῶν εὐεργετῶν,» ἵνα μεριμνήσωσι καὶ δαπανήσωσιν ὑπὲρ αὐτοῦ. Δὲν ἀποκλείεται δ' οὗτοι νὰ ἦσάν τινες ἄνδρες εὐγνώμονες τῶν πρότερον ποδαγρικῶν περιπατησάντων ἢ τυφλῶν ἀναβλεψάντων, οἵους δὲν ἀγνοοῦμεν. Ὁ Διοκλῆς ὑπῆρξεν ἱερεύς, ὥστε καὶ ἐπὶ Τηλεμάχου καὶ ἔπειτα πάντοτε μέτριοι ἦσαν οἱ πόροι τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ σημαντικώτατα τῶν ἱδρυμάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὰ παραγωγικώτατα, ἦσαν αἱ στοαί. Καὶ σήμερον οἱ ναοὶ μὲν πολλῶν Μοναστηρίων εἶνε μικροί, ἀλλὰ μεγάλα καὶ πολυώροφα συγκροτήματα τὰ τῶν κελλίων οἰκοδομήματα.

Ὁ Διοκλῆς λοιπὸν ἀνέλαβε νὰ ἐπισκευάσῃ τὸν καμόντα ναὸν καὶ τὸ ἀπέναντι αὐτοῦ θύρωμα καὶ τὴν *ὀπίσω* αὐτοῦ στέγην. Ἐπειδὴ ἡ ὄψις τῶν θυρῶν εἶνε ἡ ὁρατὴ ἔξωθεν, τὸ *ὄπισθεν* σημαίνει τὴν ἐσωτερικὴν τῆς θύρας στέγην, χωρὶς ἴσως τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι ὑπῆρχεν ἄγαν προπετὴς στέγη καὶ ἔμπροσθεν ἤτοι ἔξω. Μοὶ φαίνεται πιθανόν, ὅτι ἡ θύρα εἶχεν ἔξω μὲν ἁπλῶς προβολὴν τῆς στέγης ἄνευ στωικῶν κιόνων, ἔσω δὲ καὶ τοῦτο. Ὁ Διοκλῆς λοιπὸν ἀκολουθεῖ τὸ παλαιὸν σχέδιον τοῦ θυρώματος καὶ καθορίζει ἀκριβῶς τί ἀναλαμβάνει νὰ κατασκευάσῃ. Πρέπει δὲ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τῆς κατασκευῆς («Διοκλῆς Διοκλέους Κηφισεὺς νεώτερος, ἱερεὺς γενόμενος ἐν τῷ ἐπὶ Λυσιάδου ἄρχοντος ἐνιαυτῷ, τὰ θυρώματα καὶ τὴν *ὀπίσω* τοῦ προπύλου στέγην Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγιείᾳ καὶ τῷ δήμῳ ἀνέθηκεν») θὰ εἶχε γραφῆ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας *ἔξωθεν*, ὥστε νὰ ὁρίζῃ προσηκόντως τὴν *ὀπίσω* στέγην. Ἂν τὸ θύρωμα εἶχε καὶ ἐξωτερικὴν στοάν, θὰ ἦτο ὅλως ἄπορον, πῶς καὶ ἡ θύρα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ στέγη εἶχε φθαρῆ, καὶ ἡ εἴσοδος εἶχε καταλήξει νὰ εἶνε «*πρότερον* εἴσοδος», χωρὶς νὰ πάθῃ τι ἡ ἐξωτερικὴ στέγη. Ἡ ὀπίσω στέγη ἐπλήρου πιθανῶς εὐρύτερον σκοπόν, χρησιμεύουσα πρὸς ἐγκοίμησιν ὡς καὶ αἱ λίθιναι στοαὶ τοῦ ἱεροῦ, πρόπυλον δὲ σημαίνει ἐνταῦθα γενικῶς τὴν στέγην τῆς θύρας ἢ πύλης.

1 Dittenberger, Sylloge[3] 88.

Δεχόμενοι λοιπὸν πύλην μετὰ ἐσωτερικῆς στοᾶς, πρέπει νὰ εὕρωμεν τὴν θέσιν αὐτῆς παρὰ τὴν γωνίαν τοῦ εἰρημένου πολυγωνικοῦ ἀναλήμματος (31). Δυστυχῶς οὐδὲν μηνύει τὴν αὐτόθι προσκόλλησιν τῆς ξυλίνης πυλίδος, ἴσως διότι ἦτο ξυλίνη καὶ διότι εἶχε στηριχθῆ κατά τινα πρόχειρον τρόπον εἰς τὸ ἀνάλημμα, ἴσως διὰ πλινθίνου τοίχου. Ἔπειτα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθῇ πρὸς τοῦτο ἐπίτηδες ὁ πλησίον πλήρης πεπατημένων ἐρειπίων χῶρος. Διότι εἰς ἀπόστασιν ἀρχιτεκτονικῶς λογικὴν ἔνδον τῆς γραμμῆς τῆς προσεκβολῆς τοῦ βορρᾶθεν σκέλους (31) τοῦ ἀναλήμματος ἤτοι ἔνδον τῆς αὐτόθι ὑποτιθεμένης θύρας ὑπάρχουσί τινες φανεροὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τιτανόλιθοι, προσφόρως εἰργασμένοι ὡς βάσεις ξυλίνων κιόνων. Οὗτοι δύνανται νὰ ἐβάσταζον τὴν ὄπισθεν στέγην. Ἡ νοτία παραστὰς τῆς θύρας, θὰ ἦτο τὸ βόρειον ἄκρον τοίχου τινός, ἐρχομένου ἀπὸ τοῦ πρὸς νότον περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ, ὅστις ὅμως κατεστράφη ὑπὸ τῆς αὐτόθι ἀνοιχθείσης μεγάλης βυζαντιακῆς δεξαμενῆς (32).

Ἡ ἄλλη ἀρχικὴ πύλη τοῦ Τηλεμάχου, τὸ ἕτερον δηλ. ξυλοπύλιον ἦτο δυνατὸν νὰ κεῖται πρὸς νότον (οὐχὶ ὅμως ἐκεῖ τοῦ περιπάτου, ἔνθα εἶνε τὰ τέσσαρα ἀραιὰ βάθρα πώρου 44 β ἄνω σελ. 100, ὁ δὲ περίβολος εἶνε ἀδιάσπαστος) ἢ νοτιοανατολικὰ κατὰ τὸ πρῶτον βορρᾶθεν ἀνάλημμα (21), ἐκβάλλουσα εἰς τὸν ἔπειτα προστεθέντα τῷ Ἀσκληπιείῳ πρὸς ἀνατολὰς χῶρον ἀποκοπέντα δὲ ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ Πελαργικοῦ, ἔνθα ἐπιστώθη πρόσχωσις ἰσχυρὰ καὶ ἐπὶ Περικλέους· τοιαύτη πυλὶς ἐνταῦθα ἐδημιούργει δικαιώματα ἐκ χρησικτησίας καταλήξαντα εἰς τὴν προσάρτησιν καὶ τοῦ χώρου τούτου εἰς τὸ Ἀσκληπίειον. Ἀλλὰ καὶ πρὸς Ν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (30) περὶ τὰ δύο μέτρα δυτικῶς ἀπὸ τῆς προσόψεως τῆς μεγάλης βυζαντιακῆς δεξαμενῆς τὸ πολυγωνικὸν τεῖχος τοῦ Πελαργικοῦ διακοπτόμενον δεικνύει εἰς τὸ αὐτόθι τέρμα τετράγωνον λίθον ὡς παραστάδα πύλης, περὶ ἧς δύναται νὰ λέγηται καλῶς *τὸ ἀρχαῖον πρόπυλον*.

Δεχόμενοι ταύτην ὡς τὴν ὑπὸ τοῦ Διοκλέους ἐπισκευασθεῖσαν πύλην, εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν ἕνα τῶν ἐκεῖ δύο ἠρειπωμένων ναΐσκων ὡς τὸν «*ναὸν τοῦ ἀρχαίου ἀφιδρύματος*» «*τὸν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου*», ὃν ἐπίσης ἐπεσκεύασεν ὁ Διοκλῆς. Ἀμφότερα τὰ ἐρείπια (29,30), ὡς ἔχουσι νῦν, δὲν φαίνονται ἀσυμβίβαστα πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Διοκλέους[1] καί, ἂν ἡ ἀρχικὴ μορφὴ αὐτῶν ἦτο οἷα νῦν κατὰ τὸ μέγεθος, συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι θὰ προσεδόκα τις ἐκ τῶν μετρίων πόρων τοῦ εὐσεβοῦς Τηλεμάχου καὶ ἐκ τῆς σπουδῆς, μεθ' ἧς ἐν μέσῳ ἀντιδράσεων τῶν ἱερέων τοῦ Ἐλευσινίου ἐκτίσθη ὁ ναός. Ἐνταῦθα δέ που ἀναγκαίως πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸν πρῶτον ναόν, ἀφ' οὗ ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ Ἀσκληπιείου προσετέθη ὕστερον. Ὁ τοπογραφικὸς ὁρισμὸς «*ἀπέναντι τῆς εἰσόδου*» ὁρίζει ὡς ναὸν τοῦ ἀρχαίου ἀφιδρύματος τὸ δυτικὸν ἐρείπιον (30), οὗ μόνον τὸ πρόσθιον θεμέλιον σῴζεται. Πρὸς Ν αὐτοῦ ἤτοι ἀπέναντι προεῖχεν ἡ «ὀπίσω τοῦ προπύλου στέγη[2]».

Πέραν τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τοῦ Ἀσκληπιείου ἦτο πρὸς τὸν βράχον μὲν τῆς Ἀκροπόλεως ὁ ὑπὸ τοῦ ὡραίου πολυγωνικοῦ (31) καὶ τῆς συνεχείας του (38) περίκλειστος χῶρος, πρὸς νότον δὲ τοῦ χώρου τούτου ἡ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Πελαργικοῦ ὁδός, ἥτις

1 Ὁ Köhler ἔ. ἀ. 238 ἑξ. δέχεται τὸ ἀνατολικὸν ὡς ἀνῆκον εἰς τοὺς ἀρίστους χρόνους τῶν Ἀθηνῶν, τὸ δὲ δυτικὸν ἀποδίδει εἰς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα. Πρβλ. Judeich ἔ. ἀ. σ. 287 ἑξ. Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῆς προσόψεως τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ὅρα O. Walter, Jahreshefte d. Österr. Inst. 1930 σ. 93.

2 Πρὸς τοῦτο τὸ σημεῖον τῆς προκειμένης πραγματείας γεγραμμένης τῷ 1928, συμφωνεῖ ἀνεξαρτήτως καὶ ὁ Robert ἐν Rev. de Phil. 1931.

μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ ᾠδείου ἀπέκτησέ ποτε παρ' αὐτὸ τὴν δίβαθμον κακότεχνον κλίμακα (40) καὶ ἀνήρχετο εἰς τὸ περὶ τὸ κοῖλον τοῦ ᾠδείου κλιμακῶδες μέρος τοῦ περιπάτου (46, 47), ἔνθα κατέληγον καὶ οἱ ἔξω τοῦ Ἀσκληπιείου διὰ τοῦ περιπάτου ἐρχόμενοι.

Ἐντὸς τοῦ περικλείστου ἐκείνου χώρου δὲν εὗρεν ἡ ἀνασκαφὴ ἐρείπια κτισμάτων πλὴν τοῦ διὰ πωρίνων πλίνθων νεωτέρου διατειχίσματος καὶ ἀναλημμάτων τινῶν (39) ἀρχαϊκῶν κατὰ τὴν δυτικωτάτην ἀπότομον ἀνύψωσιν τοῦ ἐδάφους ΒΑ καὶ Β τοῦ ᾠδείου. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ψήφισμα τοῦ Λάμπωνος ὑποθέτει πολλὰ ἱερὰ καὶ βωμοὺς ἱδρυθέντα πάντα ὑπὸ τῆς εὐσεβείας τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ταῦτα θὰ ἦσαν πρόχειρα καὶ ἐπιπόλαια, ὥστε ἠφανίσθησαν ἔπειτα, καταλιπόντα μόνον ἐπιγραφάς τινας, ὧν ἄλλας μὲν ἐδημοσίευσεν ὁ Κουμανούδης[1] ἄλλας δ' ὁ Köhler[2]. Τοιαῦτα θὰ ἦσαν καὶ τὰ ἱερὰ τοῦ Ἱππολύτου καὶ τῆς Θέμιδος[3]. Τῶν ἀναλημμάτων δὲ τὸ ἐνιαχοῦ διπλοῦν ἐξ ἐπισκευῆς ὑπ' ἀριθ. (39) (παρὰ Βερσάκη πίν 4, ἀριθ. 8) περιβάλλον καμπύλως τὸν ΝΑ πόδα τοῦ δυσμόθεν ἐρχομένου ἀποτόμου χώρου στρέφεται ἀπὸ τοῦ βορείου ἄκρου του εὐθέως πρὸς ἀνατολὰς καὶ καταλήγει ἐνταῦθα, ἄρτιον νῦν (παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ σχεδίου ἐν πίν. 4 τοῦ Βερσάκη ἐν τῇ Ἀρχ. Ἐφημ. 1912) δι' ὀρθίου λίθου ὡς παραστάδος. Ἡ στροφὴ αὕτη δεικνύει, ὅτι ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἐδάφους βορειότερον τοῦ εὐθέος τούτου βραχίονος δὲν ἦτο ἄλλοτε ὅσον νῦν ἀπότομος, ἀλλ' ἐσχηματίζετο ἠπία διὰ χωμάτων, ἅτινα ἐβαστάζοντο ὑπὸ τοῦ εὐθέος ἐκείνου ἀναλημματικοῦ σκέλους. Τὰ χώματα ταῦτα θὰ ἔφθανον μέχρι τοῦ ὑστέρου πωρίνου διατειχίσματος, ὅπερ εἶνε θεμελιωμένον ἐν ἐπιπέδῳ χώρῳ. Φαίνεται ὅμως, ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἦσαν πάντα παλαιά, διότι ἄλλως ἡ ἀνασκαφὴ δὲν θὰ προὐχώρει τόσον βαθέως. Ὅτι δὲ μεθοδικῶς ἐγένετο αὕτη, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν βαθέων ὀρυγμάτων (35^α^ πρβλ. τοὺς χάρτας τοῦ Judeich καὶ τοῦ D'Ooge), εἰς ἃ προὐχώρησεν ὁδηγουμένη ἐκ τῆς φύσεως καὶ τῆς συστάσεως τῶν χωμάτων. Ὁ Κουμανούδης ἐν ΠΑΕ. 1876 - 7 σ. 30 λέγει «... κατωτέρω δὲ πρὸς Ν καὶ Δ γίνεται πολὺ ἀνώμαλον (τὸ ἔδαφος) ἔχον πολλοὺς λάκκους ἐσκαμμένους ἐν τῇ κιμωλίᾳ πρὸς διαφόρους χρήσεις τῶν παλαιῶν ἢ τῶν μεσαιωνικῶν κατοίκων, ἡμῖν ἀγνώστους». Ἐν δὲ Πρακτ. 1877 - 8 σελ. 8 περιγράφει τὸ μέγα ὄρυγμα τοῦ δυτικοῦ περιβόλου καὶ τὴν λαξευτὴν κλίμακα. ἥτις ἦγεν εἰς τὸ βάθος αὐτοῦ, καὶ τὰ ἐκεῖ εὑρεθέντα λείψανα πυρᾶς, ἣν ἀποδίδει εἰς κναφέα ἢ μεταλλουργόν. Καὶ ὅτι μὲν τὸ μέγα ὄρυγμα τοῦτο δὲν ἐγένετο χάριν τῆς πιστωθείσης ἐκεῖ ἐμπύρου ἐργασίας, εἶνε φανερόν, ἀφ' οὗ τοιαύτη ἐργασία δὲν ἠκριβώθη ἐν τοῖς ἄλλοις λάκκοις, τὸ δὲ πῦρ δὲν εἶνε μόνον κναφεῦσιν ἢ μεταλλουργοῖς χρήσιμον· ὥστε ἄλλος εἶνε ὁ ἀρχικὸς λόγος τῶν ὀρυγμάτων. Ἴσως ἡ πυρὰ προέρχεται ἐκ τῶν προσφύγων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου[4].

Ἀλλ' ἂν ὑπήρχομεν προνοητικοί, ἔδει νὰ ἀναμένωμεν τοιαῦτα ὀρύγματα ἐνταῦθα, ἐπειδὴ ἤδη ἀπὸ μακροῦ γινώσκομεν τὸ ψήφισμα τοῦ 419/8 τὸ ἐπὶ γραμματέως Τιμοτέλους τοῦ Ἀχαρνέως, τὸ περιλαμβάνον καὶ τὴν πρότασιν τοῦ Λάμπωνος (ἄνω σελ. 90 ἑξ.). Ὅταν αὕτη στρέφηται κατὰ τῶν τεμνόντων καὶ ἐξαγόντων λίθους *καὶ γῆν* ἐκ τοῦ Πελαργικοῦ καὶ βλέπωμεν λίθους καὶ ἐκ τοῦ βράχου μὲν τμηθέντας ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐρειπίων ἐλλείποντας, θὰ ἔδει νὰ προσδοκῶμεν καὶ νὰ ἀναζητῶμεν τοιαῦτα ὀρύγματα, παραχθέντα ἐκ τῆς ἐξαγωγῆς

1 Ἀθήναιον V, 1876 σ. 329 ἑξ.

2 Athen. Mitt. 1877, 240 ἑξ. Πρβλ. 1904, 237, 242.

3 Παυσ. 1,22,1. Ἀρχ. Δελτ. 1929,73.

4 Πρβλ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 1932, 116 ἑξ.

γῆς. Ἡ γῆ αὕτη εἶνε πηλὸς ὑπὸ μορφὴν ἐνίοτε κρυσταλλικοῦ σχιστολίθου[1], ὅστις εἶνε μαλακὸς καὶ γλοιώδης, ἐφ᾽ ὅσον εὕρηται ὑγρὸς ἐν τῷ φυσικῷ κρυψῶνί του, ξηραίνεται δὲ φανερὸς ὢν καὶ εἶνε τότε χρήσιμος, μόνον ἀφ᾽ οὗ τριβῇ ἢ κοπανισθῇ. Τὸ χρῶμα αὐτοῦ εἶνε κιτρινωπόν, ἀλλ᾽ εὕρηνται καὶ ὑποκύανοι φλέβες μᾶλλον διαπερατaὶ ὑπὸ τοῦ ὕδατος· τοιαύτας δ᾽ εὗρεν ὁ Della Seta[2] καὶ εἶδον καὶ ἐγὼ αὐτὰς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτοῦ σχηματίσας τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κουμανούδη εἶχε φθάσει μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους. Τοιαῦτα εἴδη γῆς ἐξῆγον οἱ ἄνθρωποι τοῦ Λάμπωνος καὶ πιθανῶς καὶ οἱ μετέπειτα. Τοιαύτη καθαρὰ γῆ χρησιμεύει ὡς ἐπάλειμμα ἐδαφῶν ἢ τοίχων ἢ δωμάτων καὶ καλεῖται σήμερον κυριολεκτικῶς *πηλός*· διὰ τοῦτο εἰς τὸ χωρίον τοῦ Πολυδ. 8,111 (ἄνω σελ. 90_3) διώρθωσα τὸ ἀνόητον *καὶ πλέον* εἰς *καὶ πηλὸν* ἢ *κατὰ πηλόν*[3].

Τὰ ὀρύγματα λοιπὸν καὶ οἱ λάκκοι οἱ ποιοῦντες ἀνώμαλον τὸ ἔδαφος τοῦ Πελαργικοῦ, πλείονες ἴσως ὄντες ἄλλοτε, ἀλλ᾽ ἰσοπεδωθέντες ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Ἀσκληπιείου καταληφθέντι χώρῳ, ἔχουσιν ἣν εἶπον καταγωγὴν καὶ εἶνε τεκμήριον τῆς ὀρθότητος τῆς γνώμης, ὅτι ἐνταῦθα ἦτο τὸ Πελαργικόν, ὃ ἔδει νὰ μένῃ *ἀργὸν* ἤτοι ὅλως ἀχρησιμοποίητον καὶ ἀκατοίκητον, ὡς ἡρμηνεύθη ἡ λέξις αὕτη ὑπὸ τῶν συγχρόνων τοῦ Θουκυδίδου. Ἑπομένως ἐνταῦθα ἔκειντο καὶ τὰ ἱερὰ καὶ οἱ βωμοί, οὓς γινώσκει ὁ Θουκυδίδης καὶ τὸ ψήφισμα τοῦ Λάμπωνος.

Ὅτι δὲ τὰ ὀρύγματα ἐν τῷ ἀπὸ τοῦ διατειχίσματος (35) καὶ πέραν δυτικωτάτῳ χώρῳ περιορίζονται εἰς τὸ νότιον μόνον μέρος τοῦ περικλείστου χώρου, εἶνε τεκμήριον προσέτι, ὅτι τὸ πρὸς τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως βόρειον ἐκαλύπτετο ὑπὸ λίθων καὶ χωμάτων ἀπροσφόρων πρὸς τοὺς σκοπούς, πρὸς οὓς ἐξήγετο ὁ φυσικὸς πηλός. Τὴν πρόσχωσιν δὲ ταύτην συνηγάγομεν καὶ ἐκ τοῦ εὐθέος ἀνατολικοδυσμικοῦ βραχίονος τοῦ δυτικωτάτου καμπύλου ἀναλήμματος (39). Ἐκ τῆς ταπεινότητος δὲ τοῦ βραχίονος τούτου καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ ἐπιπέδου χώρου θεμελιώσεως τοῦ περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς πωρίνου διατειχίσματος (35), συνηγάγομεν τὴν ἐπικλινῆ ὄψιν τῆς προσχώσεως ταύτης. Ἐρωτᾶται λοιπόν, διατὶ ἐφείσθησαν οἱ παλαιοὶ τῆς προσχώσεως ταύτης; πῶς οἱ πηλωρύχοι δὲν ἀνεμόχλευσαν αὐτήν, ἵνα φθάσωσιν εἰς τὴν φυσικὴν κιμωλίαν, τὸν πηλόν;

Ὁ Köhler ἔ.ἄ. 181,239 ἑξ. διέκρινεν ἐν τῷ δυτικωτάτῳ τούτῳ χώρῳ, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ μέρος ἐπὶ τοῦ αὐτόθι ποδὸς τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως ἴχνη λαξευτῆς ἐπὶ τοῦ βράχου κλίμακος, πρὸς ἀριστερὰ δὲ ἤτοι νοτίως τῶν ἰχνῶν λείψανα ἀναλήμματος ἐκ τιτανολίθων τοῦ τόπου· τὸ ἀνάλημμα καμπυλοῦται καὶ εἶνε ἐκ τῆς ὅλης καταστάσεως πιθανόν, ὅτι κατέτεινε πρὸς τὸν εἰρημένον βραχίονα τοῦ δυτικωτάτου ἀναλήμματος (39), ἵνα ὑποστηρίζῃ τὴν παρὰ τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως πιστωθεῖσαν πρόσχωσιν, ἀναβαίνουσαν πρὸς δυσμὰς ὡς καὶ ἡ κλῖμαξ. Ἐγὼ δὲν διακρίνω σήμερον τὰ ἴχνη τῆς κλίμακος, ἀλλὰ 10 βήματα πρὸς δυσμὰς τοῦ διατειχίσματος παρὰ τὸν βράχον βλέπω τοῖχον (37) ἐκ τιτανολίθων ἐπὶ βραχὺ (περὶ τὰ 3 μ.) βαίνοντα ἀπὸ τοῦ βράχου πρὸς νότον καὶ παρέχοντα τὴν ὄψιν ἀρχαϊκήν, πελαργικήν, ὥστε πιθανώτατα ἐκρύπτετο ἐντὸς τῆς ὕστερον προσχώσεως, ἐφ᾽ ἧς ἔβαινεν ἀνηφορικὴ

1 Πρβλ. Judeich ἔ. ἀ. σ. 43.

2 Bolletino d'Arte 1924, σ. 88.

3 Ἀργὰ ἔμαθον ἐκ τῆς ὑπὸ Bethe ἐκδόσεως τοῦ Πολυδεύκους 8,101, ὅτι ὁ Bergk ἄνευ ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων εἶχε διορθώσει, ἀντὶ τοῦ *καταπλέα* ἢ *καταπλέων* τῶν χειρογράφων εἰς *καὶ πηλὸν* ἐν Philologus 1859, 388 ἑξ. χωρὶς ὅμως νἀκολουθῆται ὑπὸ τοῦ Bethe. ὅρα καὶ Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 1932 118_2. Περὶ γεωρυχίας ὅρα καὶ Dittenberger[3], 965, 10. 966, 28. Περὶ ἀλείψεως αὐτ. 963, 27.

ὁδὸς πρὸς δυσμάς. Ἀλλ' εἴτε δεχθῶμεν ὁδὸν τοιαύτην εἴτε κλιμακώδη ἀνάβασιν, ἥτις θὰ ἦτο ἀσφαλεστέρα τῶν ἀσταθῶν χωμάτων, ἂν αὐτὴ αὕτη ἠδύνατο νὰ εἶνε στερεὰ ἐπ' αὐτῶν, ὁδός τις ἐνταῦθα εἶνε βεβαία καὶ δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τὴν συνέχειαν αὐτῆς εἰς τὸ πρὸς δυσμὰς τοῦ ὅλου χώρου βραχῶδες ἀνύψωμα. Ἐδῶ λοιπὸν ἡ ὁδὸς ὑπάρχει σαφὴς καὶ βοῶσα (50). Εἶδεν αὐτὴν ὁ Κουμανούδης[1] καὶ ὁ Köhler (ἔ.ἄ. 239), ἐκαθάρισα δ' αὐτὴν καὶ ἐγὼ ἐσχάτως νομίζων αὐτὴν ἄγνωστον κατὰ τὸν Judeich τοὐλάχιστον καὶ τοὺς ἄλλους νεωτέρους. Ἀνοίγεται ἐν τῷ βράχῳ πρὸς βορρᾶν τοῦ ἐρειπίου (41, 41α) τοῦ ταυτιζομένου πρότερον πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦ Νικίου καὶ ἔχει πλάτος τόσον, ὥστε, ὡς παρατηρεῖ ὁ Köhler, νὰ βαδίζωσι παρ' ἀλλήλους δύο ἢ τρεῖς ἄνθρωποι. Ἡ ὁδὸς αὕτη συνδυαζομένη πρὸς τὴν πιστωθεῖσαν ἀλλ' ἀποκομισθεῖσαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν πρόσχωσιν καὶ τὰ ὑποβαστάζοντα αὐτὴν παλαιὰ ἀναλήμματα, εἶνε ἐπίσης παλαιά, ὡς πιστεύει καὶ ὁ Κουμανούδης, διετέλεσε δ' ἐν χρήσει καὶ ἔπειτα, ἀγνοεῖται ὅμως ἐπὶ τοῦ Leake[2], ὅτε κεχωσμένη βεβαίως ἐν τοῖς ὑστάτοις χρόνοις τῆς Τουρκοκρατίας τοὐλάχιστον. Διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης κατέληγέ τις ἐπὶ τῆς πλατείας (48), εἰς ἣν κατέληγε (σελ. 104) καὶ διὰ τοῦ περὶ τὸ ᾠδεῖον μεταγενεστέρου κλιμακώδους μέρους (44, 45, 46, 47) τοῦ περιπάτου. Πρὶν ἐξετάσωμεν τὴν σπουδαίαν ἐξέλιξιν τοῦ συμπλέγματος τούτου πρὸς τὴν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως ὑψηλότερον, θὰ εἴπωμέν τινα ἄλλα.

Ἡ ὁδὸς 50, περὶ ἧς ἦτο ἄρτι ὁ λόγος, εὐθὺς ὡς ἐπάτει ἐπὶ τοῦ βράχου, ηὑρίσκετο εἰς τὰ νῶτα ἢ τὴν πλευρὰν τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπερ ἄλλοτε ἀπεδίδετο εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Νικίου. Ὁ Köhler ἔ.ἄ. 240 καὶ ὁ Βερσάκης ΑΕ 1912 σ. 46 ΙΙ ἐπίστευσαν, ὅτι τὸ ἐρείπιον τοῦτο ἦτο τὸ δυτικώτατον μέρος τοῦ περιβόλου τοῦ αὐτόθι ἀκραίου περικλείστου χώρου πρὸς Ν τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀλλὰ τούτου τὸ δυτικὸν ὅριον φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν τὰ εἰς τὸν πόδα τοῦ ἀνυψώματος ἀρχαϊκὰ ἀναλήμματα, ἐν ᾧ τὸ ἐρείπιον εἶνε νεώτερον πώρινον, ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν παλαιότητα τῶν ἄλλων τοίχων. Δὲν εἶνε δ' ἁπλῶς περίβολος, οὔτε ἔχει μορφὴν προπύλου, ὡς θέλει ὁ Βερσάκης, οὔτε ναοῦ, ἀλλ' εἶνε σύνθετον οἰκοδόμημα ἐκ 4 ἢ 5 θαλάμων τοὐλάχιστον. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐν τῷ βράχῳ λαξευτὴν ὁδὸν (50) καὶ ὄπισθεν τοῦ νοτίου αὐτῆς βραχώδους παραφράγματος εἶνε λαξευτὸν τὸ ΑΔ θεμέλιον (41α) τοίχου καθέτου πρὸς τὴν βορείαν προσεκβολὴν τοῦ μακροτέρου βορειονοτίου τῶν σῳζομένων τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος[3]. Ἄλλη δὲ ὁμοίως λαξευτὴ κοίτη θεμελίου ἀναχωρεῖ ἐκ τῆς προηγουμένης πρὸς νότον παράλληλος πρὸς τὴν εἰρημένην βορειονοτίαν προσεκβολήν, ἵνα καθέτως συναντήσῃ τὸν ἀτελῶς σῳζόμενον ἀνατολικοδυσμικὸν νοτιώτερον τοῖχον, πέραν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλος θάλαμος. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτόν τι σύνθετον κτίσμα δὲν γνωρίζομεν ἐκ τῆς παραδόσεως ἐνταῦθα, ἀδυνατοῦμεν νὰ ὀνομάσωμεν αὐτό. Εἶχε δὲ τοῦτο καταλυθῆ ἴσως πρὶν κτισθῇ τὸ ᾠδεῖον, ἐπειδὴ εἶνε ἀμφίβολον, ἂν ὁ Ἡρῴδης θὰ εἶχε τὴν θέλησιν ἢ τὴν δύναμιν νὰ καταβάλῃ αὐτό. Πάντως ὅμως πρὸς συνεννόησιν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάζωμεν αὐτὸ προηρῴδειον, καὶ νὰ δεχώμεθα, ὅτι μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ ᾠδείου ἦτο ἐρείπιον τεθαμμένον. Ἡ δὲ νῦν δι' αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν βράχων, τῶν χωριζόντων αὐτὸ ἀπὸ τῆς παραπλεύρως πρὸς βορρᾶν ὁδοῦ, βαίνουσα ἀτραπὸς (50α) θὰ ἠνοίχθη ποτὲ μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ ᾠδείου (σ. 105) καὶ ἦτο ἐν χρήσει ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐρχομένη ἐκ τοῦ ἀληθοῦς μνημείου τοῦ

1 ΠΑΕ 1877-8 σ. 10.

2 Topogr. Athens γερμ. μεταφρ. 1844 πίν. 3.

3 Ὁ Βερσάκης δὲν διέκρινεν αὐτὸ καὶ βεβαιοῖ ἀντίθετα ΑΕ 1909, 225

Νικίου μεταξὺ τοῦ νοτίου ἐκ τοῦ θεάτρου σκέλους (18, 19) καὶ τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους, ὡς σήμερον καὶ ὡς ἐπὶ Leake (ἔ. ἀ.).

Λείψανά τινα ψηφιδωτοῦ δαπέδου πρὸς Α τοῦ ἐρειπίου τοῦ προηρῳδείου οἰκοδομήματος καὶ ἀκριβέστερον πρὸς Α τοῦ (50α)ὡς καὶ οἱ σιροὶ κατὰ τὸ τεῖχος τοῦ Πελαργικοῦ καὶ τοῦ περιπάτου, εἶνε νεώτεροι τοῦ Μαρίνου (σελ. 100), ὅτε καὶ τὸ Ἀσκληπίειον εἶχεν ἀπολέσει τὴν ἱερότητά του καὶ εἶχε κατοικηθῆ, ἤτοι μετὰ τὴν πλήρη κατίσχυσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὅμοιοι σιροὶ εἶνε καὶ ὑπὸ τὸ τουρκικὸν λιθόστρωτον τῆς ὁδοῦ τῆς κατερχομένης ἐκ τῆς νῦν πύλης τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς τὴν πλατεῖαν τοῦ σταθμοῦ τῶν ἁμαξῶν.

* * *

Εὑρισκόμενοι ἐπὶ τῆς μικρᾶς ὑπὲρ τὴν κορυφὴν τοῦ κοίλου τοῦ ᾠδείου πλατείας (49), ἀνακεφαλαιοῦμεν τὰ ῥηθέντα περὶ τῶν ἀγουσῶν εἰς ταύτην ὁδῶν.

1) Πρώτη ὁδὸς εἶνε ὁ περίπατος (44) (σ. 102 ἑξ.), ἀφ᾽ ὅτου μὲν χρόνου ἐκτίσθη τὸ ᾠδεῖον περιθέων τὸ κοῖλον (46, 47), πρὸ τούτου δὲ ἄγων διὰ μέσου τοῦ ὕστερον κοίλου δυσμόσε ὑπὸ τὸν πρὸς Δ τοῦ ᾠδείου βράχον (44α) εἰς τὴν νῦν ταπεινοτέραν πλατεῖαν τοῦ σταθμοῦ τῶν ἁμαξῶν. Ἀριστερὰ ἐξετείνετο μέχρι τῆς πομπτικῆς ὁδοῦ τὸ Ἐλευσίνιον, εὐρὺ ὥστε νὰ δέχηται καὶ ὅλην τὴν βουλήν. Ἦτο γεῖτον τοῦ Πελαργικοῦ. Ἀλλ᾽ εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ ζητήματος τούτου δὲν θὰ εἰσέλθω.

2) Δευτέρα ὁδὸς (σ. 108) ἦτο ἡ πρὸς τὸν περίπατον παράλληλος ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ Πελαργικοῦ (21α), συμπίπτουσα πρὸς τὴν πρώτην ὁδὸν κατὰ τὴν κλιμακώδη διαδρομὴν (46, 47) περὶ τὸ κοῖλον τοῦ ᾠδείου καὶ μέχρι τῆς ὑπὲρ τὸ ᾠδεῖον πλατείας (48, 49). Αὕτη εἶνε βεβαία ἀπὸ τῶν χρόνων τοὐλάχιστον τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἀσκληπιείου.

3) Τρίτη ὁδὸς ἦτο ἡ παρὰ τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ ἡ ἀναβαίνουσα τὴν αὐτόθι πρόσχωσιν καὶ διὰ τοῦ ἐν τῷ βράχῳ τετμημένου μέρους (50) ὑπὲρ τὸ προηρῴδειον κτίσμα καταλήγουσα εἰς τὴν πλατεῖαν (49). Τὴν ἡλικίαν αὐτῆς πρέπει νὰ μετρήσωμεν διὰ τῶν ἀναλημμάτων (39), ἅτινα, ὑποκείμενα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ προηρῳδείου κτίσματος σχετίζονται πρὸς αὐτὴν διὰ τοῦ δυσμοανατολικοῦ μικροῦ βραχίονος.

Ἐκ τῶν ὁδῶν τούτων πολὺ παλαιαὶ εἶνε κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη. Ἡ τρίτη ἦτο ἀναπόφευκτος διὰ τὴν ἄμεσον συγκοινωνίαν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ ὑπ᾽ αὐτὴν παλαιοτάτου μέρους τῆς κάτω πόλεως, ἐπειδὴ πρὸ τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Ἀθηνῶν «ἡ Ἀκρόπολις, ἡ νῦν οὖσα, πόλις ἦν καὶ τὸ ὑπ᾽ αὐτὴν πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον» (Θουκ. 2, 15). Ἡ ὁδὸς λοιπὸν αὕτη ἦτο ἐσωτερικὴ ἀρτηρία συγκοινωνίας τῶν δύο τούτων παλαιοτάτων μερῶν τῆς πόλεως.

Ἡ πρώτη ὁδὸς (44), ὁ περίπατος, ἦτο πιθανώτατα ἀναγκαία, ἵνα ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Πελαργικοῦ, ὃ παρέθεε, συνδέῃ τὰ πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἀκροπόλεως μέρη πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτῆς καὶ ἀντιθέτως. Καὶ ἡ ἔπειτα δὲ κατὰ πάντας τοὺς ἀρχαίους χρόνους διατήρησις τοῦ περιπάτου, παρὰ τὴν κτίσιν τοῦ τε θεάτρου καὶ τοῦ ᾠδείου, μαρτυρεῖ, ὅτι πατροπαράδοτος ἦτο ἡ ὁδὸς αὕτη.

* * *

Ἂς ἐξετάσωμεν τώρα, πῶς ἐκ τῆς ὑπὲρ τὸ ᾠδεῖον πλατείας (49), ἔνθα συνέβαλον *πᾶσαι* αἱ πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ὁδοί, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀνηφορικῆς (56α-49) λιθοστρώτου ἀπὸ τουρκικῶν χρόνων, δυσμόθεν ἐκ τῆς νῦν πλατείας τῶν ἁμαξῶν ἀνερχομένης, ἀνέβαινέ τις μέχρι τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Νίκης βράχου, ὅστις διατηρεῖ τὰ ἀπαραγνώριστα παμπάλαια ἴχνη (54, σ. 85) τῆς μακροχρονίου διαβάσεως ἀνθρώπων καὶ ζῴων[1], ἐν ᾧ τὰ ὑψηλότερα ἤτοι νεώτερα καὶ κλασσικὰ στρώματα καὶ τὴν μεσαιωνικὴν ὁδὸν ἀπεμάκρυνεν ὁ Beulé.

Πόσον παλαιὰ εἶνε τὰ ἴχνη ταῦτα (54), δεικνύει ἡ τριβὴ τοῦ βράχου πρὸς ἀνατολὰς αὐτῶν ἤτοι δεξιὰ τῷ ἀνιόντι. Ἡ τριβὴ αὕτη χωρεῖ *μέχρι* τῆς γραμμῆς τῶν θεμελίων τοῦ πύργου τῆς Νίκης ἀκριβῶς, ὅπου δὲν δύναται μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ πύργου νὰ πατήσῃ ὁ ποὺς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τέμνεται ὑπὸ τῶν θεμελίων, ἤτοι προὐχώρει καὶ ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν αὐτῶν καὶ πέραν αὐτῆς, ὥστε εἶνε παλαιοτέρα τῆς κτίσεως τοῦ πύργου ὑπὸ τὴν σημερινήν του μορφὴν καὶ Κιμώνειον οὖσαν.

Πλὴν τοῦ τεκμηρίου τούτου τῆς παλαιότητος τῆς ὁδοῦ ὑπάρχει καὶ ἄλλο· τὰ ἐν τῷ βράχῳ ἴχνη βαίνουσιν ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἐν γραμμῇ καμπύλῃ, ὥστε ἡ συνέχειά των κατατείνει *ὑπὸ* τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ πύργου τῆς Νίκης, ἡ τοιαύτη δὲ κατεύθυνσις βεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τῆς ὁμαλότητος τοῦ διὰ λιθαρίων συμπεπληρωμένου βράχου πρὸς Ν παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (περαιτέρω ὁ βράχος εἶνε ὑψηλός), ὥστε τὴν ὁδὸν ἐνταῦθα ἐκάλυψεν ὅλως ἢ ἐν μέρει ἡ γωνία αὕτη τοῦ ἰσοδομικοῦ πύργου, παρέτρεψε δ᾽ αὐτὴν δυτικώτερόν πως.

Ὅτι δὲ κατὰ παράδοσιν διετηρήθη ἡ ἀνάβασις εἰς τὴν Ἀκρόπολιν διὰ τοῦ μέρους τούτου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἀρχαίου θρησκεύματος πρὸς ἄνοδον τοὐλάχιστον τῶν θυμάτων, μαρτυρεῖ καὶ τὸ διάζωμα τῆς μεγάλης κλίμακος ὑπὸ τὰ προπύλαια, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ὁδοῦ, καὶ ἄλλοι λόγοι, ὧν τὴν ἀνάπτυξιν ἢ ἔκαμαν ἤδη ἄλλοι[2] ἢ ἀναμένομεν παρὰ τοῦ κ. Dinsmoor ἀνασκάψαντος καὶ μελετῶντος τὸν χῶρον τῆς κλίμακος καὶ τὰ συναφῆ ζητήματα. Ἀλλ᾽ ἡ ἄνοδος αὕτη διετηρεῖτο καὶ μέχρι τῆς καταλύσεως τῆς Τουρκοκρατίας[3], ὁ δὲ Beulé (ἔ. ἀ. 85 ἑξ.) διασαφεῖ ἀξιολόγως τὴν ἐνταῦθα κατάστασιν τότε καὶ πρότερον.

Ἀπομένει νὰ συνδέσωμεν τὸ μέρος τοῦτο πρὸς τὴν πλατεῖαν (49) τὴν ὑπὲρ τὸ ᾠδεῖον τοῦ Ἡρῴδου, ὅπου ἐστάθημεν.

Εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, ὅτι ἡ κρατοῦσα γνώμη, ἣν ἀντιπροσωπεύει ὁ χάρτης II τοῦ Judeich, δέχεται τὴν γραμμὴν τῶν ἐν τῷ βράχῳ ἰχνῶν εὐθέως πρὸς νότον (πρὸς τὸ 53α) προσεκβαλλομένην πρὸς τὴν ὑποκειμένην πλατεῖαν. Οὕτω ἡ προσεκβολὴ αὕτη τέμνει τὸν βράχον, ὅστις, καθ᾽ ἃ εἴπομεν ἐν ΑΔ 1929,75, ἦτο κατειλημμένος ὑπὸ ἱερῶν καὶ εἶνε ἀτριβὴς καὶ τόσον ὑψηλὸς — ἴσως δέ ποτε ἦτο ὑψηλότερος — ὥστε νὰ εἶνε φανερόν, ὅτι οὔτε ὑπῆρχεν οὔτε ἠδύνατό ποτε νὰ διέλθῃ ἐντεῦθεν ὁδός, οὔτε νῦν εἶνε τοῦτο δυνατόν.

Ἡ ὁδὸς ἐξωσθεῖσά πως δυτικώτερον ὑπὸ τοῦ πύργου τῆς Νίκης, μάλιστα δ᾽ ὑπὸ τῆς ΝΔ γωνίας αὐτοῦ, περιεκάμπτετο περὶ αὐτὴν ὕστερον, προὐχώρει ΝΑ, ἔχουσα ἀριστερὰ μὲν τὸ λάξευμα (53), ὃ ἀπεδώκαμεν εἰς τὸ ἡρῷον τοῦ Αἰγέως (ΑΔ ἔ. ἀ. σ. 81 πρβλ. 75), δεξιὰ δὲ τὸν ἀνώμαλον, ἱερὸν πάντως, βράχον (πρβλ. τὴν πέτραν τῆς Σιβύλλης ἐν Δελφοῖς) καὶ ἔφθανεν οὕτω εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ ἔπειτα τουρκικοῦ τείχους (52, 52α), τὸ ὁποῖον σῴζεται ἀκόμη

1 Πρβλ. Beulé, L'Acropole I σ. 85 ἑξ.

2 π. χ. Beulé, L'Acropole I σ. 123, 143.

3 Πρβλ. Bohn, Die Propyläen σ. 12, 38, πίν. II καὶ XIX ὡς καὶ τοὺς πίνακας τοῦ Omont ἔ. ἀ. καὶ τοῦ Leake ἔ. ἀ.

ὡς νοτία πλευρὰ τοῦ αὐτόθι ὑπάρχοντος νῦν φυλακείου, καὶ τὸ ὁποῖον ἐξετείνετο πρὸς δυσμὰς πρότερον (λείψανα ἀσβέστου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ βράχου) σχηματίζον αὐλὴν μέχρι τῆς τουρκικῆς ποτε πύλης ὑπὸ τὴν ΒΔ γωνίαν (54) τοῦ πύργου τῆς Νίκης. Τὴν γραμμὴν τοῦ τουρκικοῦ τείχους παρὰ τὸ νῦν φυλακεῖον διελθοῦσα ($51^α$) ἡ ὁδός, ἐκάμπτετο πρὸς δυσμὰς καὶ βαίνουσα κατηφορικῶς, διήρχετο ἔν τινι σημείῳ (51) βραχῶδες σκληρὸν ἔδαφος ἐνέχον καὶ χαλαζίαν, ὅστις ἀποκαλυφθεὶς ὑπ᾽ ἐμοῦ διετηρεῖτο τετριμμένος λειότατος κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ οὕτω κατέληγεν εἰς τὴν ὑπὲρ τὸ ᾠδεῖον πλατεῖαν (49). Μόνον τοιαύτη ἑλικοειδὴς ὁδὸς ἠδύνατο νὰ ἀναβαίνῃ ἀνέτως καὶ διὰ τοῦτο διατηρεῖται μέχρι σήμερον. Οὕτω ἡ φύσις καὶ ἡ ὀχυρωτικὴ ἦγον καὶ ἐνδεχόμενον ἐχθρὸν μὲ ἀκάλυπτον τὴν δεξιὰν πλευρὰν ὑπὸ τὰ βέλη τῶν ἀπὸ τοῦ πύργου ἀμυνομένων.

Ὅτι οἱ δύο ἑλιγμοὶ οὗτοι πρὸς Ν τοῦ πύργου τῆς Νίκης εἶνε κατὰ παράδοσιν παλαιοί, δεικνύουσι καὶ λείψανά τινα· ἀμέσως πρὸς νότον τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ πύργου ἐπὶ τῆς καμπῆς, ἣν θὰ ἠκολούθησεν ἡ ὁδὸς ἐξωσθεῖσά πως ὑπὸ τοῦ πύργου, εἶνε λείψανον τετριμμένης βαθμίδος ἐκ δύο πώρων καὶ ὄπισθεν αὐτῶν ἐξ ἄλλων λιθαρίων. Ὑπὸ τὴν βαθμίδα ταύτην εἶνε τὸ δάπεδον τετριμμένον, ὥστε, καὶ ἂν ἡ βαθμὶς ἤθελεν εἶναι μεσαιωνική, ἡ ὑποκειμένη τριβὴ ἀντιστοιχεῖ πρὸς παλαιοτέρους χρόνους, προϋποθέτουσα καθαρὸν τὸν βράχον ἀπὸ τῶν χωμάτων, ἅτινα ἐσώρευσαν οἱ χρόνοι τῶν καταστροφῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Περαιτέρω πρὸς τὸ «Αἰγεῖον» εἶνε εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὄπισθεν βράχου λείψανον ἄλλης βαθμίδος ἐκ τριῶν πώρων, καμπύλως διατεταγμένων ἢ φθαρέντων, ὥστε νὰ δεικνύωσι τόξον (μὲ κέντρον πρὸς Α), ἐν ᾧ ἔμπροσθεν τοῦ λειψάνου βαθύνεται τετριμμένος ὁ βράχος. Εἰς τὸ βάθος δὲ τοῦτο ἕπεται περαιτέρω ἀπέναντι τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ «Αἰγείου» ἄλλο λείψανον βαθμίδος ἐκ δύο τετριμμένων τιτανολίθων. Ἓν μέτρον περαιτέρω ὑπάρχει ὑψηλότερον λιθόστρωτον διὰ πλακῶν μαρμάρου, οὗτινος ἡ κλίσις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὕψος τῆς ῥηθείσης πρώτης βαθμίδος, ὥστε αἱ διάμεσοι βαθμίδες καὶ ὁ ὑπ᾽ αὐτὰς τετριμμένος βράχος ἀντιστοιχοῦσι πρὸς παλαιοτέρας περιόδους ἢ καταστάσεις τῆς ὁδοῦ.

Ἀμέσως περαιτέρω τοῦ πλακοστρώτου μέρους εὑρέθησαν δι᾽ ἀνασκαφῆς μου χώματα πληροῦντα ὑπόνομον, ἥτις χωρεῖ ὀλίγον μὲν ὑπὸ τὸν βράχον πρὸς τὸν πύργον, περισσότερον δὲ πρὸς ΝΑ, ἔνθα ἦτο ἡ πύλη τοῦ ἀσβεστοκτίστου τείχους, οὗτινος μέρος διατηρεῖται, ὡς εἴπομεν. Προφανῶς ἡ ὑπόνομος εἶνε τουρκικῶν χρόνων καὶ ἐνθυμίζει τὴν ἄλλην, ἥτις ἐξερράγη τῷ 1822 παρὰ τὸν νότιον πύργον τῆς πύλης Beulé[1].

Πλησίον τοῦ σημείου, ἔνθα ἡ ὁδὸς διήρχετο τὸ τουρκικὸν τεῖχος ($51^α$), διατηρεῖται μικρόλιθον λιθόστρωτον, τὸ ὁποῖον νομίζω τοὐλάχιστον τουρκικόν.

Τὰ λείψανα ταῦτα τῆς ὁδοῦ δεικνύουσι διὰ τῆς διαφορᾶς τῆς χρονικῆς αὐτῶν καταγωγῆς, ὅτι ἡ ἑλισσομένη ἐνταῦθα ἀνάβασις εἶνε κατὰ παράδοσιν ἐκ παλαιῶν χρόνων καὶ ἐπεβλήθη πάντοτε ὑπὸ τῆς φυσικῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους. Αἱ τριβαὶ *τοῦ βράχου* βεβαίως ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἑλληνικοὺς χρόνους, τινὲς δὲ πρέπει νὰ εἶνε πάντως συνέχεια τῆς παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ πύργου ὁδοῦ τῆς φερούσης τὰ βαθέα ἐκ τριβῆς ἴχνη, ἥτις θὰ εἶνε παλαιοτάτη.

1 Beulé, L'Acropole I, 134.

*
* *

Ὅστις διακρίνει καλῶς τοὺς καθορισθέντας τόπους, διαβλέπει ἤδη, ὅτι ἡ πομπικὴ ὁδὸς ἑλισσομένη περὶ τὸ Ἐλευσίνιον καὶ παραμείβουσα τὸ Πελαργικὸν καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ ποτε ἐννεαπύλου τουτέστι τὴν στροφὴν τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν, κατέληγε *πέραν*, *ὑπὸ* τὴν νῦν πλατεῖαν τῶν ἁμαξῶν πιθανῶς, ὑπὸ τὸ Πύθιον, ὅπου ὡρμίζετο ἡ ναῦς, ἐπιτρέπουσα οὕτω ἐλευθέραν τὴν ἄνοδον τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θυμάτων εἰς τὴν νῦν πλατεῖαν καὶ τὴν ἑλικοειδῆ ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Νίκης ἀνάβασιν· τότε ἔξω τῶν περιγραφέντων ἐκείνων τόπων, ἐν γραμμῇ ἐχούσῃ ἀνάγκην ἀνασκαφικῆς διερευνήσεως ἐν τῷ σημερινῷ ἄλσει, ἦτο ἡ ὁδὸς ἡ πομπικὴ (Φιλόστρ. βί. σοφ. II 5, σ. 550) μεταξὺ ἄνω μὲν τοῦ Πελαργικοῦ ἢ τῶν ἰχνῶν του, κάτω δὲ τοῦ κλειστοῦ Ἐλευσινίου, κειμένου «ὑπὸ τῇ πόλει» ἢ «ὑπὸ τῇ Ἀκροπόλει» [1] ταὐτιζομένη πρὸς τὸ Πελαργικὸν παρ' Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 19. Τὸ Ἐλευσίνιον θὰ εἶχε μὲν μικρόν τινα ἀρχαϊκὸν πλινθόκτιστον ναΐσκον [1], ἀλλ' εἶχε τέμενος εὐρύχωρον, ὥστε νὰ περιλαμβάνῃ καὶ τὴν βουλὴν καὶ τοὺς ἀκροατάς της, πάλαι δέ ποτε ἴσως καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ὀλιγαρίθμου τότε δήμου (Ἁρποκρ. λ. Πάνδημος). Ὁ ἀποδοτέος εἰς τὸ Ἐλευσίνιον χῶρος, ὅσον ἠρευνήθη πρὸς ἢ παρὰ τὸ Ἀμύνειον, στερεῖται ἀξιολόγων ἐρειπίων, καὶ προσαμόζεται πρὸς τὴν παράδοσιν. Ἀλλ' ὑπολείπεται πρὸς ἀνατολὰς πολὺ μέρος ἀνερεύνητον.

Ἡ πομπικὴ ὁδὸς κατὰ τὴν ἀνωτάτην αὐτῆς καμπὴν μέχρι τῆς ὑπὸ τὸ Πύθιον χώρας θὰ ἐταυτίζετο πρὸς τὴν παλαιὰν ὁδόν, ἥτις κατέτεινε πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ἐννεαπύλου δεξιὰ καὶ πρὸς τὸν Ἄρειον πάγον ἀριστερά, ὡς περίπου ἄγει καὶ νῦν ἡ αὐτόσε ἁμαξιτὸς (Φιλοστρ. ἔ. ἁ. Παυσ. 1,29,1). Ἐντεῦθεν ἀνήρχετό πως εἰς τὴν νῦν πλατεῖαν τῶν ἁμαξῶν — καθοριστέα λεπτομερέστερον μετὰ τῶν λεπτομερειῶν καὶ τοῦ Ἐννεαπύλου — καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὴν ὑπὲρ τὸ ᾠδεῖον τοῦ Ἡρῴδου πλατεῖαν διασταύρωσιν πασῶν τῶν ὁδῶν.

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

1 Πρβλ. Curtius - Milchhöfer, Stadtgesch. v. Athen σ. XXV. Σβορῶνος Διεθν. ἐφημ. νομισματ. Ἀρχαιολ. 1901 σ. 420 ἑξ.

2 Ἀρχ. Δελτ. 1929, 77 ἑξ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. ἔ. ἁ. πρβλ. Roussel, Rev. d. ét. anc. 1934, 177 ἑξ.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΤΟΥ Ε´.

Υπο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑ

1. Τὸ ἐν τῇ ***εἰκ. 1*** δημοσιευόμενον τμῆμα στήλης ἐνεπιγράφου ἀνευρέθη τὸ ἔτος 1931 κατὰ τὸ χωρίον Κοιλάδα (πρῴην Ἰσκιουπλέρ), κείμενον πρὸς τοὺς βορείους πρόποδας τοῦ

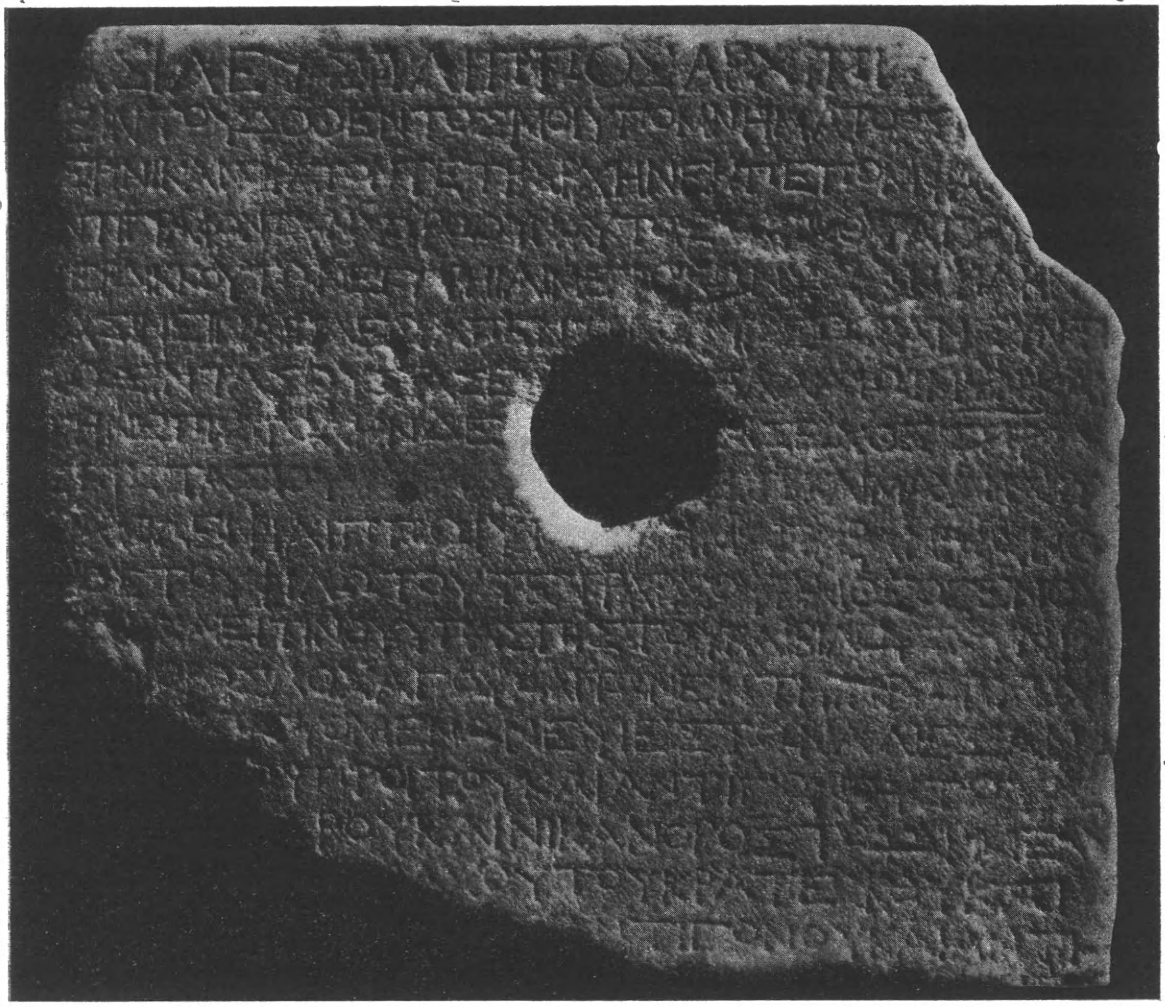

Εἰκ. 1. Ἐπιστολὴ Φιλίππου τοῦ Ε´ πρὸς [ἐπιστάτην] Ἄρχιππον.

ὄρους Σκοπός, 4 περίπου ὥρας ΒΔ τῆς Κοζάνης καὶ πλησίον τῆς δημοσίας πρὸς τὴν Βέροιαν ὁδοῦ. Κατὰ τὸ ἔτος 1932 διερχόμενος ἐκ Κοζάνης, εἶδον τυχαίως τὴν ἐπιγραφὴν ἀποκειμένην εἴς τινα ἀποθήκην τοῦ Γυμνασίου, ἔνθα εἶχε μεταφερθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Τσάκωνα, καθηγητοῦ τοῦ Γυμνασίου καὶ ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων. Διαγνώσας δὲ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ σημαντικοῦ ἐγγράφου, ἐζήτησα καὶ ὁ τότε Ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Καθηγητὴς

κ. Σ. Πελεκίδης μοῦ παρεχώρησε τὴν ἄδειαν[1] νὰ μεταφέρω τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης[2] πρὸς μελέτην καὶ ἔκδοσιν τοῦ κειμένου.

Ἡ στήλη, ἐκ μαρμάρου χονδροκόκκου λευκοῦ, ἐλαφρῶς ὑπώχρου, προερχομένου πιθανῶς ἐκ τῶν πέριξ, ἴσως μάλιστα ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου ὄρους Σκοπός[3], εἶχε σχῆμα ὀρθογωνίου τετραπλεύρου ἄνευ στενώσεως πρὸς τὰ ἄνω· μετρεῖ τώρα εἰς μέγ. ὕψ. 0,38, πλ. 0,42 καὶ πάχ. 0,05 — 0,1 μ. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ παρέμεινεν ἀκατέργαστος καὶ ἀνώμαλος. Κατὰ τὸ μέσον φέρει κυκλικὴν ὀπὴν διαμέτρου 0,05 μ., μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσαν· φαίνεται ὅτι κάποτε ἦτο ἐντετειχισμένη εἴς τινα βρύσιν, κατὰ τρόπον, ὥστε ἡ ὀπὴ νὰ χρησιμεύῃ πρὸς ἔνθεσιν τοῦ κρουνοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συναντῶμεν συχνὰ εἰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς.

Φέρει 18 στίχους κειμένου καὶ ἴχνη 19ου· οἱ πλεῖστοι εἶναι ἐλλιπεῖς, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς κατὰ τὸ μέσον ὀπῆς, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ λόγῳ ἀποκρούσεων καὶ κακώσεων, καθὼς φαίνεται ἐν τῷ φωτογραφικῷ ἀπεικάσματι. Ὁ χαράκτης δὲν ἦτο πολὺ ἐπιμελής: εἰς τὸν πρῶτον στίχον ἦσαν χαραγμένα 27 γράμματα (ὕψ. ±0,016 μ.), μεγαλύτερα αἰσθητῶς ἢ τὰ τῶν ἑπομένων στίχων, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἀπὸ 34-37 γράμμ. (ὕψ. ±0,011μ.) Κατὰ τοὺς 5 ὅμως τελευταίους στίχους τὰ γράμματα πάλιν μεγενθύνονταί πως.

Μόνον τοῦ πρώτου στίχου τὰ γράμματα εἶναι ἰσομεγέθη· τὰ τῶν ἄλλων στίχων στρογγύλα Ο,Θ,Ω εἶναι μικρότερα, ἐξέχουν δὲ τῶν συνήθων τὰ Ρ,Υ,Φ. Τὸ Α φέρει συνδετικὴν γραμμὴν γωνιώδη, τὸ Π σκάζει, τοῦ δὲ Σ αἱ ἀκραῖαι κεραῖαι σπανίως ἀποκλίνουν. Τὸ προσγεγραμμένον Ι δὲν λείπει. Πρόσθες τέλος καὶ ἀκρεμόνας (apices) εἰς ὅσα γράμματα ἀπολήγουν εἰς ἄκρα.

Τὸ κείμενον μετὰ τῶν συμπληρώσεων ἔχει ὡς ἑξῆς:

I. Β]ασιλεὺς Φίλιππος Ἀρχίππ̣[ωι χαί-
ρ]ειν· τοῦ δοθέντος μοι ὑπομνήματος π̣[αρὰ τῶν
π]ερὶ Νικάνορα τὸν τετράρχην ἐκπέπομφά [σοι τὸ
ἀ]ντίγραφον· σ̣υ̣νχωρῶ οὖν αὐτοῖς...ΙΙ ΟΙ ΑΓΟΥ [τοῦ
Περδίκκου τῶν ἐγ Γ̣ρήιαι μετοίκων χώ̣ρα̣ν ψιλὴν [ἅ-
π]ασιν εἶναι πλέθρα πεντ̣ή̣κ̣ον̣τ̣α̣, ἕως ἂν συντε-
λ̣ῶσιν τὰς θυσίας ἐ[ν τῶι Ἀπ]ε̣λλ̣α̣ίωι μηνί, καὶ
τὴν ἐπισ̣τολὴν δὲ [ἀναγράψ]ας, ἔχθες πρὸ τ[οῦ
ἐπιστασίου. *κενὸν* Ἔτ. Β καὶ Μ Αὐδναίου.

II. Βασιλεῖ Φιλίππωι ὑπ[όμν]ημα π̣α̣ρ̣ὰ Νικάνο-

1 Τὸν Καθηγητὴν κ. Πελεκίδην ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἐνταῦθα διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν καὶ τὰς ὁδηγίας του, ἀλλὰ καὶ διότι εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ παραχωρήσῃ τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τῆς ἐκτυπουμένης ἀξιολόγου μελέτης του: Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Παράρτημα τοῦ 2ου τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) ἐν Θεσ. 1934, ἔνθα μάλιστα ἐν σελ. 16 σημ. 2 γίνεται μνεία τῆς παρούσης ἐπιγραφῆς. Μνεία ταύτης ἐπίσης γίνεται παρὰ τοῦ Ἀντ. Κεραμοπούλλου ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1932, 93 σημ. 1 (Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ) καὶ παρὰ τοῦ Σ. Κουγέα ἐν Ἑλληνικοῖς Ζ΄, 201 σημ. 2 (Διάγραμμα στρατιωτικῆς οἰκονομίας τῶν μακεδονικῶν χρόνων ἐκ Χαλκίδος).

2 Προσωρινῶς ἴσως· εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μεταφερθῇ πάλιν εἰς Κοζάνην κατ᾽ ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν τῆς Ἑταιρείας Ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν Δυτικῆς Μακεδονίας, ἵνα κατατεθῇ εἰς τὴν ἐκεῖ ἐσχάτως ἱδρυθεῖσαν ὑπ᾽ ἐμοῦ ἀρχαιολογικὴν συλλογήν.

3 Καθ᾽ ἃ μὲ ἐπληροφόρησεν ὁ φίλος Δρ. Χρ. Γαρδίκας, γεωλόγος παρὰ τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης, ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ μαρμάρου.

ρος τοῦ Φιλώτου, τετράρχου καὶ Θεοξένου
το]ῦ Κλειτίνου, ὑπασπιστοῦ καὶ Βίλου τοῦ Νι-
κά]γορος, λοχαγοῦ καὶ τῶν ἐν τῆι πρωτολοχί-
αι στρ]ατευομένων Εὐϊστῶν Ἀλεξάν-
δρου τ]οῦ Προίτου καὶ Ἀντιγόνου τοῦ Ἀ-
λεξάν]δρου καὶ Νικάνορος τοῦ Ἀρμεν-
. . . .]άχου τοῦ Κρατεύου καὶ
. . . . τοῦ Ἀ]ντιγόνου καὶ Ἀντι-

ἐλλείπουσι στίχοι.

Γλωσσικῶς δὲν ἔχει νὰ παρατηρήσῃ τις ἢ φαινόμενα ἀσήμαντα καὶ συνήθη, ὡς εἶναι ἡ κατ' ἐτυμολογίαν σύνθεσις ἐν στ. I, 4 *(συνχωρῶ)*[1], ἡ ἀφομοίωσις τοῦ τελικοῦ ν πρὸς τὸ ἑπόμενον γ (στ. I, 5: *ἐγ Γρήιαι*[2] καὶ ἡ τροπὴ τοῦ κ τῆς προθέσεως ἐκ πρὸ τοῦ θ εἰς χ (στ. I, 8: *ἔχθες*)[3].

2. Ὅτι ὁ βασιλεὺς Φίλιππος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ Φίλιππος ὁ Ε΄[4] οὐδόλως ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλωμεν, καὶ διὰ τοὺς παλαιογραφικοὺς λόγους, ἐνδεικτικοὺς τῆς ἐποχῆς τούτου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐν στ. I, 9 χρονολογίαν: ἔτ. Β καὶ Μ (= 42ον ἀπὸ τῆς ἀναβάσεως εἰς τὸν θρόνον). Καθὼς δὲ εἶναι γνωστὸν μόνον ὁ Φίλιππος ὁ Ε΄ ἐβασίλευσεν ἐπὶ τοσοῦτον.

Ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ τῆς *ἐπιστολῆς*[5], γίνεται δ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φανερὸς ἐκ τοῦ χαιρετισμοῦ (Β. Φ. Ἀ. χαίρειν), ὅστις ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν τοιούτων ἐγγράφων[6]. Ἐνταῦθα, ἄλλως τε, δηλοῦται ῥητῶς ἐν στ. I, 8: *τὴν ἐπιστολὴν δὲ ἀναγράψας ἔχθες* κλπ.

Αἱ *ἐπιστολαὶ* καὶ τὰ *διαγράμματα* ἦσαν οἱ δύο κύριοι τύποι ἐγγράφων, δι' ὧν ἐδήλου τὴν βούλησίν του ὁ βασιλεὺς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων· μεγάλη ἰδίᾳ χρῆσις ἀμφοτέρων ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε΄, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων[7]. Καὶ τὰ μὲν *διαγράμματα* εἶναι γενικοῦ πως περιεχομένου καὶ συνιστοῦν καθαυτὸ

1 Meisterhans - Schawyzer Grmm. d. attischen Inschr.[3] 112.

2 Meisterhans - Schwyzer ἔ. ἀ. 110.

3 Meisterhans - Schwyzer ἔ. ἀ. 106.

4 Δὲν νομίζω, ὅτι ὁ Φίλιππος ὁ Ε΄ δέον νὰ λογίζεται ὡς Γ΄, ὡς ἐνίοτε συμβαίνει. Ἀσχέτως πρὸς τοὺς ἄλλους λόγους μόνον τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Φιλίππου Ἀριδαίου καὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ υἱοῦ τοῦ Κασσάνδρου ἐκόπησαν νομίσματα (βλ. Head-Σβορώνου Ἱστορία τῶν νομισμάτων I, 297) ἐπιβάλλει νὰ θεωρήσωμεν τὸν μὲν ὡς Γ΄ τὸν δὲ ὡς Δ΄.

5 Περὶ τῶν ἐπιστολῶν γενικά βλ.: Larfeld Gr. Epigraphik[3] § 250 (σ. 428).

6 Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τῇ προηγουμένῃ τοῦ βασιλικοῦ διαγράμματος τῆς Θεσσαλονίκης (Πελεκίδης ἔνθ' ἀν. σ. 6) ἀναγράφεται ἁπλῶς: παρὰ Ἀνδρονίκου, χωρὶς νὰ σημειοῦται οὔτε ὁ τυπικὸς χαιρετισμὸς οὔτε ὁ ἀποδέκτης.

7 Αἱ διασωθεῖσαι ἐπιστολαὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε΄ εἶναι αἱ ἑξῆς: α-β) Αἱ δύο πρὸς Λαρισαίους, Ditt. Syll[3]. 543 3 καὶ 26, (=IG IX, 2,517), γ) ἡ πρὸς τὸ κοινὸν τῶν Ἀβαίων, Syll.[3] 552 (=IG IX, 78), δ΄) ἡ πρὸς Νισυρίους, Syll[3]. 572 (=IG XII, 3,91). Ἐκτὸς τούτων δέον νὰ καταλέξωμεν: ε) τὴν [πρὸς Παρίους], IG XII, 5, I, 125, στ) τὴν [πρὸς τὸν δῆμον τῶν Γοννέων], ΑΕ 1913, σελ. 44, ἀριθ. 173 (τὴν πρώτην) καὶ ζ) τὴν ἐπίσης [πρὸς τὸν δῆμον τῶν Γοννέων] ΑΕ 1913, σελ. 46 ἀριθ. 174. Αὗται (ε, στ, ζ) εἶναι λίαν ἐλλιπεῖς· ὅτι ὁ βασιλεὺς Φίλιππος εἶναι ὁ ἐπιστέλλων, καίτοι δὲν σῴζεται γεγραμμένον, εἶναι πιθανώτατον, γίνεται δὲ παραδεκτὸν ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν. Ἂς ἐπιτραπῇ τέλος νὰ φέρωμεν ἐντεῦθεν εἰς φῶς τμῆμα ἐπιγραφῆς σχετικῆς πρὸς τὸν Φίλιππον τὸν Ε΄, εὑρεθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1934 πλησίον τῆς Μπανίτσης κατὰ τὰς ἐργασίας τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων τῆς πεδιάδος τῶν Σερρῶν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Monks, Ulen and Co, ἀποκείμενον δὲ νῦν ἐν τῷ ἐργοστασίῳ Μπανι-

βασιλικοὺς νόμους[1], χαρακτηρίζονται δὲ ἀπὸ τὸ ἐπίσημον δογματικὸν καὶ κατηγορηματικὸν ὕφος[2] καὶ τὰς κυρώσεις, αἵτινες πάντοτε ἀκολουθοῦν[3]· αἱ *ἐπιστολαὶ* ὅμως ἦσαν διαφορετικοῦ χαρακτῆρος· δι᾽ αὐτῶν ὁ βασιλεὺς ἐκδίδει ἀποφάσεις ἐπὶ εἰδικῶν ζητημάτων, συνήθως κατόπιν αἰτήσεων *(ἐντεύξεων)* ἢ ἐπισήμων ἀναφορῶν (*ὑπομνημάτων*, ὡς ἐν τῇ προκειμένῃ ἐπιγραφῇ)[4], ἀποφαίνεται ἐπὶ διαιτησιῶν εἰς διαφορὰς μεταξὺ πόλεων[5], συνιστᾷ καὶ εἰσηγεῖται εἰς τὰς αὐτονόμους πόλεις τὴν ψήφισιν ἐπωφελῶν νομοθετημάτων[6] καὶ γενικῶς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι διὰ τῶν ἐπιστολῶν ἔλυε τὰ διάφορα καθ᾽ ἕκαστον ζητήματα, τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν, τὰς σχέσεις πρὸς τὰς αὐτονόμους πόλεις, τὸν ἔλεγχον τῆς διοικήσεώς των κττ., ζητήματα δηλ. εἰδικά, ἀναφερόμενα μᾶλλον εἰς ὡρισμένον τόπον καὶ χρόνον καὶ μὴ ἔχοντα ἀνάγκην ἐπιλύσεως διὰ διαγραμμάτων (=νόμων)[7].

Καὶ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἐντελῶς διάφορον τοῦ τῶν διαγραμμάτων. Ἐδῶ ὁ βασιλεὺς εἶναι προσηνής, τὴν κατηγορηματικότητα κολάζει διὰ δοξαστικῶν ῥημάτων, φροντίζει δὲ νὰ δηλοῖ τὴν αἰτίαν ἢ νὰ ἐξαίρῃ τὸν σκοπὸν τῶν ἀποφάσεων ἢ συστάσεών του. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν δευτέραν πρὸς Λαρισαίους ἐπιστολὴν ἡ διαφαινομένη ἀγανάκτησις τοῦ

τσης. Τὸ σχέδιον (εἰκ. 2) καὶ τὰς πληροφορίας ὀφείλω εἰς τὴν φιλίαν τοῦ ὑποχρεωτικοῦ συναδέλφου τῆς Καβάλλας κ. Γ. Μπακαλάκη. Πρόκειται περὶ ἄνω ἀποτμήματος στήλης μαρμάρου, μεγ. ὕψ. 0.22, πλάτ. 0,32 μ., στεφομένης διὰ κοσμητικοῦ κυματίου. Ἐν τῇ ἐπιγεγραμμένῃ ἐπιφανείᾳ σῴζονται μόνον: Βασιλεὺς Φ[ίλιππος
ὑ]πόμνημα ΟΝΟ...
Π]άνγαιον (;)....
... ΣΟΡΓ....

Παλαιογραφικοὶ λόγοι ἐπιβάλλουν νὰ ἀναγάγωμεν τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸν Φίλιππον τὸν Ε΄. Ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς πιστεύω ὅτι εἶναι ἡ ἐπιστολή: ὁ ὅρος ὑπόμνημα εἶναι ἐνδεικτικός. Τὸ praescriptum καὶ ἐνταῦθα εἶναι ἐλλιπές, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ παρὰ Ἀνδρονίκου (βλ. τὴν προηγ. σημ.). Ἐπιγραφὴν ἄλλην Φιλίππου τοῦ Ε΄ βλ. ἐν Γ. Οἰκονόμου Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας 1 ἑ.

1 Περὶ τῶν διαγραμμάτων βλ. Πελεκίδην ἔ. ἀ. καὶ Κουγέαν Ἑλλην. Ζ΄, 177 κ. ἑ., ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2 *Τῶν δὲ τοῦ Σαράπιδος χρημάτων μηθεὶς ἀπαλλοτριούτω... μηδὲ ὑποτιθέτω... μηδὲ γραφέτω* (Διάγραμμα Θεσσαλονίκης, Πελεκίδης ἔ.ἀ. σ. 6_{11}), *οἱ γραμματεῖς ποιείσθωσαν τὴν πρᾶξιν... εὐθὺ τοῖς ὑπασπισταῖς ποιείτωσαν ἐκκοίτιον... λαμβανέτωσαν δέ...* (Διάγραμμα Ἀμφιπόλεως, P. Roussel Un règlement militaire dé l'époque macédonienne, Rev. Archéol. 1934 σ. 40_{15}), *οἱ οἰκονόμοι ἐπιμελείσθωσαν... καὶ ὧν μέτρον ἐστίν ἀναμετρησάτωσαν... ὧν δὲ σταθμὸς ἀναστησάτωσαν...* (Διάγρ. Χαλκίδος, Κουγέας ἔ. ἀ. σ. 179 1 κ. ἑ.)

3 *Ἐὰν δέ τις ποιήσηι τι τῶν ἀπηγορευμένων ἔνοχος ἔστω τοῖς ἐπιτίμοις τῆς χώρας...* (Διάγρ. Θεσσαλονίκης Πελεκίδης ἔ.ἀ. στ. 16) *τοὺς ἀτακτοῦτας ζημιούσθωσαν δωδεκαίοις τρισίν...* (Διάγρ. Ἀμφιπ., Roussel ἔ. ἀ. στ. 8), *οἱ δὲ φρούραρχοι ἐάν τι ὀλιωρήσωσιν τῆς φυλακῆς, ἔνοχοι ἔσονται, ὧι ἂν ὁ βασιλεὺς αὐτῶν καταγνῶ* (Διάγρ. Χαλκ., Κουγέας ἔ. ἀ. στ. 34).

4 Περὶ τῶν ἐντεύξεων καὶ ὑπομνημάτων βλ. Larfeld, Gr. Epigraphik[3] § 250 (428).

5 Ὡς διὰ τῆς [πρὸς τοὺς ταγοὺς καὶ τὸν δῆμον τῶν Γοννέων] ἐπιστολῆς (ΑΕ 1913 σ. 44 ἀριθ. 173), τῆς ἀφορώσης τὸν καθορισμὸν τῶν ὅρων μεταξὺ Γοννέων καὶ Ἡρακλειωτῶν, ζήτημα, ὅπερ εἶχε προκαλέσει πολυετεῖς ἔριδας μεταξὺ τῶν δύο πόλεων, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν Γόννων ἐπιγραφῶν (ΑΕ ἔ. ἀ. σ. 25 κ. ἑ.). Εἰς τὰς ἔριδας ἔθεσε τέρμα ὁ Φίλιππος διὰ τοῦ πρὸς τὴν πόλιν τῶν Γοννέων διαγράμματός του (ἔ.ἀ. σ. 35 ἀριθ. 165 Β). Φαίνεται, ὅτι ἡ μεσολάβησίς του πρὸς διαιτησίαν εἶχε προκληθῆ ὑπὸ τῶν ἐριζουσῶν πόλεων.

6 Π. χ. εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀθρόας πολιτογραφήσεως Ἑλλήνων καὶ Θεσσαλῶν ὑπὸ τῆς πόλεως τῶν Λαρισαίων, ἣν διὰ τῶν δύο περιφήμων του ἐπιστολῶν εἶχε συστήσει ὁ Φίλιππος πρὸς τοὺς Λαρισαίους. (Syll.[3] 543). Ἡ βαρύτης τοιούτου εἴδους βασιλικῶν συστάσεων καὶ συμβουλῶν πρὸς αὐτονόμους πόλεις δέον νὰ ἐκτιμᾶται κατ᾽ οὐσιαστικὴν ἀξίαν, νὰ λαμβάνεται δηλ. ὑπ᾽ ὄψιν, ὅτι ἡ αὐτονομία τῶν πόλεων ἦτο — δύναταί τις νὰ εἴπῃ — μᾶλλον τυπικὴ καὶ ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ πραγματικότητι ἐρρύθμιζε τὴν πολιτικήν των συμφώνως πρὸς τὸ γενικὸν πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ κράτους (Πελεκίδης ἔ. ἀ. σ. 7). Ὅτι ὁ Φίλιππος διὰ τῶν πρὸς Λαρισαίους ἐπιστολῶν του τυπικῶς σύστασιν μόνον ἀπευθύνει διὰ τὴν πολιτογράφησιν καταφαίνεται ἐκ τῶν δύο ψηφισμάτων τῆς πόλεως, δι᾽ ὧν ἡ εἰσήγησις τοῦ βασιλέως λαμβάνει νόμιμον κῦρος. Ὅτι ἐξ ἄλλου ἡ οὕτω δηλωθεῖσα βασιλικὴ βούλησις εἶχε μείζονα ἀξίαν τῶν ἁπλῶν συστάσεων καὶ συμβουλῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς συγχρόνου παρὰ τὰ ψηφίσματα δημοσιεύσεως τῶν ἐπιστολῶν· τὴν ἀναγραφήν των μάλιστα θεσπίζει σαφῶς καὶ τὸ ψήφισμα ἐν στ. 43 κ. ἑ.: *τὰ ὀνύματα καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῖ βασιλεῖος καὶ τὰ ψαφίσματα, τά τε ὑππρὸ [τ]ᾶς γενόμενον καὶ τὸ τᾶμον, ὀγγράψαντας ἐν στάλας λιθίας δύας κατθέμεν* κλπ.

7 Πρέπει νὰ ἔχωμεν πάντοτε ὑπ᾽ ὄψει τὴν τότε ἰσχυρῶς μονοκρατικὴν ἀντίληψιν καὶ τὸ αὐστηρῶς συγκεντρωτικὸν σύστημα διοικήσεως, ἰδίᾳ δὲ ἐπὶ Φιλίππου τοῦ Ε΄. (Πολύβ. V, 26, 4).

Φιλίππου διὰ τὸ *τοὺς πολιτογραφηθέντας κατὰ τὴν* (πρώτην) *ἐπιστολήν* (του) *καὶ τὸ ψήφισμα* (τῶν Λαρισαίων) *καὶ ἀναγραφέντας εἰς τὰς στήλας ἐκκεκολάφθαι* εἶναι συγκρατημένη καὶ δὲν τὸν ὠθεῖ εἰς κατηγορηματικὴν αὐστηρότητα· *ὅτι γὰρ πάντων κάλλιστον ἐστὶν ὡς πλείστων μετεχόντων τοῦ πολιτεύματος τήν τε πόλιν ἰσχύειν καὶ τὴν χώραν μὴ χερσεύεσθαι, νομίζω μὲν οὐδ' ὑμῶν οὐδένα ἂν ἀντειπεῖν* γράφει. (Ditt. Syll[3]. 543 στ. 27 κ.ἑξ.).

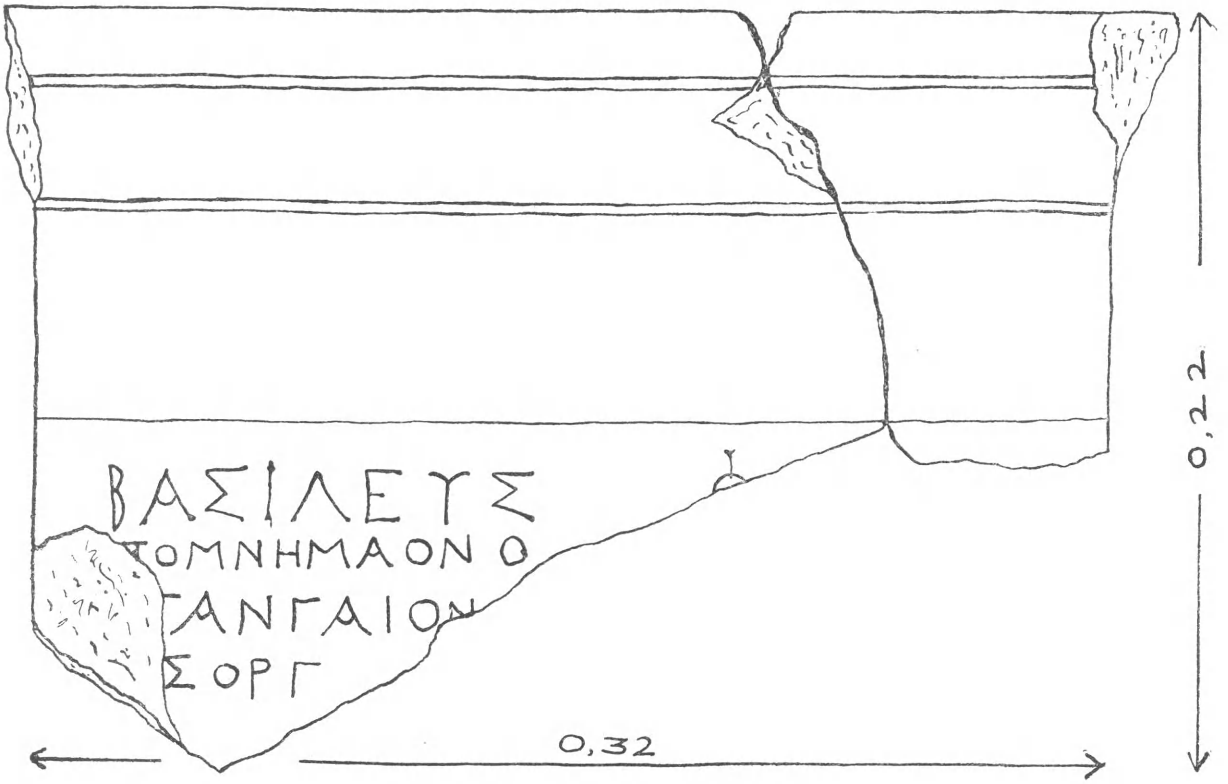

Εἰκ. 2. Ἐπιγραφὴ ἐκ Μπανίτσης - Σερρῶν.

Ἡ ἔκδοσις (=ἀναγραφὴ εἰς στήλας καὶ ἔκθεσις)[1] δὲν θὰ ἦτο βεβαίως ἀπαραίτητος πάντοτε, ἐὰν δὲν συνέτρεχον πρὸς τοῦτο εἰδικοὶ λόγοι. Ἐν προκειμένῳ τοιοῦτος εἰδικὸς λόγος ὑφίσταται, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Τὸ θέμα τῆς παρούσης ἐπιστολῆς εἶναι τὸ ἑξῆς: Τετράρχης τις Νικάνωρ καὶ οἱ σὺν αὐτῷ στρατιωτικοὶ ἀποστέλλουν ἔκ τινος πόλεως τῆς Ἐορδαίας — ἐκεῖ που εὑρέθη ἡ ἐπιγραφὴ — πρὸς τὸν βασιλέα ὑπόμνημα, δι' οὗ ζητοῦν νὰ παραχωρηθῇ αὐτοῖς τόπος πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν θρησκευτικῶν των ἀναγκῶν *(ἕως ἂν συντελῶσιν τὰς θυσίας ἐν τῷ Ἀπελλαίῳ μηνί)*. Ὁ Φίλιππος γράφει εἰς τὸν ἐκπρόσωπόν του Ἄρχιππον τὴν ἐπιστολήν, δι' ἧς ἐγκρίνει τὴν αἴτησιν, διαβιβάζει αὐτῷ ἀντίγραφον τοῦ ὑπομνήματος καὶ ἐντέλλεται τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀποφάσεώς του. Οὕτως ἀναγράφεται ἡ ἐπιστολὴ ἐν στιχ. I, 1-9, ἀπὸ δὲ τοῦ στ. II, 10 κ.ἑξ. ἀκολουθεῖ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Νικάνορος καὶ τῶν περὶ αὐτόν.

Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν ἐπιστολὴ δηλοῖ τὴν βούλησιν τοῦ βασιλέως ἐπὶ ζητήματος ἐσωτερικῆς διοικήσεως· ἡ οὐσία ὅμως εἶναι ἡ ὁπωσδήποτε παραχώρησις χρήσεως ἐπὶ δημοσίου

1 *Τὸ διάγραμμα ἔγδοτε ἀναγράψαι καὶ ἀναθεῖναι ἐν τῶι ἱερῶι*. Ἐπιστολὴ παρὰ Ἀνδρονίκου (Πελεκίδης Ἀπὸ τὴν πολιτεία κλπ. σ. 6 στ. 5. Πρβ. καὶ τὰ ἐν σελ. 13 σημ. 3).

(=βασιλικοῦ) χώρου, ἥτις, κρινομένη αὐστηρῶς καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν προσώπων παραχωρητοῦ, ἐκδοχέως καὶ σκοποῦ ἐκχωρήσεως, ἀποτελεῖ πάντως ἀντικείμενον ἀστικοῦ δικαίου. Ἀγόμεθα ὅθεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς εἶναι μικτῆς φύσεως: ἐνέργεια διοικητικὴ καί, τρόπον τινά, πρᾶξις ἐπὶ *ἐμπραγμάτου δικαιώματος*. Ἐξεταζομένου δὲ τοῦ πράγματος ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης κρίνεται εὔλογος ἡ ἀνάγκη τῆς δημοσιεύσεως, ἣν σαφῶς ὁρίζει ὁ βασιλεὺς (*τὴν ἐπιστολὴν δὲ ἀναγράψας ἔχθες*) καὶ ὁ Ἄρχιππος ἐκτελεῖ, ἀναγράφων ἐν στήλῃ ὄχι μόνον τὴν ἐπιστολήν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Νικάνορος κλπ., καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ θὰ ἐσημειοῦτο ἐπακριβῶς ὁ τόπος μετὰ τῶν ὁρίων κλπ. προσδιοριστικῶν πληροφοριῶν, ἃς παραλείπει ὁ βασιλεὺς νὰ ἀναγράψῃ ἐν τῇ ἐπιστολῇ.

3. Προβαίνομεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν καθ' ἕκαστον.

Στ. I, 2-3. *τοῦ δοθέντος μοι ὑπομνήματος π[αρὰ τῶν π]ερὶ Νικάνορα*· συμπλήρωσις κατ' ἄλλα πρβγ.: *τοῦ δοθέντος ὑπομνήματος παρὰ τῶν ἐν Θήραι τασσομένων στρατιωτῶν* (Ἐπιστολὴ Πτολεμαίου III Εὐεργ., Ditt. OGIS 59_2), *[τῆς δεδομένη]ς ἡ(μ)ῖν [ἐντεύξε]ως παρὰ τῶν ἱ[ερέων...* (Ἐπιστολὴ Πτολεμαίου VIII Εὐεργ. II, OGIS 138_3).

Στ. I, 3-4. *ἐκπέπομφά [σοι τὸ | ἀ]ντίγραφον*· συνήθης ἐν ἐπιστολαῖς ἔκφρασις καὶ δὴ διὰ τῶν ρημάτων *ἐκ (-ἀπο)πέμπω, ὑποτάσσω* καὶ *ὑπογράφω*[1]. Πρβ.: *ἀπεπέμψαμεν ὑμῖν τὸ ἀντίγραφον* (Ἐπιστολὴ Θεσσαλονικέων πρὸς Δηλίους, Michel, Recueil, 322_9), *τὸ ἀντίγραφον ὑποτετάχαμεν..., ὑποτετάχαμέν σοι τὸ ἀντίγραφον* (Ἐπιστολὴ Πτολεμαίου VIII Εὐεργ. II, OGIS 137_9, 138_5) *ὑποτετάχαμεν δέ σοι τὸ ἀντίγραφον* (Ἐπιστολὴ στρατηγῶν Ἀθηναίων πρὸς Χαρμίδην ἐπιμελητὴν Δήλου, Syll^3. 664_{10}), *ὧν τἀντίγραφα ὑμῖν ὑπογεγράφαμεν* (Ἐπιστολὴ Ἀντιόχου Σωτῆρος OGIS 221,II_3). Καὶ τοῦ μὲν ρήματος *ἐκ (-ἀπο)πέμπω* θὰ ἐγίνετο χρῆσις ὅταν τὸ ἀντίγραφον ἀνεγράφετο ἐν ἰδιαιτέρῳ φύλλῳ παπύρου, συναποστελλομένου τῇ ἐπιστολῇ τῶν δὲ *ὑποτάσσω* καὶ *ὑπογράφω* ὅταν ἀνεγράφετο ἐν τῷ αὐτῷ παπύρῳ καὶ κάτωθι τῆς ἐπιστολῆς.

συνχωρῶ οὖν αὐτοῖς... εἶναι· τὸ ρῆμα *συγχωρῶ* εἶναι τυπικὸν διὰ τὴν δήλωσιν τῆς ἐγκριτικῆς ἀποφάσεως τοῦ βασιλέως ἐπὶ ὑποβαλλομένου αὐτῷ *ὑπομνήματος, ἐντεύξεως* ἢ ὁπωσδήποτε *ἀξιώσεως*. Πρβ.: *καὶ ἀφορο[λογ]ήτους εἶναι συγχωροῦμεν*, (Ἐπιστολὴ Ἀντιόχου II, OGIS 224_{26} *συγχωροῦμεν ὥ[σπερ...* (Ἐπιστολὴ Λυσιμάχου, OGIS 13_{20}), *καὶ περὶ τούτων συγκεχωρήκαμεν* (Ἐπιστολὴ Ἀντιόχου Σωτῆρος, OGIS 221 IV_{63})[2].

Προβληματικὴ εἶναι ἡ συμπλήρωσις τοῦ τέλους τοῦ στ. I, 4. Θὰ ἦτο δυνατὴ αὕτη ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀκολουθοῦντος τὴν ἐπιστολὴν ὑπομνήματος (II), ἐὰν καὶ τοῦτο δὲν ἦτο ἀτυχῶς κολοβόν.

Στ. I, 5. *τῶν ἐγ Γρήιαι*· τὸ τοπωνύμιον πρώτην φορὰν ἐνταῦθα συναντᾶται.

χώραν ψιλήν· ὁ προσδιορισμὸς δὲν σημαίνει ἐνταῦθα ἀντίθεσιν πρὸς τὸ *ὑλώδης*, ἀλλὰ πρὸς τὸ *ἐργάσιμος*, ὡς π.χ. ἐν ἐπιστολῇ Ἀντιόχου Σωτῆρος: *δεδώκαμεν Ἀριστοδικίδηι τῶι Ἀσσίωι γῆς ἐργασίμου πλέθρα δισχίλια* (OGIS 221 II_{20}).

Στ. I, 6-7. *ἕως ἂν συντελῶσιν τὰς θυσίας ἐ[ν τῶι Ἀπ]ελλαίωι μηνί*· ἡ πρότασις εἶναι

1 Πρβ. F. Preisigke Wörterbuch d. griech. Papyrusurkunden ἐν λ. ὑπογράφω καὶ ὑποτάσσω.

2 Βλ. καὶ Preisigke ἔ. ἀ. ἐν λ. συγχωρῶ.

τελικὴ ὑπὸ χρονικὴν αἵρεσιν: ἵνα καὶ ἐφ᾽ ὅσον χρόνον συντελῶσι τὰς θυσίας. Δὲν παρέχεται δηλ., ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, πλήρης ἐκχώρησις, ἀλλά, τρόπον τινά, δικαίωμα χρήσεως.

Αἱ ἐν τῷ Ἀπελλαίῳ μηνὶ ἀναφερόμεναι θυσίαι, ἀσθενὴς ὑποδήλωσις ἐτησίας τινὸς ἑορτῆς, τελουμένης κατὰ τὸ φθινόπωρον[1], δὲν εἶναι γνωσταὶ ἄλλοθεν. Παλαιά τις ὑπόθεσις, ὅτι ἐν Μακεδονίᾳ ἑώρταζον κατὰ τὸν Ἀπελλαῖον μῆνα τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀπόλλωνος[2] ἠλέγχθη ὑπὸ τοῦ Baege[3] ὡς ἀστήρικτος. Ὅτι ἐξ ἄλλου δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ *Ἀπελλαίων*, ὡς τὰ ἐν Δελφοῖς φρατριακά, περὶ ὧν ἀρκετὰ διδασκόμεθα ἐκ τῆς περιφήμου ἐπιγραφῆς τῶν *Λαβυαδῶν*[4], εἶναι ἀναμφίβολον. Τὸ προκαλέσαν ἐδῶ τὴν βασιλικὴν ἐπιστολὴν ὑπόμνημα τῶν περὶ τὸν Νικάνορα στρατιωτικῶν — στρατιωτικῶν μάλιστα οὐχὶ τοπικῆς ὁμοιογενείας — δὲν συνιστᾷ προϋπόθεσιν φρατριακῆς τινος ἑορτῆς. Ἂς ἀρκεσθῶμεν λοιπὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὴν πενιχρὰν πληροφορίαν τῆς ἐπιγραφῆς.

Στ. Ι, 8. *τὴν ἐπιστολὴν δέ...* κλπ. Τὸ *ἐπιστάσιον*, πρὸ τοῦ ὁποίου ὁ βασιλεὺς διατάσσει τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐπιστολῆς, εἶναι τὸ *ἀρχεῖον*[5] τοῦ *ἐπιστάτου*[6]. Ὅθεν συνάγεται, ὅτι τὸ ὑπούργημα τοῦτο κατέχει ὁ πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ *Ἄρχιππος*. Οἱ ἐπιστάται, οἱ ἀνώτεροι οὗτοι τιτλοῦχοι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἦσαν διοικηταὶ πόλεων[7], διοριζόμενοι ἀπ᾽ εὐθείας παρὰ τοῦ βασιλέως καί, πιθανώτατα, προερχόμενοι ἐκ τοῦ ἀμέσου αὐλικοῦ περιβάλλοντος[8].

1 Ὁ μακεδονικὸς μὴν Ἀπελλαῖος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν Νοέμβριον. Βλ. Bischoff PW RE X_2, 1595.

2 Usener ἐν Rhein. Museum, XXXIV (1879), 422.

3 De Macedonum sacris, 221.

4 Βλ. ἰδίᾳ ἔκδοσιν Baunack ἐν Collitz Sammlung d. griech. Dialekt-Inschriften 2561, πρβ. καὶ Nilsson Griech. Feste 464 κ. ἑξ.

5 Ὁ ὅρος οὗτος δὲν πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπὸ τὴν κοινὴν καὶ συνήθη ἔννοιαν· κατ᾽ ἀρχὴν ἀρχεῖα = τὰ δημόσια κτήρια, ἔνθα συνήρχοντο οἱ ἄρχοντες διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων των (Dziatzko ἐν PW RE II_1, 553). Ἡ ἔννοια αὕτη δὲν παύει ἰσχύουσα οὐδὲ κατὰ τοὺς μ. Χ. ρωμ. χρόνους (Παυσαν. Χ, 4, 1). Ἡ ἄλλη ἡ καὶ συνήθης τῆς λέξεως ἔννοια τοῦ οἰκήματος ἔνθ᾽ ἀπόκεινται τὰ δημόσια κλπ. ἐπίσημα ἔγγραφα εἶναι συμπληρωματική. (Βλ. M. Holleaux Une inscription de Séleucie-de-Piérie, BCH 57 (1933) σ. 58). Θέτω τὸν ὅρον τοῦτον, ὡς πληρέστερον ἑρμηνεύοντα τὴν λ. *ἐπιστάσιον* ὑπ᾽ ἀμφοτέρας ταύτας τὰς προϋποθέσεις. Πρβ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Holleaux ἐκδεδομένην ἐπιγραφὴν ἔ. ἀ. σ. 7 στ. 22 κ. ἑ.: ... *τὸν δὲ εἰς τὴν διὰ τοῦ προστάγματος δ[ιδ]ομένην εἰκόνα τόπον ἀποδεῖξαι τὸν ἐπιστάτην καὶ τοὺς ἄρχοντας ἐν τῶι ἀρχείωι*. Φαίνεται ὅτι καὶ ἐκεῖ τὸ *ἀρχεῖον* εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἡμέτερον *ἐπιστάσιον*, ἀφοῦ καὶ ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἐπιστάτου ἐκείνου τῆς Σελευκείας εἶναι ὁ ἴδιος πρὸς τοὺς μακεδονικοὺς ἐπιστάτας.

6 Ἰδὲ Πελεκίδην ἔ. ἀ. σ. 16 σημ. 2. Τὴν λέξιν *ἐπιστάσιον* μὲ τὴν ἀνάλογον ἔννοιαν προκειμένου ὅμως περὶ τῶν κλασικῶν ἐπιστατῶν (ἐπὶ τῶν ἱερῶν κλπ.) συναντῶμεν καὶ εἰς ἐπιγραφὰς Ἀθηνῶν (Syll³. $153b_{70}$, IG II 849_5, πρβ. καὶ PW RE VI_1 200) καὶ Ἐλευσῖνος (ΑΕ 1883, 113_{74}, $119_{15,30,45}$).

7 Ὁ M. Holleaux (BCH 57 [1933] σ. 26 κ.ἑξ.) μὲ τὴν σαφήνειαν καὶ ἀκριβολογίαν, ἥτις τὸν διέκρινε, παρέχει ἡμῖν λίαν χαρακτηριστικὸν ὁρισμὸν τοῦ ἐπιστάτου πόλεως τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, τὸν ὁποῖον κρίνομεν ὠφέλιμον νὰ παραθέσωμεν: A l'époque hellénistique, le titre d'ἐπιστάτης est porté par celui qui dans une localité sujette... est le représentant délégué par la puissance souveraine... Il a chargé de surveiller cette localité et de la maintenir dans sa condition dépendante; il doit très spécialement y faire regner le bon ordre et la justice, et cependant, si besoin est, pourvoir à sa sécurité et assurer sa défense. Revêtu d'une autorité fort étendue et probablement de limites indécises, l'epistate paraît réunir en sa personne les pouvoirs d'un gouverneur civil et ceux d'un commandant de place; il a normalement sous ses ordres les troupes en garnison dans la ville. Τοῦ τελευταίου τούτου ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιστολή· μὲ τὸ νὰ ἀνακοινοῖ δηλ. τὴν ἀπόφασίν του ὁ Φίλιππος οὐχὶ πρὸς τὸν τετράρχην, ἀλλὰ πρὸς τὸν ἐπιστάτην, τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ ἐπιστάτης οὗτος εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγάς του ἐκεῖνον καὶ τὴν φρουράν. Περὶ τῶν ἐπιστατῶν πόλεων πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Holleaux ἔ. ἀ. σ. 27 σημ. 2 παρεχομένης βιβλιογραφίας βλ. καὶ Πελεκίδην Ἀπὸ τὴν πολιτεία... σ. 16 σημ. 2, Roussel Rev. Arch. 1934, σ. 43 σημ. 1 καὶ Κουγέαν Ἑλληνικὰ Ζ´ 203 κ. ἑ.

8 Πολύβ. XXII, 13, 4: *ὁ δὲ Ὀνόμαστος ἀναχωρήσας ἐξαπέστειλε Κάσσανδρον εἰς Μαρώνειαν συνήθη τοῖς πολλοῖς ὑπάρχοντα, διὰ τὸ ποιεῖσθαι τὸν πλείονα χρόνον ἐκεῖ τὴν διατριβήν, ἅτε τοῦ Φιλίππου πάλαι τοὺς αὐλικοὺς ἐγκαθεικότος εἰς τὰς πόλεις ταύτας καὶ συνήθεις πεποιηκότος τοὺς ἐγχωρίους ταῖς τούτων παρεπιδημίαις*. Ἂν καὶ δὲν σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Πολυβίου, ἐν τούτοις φαίνεται πιθανόν, ὅτι οἱ τοιοῦτοι αὐλικοὶ ἐστέλλοντο ὑπὸ τοῦ Φιλίππου εἰς τὰς πόλεις ὡς *ἐπιστάται*.

Στ. Ι, 9. Μετὰ τὴν λέξιν *τοῦ ἐπιστασίου*, ἔνθα τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς[1], ἀφέθη κενὸν ἄγραφον, ἀντιστοιχοῦν πρὸς 12 περίπου γράμματα, ἀκολουθεῖ δὲ ἡ χρονολογία: *ἔτ(ους) Β καὶ Μ (μηνὸς) Αὐδναίου*. Ἐγράφη δηλ. ἡ ἐπιστολὴ κατὰ τὸν μῆνα Αὐδναῖον τοῦ 42ου ἔτους ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν θρόνον τοῦ Φιλίππου. Ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογίας ταύτης προβάλλει ἀρκετὰς δυσχερείας. Τὸ πρῶτον ζήτημα, πότε δηλ. ἀκριβῶς ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Φίλιππος ὁ Ε΄, ὅπερ παλαιόθεν ἀπησχόλησε τοὺς ἐρευνητάς[2], παρατρέχομεν, παραδεχόμενοι τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Beloch, καθ᾽ οὓς ὁ Φίλιππος ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τὸ θέρος τοῦ 221[3]. Τὸ καίριον ὅμως ζήτημα εἶναι τὸ ἑξῆς: πῶς ὑπελογίζετο τὸ βασιλικὸν ἔτος; Συνέπιπτε μὲ τὸ ἡμερολογιακὸν τοιοῦτον, τὸ μακεδονικὸν δηλ. καλενδάριον ἢ ἐλογίζετο κατ᾽ ἰδιαίτερον σύστημα, καθ᾽ ὃ 1ον ἔτος τῆς βασιλείας ἐννοεῖτο πλῆρες, ἔληγε δηλ. μετὰ δωδεκάμηνον ἀπὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναρρήσεως; Φρονῶ ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο σύστημα ὀφείλομεν νὰ ἀπορρίψωμεν διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: α΄) διότι κατ᾽ ἀνάγκην παρεισάγει οὐσιαστικῶς νέον καλενδάριον, ἀρχὴ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο ἡ εἰς τὸν θρόνον ἀνάρρησις τοῦ βασιλέως· τοῦτο δὲν θὰ ἦτο σταθερόν, ἀλλὰ θὰ μετεβάλλετο κατὰ τὴν ἑκάστοτε βασιλικὴν διαδοχήν. Ὁποίας δυσχερείας εἰς τὴν πρᾶξιν θὰ παρουσίαζε τοιοῦτον χρονολογικὸν σύστημα μεταβλητῆς ἀφετηρίας—ἐφ᾽ ὅσον δὲν γνωρίζομεν νὰ ὑπῆρχε παραλλήλως καὶ ἄλλο σταθερὸν σύστημα —[4] δύναταί τις νὰ ἀναλογισθῇ. β΄) Ἅμα τῷ θανάτῳ τοῦ βασιλέως τὸ τελευταῖον βασιλικὸν ἔτος δὲν θὰ ἦτο βεβαίως πλῆρες, ἀλλὰ θ᾽ ἀπετελεῖτο ἐξ ἀριθμοῦ τινος μηνῶν. Τοῦτο ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ λογίζεται πλῆρες, ἀφοῦ ἀπὸ τοῦ διαδεχομένου θὰ ἤρχιζε νέον ἔτος. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ κατεστρέφετο ἡ ἀκολουθία τῶν ἐτῶν καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ ὁρίζῃ καὶ τοποθετῇ ἐν τῷ χρονικῷ διαστήματι τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς του θὰ μετεβάλλετο εἰς σκοπὸν νὰ μετρᾷ ἀκριβῶς τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ ἑκάστοτε βασιλέως[5]. Τὰ ἄτοπα ταῦτα ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἄλλην ἄποψιν, καθ᾽ ἣν τὸ βασιλικὸν ἔτος συνέπιπτε πρὸς τὸ ἡμερολογιακόν. Δέον νὰ λογίσωμεν ὅθεν ὡς πρῶτον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου τὸ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ μηνὸς Ὑπερβερεταίου (=Σεπτεμβρίου, ὅτε ἔληγε τὸ μακεδονικὸν ἔτος)[6] τοῦ ἔτους 221 χρονικὸν διάστημα. Ὡς δεύτερον ἔτος θὰ λάβωμεν τὸ ἡμερολογιακὸν τοιοῦτον 221/220 (ἀπὸ τοῦ μηνὸς Δίου τοῦ 221 μέχρι τοῦ Ὑπερβερεταίου τοῦ 220). Κατ᾽ ἀκολουθίαν τὸ ἔτος 180/79, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Φίλιππος[7], θὰ θεωρήσωμεν ὡς τὸ 43ον

1 Ἐνταῦθα λείπει τὸ σύνηθες εἰς τὰς ἐπιστολὰς *ἔρρωσο*.

2 Βλ. προχ. Bilco BCH 6 (1882), 173.

3 Beloch Griech. Geschichte² IV$_2$, 120-21.

4 Σταθερόν πως σύστημα χρονολογίας ἐγκαινιάζεται ἐν Μακεδονίᾳ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας. Βλ. σχετ. M. Tod The Macedonian Era, BSA XXIII (1918-19) 206 κ. ἑξ. + XXIV (1919-20; 1920-21), 54 κ. ἑξ.

5 Παρ᾽ ὅλα τὰ καίρια ταῦτα μειονεκτήματα ἐν τῷ ἀρχαίῳ κράτει τῆς Αἰγύπτου ὑφίστατο τοιοῦτον βασιλικὸν ἔτος. (Ed. Meyer Geschichte des Altertums³ I$_2$, 31-32). Τοῦ ἔτους τούτου (Regierungsjahr) ἀφετηρία ἦτο ἡ ἡμέρα τῆς ἀναβάσεως εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἑκάστοτε βασιλέως. Παραλλήλως ὅμως ἴσχυε διὰ τὰς κοινωνικὰς ἀνάγκας καὶ σταθερὸν πολιτικὸν ἔτος· ὥστε ἡ χρῆσις τοῦ πρώτου δὲν εἶχε χαρακτῆρα πρακτικόν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπίσημον καί, οὕτως εἰπεῖν, διακοσμητικόν. Ἐν τούτοις ἀργότερον, κατανοηθέντων, ὡς φαίνεται, τῶν πρακτικῶν μειονεκτημάτων τοῦ βασιλικοῦ ἔτους, γίνεται συμβιβασμὸς τούτου πρὸς τὸ πολιτικόν· λογίζεται δηλ. ὡς χρονολογικὴ ἀφετηρία (πρῶτον ἔτος) τῆς βασιλείας τοῦ νέου βασιλέως τὸ πολιτικὸν ἔτος, καθ᾽ ὃ συμβαίνει ἡ ἄνοδος εἰς τὸν θρόνον, οὐχὶ δὲ ὁ μὴν καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἀναρρήσεως (Meyer ἔ. ἀ.).

6 Τὸ μακεδονικὸν ἔτος ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς φθινοπωρινῆς ἰσημερίας διὰ τοῦ μηνὸς Δίου (=Ὀκτωβρίου). Τελευταῖος μὴν εἶναι ὁ Ὑπερβερεταῖος. F. Ginzel Handbuch d. mathem. u. techn. Chronologie III, 1 κ. ἑ., Bischoff PW RE X$_2$ 1586 κ. ἑ., ἔνθα καὶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν μακεδονικῶν μηνῶν. Πρβ. καὶ Bäge De Macedonum sacris, 220 κ. ἑ.

7 Ὁ Φίλιππος ἀπέθανε κατὰ τὰ μέσα τοῦ θέρους τοῦ 179. Beloch ἔ. ἀ.

ἔτος[1]. Τοῦτο θ' ἀπετέλει καὶ τὸ 1ον τοῦ Περσέως (ὅπως καὶ τὸ 1ον τοῦ Φιλίππου θὰ ἐταυτίζετο πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦ Ἀντιγόνου τοῦ Δώσωνος).

Κατὰ ταῦτα ὁ μὴν Αὐδναῖος (=3ος τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου[2]) τοῦ 42ου ἔτους τῆς ἡμετέρας ἐπιστολῆς συμπίπτει μὲ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 181.

Εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦτον ἤθελεν ἴσως προβληθῆ ὁ ἑξῆς ἐνδοιασμός· μήπως δηλ. ὁ ἀνερχόμενος εἰς τὸν θρόνον βασιλεὺς δὲν ἐνεκαινίαζεν εὐθὺς τὸ 1ον ἔτος του, ἀλλ' ἀνέβαλλε μέχρις ὅτου καταστῆ πλῆρες τὸ τελευταῖον ἔτος τοῦ προηγουμένου βασιλέως, ἤτοι μέχρι τέλους τοῦ μηνὸς Ὑπερβερεταίου, ὅτε ἔληγε τὸ μακεδονικὸν ἔτος. Τοιοῦτον σύστημα θὰ παρεῖχε βεβαίως ἁπλοποίησιν εἰς τὸ καθ' ὅλου ζήτημα τῆς χρονολογίας, ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀνυπόφορον λόγῳ τῆς μηχανικῆς συμβατικότητός του, θὰ ἐδημιούργει δὲ τὴν ἑξῆς ἀταξίαν: ὅτι κατὰ τὸ μεσοδιάστημα ἐκεῖνο, ἐνῶ ἤδη θὰ εἶχεν ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον ὁ νέος βασιλεὺς ἡ χρονολόγησις θὰ ὑπελογίζετο καὶ θ' ἀνεγράφετο ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ ἐκλιπόντος.

Κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀπορριφθεῖσαν, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι ἡ ἡμετέρα ἐπιστολὴ εἶχε γραφῆ ἓν ἔτος ἀργότερον, ἤτοι κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 180. Εἰς τὸν καθορισμὸν ὅμως τοῦτον ἀντιτίθεται καὶ λόγος ἱστορικός, ὅστις, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀποδεικτικός, πάντως ἔχει ἐνδεικτικὴν ἀξίαν: Γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Τίτου Λιβίου[3], ὅτι ὁ Φίλιππος κατὰ τὸ ἔτος 180/79 διεχείμαζεν ἐν Δημητριάδι. Ἡ ψυχική του κατάστασις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο ἀθλία· τὸ γῆρας, ἡ μετάνοια καὶ αἱ τύψεις τῆς συνειδήσεώς του διὰ τὴν ἐν τῷ προτέρῳ χρόνῳ ἀσκηθεῖσαν σκληρότητα καὶ ἰδίᾳ διὰ τὸν φόνον τοῦ υἱοῦ του Δημητρίου — ἡ πλέον μελανὴ σελὶς τῆς ἱστορίας τῶν μακεδονικῶν δυναστειῶν — κατέστησαν τὸν *ὀλετῆρα τῶν Δαρδανέων τὸν κεραύνιον*[4] θλιβερὸν καὶ ἄξιον οἴκτου[5]. Ἦτο λοιπὸν δυνατὸν τότε — ὀλίγους δηλ. μῆνας πρὸ τοῦ θανάτου του — καὶ ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ὁ Φίλιππος νὰ διεξεπεραίωνεν ὅλας τὰς ὑποθέσεις τῆς διοικήσεως, καὶ τὰς πλέον ἔτι ἀσημάντους, ὡς ἡ τῆς παρούσης ἐπιστολῆς; Δὲν θὰ ἦτο πιθανώτερον νὰ εἶχεν ἀφήσει εἰς τὴν Πέλλαν ἀντιπρόσωπον ἢ ἐπίτροπόν τινα, ἵνα διεκπεραιώνῃ τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις ὑπὸ γενικάς, ἔστω, ὁδηγίας του; Γνωρίζομεν βεβαίως, ὅτι ὁ Φίλιππος, νέος ὤν, δὲν συνήθιζε νὰ παρέχῃ τοιαύτας ἐξουσιοδοτήσεις. Τοὐναντίον· *τὴν τῶν ὅλων ἐξουσίαν εἰς ἑαυτὸν ἐπανῆγε*[6]. Δὲν πιστεύομεν ὅμως, ὅτι τοῦτο ἴσχυε καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα του ἔτη· βλέπομεν δέ, ὅτι κατὰ τὸ 187, ὅτε πάλιν ἀπουσίαζεν ἐκ τῆς πρωτευούσης, εἶχεν ἀφήσει ἐπίτροπον, Ἀνδρόνικόν τινα[7], πρὸς διεκπεραίωσιν τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων· ἀνεξαρτήτως τοῦ βαθμοῦ τῆς δοθείσης τότε ἐξουσιοδοτήσεως, τὸ γενονὸς αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀποτελεῖ προηγούμενον καὶ ἐνισχύει τὴν

1 Εἶναι εὐνόητος ὁ λόγος διατὶ οὕτω θεωροῦμεν ὅτι ὁ Φίλιππος ἀποθνήσκει τὸ 43ον ἔτος τῆς βασιλείας του, ἐνῷ ἐβασίλευσε, καθ' ἃ λέγει ὁ Beloch (ἔ. ἀ.) 42 ἔτη.

2 Bischoff PW RE ἔ.ἀ. Περὶ τοῦ μηνὸς Αὐδναίου εἰδικῶς: Hoffmann Die Makedonen 109, Bäge De Macedonum sacris 221 καὶ (Αὐδν. ὡς ἐμβόλιμος) Πελεκίδης Ἀρχ. Δελτ. 8 (1923) σ. 267.

3 T. Liv. XL, 54, I.

4 Κατὰ τὸν ποιητήν, ἐν Anthol. Pal. VI, 115.

5 Πολύβ. XXIII, 10,2 κ. ἑ.: *καθάπερ γὰρ ἂν εἰ δίκην ἡ τύχη βουλομένη λαβεῖν (ἐν) καιρῷ παρ' αὐτοῦ πάντων τῶν ἀσεβημάτων καὶ παρανομημάτων, ὧν εἰργάσατο κατὰ τὸν βίον, τότε παρέστησέ τινας Ἐρινῦς καὶ ποινὰς καὶ προστροπαίους τῶν δι' ἐκεῖνον ἠτυχηκότων.* Διόδ. XXIX, 25: *ὁ δὲ Φίλιππος τὸν λοιπὸν τοῦ ζῆν χρόνον ὀνειροπολούμενος καὶ διὰ τὴν συνείδησιν τῆς εἰς τὸν εὐγενέστατον υἱὸν ἀσεβείας ταραττόμενος... τῇ δὲ λύπῃ ἀδιορθώτως συνεχόμενος κατέστρεψε τὸν βίον.* Πρβ. καὶ T. Liv. XL, 54,1.

6 Πολύβ. V, 26, 4.

7 Βλ. τὴν ἐπιστολὴν παρὰ Ἀνδρονίκου. Πελεκίδης, Ἀπὸ τὴν πολιτεία κλπ. σ. 6 καὶ 10.

πιθανότητα, ὅτι καὶ τώρα ὁ Φίλιππος ἔχει ἀφήσει εἰς τήν Πέλλαν κάποιον ἐντεταλμένον ἀντιπρόσωπον.

Ἐξ ἄλλου ἐὰν ἐγράφετο ἡ ἐπιστολὴ ἐκ Δημητριάδος, πάλιν θ' ἀνέμενέ τις σχετικὴν ἔνδειξιν, ὅτι δηλ. ἐκεῖθεν αὕτη ἐξεπέμφθη[1].

Διὰ τοὺς λόγους τούτους θεωροῦμεν πιθανωτέραν τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν ἄποψιν, καθ' ἣν ἡ ἡμετέρα ἐπιστολὴ ἐγράφη κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 181 ἐκ Πέλλης.

Ὁπωσδήποτε εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ ζήτημα, ὅπερ δὲν ὑφίσταται μόνον εἰς τὴν παροῦσαν ἐπιστολήν, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ εἰς τὰς ἄλλας χρονολογημένας ἐπιστολὰς τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε'[2], δὲν λύεται μὲ ἀσφάλειαν. Ἀσφαλῆ λύσιν θὰ εἴχομεν ἐκ νέου τυχὸν εὑρήματος, παρέχοντος σαφεῖς ἐνδείξεις (π.χ. ἐπιστολῆς τοῦ Φιλίππου μὲ ἔτος ἐκδόσεως 43ον — ὁπότε θὰ ηὐνοεῖτο ἡ ἡμετέρα ἄποψις — ἢ τοιαύτης χρονολογημένης μὲν ἀλλ' ἀναφερομένης εἰς ἐπίσης χρονολογημένον ἱστορικὸν γεγονός)[3].

Οἱ ἐν στ. II, 11 κ.ἑξ. ἀναφερόμενοι στρατιωτικοὶ τίτλοι *τετράρχης*, *ὑπασπιστὴς* καὶ *λοχαγός*, ὡς καὶ ὁ ὅρος *πρωτολοχία*, εἶναι παραδεδομένοι. Ὁ ὑπασπιστὴς ἐνταῦθα ἀνήκει εἰς τὸ σῶμα τῶν ὑπασπιστῶν, περὶ ὧν βλ. Berve Das Alexanderreich I, 125 κ.ἑ. Ὁ τετράρχης εἶναι ἀξιωματικός, διοικητὴς τεσσάρων λόχων δυνάμεως ἐν συνόλῳ 64 ἀνδρῶν[4]· τοὐναντίον ὁ λοχαγὸς δὲν εἶναι βαθμοφόρος, ἀλλ' ἁπλῶς ὁ ἱκανώτερος τῶν ἀνδρῶν τοῦ λόχου[5].

Ἐν τῇ παραθέσει τῶν λόχων κατὰ *συλλοχισμὸν*[6] ὁ πρῶτος ζυγός, ὁ ἀποτελούμενος ἐκ τῶν λοχαγῶν, συνίστα τὴν *πρωτολοχίαν*, ἥτις ἐκαλεῖτο καὶ *μέτωπον*, *παράταξις*, *πρόσωπον*, *στόμα*, *μῆκος*, *ζυγός*, *ἡγεμόνες* καὶ *πρωτοστάται*[7]. Κατὰ συνέπειαν ἡ πρωτολοχία ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἄνδρας ἱκανούς, τοὺς ἀρίστους τῆς φάλαγγος. Μήπως ἆρα τοιαύτας ἱκανότητας συνεκέντρουν οἱ *Εὐϊέσται* καὶ ἐκ τούτων ἐλαμβάνοντο κατ' ἐξοχὴν οἱ τὴν πρωτολοχίαν ἀποτελοῦντες λοχαγοί; Τοιαύτη ὑπόνοια εὐλόγως γεννᾶται ἐκ τοῦ χωρίου τῆς ἐπιγραφῆς II, 14: *καὶ τῶν ἐν τῇ πρωτολοχίᾳ στρατευομένων Εὐϊεστῶν*. Ἐνισχύεται δέ πως ἡ ὑπόνοια καὶ ἔκ τινος πληροφορίας τοῦ Τίτου Λιβίου, ἔνθα συναντῶμεν πάλιν δύο Εὐϊέστας (*Λεοννᾶτον* καὶ *Θράσιππον*) διοικητὰς σώματος ἀνδρῶν ἐπιλέκτων (*ἀγήματος*)[8].

1 Τοιαύτην ἔνδειξιν βλέπομεν εἰς τὴν δευτέραν πρὸς Λαρισαίους ἐπιστολήν: *ἀπὸ τῆς [στρατ]είας*. Syll³. 543 37.

2 Αὗται εἶναι αἱ δύο πρὸς Λαρισαίους Syll³. 543 3,26 καὶ ἡ πρὸς Ἀβαίους (Syll.³ 552). Τὴν πρὸς τὴν πόλιν τῶν Γοννέων (ΑΕ 1913 σ. 44 ἀριθ. 173) παραλείπομεν νὰ καταλέξωμεν μεταξὺ τῶν χρονολογημένων διὰ τὴν ἀσάφειαν.

3 Δὲν νομίζω, ὅτι ἡ δευτέρα πρὸς Λαρισαίους ἐπιστολὴ (Syll³. 543 26) — ἔτ. Ζ μην. Γορπιαίου — ἀναφέρεται εἰς τοιοῦτον ἱστορικὸν γεγονός. Οἱ ἐκδόται ἀνάγοντες ταύτην εἰς τὸν Ἰούλ./Αὔγ. τοῦ 214, ταυτίζουν τὴν ἔνδειξιν ἀπὸ τῆς στρατείας πρὸς τὴν κατὰ τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τοῦ Ὠρικοῦ ἀτυχῆ ἐπιχείρησιν τοῦ ἔτους ἐκείνου. (Tit. Liv. XXI V, 40,2). Εἶναι ἐν τούτοις δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ ἔτος 215 — κατὰ τὴν ἡμετέραν ἄποψιν. Καὶ ναὶ μὲν ὁ Πολύβιος — ὁ κυρίως ἱστορικὸς τοῦ Φιλίππου — δὲν ἀναφέρει τοιαύτην στρατείαν κατὰ τὸ ἔτος 215, τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀποδεικτικὸν τοῦ ἐναντίου, καθ' ὅσον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μόλις ὀλίγα ἀποσπάσματα τῆς ἱστορίας του ἔχομεν. Πρόσθες, ὅτι τὸ χωρίον *ἀπὸ τῆς [στρατ]είας* εἶναι συμπληρωμένον (ἀπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου: Lolling Athen. Mitt. VII [1882] 66).

4 Ἀσκληπιόδοτος Τακτ. II, 8. Ἀρριαν. Τακτ. X, 1. Αἰλιαν. Τακτ. IX, 1-2. Πρβ. καὶ διάγρ. Ἀμφιπόλεως, Roussel Rev. 1934, 43.

5 Ἀσκληπ. Τ. II, 2: *καὶ ὁ μὲν ἄριστος καὶ ἡγεμὼν τοῦ στίχου* (=λόχου) *λοχαγός*. Αἰλ. Τ. V, 1: *ὁ μὲν οὖν ἄριστος ἑκάστου λόχου πρῶτος καὶ ἡγούμενός ἐστιν, ὃς καὶ λοχαγὸς ἐπονομάζεται καὶ ἡγεμὼν καὶ πρωτοστάτης.*

6 Ἀσκληπ. Τ. II, 4: *ὅτ' ἂν δὲ λόχῳ λόχος παρατεθῇ, ὥστε λοχαγὸν λοχαγῷ καὶ οὐραγὸν οὐραγῷ καὶ τοὺς μεταξὺ τοῖς ὁμοζύγοις παρίστασθαι, συλλοχισμὸς ἔσται τὸ τοιοῦτον.*

7 Ἀσκληπ. Τ. II, 5. Ἀρριαν. Τ. VII, 1. Αἰλιαν. VII, 1.

8 T. Liv. XLII, 51, 4: *delecta deinde et viribus et robore aetatis ex omni caetratorum numero duo millia erant: agema hanc ipsi legionem vocabant, praefectos habebant Leonnatum et Thrasippum Eulyestas* (=Euiestas. Βλ. κατωτέρω). Διὰ τὸν ὅρον *ἄγημα* βλ. Berve Das Alexanderreich I, 126.

Οἱ *Εὐϊέσται* οὗτοι ἐταυτίσθησαν ἤδη πρὸς τοὺς *Εὐλυέστας* τοῦ Τίτου Λιβίου[1] ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Πελεκίδου, διορθώσαντος τὸ ὕποπτον *Eulyestas* εἰς *Euiestas*[2].

Ἡ κατάληξις δηλοῖ, ὅτι πρόκειται περὶ λαοῦ μακεδονικοῦ ἢ μακεδονοϊλλυρικοῦ ὡς οἱ *Ὀρέσται, Ἐθνέσται, Πενέσται Πιροῦσται* κ.ἄ[3]. Εἶναι πιθανώτατον νὰ σχετίζωνται οὗτοι πρὸς τὴν πόλιν *Εὔϊα* (τὰ), τὴν ἀναφερομένην ἀορίστως μὲν ὑπὸ τοῦ Διοδώρου[4], ἀκριβέστερον δὲ ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου, ὅστις τοποθετεῖ ταύτην εἰς τὴν *Δασσαρῆτιδα* χώραν[5].

4. Ὁ ἐπιστάτης *Ἄρχιππος* εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν. *Νικάνορα Φιλώτου* συναντῶμεν τετράκις ὡς ταγὸν ἐν Θεσσαλικοῖς ψηφίσμασι (ΑΕ 1911 σ. 130 κ.ἑ. ἀριθ. 65-68). Ἐπὶ Φιλίππου τοῦ Ε΄ ὁ Πολύβιος παραδίδει δύο *Νικάνορας* στρατιωτικούς, τὸν μὲν ἐν Ἀττικῇ (κατὰ τὸ 201), τὸν δ' ἕτερον, τὸν καὶ *Ἐλέφαντα* ἐπιλεγόμενον, ἐν Κυνὸς Κεφαλαῖς[6]. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως ὁ ἡμέτερος ἄσημος τετράρχης νὰ σχετίζεται πρὸς ἐκείνους, οὐδὲ πρός τινα ἄλλον, *ex purpuratis unum* ὑπὸ τοῦ Λιβίου ἀναφερόμενον[7]. Ἐπίσης ἄγνωστοι εἶναι καὶ οἱ ἄλλοι, οἱ περὶ τὸν Νικάνορα στρατιωτικοί.

Τὰ ὀνόματα κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι γνωστά. Πρώτην φοράν, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐνταῦθα συναντᾶται τὸ *Κλειτῖνος*, ὄνομα προφανῶς μακεδονικὸν ἐκ τοῦ *Κλεῖτος*. Ἡ κατάληξις *-ῖνος* εἶναι φαίνεται, χαρακτηριστικὴ εἰς τὰ μακεδονικὰ ὀνόματα[8]. Νεοφανὴς εἶναι καὶ ὁ *Βίλος*, ὄνομα πιθανῶς ἐπίσης μακεδονικόν.

Ὁ *Ἀρμεν*...τέλος ἴσως εἶναι *Ἀρμένας* τις, ἢ *Ἀρμένδας* ἢ *Ἀρμενίδας* ἢ *Ἄρμενος*, κατὰ τὰ ἐν Pape-Benseler Gr. Eigenn.[3]

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ

1 Τὸ χωρίον παρετέθη ἐν τῇ ἀμέσως προηγουμένῃ σημειώσει.

2 Πελεκίδης Ἀπὸ τὴν πολιτεία κλπ. σ. 16 σημ. 2. (Μνεία τῆς ἐπιτυχοῦς διορθώσεως τοῦ Πελεκίδου γίνεται καὶ παρὰ Κεραμοπούλλου ΑΕ 1932, 93 σημ. 1). Τὸ χωρίον ἐθεωρεῖτο ἤδη ὕποπτον. Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Τ. Λιβίου τῶν Weissenborn-Müller, Erklär. Ausg.[3] 1909 χαρακτηρίζεται τὸ Eulyestas ὡς wahrscheinlich verdorben. Πρβ. καὶ ὅσα ὁ Ch. Edson σημειοῖ ἐν Harvard Stud. in class. Philology XLV [1934] 231 1, ἔνθα χαρακτηρίζεται τὸ Eulyestas ὡς certainly corrupt.

3 Πελεκίδης ἔ. ἀ. Περὶ τῶν εἰς *-σταὶ* καὶ *-έσται* μακεδονικῶν ἐθνικῶν: Hoffmann Die Makedonen, 177.

4 Διόδ. XIX, 11.

5 Κλ. Πτολ. III, 12, 29: *Δεσαρητίων: Εὔϊα καὶ Λυχνιδός*. Βλ. καὶ τὸν σχηματικὸν χάρτην ὑπ' ἀριθ. 20 τῶν tabularum τοῦ Müller τῆς ἐν Firmin-Didot ἐκδόσεως τοῦ Κλ. Πτολεμαίου.

6 Πολύβ. XVI, 27, 1. XVIII, 24, 2.

7 T. Liv. XXXIII, 8, 8.

8 *Ἀττακῖνος, Βυργῖνος, Κεφαλῖνος, Βαλῖνος*. Hoffmann, Die Mak., 278 κ.ἑ.

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΡΑΜΝΟΥΣΙΑΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

ΥΠΟ ΦΟΙΒΟΥ Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΛΟΥ

Ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη ἐπιγραφὴ περιέχουσα ἀκριβέστατον ἀπολογισμὸν τῆς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως περιουσίας ἀποτελεῖ ἀναντιρρήτως ἀξιόλογον πρόσκτημα τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (ἀριθ. Εὑρετηρίου 12863), διότι ἐλάχισται εἶναι αἱ μέχρι σήμερον ἀνευρεθεῖσαι παρομοίας φύσεως ἐπιγραφαὶ πόλεων ἢ δήμων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀπειραρίθμους τῶν ἱερῶν χρημάτων τοῦ Παρθενῶνος, ἐπὶ πλέον δὲ διότι θαυμασίως διατηροῦνται καὶ ἡ νέα στήλη καὶ τὰ ἐπ᾽ αὐτῆς γράμματα.

Κεχαραγμένη ἐπὶ ὀρθογωνίου στήλης ἐκ Πεντελησίου μαρμάρου — διαστ: ὕψ. 1.055, πλάτ. 0,31 καὶ πάχ. 0,055 — ἄνευ οἱουδήποτε κόσμου, ἡ νέα ἐπιγραφὴ σύγκειται ἐκ πέντε διακεκριμένων ἀναγραφῶν εἰς Ἀττικὸν προευκλείδιον ἀλφάβητον γεγραμμένων. Στῖχοι 38, ὕψ. γραμμάτων 0,008-0,018, διαγραμμάτιον 0,008-0,022 καὶ διάστιχον 0,005-0,015. Ἡ ὀπισθία ὄψις τῆς πλακὸς ἔχει ὁμαλῶς πελεκηθῆ. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εὑρέθη πρὸ τετραετίας εἰς τὸν Προσφυγικὸν Συνοικισμὸν Ὠρωποῦ, κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ ἀρχαιοπώλου κ. Γιαννοπούλου, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ ἐπωλήθη εἰς τὸ καθ᾽ ἡμᾶς Ὑπουργεῖον.

Ἐξετάζοντες τὸν τρόπον τῆς γραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων πειθόμεθα ἀμέσως ὅτι οἱ χαράξαντες τὴν ἐπιγραφὴν εἶναι δύο ἢ καὶ περισσότεροι· ἄλλος δῆλον ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς πρώτης ἀναγραφῆς καὶ ἄλλοι τῶν ὑπολοίπων ἢ καὶ ἄλλος, ἐπειδὴ ὁμοιάζουσιν ἀλλήλαις.

Τὸ ὅλον αὐτῆς ἐχαράχθη ἐπὶ τῆς πλακὸς μετρίως βαθέως καὶ ἐπιμελῶς. Τὰ γράμματα τῆς πρώτης ἀναγραφῆς εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερα καὶ ἀραιότερα συγκρινόμενα πρὸς τὰ τῶν λοιπῶν, ἅτινα ὅμως πάλιν διὰ τὸ εὐδιάκριτον αὐτῶν, ἦσαν κεχρωματισμένα δι᾽ ἐρυθροῦ χρώματος, ὅπερ καὶ νῦν καλῶς διατηρεῖται εἰς ὅλας τὰς σειράς.

Τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος τῆς τρίτης ἀναγραφῆς εἶναι κεχαραγμένον εἰς βαθυτέραν ἐπιφάνειαν, ἅπας δ᾽ ὁ στίχος οὐχὶ εἰς εὐθεῖαν γραμμήν. Τοῦτο, ὀφειλόμενον προφανέστατα εἰς ἐπανόρθωσιν τοῦ ἀρχικῶς ἐσφαλμένως γραφέντος, ἐγένετο ἴσως ἀφορμὴ νὰ ἐγκαταλειφθῇ καὶ τὸ στοιχηδὸν τῆς γραφῆς, τὸ ὁποῖον θαυμάσια μέχρις αὐτοῦ τηρεῖται[1].

Στίχ. 1. ΕΠΑVΤΟΚLΕΙΔΟΔΕΜΑRΧΟΝΤΟϟ. Τὸ ὄνομα Αὐτοκλείδης κατὰ τὴν Ε´ π.Χρ. ἑκατονταετηρίδα ὡς καὶ τὰ τῶν ἄλλων μνημονευομένων ἀρχόντων καὶ δημάρχων ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὀνόματα ἤτοι Μνησιπτόλεμος, Ναυσιμένης, Εὐαίνετος καὶ Δημοφάνης τὸ πρῶτον ἐμφανίζονται ἐνταῦθα. Ἐπειδὴ δὲ ἀττικοὶ ἄρχοντες ὑπὸ τὰ ὀνόματα Μνησιπτόλεμος, Ναυσιμόνης καὶ Εὐαίνετος, κατὰ τὴν προαναφερθεῖσαν ἑκατονταετηρίδα δὲν ὑπάρχουσιν, εἴμεθα τῆς γνώμης, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοπικῶν (δημοτικῶν) ἀρχόντων, χρησιμοποιούντων ὁτὲ μὲν τὸν τοῦ ἄρχοντος, ὁτὲ δὲ τὸν τοῦ δημάρχου τίτλον. (Ἐπειδὴ ὁ δῆμος ἦτο τμῆμα τῆς πόλεως ὁ δήμαρχος εἶχε καὶ δημόσια καὶ δημοτικὰ καθήκοντα· ἦτο καὶ δημόσιος ἄρχων ἀλλὰ καὶ ἄρχων τοῦ δήμου. G. Gilbert Ἐγχειρίδιον ἀρχαιολογίας 1897, σελ. 253.)

1 Τὸ ἐπὶ πλέον Ι τῆς ὀγδόης σειρᾶς δὲν ἔχει σημασίαν, τὸ μὲν διότι ὡς τοιοῦτον καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας ἐπιγραφὰς δὲν κατέχει ἰδιαιτέραν θέσιν γράμματος, τὸ δὲ διότι μετὰ τὸ ΟΦΕLΟΣΙ ἀκολουθεῖ ἀριθμός.

Στίχ. 3-5. ΤΟΤΕΣΝΕΜΕΣΕΟΣ. Πρόκειται περὶ τοῦ νεωτέρου ἱεροῦ τῆς Ραμνουσίας Νεμέσεως τοῦ Ε΄ π.Χρ. αἰῶνος, ὅπερ κατέστησε περιώνυμον καὶ τὸν δῆμον Ῥαμνοῦντα.

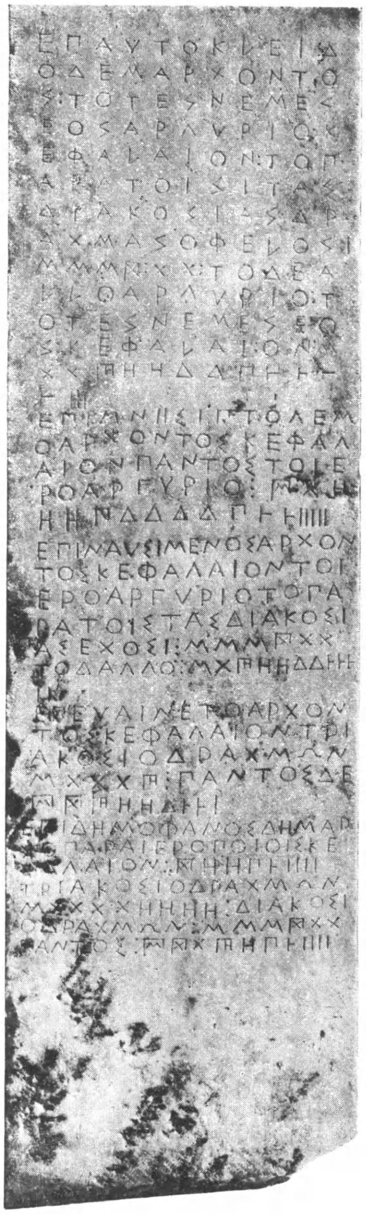

Εἰκ. 1. Ἀναγραφὴ τῶν ἱερῶν χρημάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως.

ΕΠΑVΤΟΚLΕΙΔ
ΟΔΕΜΑΡΧΟΝΤΟ
Σ:ΤΟΤΕΣΝΕΜΕΣ
ΕΟΣΑΡΛVΡΙΟ:Κ
ΕΦΑΚΑΙΟΝ:ΤΟΠ
ΑΡΑΤΟΙΣΙΤΑΣ
ΔΙΑΚΟΣΙΑΣΔΡ
ΑΧΜΑΣΟΦΕLΟΣΙ
ΜΜΜ𐅆:ΧΧ:ΤΟΔΕΑ
LLΟΑΡΛVΡΙΟ:Τ
ΟΤΕΣΝΕΜΕΣΕΟ
Σ:ΚΕΦΑLΑΙ:ΟΝ:Μ
ΧΧ𐅅ΗΗΔΔΠͰͰͰ
ͰIII
ΕΠΙΜΝΗΣΙΠΤΟΛΕΜ
ΟΑΡΧΟΝΤΟΣΚΕΦΑΛ
ΑΙΟΝΠΑΝΤΟΣΤΟΙΕ
ΡΟΑΡΓΥΡΙΟ:𐅇ΧΗ
ΗΗΠΔΔΔΔΠͰͰIIIII
ΕΠΙΝΑVΣΙΜΕΝΟΣΑΡΧΟΝ
ΤΟΣΚΕΦΑΛΑΙΟΝΤΟΙ
ΕΡΟΑΡΓVΡΙΟΤΟΠΑ
ΡΑΤΟΙΣΤΑΣΔΙΑΚΟΣΙ
ΑΣΕΧΟΣΙ:ΜΜΜ𐅆ΧΧ
ΤΟΔΕΑΛΛΟ:ΜΧ𐅅ΗΗΔΔͰͰͰ
II
ΕΠΕVΑΙΝΕΤΟΑΡΧοΝ
ΤΟΣΚΕΦΑΛΑΙΟΝΤΡΙ
ΑΚΟΣΙΟΔΡΑΧΜΩΝ
ΜΧΧΧ𐅅:ΠΑΝΤΟΣΔΕ
𐅇𐅆𐅅ΗΗΔͰͰI
ΕΠΙΔΗΜΟΦΑΝΟΣΔΗΜΑΡ
ΧΟΠΑΡΑΙΕΡΟΠΟΙΟΙΣΚΕ
ΦΑΛΑΙΟΝ:𐅆ΗΗΠͰIIII
ΤΡΙΑΚΟΣΙΟΔΡΑΧΜΩΝ
ΜΧΧΧΧΗΗΗΗ:ΔΙΑΚΟΣΙ
ΟΔΡΑΧΜΩΝ:ΜΜΜ𐅆ΧΧ
ΠΑΝΤΟΣ:𐅇𐅆Χ𐅅ΗΠͰIIII

ΑΡΛVΡΙΟΚΕΦΑLΑΙΟΝ. Ἐν στίχοις: *9-10* ΤΟΔΕΑLLΟΑΡΛVΡΙΟ... *16-18* ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΑΝΤΟΣΤΟΙΕΡΟΑΡΓVΡΙΟ.. *25* ΤΟΔΕΑΛΛΟ.. *30 καὶ 38* ΠΑΝΤΟΣ *33* ΠΑΡΑ ΙΕΡΟΠΟΙΟΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ. Βλ. Ditt[2]. «Τοῦ δὲ ἱεροῦ ἀργυρίου» 42_{115}. «Ἱεροποιοὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἀργυρίου», 1024_{18}. «Κεφάλαιον ἀργυρίου σύμπαν» 99.109_{40}, 334_{10}. «Ἅπαν τὸ ἀργύριον» 955_{25}.

Ἡ στίξις εἰς τὴν πρώτην καὶ πέμπτην ἀναγραφὴν γίνεται διὰ δύο ἐπαλλήλων τελειῶν, εἰς δὲ τὰς λοιπὰς διὰ τριῶν καὶ τιθεμένη διαιρεῖ κυρίως τοὺς ἀριθμούς. Εἰς τὸν 9, 10 καὶ 12 στίχον ἐτέθη κατὰ λάθος.

Στίχ. 6-8 ΤΟΙϟΙΤΑϟΔΙΑΚΟϟΙΑϟΔΡΑΧΜΑϟΟΦΕLΟϟΙ. ΤΟΙϟΙ. Ἡ κατάληξις ΟΙϟ καὶ ΟΙϟΙ κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 500 καὶ 444 π. Χρ. Πάντως ἀπὸ τοῦ 444 π. Χρ. ἐκνικᾷ ἡ κατάληξις οις. Βλ. Meisterhans Grammatik der attischen Inschriften [3] σ. 126.

Ὡς μὴ κατανομαζόμενοι οἱ ὀφείλοντες τὰς διακοσίας δραχμὰς παραμένουσι μὲν ἄγνωστοι, βέβαιον ὅμως εἶναι πρῶτον μὲν ὅτι περὶ τῶν ἰδίων ὁ λόγος κατωτέρω ἐν στίχοις: 23-24 ΤΟΙϟΤΑϟΔΙΑΚΟϟΙΑϟΕΧΟϟΙ.. καὶ 36-37 ΔΙΑΚΟϟΙΟΔΡΑΧΜΩΝ· δεύτερον δ'ὅτι ἔχουσι σχέσιν τινὰ μετὰ τῶν ἀναφερομένων ἐν στίχοις 28-29 καὶ 35 ΤΡΙΑΚΟϟΙΟΔΡΑΧΜΩΝ.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ περιουσία τῶν ἱερῶν ἐν ἐμπολέμῳ μὲν καταστάσει διετίθετο ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν τοῦ στρατοῦ, ἐν καιρῷ δ' εἰρήνης ἐδίδετο ὑπὸ τύπον δανείων διὰ διαφόρους κοινωνικὰς ἀνάγκας, δημοσίας οἰκοδομὰς καὶ δὴ ἱεράς, ὡς δὲ ἀναφέρει ὁ G. Busolt ἐν Griech. Staatskunde I, 1920 σ. 621 καὶ εἰς φερεγγύους ἰδιώτας ἐπὶ τόκῳ.

Ἐνταῦθα λοιπὸν πρόκειται πάντως περὶ τοῦ τελευταίου δηλ. περὶ δανείων γενομένων εἰς ἰδιώτας, ὧν εἴς τινας μὲν ἐδάνεισε διακοσίας δραχμὰς εἰς ἄλλους δὲ τριακοσίας. Καὶ οἱ μὲν πρῶτοι εἶναι οἱ τὰς διακοσίας δραχμὰς ΟΦΕLΟϟΙ ἢ ΕΧΟϟΙ ἢ ἡ κατηγορία τῶν *διακοσιοδράχμων*, οἱ δ' ἄλλοι *ἡ τῶν τριακοσιοδράχμων.*

Ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς γνωρίζομεν λοιπόν, ὅτι ἡ περιουσία τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως ἀποτελουμένη τὸ μὲν ἐκ τοῦ ἀποθεματικοῦ ἤτοι τοῦ ἐν αὐτῇ κατατεθειμένου κεφαλαίου, ὅπερ δηλοῦται διὰ τῶν «τὸ δ' ἄλλο ἀργύριον» ἢ «τὸ δὲ ἄλλο» ἢ πληρέστερον «παρ' ἱεροποιοῖς κεφάλαιον», τὸ δὲ ἐκ τῶν ἐκκρεμῶν δανείων, εἶχε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὡς ἑξῆς:

— Ἐπ' Αὐτοκλείδου δημαρχοῦντος:
37.000 εἰς δάνεια διακοσιοδράχμων
12.729 καὶ 2 ὀβολοὺς ἀποθεματικόν.

— Ἐπὶ Μνησιπτολέμου ἄρχοντος:
51.397 καὶ 5 ὀβολοὺς ἀποθεματικόν.

— Ἐπὶ Ναυσιμένους ἄρχοντος:
37.000 εἰς δάνεια διακοσιοδράχμων
11.723 καὶ 2 ὀβολοὺς ἀποθεματικόν.

— Ἐπ' Εὐαινέτου ἄρχοντος:
13.500 εἰς δάνεια τριακοσιοδράχμων
55.712 καὶ 1 ὀβολὸν εἰς δάνεια καὶ ἀποθεματικόν.

— Ἐπὶ Δημοφάνους δημάρχου:
5.206 καὶ 4 ὀβολοὺς ἀποθεματικόν,
14.400 εἰς δάνεια τριακοσιοδράχμων
37.000 εἰς δάνεια διακοσιοδράχμων
56.606 καὶ 4 ὀβολοὺς εἰς δάνεια καὶ ἀποθεματικόν.

Παρατηροῦντες καὶ συγκρίνοντες τὰ ποσὰ τῶν διαφόρων ἀναγραφῶν συμπεραίνομεν, ὅτι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τὰ δάνεια μόνον καὶ τὸ ἐξ οὗ ἐλήφθησαν ταῦτα κεφάλαιον σημειοῦνται, οὐχὶ δὲ γενικῶς τὸ «δοῦναι» καὶ «λαβεῖν», ὅπερ καταφαίνεται ἐκ τῆς τρίτης ἀναγραφῆς, ἔνθα ἡ παρουσιαζομένη ἐλάττωσις τῶν ἱερῶν χρημάτων κατὰ (51.397 καὶ 5 ὀβ. — 37.000

+ 11.723 καὶ 2 ὀβ.) δύο χιλιάδας ἑξακοσίας ἑβδομήκοντα τέσσαρας δραχμὰς καὶ 3 ὀβολοὺς δὲν ἀναφέρεται ποῦ ὀφείλεται.

Ἐὰν τὸ ἀνωτέρω δὲν συνέβαινε θὰ ἦτο εὔκολος ὁ καθορισμὸς ἢ τοῦ τόκου τῶν γενομένων δανείων (οἱ ἀναγραφόμενοι ὀβολοὶ ὀφείλονται προφανῶς εἰς τὸ ἔντοκον τῶν δανείων) ἢ τὸ ἂν αἱ ἀναγραφαὶ ἐγένοντο κατ᾽ ἔτος ἢ μή.

Ἂν καὶ ἔχομεν τόσους ἄρχοντας καὶ δημάρχους, ἐκ τῶν ὁποίων συνήθως χρονολογοῦνται αἱ δημόσιαι πράξεις, δὲν εἴμεθα δυστυχῶς εἰς θέσιν νὰ ὁρίσωμεν ἀκριβῶς τὸν χρόνον τῆς χαράξεως τῆς ἐπιγραφῆς, διότι, ὡς καὶ ἐν ταῖς παρατηρήσεσιν ἡμῶν (στίχ. 1 - 2) λέγομεν, πρόκειται γενικῶς περὶ ἀρχόντων δημοτικῶν, τὸ πρῶτον ὡς τοιούτων ἐνταῦθα ἀναφερομένων καὶ ἀγνώστων ὅλως ἄλλοθεν.

Λαμβάνοντες ὅμως ὑπ᾽ ὄψιν τὸ σχῆμα κυρίως τῶν γραμμάτων καὶ τὴν τηρουμένην ὀρθογραφίαν (βλ. ΤΟΙ⚡Ι) δυνάμεθα ἕνεκα καὶ τῆς ὑφισταμένης χρονολογικῆς τινος σχέσεως μεταξὺ τῶν πέντε ἀναγραφῶν νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἡ ὅλη ἐπιγραφὴ εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ β´ ἡμίσεος τῆς Ε´ π.Χρ. ἑκατονταετηρίδος.

Καθ᾽ ὅλην τὴν πρώτην ἀναγραφὴν ἔχομεν τὸ τρισκελὲς ⚡ ὅπερ εἶναι πλέον βέβαιον ὅτι δὲν ἀπαντᾷ εἰς ἐπιγραφὰς νεωτέρας τοῦ 449 - 446. Ἑπομένως αὕτη ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς ἐγράφη, δὲν εἶναι δὲ νεωτέρα τοῦ 446 π.Χρ. Ποία δ᾽ ἡ χρονολογικὴ σχέσις ταύτης πρὸς τὰς ὑπολοίπους ἀναγραφάς; Αὕτη ἐξαρτᾶται πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ χρόνου τῆς ἐν τῇ ἀρχῇ παραμονῆς τῶν δημάρχων, δεύτερον δὲ ἐκ τῆς ὑποχρεώσεως, ἣν θὰ εἶχον οἱ διαχειριζόμενοι τὴν ἱερὰν περιουσίαν τῆς καθ᾽ ὡρισμένον χρόνον — κατ᾽ ἔτος ἢ καὶ περισσότερον — ἀναγραφῆς αὐτῆς.

Ὁ Gilbert λέγει ἔ.ἀ. σ. 253 ὅτι «ὁ προϊστάμενος ἑκάστου δήμου δήμαρχος, ἐκληροῦτο ἴσως κατ᾽ ἔτος». Ὁ Haussoullier La vie municipale en Attique σ. 28 στηριζόμενος εἰς τὰ ἀναφερόμενα ἐν IG II^2 1183, 18 καὶ 26 «ὁ νέος δήμαρχος» «ὁ περυσινὸς δήμαρχος» καὶ IG II^2 1199, 15 - 16 «τὸν δήμαρχον τὸν μετὰ Νέαιχμον ἄρχοντα» λέγει «καθὼς γνωρίζομεν θετικῶς ὠνομάζετο δι᾽ ἓν ἔτος». Τέλος δ᾽ ὁ Schoeffer Pauly - Wissowa Real. Encycl. 4, σ. 2706 παραδέχεται ὅτι ὁ δήμαρχος ἐξελέγετο δι᾽ ἓν ἔτος, τὸ ὁποῖον συνέπιπτε μὲ τὸ ἔτος τοῦ ἄρχοντος — CIA IV$_2$, 447 c. πρβ. II 581 «κατασταθεὶς δήμαρχος εἰς τὸν ἐπὶ Πέλοπος ἄρχοντος ἐνιαυτὸν» — δι᾽ ὃ καὶ τὸ ὄνομά του χρησιμοποιεῖται παρὰ τὸ τοῦ ἄρχοντος πρὸς χρονολόγησιν ἐν τοῖς ψηφίσμασι τῶν δήμων.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, θεωροῦντες δηλ. βέβαιον τὸ ἐνιαύσιον τῆς διαδοχῆς τῶν δημάρχων, ἂν μὲν παραδεχθῶμεν τὴν συνήθειαν τῆς κατ᾽ ἔτος καταγραφῆς τῶν χρημάτων τοῦ ἱεροῦ, ἡ δευτέρα ἀναγραφὴ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι τοῦ 445, ἡ τρίτη τοῦ 444, ἡ τετάρτη τοῦ 443 καὶ ἡ τελευταία τοῦ 442 π.Χρ., ἂν δ᾽ ὅτι οὐχὶ ἐτησίως ἀλλ᾽ ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων ἀναγκῶν ἐγένετο ἡ καταχώρισις, τότε δυνάμεθα νὰ κατέλθωμεν ἀκόμη πέντε ἢ δέκα ἔτη, ὅπερ ἐπιτρέπει καὶ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς.

Εἰς τοὺς χρόνους ὅμως τούτους (περὶ τὸ 435/4 π.Χρ.) εὑρισκόμενοι, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ὁ θησαυρὸς τῆς Νεμέσεως δὲν φαίνεται νὰ ὑπέστη τὸν ἔλεγχον τῆς κατασταθείσης ἀρχῆς τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν — IG I^2 91 - 92 — καὶ ὅτι ἐν IG I^2, 310.324 δὲν γίνεται μνεία, οὔτε μάλιστα εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Merrit ἐσχάτως

ἀνευρεθέντα ἕτερα ἓξ εἰς αὐτὴν ἀνήκοντα τεμάχια τοῦ ἱεροῦ τούτου. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ λεχθῇ μέχρι σήμερον ὅτι οἱ Ῥαμνούσιοι, στηριζόμενοι προφανῶς εἰς τὴν ἰσχυρὰν θέσιν τῆς πόλεως αὐτῶν, καὶ οὐδένα κίνδυνον αἰσθανόμενοι διὰ τὸν θησαυρόν των δὲν ἐδέχθησαν νὰ τοποθετηθῇ οὗτος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν μετὰ τῶν χρημάτων τῶν ἄλλων θεῶν, ἀλλ᾽ ἐκράτησαν αὐτὸν ἰδιαιτέρως.

ΦΟΙΒΟΣ Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΤΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΤΗΣ ΠΛΑΤΥΤΕΡΑΣ ΕΝ ΤΗι ΜΟΝΗι ΔΑΦΝΙΟΥ

ΥΠΟ ΑΝΔΡΕΟΥ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ συντηρήσεως, τῶν γενομένων ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἀπεκαλύψαμεν τὴν 13ην Ἰουνίου 1935 τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου Πλατυτέρας, ἥτις εὑρίσκεται εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Ἡ νεωτέρα ἱστορία τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου, μέχρι τῆς ὑφ᾽ ἡμῶν ἀποκαλύψεως αὐτοῦ, εἶναι ἐν συνόψει ἡ ἑξῆς:

Ἡ βραδεῖα καταστροφὴ τῆς εἰκόνος προῆλθε κυρίως ἐκ μεγάλης κατακορύφου ρωγμῆς, γενομένης εἰς τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψῖδος, τὸ ὁποῖον οὕτω ἐχωρίσθη εἰς δύο τμήματα[1]. Λόγῳ τῆς ρωγμῆς ταύτης τὸ μέσον τῆς παραστάσεως ἤρχισε καταπίπτον.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶχεν ἀρχίσει πρὸ τοῦ 1882, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο διεσῴζετο ἀκόμη τὸ πλεῖστον μέρος τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου. Τότε ἐσχεδιάσθη ἡ παράστασις ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ἐμμ. Λαμπάκη[2]. Τὸ σχεδίασμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σήμερον θὰ ἦτο ἐξόχως πολύτιμον, οὔτε ποτὲ ἐδημοσιεύθη, οὔτε εἶναι γνωστὸν τί ἀπέγινε. Κατὰ τὸν χειμῶνα 1884-85 τὸ ἄνω μέρος τῆς παραστάσεως κατέπεσεν[3], οὕτω δὲ ἀπωλέσθη ἡ κεφαλὴ τῆς Θεοτόκου μετὰ τῶν ὤμων καὶ μέρους τοῦ στήθους, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰησοῦ ὡς καὶ ἡ δεξιὰ αὐτοῦ χείρ. Ποία ἡ τότε κατάστασις τοῦ ψηφιδωτοῦ δεικνύει ἡ ὀλίγον ἀργότερον ληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ G. Millet φωτογραφία, ἣν παραθέτομεν κατωτέρω. ***(εἰκ. 3)***[4].

1 Ἡ ρωγμὴ αὕτη, ἥτις ἐγένετο πρὸ τοῦ 1882, διακρίνεται εἰς τὴν φωτογραφίαν τὴν ληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ G. Millet. Βλ. εἰκ. 3. Πρβ. σ. 132 σημ. 4.

2 Γ. Λαμπάκη Χριστιανικὴ ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου, Ἀθῆναι, 1889, 136. Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δελτ. Β', 66.

3 Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δελτίον Α', 21 (Ἔκθεσις Βρούτου, Ζέζου καὶ Λαμπάκη κατὰ Ἰούνιον 1885). Λαμπάκη Χριστιανικὴ ἀρχαιολογία Μονῆς Δαφνίου, 136. Φαίνεται ὅτι ἡ πτῶσις τοῦ ἄνω μέρους τῆς συνθέσεως εἶχεν ἀρχίσει ἐνωρίτερον, διότι ὁ Λαμπάκης, γράφων ἐν τῇ Ἑβδομάδι τῆς 19ης Αὐγούστου 1884, σ. 193, ὁμιλεῖ περὶ τῶν «ἱερῶν μορφῶν», τῆς Θεοτόκου δηλαδὴ καὶ τοῦ Ἰησοῦ, ὡς μὴ ὑπαρχουσῶν πλέον. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἀρξαμένη καταστροφὴ τοῦ ἄνω μέρους τῆς συνθέσεως συνετελέσθη κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας 1884-85.

4 Ἡ φωτογραφία ἐλήφθη περὶ τὸ ἔτος 1892-93. Πρβ. G. Millet La collection chrétienne et byzantine des Hautes Études, Paris, 1903, σ. 70, ἀριθ. C. 1343. Ἡ αὐτὴ φωτογραφία ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ E. Diez-O. Demus Byzantine Mosaics in Greece: Daphni and Hosios Lucas, Cambridge Massachusetts, 1931, εἰκ. 74. Σχεδίασμα τῆς παραστάσεως παρέχει καὶ ὁ G. Millet Le monastère de Daphni, Paris, 1899, σ. 109, εἰκ. 50.

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1893 τὸ ὑπολειφθὲν τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖον ἠπείλει ἄμεσον πτῶσιν, ἐστερεώθη προχείρως ὑπὸ τοῦ F. Novo[1], ὅστις ἀπὸ τοῦ 1892 εἶχεν ἀρχίσει τὴν ἐπισκευὴν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Δαφνίου. Πότε ἀκριβῶς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Θεοτόκου

Εἰκ. 1. Ἡ παράστασις τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ κόγχῃ τῆς Μονῆς Δαφνίου.

κατεβιβάσθη ὑπὸ τοῦ Novo καὶ ἐπεκολλήθη πάλιν, μετὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἁψῖδος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως τοῦτο θὰ ἐγένετο μεταξὺ τοῦ 1893 καὶ τοῦ Ἀπριλίου 1897, ὁπότε ἐπερατώθησαν αἱ ὑπὸ τοῦ Novo γενόμεναι ἐπισκευαὶ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Δαφνίου[2].

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Novo τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας, ἄγνωστον διὰ τίνα λόγον, παρέμεινε κεκαλυμμένον ὑπὸ τοῦ λινοῦ ὑφάσμα-

1 Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δελτίον Β΄, 66. (Ἔκθεσις Γ. Τυπάλδου Κοζάκη ἀπὸ 15 Μαρτίου 1894).

2 Γ. Λαμπάκη Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς, Ἀθῆναι, 1899, 12.

τος, τοῦ προσκολληθέντος ἐπ᾿ αὐτοῦ διὰ τὴν ἀποτοίχισιν καὶ τὴν ἐκ νέου ἐπικόλλησιν ἐπὶ τῆς ἁψῖδος[1]. Ἔκτοτε ἡ ὕπαρξις τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου ἐλησμονήθη, ὁ δὲ ἐπικαθήσας ἐπὶ τοῦ λινοῦ ὑφάσματος κονιορτὸς ἔδιδεν εἰς αὐτό, βοηθοῦντος καὶ τοῦ μεγάλου ὕψους τῆς κόγχης, τὴν ἐντύπωσιν τοίχου ἀσβεστωμένου[2]. Οὕτω ἡ ψηφιδωτὴ αὕτη παράστασις ἔμεινε κεκαλυμμένη μέχρι τῆς 13ης Ἰουνίου 1935, ὁπότε διὰ μικρᾶς ἐμβροχῆς τοῦ λινοῦ ὑφάσματος ἀπεκαλύφθη αὕτη καὶ πάλιν.

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πλατυτέρας.

Καὶ αὐτὴ μὲν εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ψηφιδωτοῦ, ὡς ἠδυνήθημεν νὰ τὴν ἀποκαταστήσωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διασωθεισῶν πληροφοριῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἐν πολλοῖς ἀλληλοσυγκρούονται.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ διασωθέντος τμήματος τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου ***(εἰκ. 1-2)***.

Ἐπὶ χρυσοῦ βάθους, ἐν τῷ ὁποίῳ αἱ χρυσαῖ ψηφῖδες ποικίλλονται καὶ δι᾿ ὀλίγων μελανῶν πρὸς ἀποφυγὴν μονοτονίας, εὑρίσκεται ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου. Ἡ Θεομήτωρ εἰκονίζεται καθημένη ἐπὶ μεγαλοπρεποῦς θρόνου μὴ ἔχοντος ἐρεισίνωτον, καὶ τοῦ ὁποίου οἱ μόνοι φαινόμενοι ἐμπρόσθιοι πόδες εἶναι χρυσοῖ, ἔχοντες τὴν μορφὴν κιόνων μετὰ πλουσίως κεκοσμημένων κιονοκράνων καὶ βάσεων, ἐν οἷς αἱ λεπτομέρειαι τῆς διακοσμήσεως δηλοῦνται διὰ βαθέως καστανῶν καὶ μελανῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ θρόνου ὑπάρχει ἐπίμηκες προσκεφάλαιον, ἐρυθρὸν μετὰ χρυσῶν θυσάνων κατὰ τὰ ἄκρα, ἐφ᾿ οὗ κάθηται ἡ Θεοτόκος. Τῆς Παναγίας, ἥτις φέρει κυανοῦν ἔνδυμα μετὰ μελανῶν σκιῶν καὶ χρυσῶν κροσσῶν κατὰ τὸ δεξιὸν γόνυ καὶ τὸν ἀριστερὸν ὦμον, σῴζεται

1 Λαμπάκης ἔνθ᾿ ἀν. 83, σημ. 1. Ὁ Λαμπάκης τὸ ἐπικεκολλημένον λινὸν ὕφασμα εἶχεν ἐκλάβει ὡς χάρτην.

2 Ὁ κ. Δ. Καμπούρογλους Τὸ Δαφνί, Ἀθῆναι, 1920, 103, 108, ὁμιλεῖ περὶ «ἰχνῶν» τῆς Πλατυτέρας. Καθ᾿ ἣν ὅμως ἐποχὴν ἐξεδόθη τὸ βιβλίον οὐδὲν ἴχνος διεκρίνετο, τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ ὑφάσματος καλυπτόμενα λείψανα δὲν ἦσαν ἴχνη, ἀλλὰ τὰ $^{2}/_{4}$ περίπου τῆς ὅλης συνθέσεως. Ἐν σ. 104 τοῦ ἰδίου βιβλίου ταυτίζει τὴν Χρυσοδαφνιώτισσαν τοῦ λαϊκοῦ διστίχου πρὸς τὴν Πλατυτέραν, ἧς προσθέτει ὅτι μέχρι τοῦ 1882 ἐσῴζετο τμῆμα. Ἀλλὰ τὸ ἐπίθετον Χρυσοδαφνιώτισσα ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὴν ὅλην ἐκκλησίαν καὶ ὄχι εἰδικῶς εἰς τὴν Πλατυτέραν, ἥτις δὲν εἶναι ἡ μόνη ἐν τῷ Ναῷ παράστασις ἡ κατεσκευασμένη «μὲ τὸ ψηφὶ κλπ.» τοῦ διστίχου. Τῆς παραστάσεως ἐξ ἄλλου ταύτης μέχρι τοῦ 1882, ὡς εἴδομεν, διετηρεῖτο ὄχι τμῆμα, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁ κ. Καμπούρογλους σημειώνει εἰς ἐπιστολήν του δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν Ἑστίαν τῆς 16ης Ἰουνίου 1935.

ὁλόκληρον τὸ κάτω σῶμα καὶ ἡ ἀριστερὰ αὐτῆς χείρ, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ γόνατος καὶ κρατοῦσα λευκὸν μανδήλιον ὑπὸ μορφὴν ταινίας μετὰ δύο ἐρυθρῶν γραμμῶν κατὰ τὰ ἄκρα ***(εἰκ. 2)***[1]. Οἱ πόδες τῆς Θεοτόκου, ὧν ὁ μὲν δεξιός, εὑρισκόμενος εἰς τὸ κέντρον τῆς

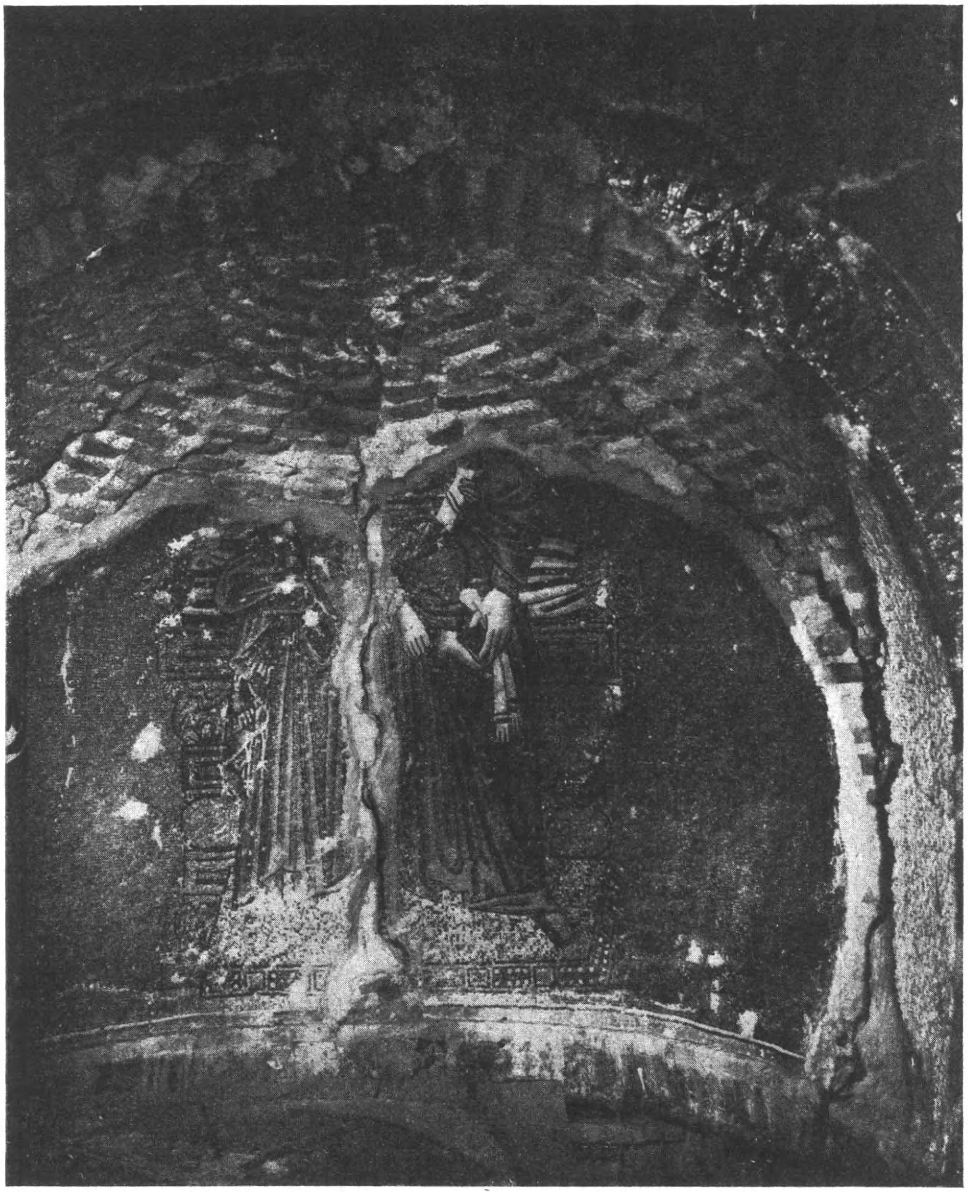

Εἰκ. 3. Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ Νονο. *Φωτογραφία G. Millet.*

παραστάσεως ἔχει καταστραφῆ, ὁ δὲ ἀριστερός, φέρων ἐρυθρὸν ὑπόδημα, τείνεται πρὸς τὰ ἐμπρός, πατοῦσιν ἐπὶ πλουσίως κεκοσμημένου ὑποποδίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια πληροῦται ὑπὸ ἀργυρῶν καὶ μελανῶν ψηφίδων, αἱ δὲ στεναὶ πλευραὶ ὑπὸ κοσμήματος βαθέως καστανοῦ, ἐρυθροῦ καὶ ἀργυροῦ μετὰ μαργάρων. Ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς Παναγίας κάθηται

1 Μανδήλιον κρατεῖ εἰς τὴν χεῖρα ἢ φέρει ἀνηρτημένον ἐκ τῆς ζώνης ἡ Θεοτόκος καὶ εἰς ἄλλας συνθέσεις τοῦ Δαφνίου. Βλ. Diez-Demus ἔνθ' ἀν. εἰκ. 82, 99.

ὁ Ἰησοῦς, τοῦ ὁποίου διεσώθη ὁμοίως τὸ κάτω σῶμα καὶ τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ στήθους μετὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, κρατούσης εἰλητάριον κλειστὸν στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ μηροῦ. Ὁ Χριστὸς φέρει ἔνδυμα χρυσοῦν μετὰ καστανῶν σκιῶν κατὰ τὰς πτυχώσεις.

Τὸ ἀπολεσθὲν μέρος τῆς παραστάσεως δὲν θὰ ἦτο ἴσως πολὺ δύσκολον ν' ἀναπαραστήσωμεν βασιζόμενοι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς ἀναλόγους συγχρόνους παραστάσεις καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς ἀντίγραφον διασωθὲν εὐτυχῶς μέχρις ἡμῶν. Πράγματι, πλὴν τοῦ ἐν ἔτει 1882 γενομένου ὑπὸ τοῦ Ἐμμ. Λαμπάκη σχεδιάσματος, τὸ ὁποῖον, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀπωλέσθη, τὴν

Εἰκ. 4. Τοιχογραφία τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ Ρωσσικῇ Ἐκκλησίᾳ Ἀθηνῶν.

παράστασιν τοῦ Δαφνίου ἀπεμιμήθη καὶ ὁ Λουδοβῖκος Thiersch εἰς τὴν ἁψῖδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας, ἧς τὴν διακόσμησιν ἐξετέλεσεν οὗτος κατὰ τὰ ἔτη 1853-55. Κατὰ τὸν Λαμπάκην, ἡ Πλατυτέρα τοῦ Ναοῦ τούτου εἶναι πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Δαφνίου[1], τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διεσῴζετο ἀκόμη ἀκέραιον. Ἡ τοιχογραφία τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας ***(εἰκ. 4)***[2] ἀπομακρύνεται βεβαίως ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Δαφνίου, διότι ὁ Thiersch, κατὰ τὰς τότε ἐπικρατούσας ἰδέας, ἠθέλησε νὰ διορθώσῃ τὰ ἀνατομικὰ καὶ προοπτικὰ δῆθεν σφάλματα τοῦ Βυζαντινοῦ πρωτοτύπου, πάντως ὅμως αὕτη εἶναι λίαν χρήσιμος ἵνα σχηματίσωμεν σαφῆ ἰδέαν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς ἐν Δαφνίῳ παραστάσεως[3]. Μεταξὺ τῶν παλαιῶν ἀναλόγων ψηφιδωτῶν ἰδιαι-

1 Γ. Λαμπάκη Κατάλογος τῆς ἐν Ζαππείῳ ἐκθέσεως, Ἀθῆναι, 1891, σ. 23, σημ. 1. Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Thiersch διακοσμήσεως τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας βλ. Λαμπάκην ἔνθ' ἀν. 7 κ.ἑξ. 12.

2 Φωτογραφία ὑπ' ἀριθ. 1487 τῆς Συλλογῆς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

3 Ἕτερον ἀντίγραφον τῆς Πλατυτέρας τοῦ Δαφνίου εἶχεν ἐκτελέσει ὁ Νικηφόρος Λύτρας, εὑρισκόμενον νῦν εἰς τὴν

τέραν σημασίαν ἔχει δι' ἡμᾶς ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Monreale ἐν Σικελίᾳ, τοῦ ὁποίου ἡ διακόσμησις ἐγένετο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1174 καὶ 1189[1]. Πρὸς τὴν παράστασιν ταύτην συνεχῶς παραβάλλει ὁ Λαμπάκης τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Δαφνίου, εὑρίσκων αὐτὸ ἐντελῶς ὅμοιον κατὰ τὸν τύπον, ἀλλ' ἀπείρως ἀνώτερον κατὰ τὴν τέχνην[2]. Ἂν κρίνῃ τις ἀπὸ τὸ διασωθὲν τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Δαφνίου, ἀληθῶς τοῦτο παρουσιάζει μεγίστην εἰκονογραφικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Monreale, ὁμοιότητα, ἣν ἐπίσης

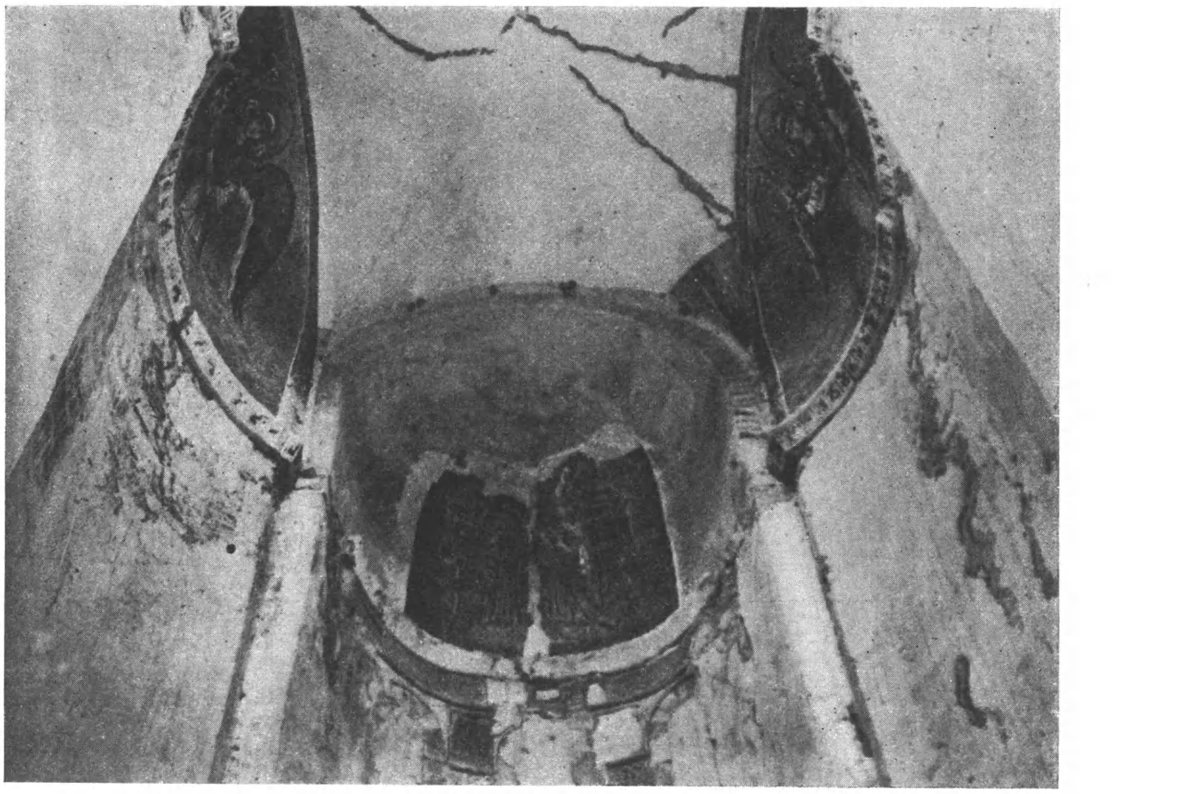

Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς Πλατυτέρας.

εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸ σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον τοῦ Δαφνίου ψηφιδωτὸν τῆς κόγχης τοῦ S. Giusto ἐν Τεργέστῃ[3].

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῆς τοιχογραφίας τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν παλαιῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ἐν τῇ παραστάσει τοῦ Δαφνίου ἡ ἀπολεσθεῖσα δεξιὰ τῆς Θεοτόκου εὑρίσκετο πρὸ τοῦ στήθους τοῦ Ἰησοῦ, συγκρατοῦσα αὐτόν, ἡ δὲ μὴ ὑπάρχουσα πλέον δεξιὰ τοῦ Βρέφους ἐτείνετο ὁριζοντίως εὐλογοῦσα.

κατοχὴν τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ. Τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν, δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἐγένετο. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐγένετο ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ τὴν Πλατυτέραν τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἐκτελεσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Thiersch, ὃν ἐβοήθησεν, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν ἐργασίαν του ἐκείνην ὁ νεαρὸς τότε Λύτρας.

1 Εἰκὼν προχείρως παρὰ O. Wulff Altchristliche und byzantinische Kunst, II, σ. 574, εἰκ. 498.

2 Ἑβδομάς, 1884, σ. 193. Λαμπάκη Χριστ. ἀρχαιολ. τῆς Μονῆς Δαφνίου, 136. Τοῦ αὐτοῦ Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς, 83. Ὁ Λαμπάκης κατὰ λάθος παραβάλλει τὸ ψηφιδωτὸν πρὸς τὴν παράστασιν ὄχι τοῦ Monreale, ἀλλὰ τῆς Martorana, ὅπου, ὡς γνωστόν, δὲν διασῴζεται ἡ Πλατυτέρα τῆς ἁψῖδος. Πρβ. Ch. Diehl Manuel d'art byzantin, 2α ἔκδ. Paris, 1925-26, II, 552.

3 P. Muratoff La peinture byzantine, Paris, 1928, πίν. CXLII.

Ἡ παράστασις τῆς κόγχης τοῦ Δαφνίου ἐπλαισιοῦτο ὑπὸ ἐπιγραφῆς εἰλημμένης ἐκ τῆς προφητείας τοῦ Ἀγγαίου (2.9) καὶ ἐχούσης οὕτω: «*Μεγάλη ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ἡ ἐσχάτη ὑπὲρ τὴν πρώτην, λέγει Κύριος Παντοκράτωρ*». Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, ἧς ὀλίγα γράμματα διακρίνονται ἀκόμη εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Millet γενομένην φωτογραφίαν ***(εἰκ. 3)***, δὲν ὑπάρχει πλέον[1].

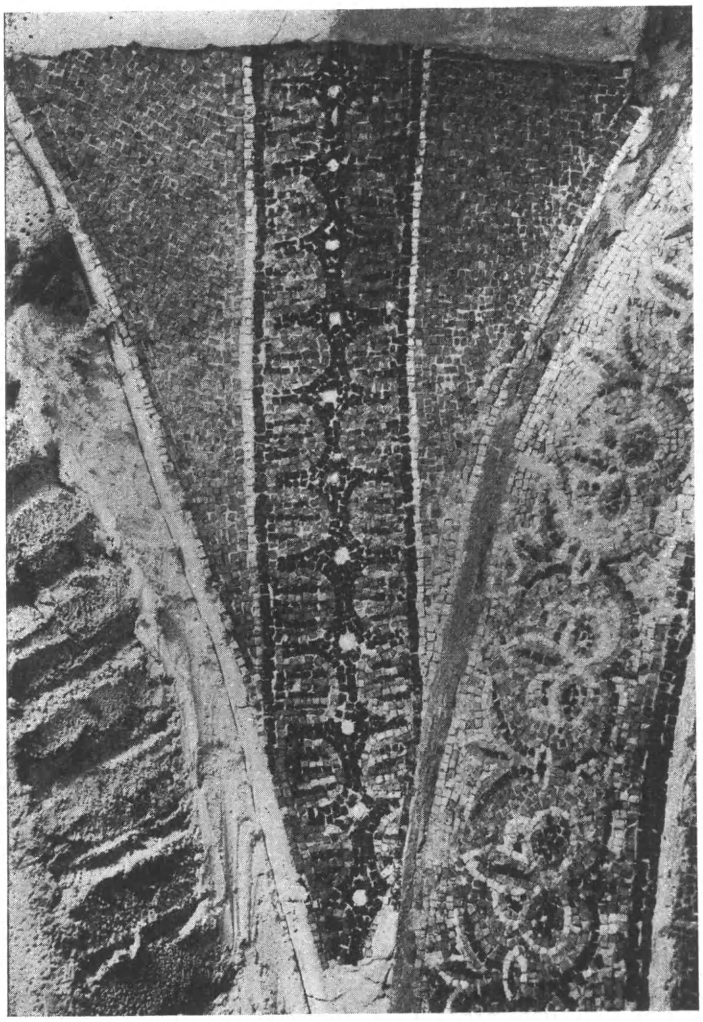

Εἰκ. 6. Κόσμημα ἀποκαλυφθὲν εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ ὑπὲρ τὸ Ἱερὸν Βῆμα σταυροθολίου.

Διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πλατυτέρας συμπληροῦται καὶ πάλιν τὸ τρίπτυχον, τὸ κοσμοῦν τὸ ἄνω μέρος τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Δαφνίου. Διότι πράγματι ἐκεῖ σχηματίζεται εἶδος τριπτύχου, οὗ τὸ μεσαῖον φύλλον ἀποτελεῖ ἡ ἐν τῇ κόγχῃ Πλατυτέρα, τὰ δὲ ἑκατέρωθεν οἱ δύο ὡραῖοι Ἀρχάγγελοι, Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τοὺς δύο ἑκατέρωθεν τοίχους τοῦ ἱεροῦ ***(εἰκ. 5)***. Τὴν ἐντύπωσιν τοῦ τριπτύχου καθιστῶσιν ἔτι μᾶλλον ἔντονον αἱ αὐταὶ ἀκριβῶς διαστάσεις τῶν δύο ἑκατέρωθεν παραστάσεων καὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ κόγχης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν ἄνω σχῆμα τῶν εἰκόνων τῶν Ἀρχαγγέλων τὸ ὁποῖον ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἡμικύκλιον τοῦ ἄνω μέρους τῆς ἀψῖδος, ὅπου ἡ Θεοτόκος. Πρὸς τὴν ταινίαν ἐπίσης μὲ τὸ πλουσιώτατον κόσμημα, ἥτις πλαισιώνει τὰς δύο παραστάσεις τῶν Ἀρχαγγέλων, ἀνταπεκρίνετο ἡ τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς πλάτους ταινία μὲ τὴν ἐπιγραφήν, ἡ περιβάλλουσα τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου.

Τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα τοῦ Δαφνίου εἶναι τὸ μόνον, καθ' ὅσον τουλάχιστον γνωρίζω, διασωθὲν μέχρις ἡμῶν παράδειγμα τοιαύτης διατάξεως διδούσης τὴν ἐντύπωσιν τριπτύχου. Εἰς τὸν Ναὸν τῆς Κοιμήσεως ἐν Νικαίᾳ οἱ Ἀρχάγγελοι, τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, εὑρίσκοντο εἰς τὴν πρὸ τῆς κόγχης καμάραν, ἑκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου, πρὸς ἣν ἐσχετίζοντο[2] καὶ ἥτις ὑπῆρχεν ἄλλοτε καὶ ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς θέσιν[3].

1 Περὶ τῶν κατὰ καιροὺς καταστροφῶν τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Λαμπάκη Χριστ. ἀρχαιολ. τῆς Μονῆς Δαφνίου, 136 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ Ἡ Μ. Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς 83. Ὀλίγα γράμματα διασῴζονται ἀκόμη ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Δαφνίου, προσκεκολλημένα ὑπὸ τοῦ Novo ἐπὶ λινοῦ ὑφάσματος, ἀλλὰ μὴ τεθέντα εἰς τὴν θέσιν των.

2 Th. Schmit Die Koimesis - Kirche von Nikaia, Berlin - Leipzig. 1927, πίν. XIII, XIV. Βλ. καὶ O. Wulff Die Koimesiskirche in Nicäa, Strassburg, 1903, 202 κἑξ.

3 Λαμπάκη Χριστ. ἀρχαιολ. τῆς Μονῆς Δαφνίου, 137.

Εἰς τὴν Μ. Ὁσίου Λουκᾶ ἡ Θεοτόκος παρίσταται μόνη ἐν τῇ κόγχῃ, ἐνῷ οἱ Ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται εἰς τὸ πρὸ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ τόξον[1]. Ἐπίσης εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Χίου ὁ Μιχαὴλ καὶ ὁ Γαβριὴλ εὑρίσκονται εἰς τὰς κόγχας τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ[2]. Τέλος ἀπὸ τοῦ 12ου περίπου αἰῶνος οἱ Ἀρχάγγελοι παρίστανται εἰς τὴν κόγχην, ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου, ἡ θέσις δὲ αὕτη ἀποβαίνει πλέον τυπικὴ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἡ διάταξις συνεπῶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δαφνίου ἀπομένει, ὡς εἴπομεν, μοναδικὸν

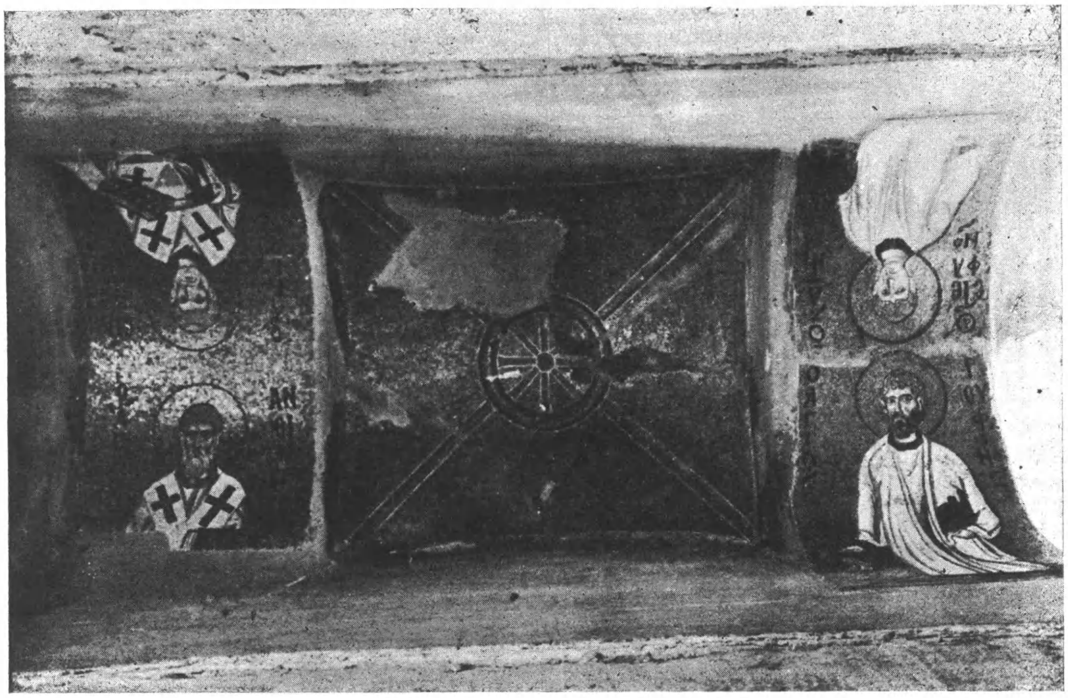

Εἰκ. 7. Ἄποψις τοῦ σταυροθολίου καὶ τῶν τόξων τῆς Προθέσεως.

παράδειγμα τῆς ὑπὸ μορφὴν τριπτύχου συνθέσεως τῶν εἰκόνων τῆς Θετόκου καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν Ἀρχαγγέλων.

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ παρόντος σημειώματος δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι πλὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πλατυτέρας, ἀπεκαλύφθη καὶ τμῆμα ψηφιδωτοῦ ἐπίσης κοσμήματος, κεκαλυμμένου ὁμοίως διὰ λινοῦ ὑφάσματος. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ταινία ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ σημείου συναντήσεως τοῦ πρὸς δεξιὰ τμήματος τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἁψῖδος καὶ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ τοίχου, ἐφ᾽ οὗ ἡ παράστασις τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ταινία τοῦ κοσμήματος ἐκάλυπτε μίαν τῶν ἀκμῶν τοῦ σταυροθολίου, τοῦ εὑρισκομένου πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Τὸ θέμα τῆς ἐπὶ τῆς ταινίας ταύτης διακοσμήσεως **(εἰκ. 6)** εἶναι διπλὴ σειρὰ φύλλων, ὧν ἡ βάσις εὑρίσκεται εἰς τὰς ἔξω παρυφὰς τῆς λωρίδος. Τὰ φύλλα ταῦτα, κατεσκευασμένα διὰ χρυσῶν ψηφίδων, εἶναι διατεταγμένα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὸ περὶ αὐτὰ βαθέως κυανοῦν ἔδαφος νὰ σχηματίζῃ σειρὰν ἀλληλοσυνδεομέ-

1 Βλ. τὸ διάγραμμα παρὰ Diez-Demus ἔνθ᾽ ἀν. σ. 119. 2 Διάγραμμα παρὰ Diez-Demus ἔνθ᾽ ἀν. σ. 123.

νων σταυρῶν, τὸ κέντρον ἑκάστου τῶν ὁποίων τονίζεται ὑπὸ λευκῆς ψηφῖδος, μεγαλυτέρων ἢ αἱ ἄλλαι διαστάσεων.

Δι᾿ ὁμοίου κοσμήματος ἐκαλύπτοντο ἀναμφιβόλως καὶ αἱ τέσσαρες ἀκμαὶ τοῦ σταυροθολίου, τοῦ ὁποίου ἡ λοιπὴ ἐπιφάνεια ἦτο ἐπεστρωμένη διὰ χρυσῶν ψηφίδων. Αἱ τέσσαρες αὗται κεκοσμημέναι ταινίαι συνήντων εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ σταυροθολίου τὴν ἀπολεσθεῖσαν νῦν παράστασιν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου. Ἰδέαν τινὰ τῆς ὅλης διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως, ἣν παρουσίαζεν ἡ διάταξις αὕτη, δύναται νὰ δώσῃ τὸ σταυροθόλιον τῆς Προθέσεως ***(εἰκ. 7),*** ὅπου βεβαίως ἡ διακόσμησις εἶναι ἁπλουστέρα, ἀντὶ δὲ τῆς ἐν τῇ κορυφῇ παραστάσεως τῆς Ἑτοιμασίας ὑπάρχει ἀστὴρ ἐντὸς κύκλου.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΥΠΟ Ν. Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Α΄. ΑΤΡΑΞ Η ΑΡΓΟΥΡΑ (;)

Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1933 ἐν Παλαιᾷ Γουνίτσῃ τῆς Θεσσαλίας παρὰ τὸν Πηνειὸν ἐν τῷ νέῳ συνοικισμῷ ὁ χωρικὸς Ἀπόστολος Κουρδᾶς ἐργαζόμενος ἐν τῷ κτήματι αὐτοῦ, ἐν τῇ θέσει «Καστανιᾷ», ἀνεῦρε βάσιν λευκοῦ λίθου, ἀποκλίνοντος εἰς τὸ φαιόν, τετράγωνον περίπου, ἐντελῆ μὲν κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς, ἄνω, κάτω καὶ ἀριστερά, ἀποκεκρουμένην δὲ δεξιά, ἔχουσαν ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως ἀρχαϊκὴν ἐπιγραφὴν ἐκ 13 στίχων *στοιχηδὸν* γεγραμμένων. Ἡ βάσις αὕτη ἔχει ὕψ. 0,74, πλ. 0,60 καὶ πάχ. 0,42, ὕψ. δὲ γραμμάτων 0,02—0,025. Ἀπόστασις γραμ. 0,02—0,025, διάστιχον 0,01. Ἑπομένως ὁ λίθος ἦτο μᾶλλον ὀρθογώνιος καὶ ὄπισθεν ἀποκεκρουμένος.

Ὁ γραμματεὺς τῶν Κοινοτήτων Γουνίτσης καὶ Θωμαῒ ἰδὼν τὴν ἐπιγραφὴν καὶ θελήσας νὰ ἀντιγράψῃ αὐτὴν παρεμόρφωσε τὸ γράμμα *σῖγμα* διὰ μολυβδίδος, τὸ ὁποῖον ἐνῷ ἦτο τρισκελές, ϟ, κατέστησεν αὐτὸ τετρασκελὲς Σ, προσθέσας καὶ τετάρτην γραμμὴν κάτω. Οὕτω δὲ ἐν τῇ δημοσιευομένῃ ἐνταῦθα φωτογραφικῇ εἰκόνι παρεστάθη τὸ σῖγμα τετρασκελὲς Σ, ἐνῷ ἐπὶ τοῦ λίθου εἶναι τρισκελὲς ϟ. Τούτου δ᾿ ἕνεκα δημοσιεύομεν καὶ πανομοιότυπον πιστὸν ἀντίγραφον τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐπίσης παρεμόρφωσε καὶ τὸ γράμμα Τ εἰς Κ τοῦ 6ου στίχου ΤΟ εἰς ΚΟ.

Ἡ ἐνεπίγραφος αὕτη βάσις ἐκομίσθη εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Λαρίσης.

⊕	Ε	⊕	Ν	(	ϟ	Τ	Ο	Ι	.	.	Μ	Ο	Ι	◡
D	Ι	D	Ο	Ε	Κ	Α	Τ	Α	R	Ο	Ν	Ε	Μ	Μ
Τ	Α	R	Α	Ι	Ε	Μ	Μ	Ε	Ν	Κ	Α	Τ	Α	Ν
Ο	ϟ	Π	V	R	Κ	Ο	R	Ο	ϟ	Ε	+	+	Ο	Ι
.	Ι	Ε	Τ	Ι	Λ	Ι	Ο	ϟ	Α	Ι	Κ	Α	Τ	Τ
Π	R	Ο	Κ	Α	Λ	Ε	Ο	Ν	⊕	Α	Ι	Ι	Ο	⅂
Λ	Τ	Α	R	Α	ϟ	Ε	Μ	Μ	Ε	Ν	Τ	Ο	Μ	Μ
)	Ι	ϟ	Τ	Α	Γ	Ο	Ι	ϟ	Τ	Α	ϟ	Α	Ν	D
◡	Ν	Τ	Α	Ε	+	+	Ο	Ι	Τ	Α	ϟ	Κ	Α	Τ
Α	Ι	Κ	Α	Τ	Α	Γ	Ι	Α	Ν	D	R	Α	ϟ	

Α Γ Ε Ι Σ Α Ι ⊏ Ε Κ Α Τ Τ Ο
Ι Γ Ο Λ Λ Ι Α D Ι Κ Α Τ Τ Ε Λ
Τ Α Ν Κ Α Τ Λ R Α Ν Ε Μ Λ

Εἰκ. 1. 'Αρχαϊκὴ ἐπιγραφὴ ἐξ "Ατραγος (Θεσσαλίας) (Μουσεῖον Λαρίσης).

Θ ε ϑ [μ] [ὀ] ς τ ο ῖ [δ ά] μ ο ι ο — — — — — — — — — — —
δ ι δ ο ε κ α τ α ρ ο ν ἔ μ μ [ε ν — — — — — — ἐ ν κ α-]
τ ἀ ρ α ι ἔ μ μ ε ν κ α τ α μ; — — — — — — — — — — —
ο ς π υ ρ κ ό ρ ο ς ἕ ξ ξ ο ι — — — — — — — — — — —
. ι ε τ ι λ ι ο ς α ι κ α τ τ — — — — — — — — — — —
[π] ρ ο κ α λ έ ο ν ϑ α ι [τ;] ο [ξ;] — — — — — — — — — [κ-]
[α] τ ά ρ α ς ἔ μ μ ε ν τ ο μ μ [έ ν; — — — — — — — — τ-]
ο ῖ ς τ α γ ο ῖ ς τ ὰ ς ἀ ν δ — — — — — — — — — —
ο ν τ α ἕ ξ ξ ο ι τ ὰ ς κ α τ [ά ρ α ς — — — — — — —]
α ι κ α τ ὰ γ ι ά ν δ ρ α ς — — — — — — — — — —
ἀ π ε ῖ σ α ι F ε κ α τ τ ὀ [ν τ ᾶ ι 'Α ϑ ά ν α ι τ ᾶ-]*
ι Π ο λ λ ι ά δ ι κ α τ τ ε [μ; ἤ ν; — — — — — — — — —]
τ ὰ ν κ α τ [ά] ρ α ν ἔ μ [μ ε ν.]

Τὰ ἐν τῇ προκειμένῃ ἐπιγραφῇ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου εἶναι 18 τὰ ἑξῆς: Α, Γ, Ϸ, Ε, Ϲ, ⊕, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, +, Ο, Π, Ρ, ϟ, Τ, V. Ἐλλείπουσι δὲ τὰ Β, Ι. Η, Ϙ, φ καὶ Ψ.

Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι βαθέα καὶ εὐανάγνωστα, ἐκτὸς ἐλαχίστων, ὄντων ἀποτετριμμένων ἐκ τοῦ χρόνου, ἀλλ᾽ εὐδιακρίτων.

Ἐκ τῶν τριῶν πλευρῶν τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιφανείας τοῦ λίθου οὐδὲν γράμμα ἐλλείπει, πλὴν ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ τοῦ Ο ἐν τῇ λέξει ⊕Ε⊕Μ[Ο]ϟ καὶ μετὰ τὸ ΤΟΙ ἐλλείπουσι δύο γράμματα ἐν τῷ μέσῳ τῆς λέξεως [ϷΑ]ΜΟΙΟ.... ἐξ ἀποκρούσεως τοῦ λίθου καὶ ἓν γράμμα ἐν ἀρχῇ τοῦ 5ου στίχου ἐξ ἀποκρούσεως τοῦ λίθου. Μόνον δὲ ὁ λίθος εἶναι τεθραυσμένος σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον δεξιὰ καὶ ἐλλείπει ὅλον τὸ τμῆμα τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ οἱ στίχοι εἶναι ἐλλιπεῖς δεξιά, οὕτως ὥστε δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς πόσα γράμματα ἐλλείπουσιν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι στοιχηδὸν γεγραμμένη, ἐκ τῶν στίχων 11 καὶ 12 καταφαίνεται ὅτι ἐλλείπουσι περισσότερα τῶν δώδεκα γραμμάτων· ἑπομένως σχεδὸν ἐλλείπει τὸ ἥμισυ τῆς ἐπιγραφῆς. Συνεπῶς δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν ὅτι ἕκαστος στίχος θὰ περιεῖχε 33 μὲν γράμματα ἐὰν μετὰ τὸ Ϝεκαττὸ[ν] ὑπῆρχεν ἡ λέξις *δραχμάς*, 29 δὲ γράμματα ἐὰν ὑπῆρχεν ἡ λέξις *μνᾶς*. Οὕτως ἔχομεν:

Στίχ. 11. «*ἀπεῖσαι Ϝεκαττὸ[ν]*—τᾶι Ἀθάναι τᾶ-]* |

Στίχ. 12. *ι Πολλιάδι καττε[μ ἤ-ν .....]* (Ὁ ἀστερίσκος ἐτέθη δηλωτικὸς τοῦ νομίσματος.

Ἐν τῇ ἀρχαϊκῇ ταύτῃ ἐπιγραφῇ ἔχομεν ἕνα *θεθμὸν*=*θεσμὸν* ὅμοιον μὲ τὸν *Λοκρικὸν τεθμὸν* (θεσμὸν) ἐπὶ χαλκῆς πλακὸς δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Παπαδάκι ἐν ΑΕ 1924 σ. 119 καὶ ἑ. πίν. 3· ἀλλ᾽ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ τὸ πρῶτον δασὺ Θ δὲν ἐτράπη εἰς ψιλὸν Τ, ὡς ἐν ἐκείνῃ. Ἔχομεν δὲ ἐνταῦθα ἕνα τύπον κατάρας κατά τινος ἢ κατά τινων. Ἐὰν ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ τὸ ῥῆμα *διδõ* ἀναγνώσωμεν οὕτω, τότε τὴν λέξιν *ἑκάταρον* πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἀντωνυμίαν ἀντὶ *ἑκάτερον*· ἐὰν δὲ τὸ ῥῆμα εἶναι *διδόε*, τότε τὸ *κάταρον* δέον νὰ ἦναι ἐπίθετον συνώνυμον τῷ *κατάρα*, οἱονεὶ *ἐπικατάρατον εἶναι*. Ἀλλ᾽ ἡ λέξις *κάταρος* δὲν ὑπάρχει ἐν τοῖς λεξικοῖς. Ἀλλ᾽ ἐφ᾽ ὅσον δὲν γνωρίζομεν τί περιείχετο δεξιά, μεθ᾽ ἃ εἵποντο *[ἐν κα-]* | *τάραι* ἐν ἀρχῇ τοῦ 3ου στίχου δὲν δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν τὸν στίχον καὶ ἐξηγήσωμεν τὴν λέξιν ταύτην.

Ἡ λέξις κατάρα (=ἡ κακὴ ἀρά, ἡ κατά τινος ἀρὰ) εἶναι συνήθης παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι (Ἡρόδ. 1. 165)· ἀντίθετον δὲ εἶναι «*ἀρὴν ἐποιήσαντο*» (Ἡρόδ. 6. 63)· «*ἐποιήσαντο νόμον καὶ κατάρην μὴ θρέψαι κόμην .... μηδένα*» (Ἡρόδ. 6. 62. πρβ. καὶ 4. 30: «*ἐκ κατάρης τευ*»=ἕνεκα κατάρας τινός). Καὶ παρ᾽ Εὐριπίδῃ (Ἑκαβ. 944), Πλάτωνι (Ἀλκιβ. 2. 144, 13 κλπ.): «*κατάρᾳ τινί, ἀλλ᾽ οὐκ εὐχῇ ὅμοιον*» κλπ.

Κατὰ ταῦτα δὲ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἡ λέξις *κατάρα* ἀπαντῶσα τετράκις (στίχ. 2—3, στίχ. 6—7, στίχ. 9 καὶ στίχ. 13) δηλοῖ ὅτι πρόκειται περὶ κατάρας κατά τινος ἢ κατά τινων· διὸ καὶ τὸ ῥῆμα *ἔξξοι* δὶς ἀπαντῶν (στίχ. 4 καὶ 9) ἐτέθη κατ᾽ εὐκτικήν.

Στίχ. 1. ⊕Ε⊕ΜΟϟΤΟΙ..ΜΟΙΟ.... Ἡ ἀνάγνωσις εἶναι ἀσφαλής, διότι οὐδὲν γράμμα ἐλλείπει ἀριστερά, ἀλλὰ μόνον τὸ ⊕ εἶναι ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένον ἀριστερά, εὐδιάκριτον ὅμως καλῶς καὶ τὸ Ο τῆς λέξεως ταύτης ἀμυδρόν. Μετὰ τὸ ΤΟΙ ἐλλείπουσι δύο γράμματα καὶ ἕπεται ΜΟΙΟ μεθ᾽ ὃ εἶναι ἀποκεκρουμένος ὁ λίθος. Συμπληροῦμεν λοιπὸν *Θεθ[μὸ]ς τοῖ [δά]μοι ἢ τοῖ δάμοιο;*

Στίχ. 3. ΚΑΤΑΝ.... Ἴσως συμπληρωτέον ν[όμον;].

Στίχ. 4. ΟϟΠVRKOROϟ. Ἡ κατάληξις Οϟ ἴσως εἶναι ὀνόματος. ΠVRKOROϟ = *πυρκόρος*, κατὰ τὸ *νεωκόρος*, ὁ ἔχων τὴν φροντίδα τοῦ ἱεροῦ πυρός. Ἡ λέξις *πυρκόρος* δὲν ἀπαντᾷ ἐν τοῖς Λεξικοῖς· τοὐναντίον δὲ εὑρίσκομεν τὴν λέξιν *πυρκόος (-ον)* ἐκ τοῦ *κοέω* = νοῶ, παρατηρῶ, ἀκούω· *πυρκόος* ὁ προσέχων εἰς τὰ τῶν θυσιῶν (ἐν Δελφοῖς), ὅπως ἐξ αὐτῶν μαντεύσῃ τὸ μέλλον (Ησύχιος)· ὅθεν οἱ Δελφοὶ (κάτοικοι) ἐκαλοῦντο *πυρκόοι* (πρβ. *θυοσκόος*, Πλούταρχος 2.406 F). Καθ' Ἡσύχιον «*πυρκόοι ὑπὸ Δελφῶν ἱερεῖς δι' ἐμπύρων μαντευόμενοι*». Ἀλλ' ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ φέρεται καθαρῶς ΠVRKOROϟ = *πυρκόρος*. Τίνα δὲ σημασίαν ἔχει ἐνταῦθα ἡ λέξις ἀγνοοῦμεν. Μετὰ δὲ τὴν λέξιν *πυρκόρος* ἕπεται Ε++ΟΙ = ἔξξοι κατ' εὐκτικὴν μέλλοντος μετὰ διπλασιασμοῦ τοῦ ξ, ὡς ἐν τῇ ἀρχαϊκῇ ἐπιγραφῇ ἐπὶ χαλκοῦ ἐλάσματος τοῦ Θητωνίου τῆς Θεσσαλίας, ἔνθα φέρεται *ἐξξανακάδων* (IG IX^2, 257$_{8-9}$). Περὶ δὲ τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ ξ πρβ. Fohlen Untersuchungen zum thessalischen Dialekte, 1910, σελ. 63.— Ἐπίσης πρβ. Ν. Παπαδάκις ΑΕ 1924, 119 στίχ. 7 *δόξξαι*· στίχ. 15 *ἐξξόλειαν*· σ. 121 σημ. 1.

Στίχ. 5. ⋎ΙΕΤΙΛΙΟϟΑΙΚΑΤΤ..... Ἡ πρώτη λέξις εἶναι ἀτελής, διότι ἐλλείπει ἐν ἀρχῇ ἓν γράμμα, οὗ ὑπελείφθη μία μικρὰ κεραία. Ἐπίσης καὶ ἐν τέλει ὁ στίχος εἶναι ἐλλιπής, ὡς πάντες οἱ στίχοι δεξιά.

Στίχ. 6. ΠΡΟΚΑΛΕΟΝΘΑΙ = *[π]ροκαλέονθαι*. = προκαλοῦνται. Ἐν τῇ Θεσσαλικῇ διαλέκτῳ ἡ κατάληξις τοῦ τρίτου ἑνικοῦ καὶ πληθυντικοῦ προσώπου τῶν ῥημάτων — *ντι*, — *ντο*, καὶ — *νται* εἶναι — *νθι*, — *νθο* καὶ *νθαι*, ὡς *ὑπάρχονθι* = ὑπάρχουσι (*τὰ λοιπὰ ὅσα ὑπάρχονθι*. IG IX^2, 258$_{10}$. Fohlen, ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 57)· *βέλλουνθειν* = *βούλωνται* (IG IX^2, 513$_7$.— Fohlen, ὡς ἄνω σελ. 59)· *ἐγένονθο* = ἐγένοντο (IG IX^2, 517$_{12}$. Fohlen ὡς ἄνω σελ. 62: *ἀτ τᾶς πρεσβείας ἐγένονθο*»). *Προκαλέονθαι* (στίχ. 6) = προκαλοῦνται. Μετὰ δὲ τὸ *προκαλέονθαι* ἕπεται ΊΝΟ. Ὁ γραμματεὺς τῆς κοινότητος ἔγραψε διὰ μολυβδίδος ἐπὶ τοῦ λίθου Κ καὶ οὕτω φέρεται ἐν τῇ φωτογραφικῇ εἰκόνι. Μετ' ἐπισταμένην ὅμως ἐξέτασιν βραδύτερον ἐπὶ τοῦ λίθου, εἴδομεν ὅτι ἄνω τοῦ Ι εἶναι κτύπημα τοῦ λίθου, ὑποθέτομεν δὲ ὅτι εἶναι Τ, ἵνα ᾖ ΤΟ.

Στίχ. 7. [Κ] | ΑΤΑRAϟ. Τὸ Κ ἦτο εἰς τὸ τέλος τοῦ 6ου στίχου. ΤΟΜΜ.... Ἴσως συμπληρωτέον *τόμμ[ὲν]* ἢ τόμμ[ὰ] = *τὸ* ἢ *τὸν μέν*, *τὸ* ἢ *τὸν δέ*. Περὶ τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ μ πρβ. Fohlen, ὡς ἄνω σελ. 31 καὶ IG IX^2 427: *μναμμεῖον*.

Στίχ. 8. [Τ] | ΟΙϟΤΑΓΟΙϟΤΑϟΑΝD.... Τὸ Τ τοῦ ἄρθρου ἦτο εἰς τὸ τέλος τοῦ 7ου στίχου. ΤΑϟ ΑΝD.. δὲν δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν τὴν λέξιν διότι ὁ λίθος εἶναι ἀποκεκρουμένος.

Στίχ. 9. ΟΝΤΑΕ++ΟΙΤΑϟΚΑΤ [άρας]. Ἡ λέξις *οντα* ἴσως εἶναι μετοχὴ τοῦ *εἰμὶ* ἢ κατάληξις μετοχῆς. Περὶ δὲ τοῦ *ἔξξοι* ἰδὲ ἀνωτέρω στίχ. 4 (πρβ. IG IX^2, 257$_{8-9}$. Fohlen, ὡς ἄνω σελ. 63 καὶ Ν. Παπαδάκις ΑΕ 1924, 119 στίχ. 7, 120 στίχ. 15 καὶ 121 σημ. 1).

Στίχ. 10. ΑΙΚΑΤΑΓΙΑΝDRAϟ... Ἡ λέξις *γιάνδρας* εἶναι ἄγνωστος. Ἡ ἀνάγνωσις βεβαιοῦται.

Στίχ. 11. ΑΠΕΙϟΑΙ = *ἀπεῖσαι* = ἀποτῖσαι. Ἡ λέξις εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν. *Ἀπεῖσαι* κατ' ἰωνικὸν τύπον. Εὕρηται καὶ *ἀππεῖσαι* διὰ διπλασιασμοῦ τοῦ π. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ πρῶτον ἐν τῇ βουστροφηδὸν ἀρχαϊκῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἐν Μαγνησίᾳ Κορόπης *ἀπῖσαι* ἢ ΑΠLIϟΑΙ, ἀλλὰ πράγματι εἶναι *ἀππεῖσαι*, διότι ὁ χαράκτης ἔλαθε νὰ γράψῃ τὸ δεύτερον π καὶ προσέ-

θηκεν αὐτὸ ἔπειτα κάτωθι τοῦ πρώτου π ἀνεστραμμένον, οἷον· ⊔, ἵνα ᾖ λέξις *ἀππῖσαι* (πρβ. Δελτίον Φ. Ε. Ὄθρυος, Ε', 1903, σ. 33 ἀριθ. 4, ἔνθα τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη, καὶ IG IX², 1202, στίχ. 5)· δεύτερον ἐν τῇ ἀρχαϊκῇ ἐπιγραφῇ Φαλάννης φέρεται: *ἀππε[ῖσαι]* (IG IX²), 1226)· τρίτον· ἐν ἑτέρᾳ ἐπιγραφῇ Φαλάννης *ἀπίτου* (IG IX², 1229 ₂₁) καὶ *ἀππεισάτου* (IG IX₂, 1229 ₂₇).

Στίχ. 11. ΓΕΚΑΤΤΟ(Ν) = *Fεκαττὸ[ν]*. Παρατηροῦμεν ὅτι διπλασιάζεται τὸ Τ, ὡς καὶ ἐν στίχῳ 5ῳ: *κaττ*.... καὶ στίχῳ 12ῳ: *καττεμ (ἢ ν)*.... (περὶ τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ Τ πρβ. Fohlen, ὡς ἄνω). Τὸ εἶδος τοῦ νομίσματος ἐλλείπει ἐξ ἀποκρούσεως. Ἴσως συμπληρωτέον: «*ἀπεῖσαι Fεκατὸ[ν] [δραχμάς; ἢ μνᾶς;]*.

Στίχ. 12. ΙΠΟΛΛΙΑΔΙΚΑΙΤΕΝ..... Ἐκ τοῦ 12ου στίχου δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν τὸ τέλος τοῦ 11ου στίχου. Μετὰ τὸ εἶδος τοῦ νομίσματος (μνᾶς ἢ δραχμὰς) εἵπετο ΤΑΙΑΘΑ-ΝΑΙΤΑ | ΙΠΟΛΛΙΑΔΙ ἐν ἀρχῇ τοῦ 12ου στίχου· ἤτοι: *ἀπεῖσαι Fεκαττὸ[ν δραχμὰς (ἢ μνᾶς;) τᾶι Ἀθάναι τᾶ/ι Πολλιάδι*. Μετὰ δὲ τὴν λέξιν *Πολλιάδι* ἕπεται: ΚΑΙΤΕΝ.... Τοῦ Α τῆς λέξεως ΚΑΙ ἡ μεσαία γραμμὴ δὲν φαίνεται οὔτε ἐπὶ τοῦ ἐκτύμματος, οὔτ' ἐπὶ τοῦ λίθου ἕνεκα ἀποτριβῆς τοῦ λίθου· μόνον δὲ ἐν τῷ φωτογραφικῷ ἀπεικάσματι διακρίνεται ἡ μεσαία γραμμὴ τοῦ Α καὶ μετ' αὐτὸ τὸ Ι τοῦ ἐκτύμματος φαίνεται ἐν τῇ φωτογραφίᾳ Τ. Δύναται λοιπὸν νὰ γραφῇ:
ΚΑΙΤΕΝ [μένει;] ἢ ΚΑΤΤΕΝ.... Τὸ τελευταῖον δὲ Ν ἀποκεκομμένον δύναται πιθανῶς νὰ ἦναι Μ ἢ Ν.

Στίχ. 13. ΤΑΝΚΑΤΑΡΑΝΕΜΜ [εν]. Τὸ Α τῆς συλλαβῆς ΤΛ δὲν ἔχει τὴν μεσαίαν γραμμὴν καὶ τὸ Ρ εἶναι ἀμυδρὸν καὶ ἐν τῷ ἐκτύμματι καὶ ἐν τῷ φωτογραφικῷ ἀπεικάσματι ἕνεκα ἀποτριβῆς τοῦ λίθου. Εἶναι ὅμως βεβαία ἡ ἀνάγνωσις τοῦ 13ου στίχου: «*τὰν κατάραν ἔμμ[εν]*».

Ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι ἐτελεύτα ἡ ἐπιγραφή.

Εἴπομεν ἐν ἀρχῇ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εὑρέθη ἐν Παλαιᾷ Γουνίτσῃ. Τὸ χωρίον Γούνιτσα κεῖται ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ· ἀπέναντι δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ κεῖνται τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως *Ἀργούρας* (Στράβ. Θ', 438-440), ἥτις παρ' Ὁμήρῳ (Ἰλ. Β, 738) καλεῖται Ἄργισσα:

«*Οἳ δ' Ἄργισσαν ἔχον καὶ Γυρτώνην ἐνέμοντο*».

Νοτιοδυτικῶς δὲ τῆς Γουνίτσης κεῖνται τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως *Ἄτραγος* ἐπίσης πλησίον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ καὶ δυτικῶς τοῦ χωρίου Ἀλήφακα, ὥστε ἡ Γούνιτσα κεῖται μεταξὺ τῶν ἐρειπίων δύο ἀρχαίων πόλεων, τῆς Ἀργούρας καὶ τῆς Ἄτραγος· ἀλλὰ κεῖται πλησιέστατα εἰς τὴν Ἄργουραν, ἀπέναντι μὲν αὐτῆς, ἐντεῦθεν δὲ τοῦ Πηνειοῦ. Ἀλλ' ἡ Γούνιτσα ἐκ Λαρίσης ἀπέχει περὶ τὰ 13 χιλιόμετρα, ἐκ δὲ τῆς Ἄτραγος ἀπέχει ἐξ ἴσου 13 χιλιόμετρα, ἡ δὲ Ἄτραξ ἀπέχει τῆς Λαρίσης 20 περίπου χιλιόμετρα.

Κατὰ ταῦτα ἡ Γούνιτσα, ἔνθα εὑρέθη ἡ ἐπιγραφή, κεῖται πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν Ἄργουραν ἢ πρὸς τὴν Ἄτραγα, ἐξ ἧς ἀπέχει 13 χιλιόμετρα· ἑπομένως θὰ παραδεχόμεθα ἀδιστάκτως ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀνήκει εἰς τὴν Ἄργουραν, ἂν μὴ σπουδαῖον κώλυμα πρὸς τοιαύτην παραδοχὴν παρεῖχεν ὁ μεταξὺ Γουνίτσης καὶ Ἀργούρας ῥέων Πηνειός. Διὰ νὰ

μεταφερθῇ δὲ ἡ ἐπιγραφὴ ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς Ἀργούρας εἰς τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Πηνειοῦ Γούνιτσαν εἶναι δύσκολον ἕνεκα τοῦ ποταμοῦ. Διὰ νὰ μεταφερθῇ πάλιν ἐξ Ἄτραγος εἰς Γούνιτσαν, ἡ ἀπόστασις εἶναι μακρὰ ἄνω τῶν 2 $^1/_2$ ὡρῶν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Leake καὶ ὁ Lolling εἶχον εὕρει ἐπιγραφὰς ἐν Γουνίτσῃ (IG IX^2 484, 485 καὶ 486) ὑποθέτομεν ὅτι ἢ θὰ μετηνέχθησαν αὗται ἐκ τῆς Ἄτραγος ἢ θὰ ὑπῆρχεν ἐν Γουνίτσῃ ἄλλη πόλις ἄγνωστος ἢ ναός τις. Ὁ Stählin (Hellenische Thessalien, σελ. 100 καὶ ἐν τῷ χάρτῃ αὐτοῦ) δὲν ἀναφέρει ἄλλα ἐρείπια ἀρχαίας πόλεως παρὰ τὴν Γούνιτσαν. Δὲν γνωρίζομεν ἐξ αὐτοψίας τοὺς τόπους. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν στίχῳ 11-12 τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται: «*ἀπεῖσαι Fεκαττὸ[ν (δραχμάς; ἢ μνᾶς;) τᾶι Ἀθάναι τᾶ]ι Πολλιάδι*», ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχε ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος ἐν Ἄτραγι, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ᾽ ὅσον ἡμεῖς ἐκομίσαμεν ἐκ τοῦ χωρίου Ἀλήφακα παρὰ τὴν Ἄτραγα μέγαν κορμὸν ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς ἐντελῆ μέχρι τοῦ στήθους εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης (ΑΕ 1930, 174, 7). Τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀγάλματος, ἤτοι ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ στήθους καὶ τῶν χειρῶν ἐγομφοῦτο ἐπὶ τῆς ἄνω λείας ἐπιφανείας τοῦ ἀνευρεθέντος κορμοῦ, ἐφ᾽ ἧς σῴζεται ὁ τόρμος πρὸς γόμφωσιν (Πρβ. ΠΑΕ 1910, 187 καὶ ΑΕ 1931, 179, Β′).

Ὁ Kern ὅμως ἐν τῷ χάρτῃ αὐτοῦ τῷ προσηρτημένῳ ἐν IG IX^2, σημειοῖ τὴν Γούνιτσαν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς μὲν ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ, πλησιέστατα δὲ καὶ δυτικῶς τῆς Γουνίτσης, μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ χωρίου Καστρὶ ἢ Παλαιοκάστρου σημειοῖ τὰ ἐρείπια ἀρχαίας πόλεως, ἣν ἀποδίδει εἰς τὴν Ἄτραγα. Ὅλαι δὲ αἱ ἐν IG IX^2 δημοσιευθεῖσαι ἐξ Ἄτραγος ἐπιγραφαὶ ὑπ᾽ ἀριθ. 472-486 εὑρέθησαν εἰς τὰ γειτνιάζοντα πέριξ χωρία Ἀλήφακα, Κουτσόχειρον καὶ Γούνιτσαν.

Κατὰ ταῦτα δὲ καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα ἐν Γουνίτσῃ ἀνήκει εἰς τὴν Ἄτραγα. Δέον ὅμως νὰ ἐρευνηθῇ ὁ περὶ τὴν Γούνιτσαν τόπος ἔνθα εὑρέθη ἡ ἐπιγραφὴ διὰ σκαφῆς μήπως ὑπῆρχεν ἐκεῖ ναός τις.

Β′. ΦΑΡΣΑΛΟΥ

1. ***Φάρσαλα.*** — Παρὰ τὴν νεόδμητον οἰκίαν τοῦ κ. Μιχαὴλ Γαλάνη, ἀνορυχθέντος βόθρου μεγάλου ἀποχωρητηρίου, ἀνευρέθησαν τὰ κρηπιδώματα ἐκ μεγάλων ἰσοδομικῶν ὀρθογωνίων λίθων, σπόνδυλοι κιόνων καὶ ἄλλοι ἀρχιτεκτονικοὶ λίθοι στοᾶς γυμναστηρίου καὶ μεγάλη ἐπιγραφὴ ἐπὶ λίθου κυανοῦ ἐγχωρίου, ὀρθογωνίου, λελαξευμένου ὄπισθεν πρὸς τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως γωνιωδῶς καὶ λεπτυνομένου πρὸς τὸ ἀνώτερον μέρος. Ὁ λίθος ἔχει μῆκος 1,70, πλάτος 0,52, πάχος κάτω κατὰ τὴν βάσιν 0,40, ἄνω πάχος 0,13. Ἡ γωνιώδης λάξευσις κάτω εἶναι λοξὴ πρὸς δεξιά, διότι ἐνῷ ἀριστερὰ ἔχει πλάτος 0,40, δεξιὰ ἔχει πλάτος 0,24. Ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ὄψεως, οὔσης λείας, εἶναι μακρὰ κατὰ μῆκος ἐπιγραφή, ἔχουσα περιθώριον ἀριστερὰ μὲν 0,20· δεξιὰ δὲ 0,05 καὶ ἄνω 0,11. Ὕψος γραμμ. 0,02· τὰ Ο, Θ καὶ Ω ἔχουσιν ὕψος 0,011. Τὸ σίγμα εἶναι πανταχοῦ Σ.

Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ λίθος ἦτο τεθειμένος ὡς ὑπέρθυρον ἐν τῇ στοᾷ καὶ ὅτι ὄπισθεν αὐτοῦ ἐστηρίζοντο ἄλλοι λίθοι.

Εὐτυχῶς ὁ λίθος εἶναι ἐντελής, οὐδεμίαν φέρων φθοράν, καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ἐπίσης ἐντε-

λὴς καὶ εὐανάγνωστος οὐδεμίαν φέρουσα φθοράν, δι' ὡραίων γραμμάτων τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐν Ἀττικῇ διαλέκτῳ συντεταγμένη.

Ἡ ἐπιγραφὴ παρέχει ἡμῖν τὸ ἱστορικὸν τῆς ἱδρύσεως τῆς στοᾶς πρὸς ἐκγύμνασιν τῶν νεανίσκων. Λεωνίδης ὁ Πρωτέου, Ἁλικαρνασσεύς, ἰδίαις δαπάναις ἵδρυσε τὴν στοὰν καὶ τὰ ἐν τῇ στοᾷ οἰκήματα ἐν Φαρσάλῳ καὶ ἀνέθηκε τὴν στοὰν καὶ τὰ οἰκήματα τῇ πόλει τῶν Φαρσαλίων. Ἐντέλλεται δὲ ὁ ἱδρυτὴς καὶ ἀναθέμενος αὐτὰ ὅπως ἡ πόλις καὶ οἱ ἑκάστοτε γινόμενοι ταγοὶ τῆς πόλεως καὶ οἱ ταμίαι ἐκ τῶν προσόδων τῆς στοᾶς καὶ τῶν οἰκημάτων παρέχωσι *διὰ βίου,* ἤτοι εἰς τὸ διηνεκές, εἰς τοὺς ἐν Γυμνασίῳ ἀλειφομένους νεανίσκους ἱκανὸν ἔλαιον, δίδοντες αὐτὸ κατ' ἔτος εἰς τοὺς γυμνασιάρχους καὶ προσέτι νὰ δίδωσιν εἰς τοὺς γυμνασιάρχους εἰς ἀγῶνα γυμνικὸν καὶ λαμπάδα μνᾶς δύο. Ἐπίσης ἐντέλλεται ὁ δωρητὴς ὅπως ὁ ἀγὼν προσαγορεύηται *τὰ Λεωνίδεια,* ὁ δὲ κῆρυξ νὰ ἀνακηρύττῃ τὸν ἐν τῷ ἀγῶνι νικητήν, ὁ δὲ ἀγὼν νὰ τελῆται ὑπὸ τῶν γυμνασιάρχων τὴν τετάρτην τοῦ μηνὸς *Διψίου,* τὸ δὲ περίσσευμα ἐκ τῶν χρημάτων νὰ λαμβάνῃ ἡ πόλις καὶ νὰ ἐπισκευάζῃ τὴν στοὰν κατ' ἔτος, ὅσων ἔχῃ ἀνάγκην ἐπισκευῆς.

Τὸ νόημα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σαφές. Ἐν στίχῳ ὅμως 6ῳ μετὰ τὴν λέξιν ΝΙΚΩΝΤΑ εἶναι κενὸν ἀπεξεσμένον ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ λιθοξόου, ἰσούμενον μὲ ὀκτὼ γράμματα κατὰ μῆκος.

Ἀγῶνας Θεσσαλικοὺς γνωρίζομεν τελουμένους ἐν Λαρίσῃ κυρίως ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν. Οἱ δὲ ἐπισημότεροι τῶν ἀγώνων ἦσαν τὰ ***Ἐλευθέρια*** ἐν Λαρίσῃ, τελούμενα εἰς τιμὴν τοῦ Ἐλευθερίου Διὸς (IG IX², 508, 525, 526, 614₆). Ἐπίσης γνωστοὶ ἀγῶνες εἶναι τὰ *Ἁδριάνια* εἰς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἁδριανοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἐτελοῦντο ἐν Λαρίσῃ, διότι ἐν τῇ ἐπιτυμβίῳ ἐμμέτρῳ ἐπιγραφῇ ἀναφέρονται δύο ἀγῶνες τὰ *Ἁδριάνια* καὶ τὰ *Ὀλύμπια* καὶ δύο στέφανοι εἶναι ἐγκεκολαμμένοι (IG IX², 646). Ἄλλοι ἀγῶνες εἶναι γνωστοὶ ἐξ ἀτελοῦς ἐπιγραφῆς Λαρίσης τὰ *Ποσειδώνια* καὶ τὰ *Καισάρηα* (IG IX² 614). Ἴσως δὲ νὰ ἐτελοῦντο καὶ ἀγῶνες τὰ *Ἰτώνια* εἰς τιμὴν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς ἐν Ἰτώνῳ.

Ἀλλ' ἀγῶνας τελουμένους ἐν Φαρσάλῳ δὲν ἔχομεν γνωστοὺς ἐξ ἐπιγραφῶν. Ἓν μόνον ἐλλιπὲς ἔμμετρον ἐπίγραμμα εἶναι γνωστόν, εὑρεθὲν ἐν Φαρσάλῳ εἰς δύο τεμάχια, ὧν τὸ ἓν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Loeschcke, εὑρεθὲν δὲ τῷ 1811· τὸ δ' ἕτερον εὑρεθὲν ἐν Φαρσάλῳ ἐν τῇ οἰκίᾳ Ἀποστόλου Τσικουροπούλου τῷ 1895 συμπληροῖ τὸ πρῶτον τεμάχιον. Ἀμφότερα δὲ συνεπλήρωσεν ὁ Preuner (πρβ. IG IX², 249). Εἶναι βάθρον ἀνδριάντος ἀθλητοῦ Φαρσαλίου, τοῦ Ἁγίου Ἀκνονίου, ἔχον τὸ ἑξῆς ἐπίγραμμα:

« — — — *κ* — — — — — — — — — — — — — — —

. . . . . *γις* . . . . *ουσι* ⏑ - ⏓ ⏑⏑ *[τιμῶν;]*

[πατρί]δα Φάρσ[αλον] καὶ πατέ[ρων; ἀρετάς;]

[Πρῶ]τος ὀλύμπ[ια παγ]κράτιο[ν, Φαρσάλιε, νικᾶις,]

[Ἁγ]ία Ἀκνονίο[υ, γῆς ἀ]πὸ Θεσσ[αλίας],

[Πε]ντάκις ἐν Νε[μέοις,] τόσα Π[ύθια, πεντάκις Ἰσθμοῖ]

[κα]ὶ σῶν οὐδεὶς πω στῆσ]ε τρ[όπαια χερῶν].

Λύσιππ[ος Σικυώνιος ἐποίησε;]».

ΛΕΩΝΙΔΗΣΠΡΩΤΕΟΥΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣΤΗΝΣΤΟΑΝΚΑΙΤΑΟΙΚΗΜΑΤΑΤΑΕΝΤΗΙΣΤΟΑΙΠΑΝΤΑΑΝΕΘΗΚΕΝ
ΤΗΙΠΟΛΕΙΗΔΕΠΟΛΙΣΚΑΙΟΙΤΑΓΟΙΑΕΙΟΙΓΙΝΟΜΕΝΟΙΚΑΙΟΙΤΑΜΙΑΙΕΚΤΩΝΠΡΟΣΟΔΩΝΤΗΣΣΤΟΑΣ
ΚΑΙΤΩΝΟΙΚΗΜΑΤΩΝΠΑΝΤΩΝΠΑΡΕΞΟΥΣΙΔΙΑΒΙΟΥΤΟΙΣΝΕΑΝΙΣΚΟΙΣΤΟΙΣΕΝΤΩΙΓΥΜΝΑΣΙΩΙΑΛΕΙΦΟΜΕΝΟΙΣ
ΕΛΑΙΟΝΙΚΑΝΟΝΔΙΔΟΝΤΕΣΚΑΤΕΝΙΑΥΤΟΝΤΟΙΣΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΙΣΚΑΙΠΡΟΣΔΙΔΟΤΩΣΑΝ
ΤΟΙΣΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΙΣΕΙΣΑΓΩΝΑΓΥΜΝΙΚΟΝΚΑΙΛΑΜΠΑΔΑΜΝΑΣΔΥΟΟΔΕΑΓΩΝΠΡΟΣΑΓΟΡΕΥΕΣΘΩ
ΛΕΩΝΙΔΕΙΑΚΑΙΟΚΗΡΥΞΑΝΑΚΗΡΥΣΣΕΤΩΤΟΝΝΙΚΩΝΤΑ [ ] ΤΟΝΔΕΑΓΩΝΑΟΙΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΙΠΟΙΕΙΤΩΣΑΝ
ΔΙΨΙΟΥΤΗΙΤΕΤΡΑΔΙΙΣΤΑΜΕΝΟΥΤΟΔΕΠΕΡΙΣΣΟΝΑΡΓΥΡΙΟΝΛΑΜΒΑΝΕΤΩΗΠΟΛΙΣΕΠΙΣΚΕΥΑΞΕΤΩΔΕ
ΤΗΝΣΤΟΑΝΚΑΤΕΝΙΑΥΤΟΝΩΝΑΝΠΡΟΣΔΕΗΤΑΙ

Εἰκ. 2 Ἐπιγραφὴ ἐκ Φαρσάλου ἀναθηματικὴ στοᾶς καὶ ἀγώνων. (Μουσεῖον Ἁλμυροῦ).

Λεωνίδης Πρωτέου Ἁλικαρνασεὺς τὴν στοὰν καὶ τὰ οἰκήματα τὰ ἐν τῆι στοᾶι πάντα ἀνέθηκεν
τῆι πόλει· ἡ δὲ πόλις καὶ οἱ ταγοὶ ἀεὶ οἱ γινόμενοι καὶ οἱ ταμίαι ἐκ τῶν προσόδων τῆς στοᾶς
καὶ τῶν οἰκημάτων πάντων παρέξουσι διὰ βίου τοῖς νεανίσκοις τοῖς ἐν τῶι Γυμνασίωι ἀλειφομένοις
ἔλαιον ἱκανὸν διδόντες κατ᾿ ἐνιαυτὸν τοῖς γυμνασιάρχοις καὶ προσδιδότωσαν
τοῖς γυμνασιάρχοις εἰς ἀγῶνα γυμνικὸν καὶ λαμπάδα μνᾶς δύο· ὁ δὲ ἀγὼν προσαγορευέσθω
Λεωνίδεια· καὶ ὁ κῆρυξ ἀνακυρησσέτω τὸν νικῶντα· [ ] *τὸν δὲ ἀγῶνα οἱ γυμασίαρχοι ποιείτωσαν*
Διψίου τῆι τετράδι ἱσταμένου· τὸ δὲ περισσὸν ἀργύριον λαμβανέτω ἡ πόλις· ἐπισκευαζέτω δὲ
τὴν στοὰν κατ᾿ ἐνιαυτόν, ὧν ἂν προσδέηται.

Ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐπιγράμματος μανθάνομεν ὅτι ὁ Φαρσάλιος ἀθλητὴς ἐκαλεῖτο *Ἁγίας Ἀκνονίου* (στίχ. 5), τοῦ ὁποίου ἐστήθη ἀνδριὰς ἐν Φαρσάλῳ, διότι πεντάκις ἦτο νικητὴς ἐν Νεμέοις, πεντάκις ἐν Πυθίοις καὶ πεντάκις ἐν Ἰσθμίοις καὶ πρῶτος παγκράτιον ἐνίκησεν ἐν Ὀλυμπίοις (στίχ. 4) τῷ 416—412 π. Χ., ὀλίγον βραδύτερον τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης.

Στίχ. 1. ΤΗΝΣΤΟΑΝΚΑΙΤΑΟΙΚΗΜΑΤΑΤΑΕΝΤΗΙΣΤΟΑΙΠΑΝΤΑ. *Στοὰ* καὶ στωϊκὰ οἰκήματα ἦσαν δημόσια κτίρια. Αἱ στοαὶ περιέβαλλον ἐσωτερικῶς ἢ ἐξωτερικῶς καὶ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει καὶ ἄλλα κτίσματα, οἷον τὴν συνήθως τετράγωνον *Ἀγοράν,* τὰς πλατείας, τὴν αὐλὴν τοῦ Γυμνασίου κλπ., καὶ ἐξετείνοντο κατὰ μῆκος μεγάλων ὁδῶν, προσήπτοντο πᾶσι σχεδὸν τοῖς δημοσίοις οἰκοδομήμασι καὶ ἀνεγείροντο ὡς μεμονωμένα καὶ αὐτοτελῆ κτίσματα. Τὸ ἁπλούστατον τῆς στοᾶς σχῆμα, ὡς ἀνεξαρτήτου οἰκοδομήματος, εἶναι τοῖχος καὶ πρὸ αὐτοῦ στίχος κιόνων. Ὅταν δὲ ἡ ἀπόστασις τῶν κιόνων ἦτο μεγάλη ἀπὸ τοῦ τοίχου, παρενεβάλλετο καὶ δεύτερος στίχος κιόνων καὶ οὕτω παρήγετο διπλῆ στοὰ *(Ἄβατον),* ὡς ἐν Ἐπιδαύρῳ (Καββαδίας ΠΑΕ 1906, σ. 63, πίν. Ε´ καὶ Ζ´). Ἡ ἐν Φαρσάλῳ στοὰ δὲν γνωρίζομεν ἄνευ ἀνασκαφῶν ὁποῖον σχῆμα εἶχε (περὶ στοῶν πρβλ. ἐν γένει Καββαδία, Ἱστορία τῆς Ἑλλην. Τέχνης, (σελ. 368 καὶ ἑ. καὶ εἰκ. 383). Τὰ δὲ οἰκήματα τῆς ἐν Φαρσάλῳ στοᾶς, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή, πιθανῶς θὰ ἦσαν προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ μακροῦ τοίχου τῆς στοᾶς, ὡς ἐν εἰκ. 383 τοῦ συγγράμματος τοῦ Καββαδία.

Εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι ἡ ἐν Φαρσάλῳ στοὰ ἔκειτο πλησίον τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, διότι ἐν τῷ ὑπογείῳ καφενείου ἐν τῇ νῦν πλατείᾳ τῶν Φαρσάλων ἀνεκαλύφθησαν πρὸ ἐτῶν ἐρείπια τῆς Ἀγορᾶς, ἅτινα διατηροῦνται εἰσέτι. (ΠΑΕ 1907 148 καὶ ἑ.).

Στίχ. 3-4. ΠΑΡΕΞΟΥΣΙ — — — ΤΟΙΣΝΕΑΝΙΣΚΟΙΣ — — — — ΕΛΑΙΟΝΙΚΑΝΟΝ κλπ. Οὕτως ἐν ἐπιγραφῇ ἐκ Μελιτείας, ἐν ᾗ ἀναγράφεται ἀπόφασις τοῦ Αἰτωλικοῦ Συνεδρίου περὶ ἀμφισβητουμένων ὁρίων μεταξὺ Μελιτειέων καὶ Πηρέων, ἀναφέρεται ἐν στίχῳ 25-26 ὅτι οἱ Πηρεῖς ἐλάμβανον παρὰ τῶν Μελιτειέων πρὸς τοῖς ἄλλοις «*καὶ εἰς τὸ ἔλαιον τοῖς νεανίαις στατῆρας δέκα καὶ εἰς τὰν θυσίαν τῶν Σωτηρίων στατῆρας πέντε*» (Α. Ρ. Ραγκαβῆ Antiquités Helléniques, II, ἀρ. 692.—Ussing Inscriptiones Graecae ineditae, ἀρ. 2.—Δελτίον Φιλαρχ. Ἑταιρ. «Ὄθρυος», Γ´, 1900, 25-27—IG IX², 205).

Στίχ. 5. ΕΙΣΑΓΩΝΑΓΥΜΝΙΚΟΝΚΑΙΛΑΜΠΑΔΑ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἀθληταὶ ἠλείφοντο δι᾽ ἐλαίου ὑπὸ τῶν ἀλειπτῶν πρὶν ἢ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν παλαίστραν καὶ ἀγωνισθῶσι. Συνείθιζον δὲ νὰ ἀγωνισθῶσι γυμνοὶ φέροντες ζώνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτῶν (Ἰλ. Ψ, 687, 710). *Λαμπὰς* δὲ ἦτο λαμπαδοῦχος ἀγών, ἢ λαμπαδηφορία (Ἡρόδ. Η´, 9), πολλάκις δὲ ἐλέγετο ἁπλῶς *λαμπὰς* καὶ ἦτο ἀγὼν κοινὸς ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐγίνετο συνήθως ὑπὸ πεζῶν ἰδίως ἐν καιρῷ νυκτός. Ἡ πρὸ αὐτοῦ δὲ προετοιμασία ἀπετέλει τὸ κύριον μέρος τῶν γυμνασιάρχων· διὸ καὶ ῥητῶς ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ (στίχ. 4-5): «*καὶ προσδιδότωσαν τοῖς γυμνασιάρχοις εἰς ἀγῶνα γυμνικὸν καὶ λαμπάδα μνᾶς δύο*». Οἱ γυμνασίαρχοι ἐπρομήθευον τὴν λαμπάδα, ἥτις ἦτο λυχνοῦχος ἔχων κάτωθι τοῦ τόρμου εἶδος ἀσπίδος εἰς προφύλαξιν τῆς φλογὸς τῆς λαμπάδος, ὡς φαίνεται ἐπὶ νομίσματος Ἀμφιπολιτῶν παρὰ Mionnette.

Στίχ. 6. ΛΕΩΝΙΔΕΙΑ. Ὁ ἀναθέμενος τὴν στοὰν καὶ τὰ ἐν τῇ στοᾷ οἰκήματα Λεωνίδης Πρωτέου ἐντέλλεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, ὅπως ὁ τελούμενος κατ᾽ ἔτος γυμνικὸς ἀγὼν ἐν Φαρσάλῳ καλῆται τὰ *Λεωνίδεια* εἰς τιμὴν αὐτοῦ. Τὸν δὲ ἀγῶνα νὰ τελῶσιν οἱ γυμνασίαρχοι *(τὸν*

δὲ ἀγῶνα ποιείτωσαν οἱ γυμνασίαρχοι στίχ. 6) κατὰ τὴν τετάρτην τοῦ μηνὸς *Διψίου*.

Στίχ. 7. ΔΙΨΙΟΥ. Ὁ μὴν *Δίψιος* τὸ πρῶτον ἤδη γίνεται γνωστὸς ἐκ τῶν Θεσσαλικῶν ἐπιγραφῶν. Φαίνεται δὲ ὅτι ἦτο τοπικὸς μὴν τῶν Φαρσαλίων καὶ τῶν πέριξ πολιχνῶν καὶ κωμῶν.

Στίχ. 7-8. Διατάσσεται, ὅπως τὰ περισσεύοντα χρήματα μετὰ τὴν τέλεσιν τοῦ *ἀγῶνος* καὶ τῆς *λαμπάδος* λαμβάνῃ ἡ πόλις τῶν Φαρσαλίων καὶ ἐπισκευάζῃ τὴν στοὰν «*κατ' ἐνιαυτόν, ὧν ἂν προσδέηται*».

Τοιαύτη ἡ σπουδαία αὕτη ἐπιγραφὴ τῆς Φαρσάλου, ἐξ ἧς μανθάνομεν τοὺς τελουμένους γυμνικοὺς ἀγῶνας, τὰ *Λεωνίδεια*, τὰς διατάξεις περὶ τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἀγῶνος μετὰ λαμπαδηφορίας κατὰ τὸν μῆνα *Δίψιον* καὶ τὴν κατ' ἔτος ἐπισκευὴν τῆς στοᾶς ἐκ τῶν περισσευόντων χρημάτων, ὅσων ἤθελεν ἔχει ἀνάγκην ἐπισκευῶν.

Δέον ὅμως τὸ Σὸν Ὑπουργεῖον Παιδείας νὰ προβῇ ταχέως εἰς τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ πρὸ τῆς οἰκίας Μιχ. Γαλάνη ἐν Φαρσάλοις οἰκοπέδου, ἔνθα ἀνεκαλύφθησαν τὰ ἐρείπια τῆς στοᾶς, πρὶν κτισθῶσι νέαι οἰκοδομαί, ἵνα ἐνεργηθῶσιν ἀνασκαφαὶ ἐν καιρῷ.

Γ. ΤΡΙΚΚΗΣ

2. ***Τρίκκαλα.***—Κατὰ τὸ 1934 ὁ κ. Ἀθ. Μπόμπορας, δικηγόρος ἐν Τρικκάλοις, ἀνεῦρε τυχαίως ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἠλία τῶν Τρικκάλων βάθρον μικρὸν λευκοῦ μαρμάρου ἀποκεκρουμένου λοξῶς ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἄνω ἔφερε γεῖσον ἀποξεσθὲν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖοι ἐλάξευσαν τὴν ἀριστερὰν καὶ ἄνω πλευρὰν τοῦ πάχους, ἀφέντες γεῖσον 0,05 πλάτους καὶ ἐλάξευσαν ἐγχαράκτους ἰσοσκελεῖς σταυροὺς (ὕψ. σῳζόμ. 0,25, πλ. σῳζόμ. 0,24). Ὄπισθεν εἶναι ἐπίσης ἀποκεκρουμένον (πάχ. σῳζόμ. 0,20). Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως φέρει ἐπιγραφὴν (ὕψ. γραμμ. 0,005).

Ὄψις Α'.	***Μεταγραφὴ***
ΠΟΠΛΙΟΣΣΕΞΣΤΙΛΙΟ	*Πόπλιος Σεξστίλιο[ς — — — στρα-]*
ΤΗΓΟΣΡΩΜΑΙΩΝΚΟ	*τηγὸς Ῥωμαίων,* ΚΟ*[— — — — — — τοῖς ταγοῖς]*
ΚΑΙΤΗΒΟΥΛΗΧΑΙΡΓ	*καὶ τῇ βουλῇ χαίρ[ειν — — — — — — — — πρά-]*
ΓΜΑΤΟΣΚΑΛΩΣΓ	*γματος καλῶς γ[ινώσκω; — — — — — — — — —]*
ΥΜΙΝΕΓΩΣΥΓ'	*ὑμῖν ἐγὼ συγ— — — — — — — — — — — — —]*
ΤΕΤΡΙΚΚΑΙΓ	*τε Τρικκαί[ων; ἢ-οις;*
ΠΡΟΙΙΜΕΡΛ	*πρὸ ἡμέρ[αν; ἢ-ῶν; — — — — — — — — — —]*
ΕΓΚΟΜΕ	*ἐγ κομε[— — — — — — — — — — — — —]*
ΜΑΡΑΚ	*μαρακ — — — — — — — — — — — — Σεξστί-]*
ΛΙΟΣ	*λιος— — — — — — — — — — — — — — —]*
Τ	*τ— — — — — — — — — — — — — — — —]*

Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὁ εὑρέτης κ. Ἀθ. Μπόμπορας ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ ἐν Τρικκάλοις ἐκδιδομένῃ ἐφημερίδι «Ἀναγέννησις» τῆς 5 Ἀπριλίου 1934, ἐκόμισε δὲ αὐτὴν εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Γυμνασίου Τρικκάλων, ἔνθα ἤδη εὑρίσκεται. Βραδύτερον ἐδημοσίευσεν

αὐτὴν ἐκ δευτέρου ὁ Γυμνασιάρχης Τρικκάλων κ. Γ. Μπομπὸς ἐν τῇ αὐτῇ ἐφημερίδι «Ἀναγέννησις» τῆς 17 Ἀπριλίου 1934 διὰ μακρῶν ἀναπτύξας αὐτήν.

Ὁμοίας ἐπιγραφάς, περιεχούσας ἐπιστολὰς Ρωμαίων στρατηγῶν ἢ βασιλέων τῆς Μακεδονίας ἔχομεν γνωστὰς ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Λαρίσης (IG, IX^2, 517) ἔνθα ἀναγράφονται δύο ἐπιστολαὶ Φιλίππου τοῦ Ε´ τῶν ἐτῶν 219 καὶ 214 π.Χ. Ἐπίσης τῶν Χυρετιῶν (IG IX^2, 338), ἐν ᾗ ἀναγράφεται ἐπιστολὴ τοῦ Τίτου Κοϊγκτίου Φλαμινίνου, ἄλλη πρὸς τοὺς Χυρετιεῖς· Ναρθακίου (IG IX^2 89_8), ἐν ᾗ ἀναφέρεται ὁ Γάϊος Ὀστίλιος, Αὔλου υἱὸς Μαγκῖνος στρατηγὸς Ρωμαίων κλπ.

Δ´. ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

3. ***Μικροθῆβαι.*** — (Ἄκκετσι). Στήλη ἐπιτύμβιος λευκοῦ μαρμάρου μετ᾽ ἐλαφρῶς προέχοντος γείσου, κομισθεῖσα ὑπὸ τοῦ φύλακος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἁλμυροῦ, ὕψ. 0,73, πλ. 0,29, πάχ. 0,07. Δεξιὰ εἶναι ὀλίγον ἀποκεκρουμένη.

ΑΓΕΣΑ	*Ἁγεσά-*
ΡΕΤΟΣ	*ρετος.*

Ε´. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ

4. ***Μπουρπουλήθρα.*** — Ἡμίσειαν ὥραν δυτικῶς τοῦ Βόλου καὶ ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ λόφου, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἀκρόπολις τῆς Δημητριάδος. Ἐκομίσθη ὑπὸ τοῦ φύλακος στήλη λευκοῦ μαρμάρου ἐπιτύμβιος ἐντελὴς μετ᾽ ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 0,85, πλ. 0,30, πάχ. 0,07. ὕψ. γραμμ. 0,02):

ΙΛΑΡΑ	*Ἱλάρα*
ΧΑΙΡΕ	*Χαῖρε.*

Ἐν Βόλῳ τῇ 7ῃ Ὀκτωβρίου 1935.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΚ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

ΥΠΟ ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ

Ἡ ἐκδηλωθεῖσά μοι εὐχαρίστησις τῶν συναδέλφων ἀρχαιολόγων διὰ τὴν δημοσίευσιν ἐπιγραφῶν τινων τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν ἐν τῇ ΑΕ 1931 - 2 σ. 12 ἑξ., ἡ ἐπίγνωσις τοῦ ὅτι ὁ βίος εἶνε βραχὺς καὶ ὅτι προϊούσης τῆς ἡλικίας οὔτε οἱ ὀφθαλμοὶ γίνονται ἰσχυρότεροι οὔτε αἱ εὐκαιρίαι πρὸς λεπτομερεστέραν ἐξεργασίαν πολυαριθμότεραι μὲ ἔπεισαν νὰ δημοσιεύσω καὶ ὅσας ἄλλας ἐπιγραφὰς ἀντέγραψα ἐν Θήβαις πρὸ 25 καὶ πλέον ἐτῶν. Θὰ παραλείψω ὅσας ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ, πλὴν ἄν με διαφεύγῃ τις, καὶ θὰ δώσω σχεδὸν ξηρὰν μεταγραφὴν αὐτῶν, πιστεύων μετὰ τῶν φίλων συναδέλφων, ὅτι καὶ οὕτω πράττω ἔργον ὠφέλιμον.

Θὰ προτάξω κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν τὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς εἰς δύο σειράς, ὧν ἡ μία κατέρχεται μέχρι που τοῦ 400 π.Χ., ἡ δὲ εἶνε νεωτέρα· ἕπονται ἐπιγράμματα, κατάλογοι ὀνομάτων καὶ στρατιωτῶν κττ. καὶ ψηφίσματά τινα.

Πρὸ τῆς περιγραφῆς ἑκάστου λίθου τίθεται αὐξόμενος ἀριθμός, μεθ' ὃν ἕπεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ εὑρετηρίου τοῦ μουσείου τῶν Θηβῶν, εἶτα δὲ κεῖται ἐν παρενθέσει δήλωσις τῆς θέσεως, ἐν ᾗ εὑρηται ἐν τῷ μουσείῳ ὁ λίθος, ἤτοι εἰς τίνα σειρὰν ἐν τῷ κήπῳ ἢ εἰς τίνα τῆς στοᾶς. Ἡ στοὰ διῃρέθη εἰς τμήματα δηλούμενα διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἐπὶ τοῦ τοίχου, αἱ δὲ ἐπιγραφαὶ ἐτάχθησαν ὑπ' αὐτὴν εἰς τρεῖς σειρὰς δηλουμένας διὰ μικρῶν γραμμάτων· π.χ. 552 (Ι γ) δηλοῖ ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. εὑρετηρίου 552 ἐπιγραφὴ εὑρηται εἰς τὴν τρίτην (γ') ἤτοι πρὸς ἔξω σειρὰν τοῦ Ι τμήματος τῆς στοᾶς.

Ἐπειδὴ τῷ 1905, ὅτε μετέβην εἰς Θήβας καὶ ἤρχισα τὴν οἰκοδομικὴν διαρρύθμισιν τοῦ μουσείου καὶ τὴν κατάταξιν τῶν ἐν αὐτῷ ἀρχαίων, ὅλαι αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν Θεσπιῶν, τῶν Πλαταιῶν, τοῦ Ἀκραιφνίου, τῆς Ἀνθηδόνος, καὶ τοῦ Πτῴου, ὅσαι εἶνε ἐν τῷ μουσείῳ, εἶχον ἤδη μετακομισθῆ, πρὸ τῆς ἐκεῖσε μεταβάσεώς μου, ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Ἐπαμ. Κορομάντζου, δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ ἐξακριβώσω τὴν προέλευσιν πάντων τῶν λίθων· εἶνε δὲ δυνατὸν καὶ νὰ πλανῶμαι εἴς τινας βεβαιώσεις μου.

ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΘΗΒΩΝ

1) 519 (Ι β). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἁδρῶς εἰργασμένη, ὕψ. 0.62, πλ. 0.49, παχ. 0.40. Ἐπὶ ὁμαλῆς ταινίας ὁριζοντίου ἡ ἐπιγραφή, ὑφ' ἣν ὀρθογώνιος κοιλότης πρὸς ἔνθεσιν στήλης κατὰ δευτέραν χρῆσιν τοῦ λίθου. Ἐκ Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.055.

ΑΘΑΜΑΝΤΙΟ< *Ἀθαμάντιο[ς.*

Πρβ. διὰ τὸ ὄνομα Παυσ. 9,24,1.

2) 2084 (Κα). Στήλη λευκοφαίου τιτανολίθου, ὕψ. 0.74, πλ. 0.55 - 0.60, πάχ. 0.10, ἔχουσα τὸ πεδίον δι' ὀδοντωτοῦ ὀργάνου ἐλαφρῶς κεντητὸν πρὸς ὑποδοχὴν ποτε χρώματος, πλὴν τοῦ περιθωρίου ὄντος λείου. Ἡ ἄνω δεξιὰ γωνία κεχωρισμένη· ὕψ. γραμμ. 0.04. Τὰ τρία ἀκρωτήρια ἄνω ἀποκεκρουσμένα.

ΑΘΑΝΙΣ *Ἄθανις.*

3) 351 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.65, πλ. 0.49, πάχ. 0.39· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΑΛΦΙΝΟΣ *Ἀλφῖνος.*

4) 381 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.90, πλ. 0.60 - 0.62, πάχ. 0.40 - 0.45· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΑΜΙΝΙΑ. *Ἀμινίας (=Ἀμεινίας).*

5) 451 (Β α). Στήλη μέλαινα ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.78, πλ. 0.52, πάχ. 0.17. Ὁ δεύτερος στίχος (ὕψ. γραμμ. 0.04) δι' ἄλλης χειρὸς ἢ ὁ πρῶτος (ὕψ. γραμμ. 0.03).

Α Ν Θ Ι Σ *Ἀνθὶς*
ΧΡΟΜΑΔΑΣ *Χρωμάδας*

6) 340 (Θβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου φαιοῦ βοιωτικοῦ, ὕψ. 0.70, πλ. 0.52, πάχ. 0.33. Τὰ γράμματα κομψὰ λεπτὰ ἀρχαϊκά· ὕψ. γραμμ. 0.045. Τὰ ἔξω σκέλη τοῦ ΑΝΧ κοῖλα πρὸς ἔξω, κυρτὰ πρὸς ἔνδον.

ΑΝΧΕΘΕΑ *Ἀνχεθέα.*

7) 1921 (Ζα). Στήλη μέλαινα τετράγωνος μετὰ τριῶν ἀκρωτηρίων ἄνω, ὕψ. 0.83, πλ. 0.60, πάχ. 0.13. Ἐκ Θηβῶν ἐκ τῆς οἰκίας Ἰω. Συγγενιώτου· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΑΡΙΣΣΤΟ *Ἀρισστώ.*

8) 348 (Ηβ). Κυβοειδὴς στήλη, ὕψ. 0.46, πλ. 0.37, πάχ. 0.33 - 0.35· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΑΡΙΣΤΟΧΣΕΝΟΣ *Ἀριστόχσενος*

9) 2061 (Ηβ). Κυβοειδὲς στηλίδιον, ὕψ. 0.27 πλ. 0.23, πάχ. 0.38. Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.02-0.025.

ΑΣΑΝΔΡΟΣ *Ἄσανδρος*

10) 358 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.72, πλ. 0.60, παχ. 0.53. Ἡ ἐπιγραφὴ (ὕψ. γραμμ. 0.075) ἐν ἐλαφρῶς ἐγκοίλῳ ταινίᾳ. Ὕψ. γραμμ. 0.075. Δεξιὰ ἐλλιπὴς κατὰ ἓν γράμμα.

ΔΑΙΛΛ. *Δάιλλ[α*

11) 2113 (Λβ). Στήλη λίθου ἀετώματι καὶ ἀκρωτηρίοις κεκοσμημένη, λεῖον περιθώριον, ἐπιμελῶς ἁδρὸν πεδίον πρὸς ὑποδοχὴν πιθανῶς χρώματος· ὕψ. 1.25, πλ. 0.56 - 0.64, πάχ. 0.14. Ἐξ Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΔΑΜΟΦΑΝΕΣ *Δαμοφάνης*

12) 979 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου φαιοῦ, ὕψ. 0.56, πλ. 0.59, πάχ. 0.62. Ἐξ Ἀκραιφνίου· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΕΠΙΔΑΣΟΝ. *Ἐπὶ Δάσον[ι*

Ἴσως ἐκ τῆς αὐτῆς χειρὸς πρὸς τὸ σύγχρονον καὶ ὅμοιον 981 (=κατωτέρω ἀριθ. 55).

13) 2072 (Ηβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.46, πλ. 0.35, πάχ. 0.23. Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΔΙΟΔΟΡΟΣ *Διόδωρος.*

14) 1991 (Γα). Στήλη μέλαινα ἀετωματώδης μετ' ἀκρωτηρίου ἄνω. Ἐξ Ἁγίων Θεοδώρων (Θηβῶν)· ὕψ. 0.82, πλ. 0.47 - 0.49, πάχ. 0.17. Ἐπιγραφῆς ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΔΙΟΖΟΤΟΝ *Διόζοτον*

15) 360 (Ιγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.59, πλ. 0.39 - 0.42, πάχ. 0.24· ὕψ. γραμμ. 0.035.

Ν .ΟΚΛΗΕΣ =*Δι]οκλhε[ς*

Πρβ. Dittenberger ἐν IG VII, 1888 περὶ τοῦ Ͱ.

16) 2123 (Κγ). Στήλη μέλαινα ἁπλῆ, ὕψ. 0.92, πλ. 0.37, πάχ. 0.14, ἔχουσα τὴν ἄνω πλευρὰν ὄχι ὁριζοντίως τετμημένην ἀλλὰ κατὰ κοίλην γραμμήν. Ὑψηλὰ ἐπιγραφή

Δ Ι Ο / *Δίω[ν.*

ὕψ. γραμμ. 0.03.

Χαμηλότερον δὲ (0.13) ἑτέρα

ΜΕΛΑΝΙΠΠΑ *Μελανίππα.*

ὕψ. γραμμ. 0.035.

17) 2138 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.54, πλ. 0.38, πάχ. 0.39· ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΕΠΑΛΚΕΣ *Ἐπάλκης*

18) 592 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου φαιοῦ, ἔχουσα κυμάτιον ἄνω καὶ κάτω. Ἡ ἄνω ἀριστερὰ γωνία τεθραυσμένη· ὕψ. 0.71, πλ. 0.52, πάχ. 0.35. Ἐξ Ἀκραιφνίου· ὕψ. γραμμ. 0.025.

. ΥΓΑΓΟΡΙΣ *Ε]ὐϝαγορίς.*

19) 354 (Ιβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ἔχουσα ἐμπρὸς περιθώριον λεῖον, ἔδαφος δὲ ἁδρὸν πρὸς ὑποδοχὴν ἴσως χρώματος, ὕψ. 0.62, πλ. 0.58, πάχ. 0.48. Ὑψηλὰ ἐπὶ ἰδίας λείας ταινίας ἐπιγραφή· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΕΥΑΚΕΣΤΟΣ *Εὐάκεστος*

20) 2096 (Κβ) Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.65, πλάτ. 0.52, βάθος 0.43. Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.025.

. ΥΑΙΙΕΡΙΟΣ *Εὐ]αμέρι[ο]ς*

21) 352 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.79, πλ. 0.55 - 0.58, πάχ. 0.51· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΕΥΓΑΡ+Α =*Εὐϝάρχα*

Τὸ ἴχνος μεταξὺ Υ καὶ Α εἶνε πιθανῶς F

22) 2137 (Κγ). Πρβ. IG 2008. Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.65, πλ. 0.44, πάχ. 0.37, φέρουσα ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τετράγωνον κοιλότητα μεταγενεστέραν πιθανῶς, ὅτε ὁ λίθος ὑπτίως τεθεὶς θὰ ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις ἄλλου ἐπιστήματος. Ἐπιγραφῆς ὕψ. γραμμ. 0.03.

. . ΘΟΙΝΑ *Εὐ]θοίνα*

23) 208 (Ζα). Στήλη μέλαινα ἁπλῆ, ὕψ. 0.80, πλ. 0.62, πάχ. 0.18. Ἐκ τῶν ἁλωνίων Πυρίου· ὕψ. γραμμ. 0.05. Τοῦ Υ τὰ σκέλη φυόμενα ἐκ τῆς ῥίζης εἶνε κοῖλα πρὸς τὰ ἔξω, κυρτὰ πρὸς τὰ ἔσω.

ΕΥΘΥΜΙΧΟΣ *Εὐθύμιχος.*

Ἐν IG VII 2561 ἀναγράφεται «lapis parvus», φέρων τὸ αὐτὸ ὄνομα ἀλλὰ μὲ διάφορον τὸ Υ. Ἐδῶ τὰ σκέλη τοῦ Υ φύονται ἐκ τῆς ρίζης καὶ εἶνε καμπύλα πρὸς ἔξω. Μέχρι τοῦδε δὲν εὗρον ἄλλον λίθον δυνάμενον νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν 2561.

24) 2092 (Θβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.65, πλ. 0.50, βαθ. 0.38. Δυσδιάγνωστος ἐπιγραφή. Τὸ Ͱ μετεποιήθη εἰς Δ, τὸ Ο δύναται νὰ εἶνε Α, τὸ δὲ Ι ἴσως Φ. Ἀμφίβολος ἡ ἀνάγνωσις. Ἐκ Θεσπιῶν; ὕψ. γραμμ. 0.03.

Ε · ΚΟΛΙΑ *Ε[ὐ]κολία;*

25) 1908 (Δβ). Τετράγωνος μέλαινα στήλη, ὕψ. 0.36, πλ. 0.38, πάχ. 0.13. Ἐκ Πυρίου· ὕψ. γραμμ. 0.023.

ΕΥΝΟΣΣΤΙΔΑΣ *Εὐνοσστίδας*

26) 2107 (Κβ). Μέλαινα στήλη ἀετώματι καὶ ἀκρωτηρίοις κορυφουμένη, ὕψ. 0.75, πλ. 0.41-0.44 πάχ. 0.15. Ἐκ Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.033.

ϜΟΙΝΑΓΑΘΟΣ *Ϝοινάγαθος*

27) 1941 (Βγ). Πλὰξ τιτανολίθου, πλ. 0.80, μήκ. 0.91, πάχ. 0.19. Ἐλλιπὴς ἄνω δεξιά, κάτω δεξιὰ καὶ κάτω. Ὕψ. γραμμ. 0.07.

ΗΙΣΣΜΕΝΟΛ//// *Ἱσμηνοδ[όρο(υ) ἢ -δότο(υ)*

Ἐλήφθη ἐκ τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ κειμένου εἰς τὴν θέσιν Χωροβοϊβόδα ἐπὶ τῆς ἐξ Ἁγ. Θεοδώρων εἰς Χαλκίδα ἀγούσης ἁμαξιτοῦ κατὰ τὸ 3ον χιλιόμετρον τῷ 1905.

28) 361 (Ιβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.70, πλ. 0.51-0.53, πάχ. 0.39-0.40. Φέρει κυμάτιον ἄνω καὶ κάτω εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς (δηλ. τὴν πρόσοψιν καὶ τὰς ἑκατέρωθεν συναφεῖς). Ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΘΑΛΕΙΑ *Θάλεια*

Ὁ λίθος εἶνε ἐπιτύμβιος, τὸ δὲ μουσικὸν τοῦτο ὄνομα εἶνε βεβαίως ὄνομα θνητῆς γυναικός.

29) 1979 (Ηα). Στήλη μέλαινα ἀετωματώδης, ἄνω, ἐκ Πυρίου Θηβῶν· ὕψ. 0.91, πλ. 0.46-0.48, πάχ. 0.14.

Ἐπιγραφῆς ὕψ. γραμμ. 0.065.

ΘΕΑΙΔΟ *Θεαιδὼ ἢ Θεαίδου*

30) 346 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.60, πλ. 0.40, πάχ. 0.30. Ἐπιγραφῆς ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΘΥΛΑΚΟΣ *Θύλακος*

Μήπως ὁ χαράκτης ἐσφαλμένως ἐχάραξε ⊕ ἀντὶ Φ (= Φύλακος);

31) 2132 (Θγ) Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος ἐλλιπὴς κάτω, ἄνω φέρουσα κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς κυμάτιον καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ γραφήν ποτε. Ὕψ. 0.45, πλ. 0.51, πάχ. 0.37. Ἐμπρὸς ἐπιγραφὴ ὑψηλὰ ἀδιάγνωστος, κατωτέρω δὲ (ὕψ. γραμμ. 0.035).

ΚΑΛΛΙΣΤΑΡΛ · Α *Καλλισταρέ[τ]α*

32) 934 (Κα). Στήλη λευκοῦ μαρμάρου, φέρουσα ἀνθέμιον ἄνω, κολοβὴ κάτω. Ὕψ. 0.82, πλ. 0.36, πάχ. 0.09. Ἐξ Ἀνθηδόνος· ὕψ. γραμμ. 0.03·

ΚΑΝΘΙΣ *Κανθὶς*

δύο ῥόδακες.

33) 336 (Ια). Κυβοειδὴς στήλη λίθου βοιωτικοῦ, ὕψ. 0.78, πλ. 0.51-0.53, πάχ. 0.35· ὕψ. γραμμ. 0.04.

Κ/\ΛΙ ĿΚΡΑΤΕΑ *= Κλ[εϜ]εκράτε(ι)α*

34) 2135 (Ιγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος ἐλλιπὴς δεξιά, ὕψ. 0.65, πλ. 0.52, πάχ. 0.37. Τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 4ον γράμμα ἀμφίβολον ὡς Ϝ. Ὕψ. γραμμ. 0.05.

ΚΛΕΙΜΕΛϹ. *Κλείμελ[ος*

35) 579 (Ηβ). Κυβοειδὴς στήλη, ὕψ. 0.44, πλ. 0.35, πάχ. 0.33. Τὸ πέμπτον γράμμα ὕποπτον καὶ ἀμφίβολον. Ὁ χῶρος πιθανῶς λογιστέος κενὸς διὰ φυσικὴν ἀνωμαλίαν τοῦ λίθου. Ἐξ Ἀκραιφνίου· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΚΛΕΙΜΜΑΨΑ *Κλει⟨μ⟩μάχα.*

36) 2086 (Λα). Μέλαινα στήλη, ὕψ. 0.80, πλ. 0.50-0.53, πάχ. 0.26. Ἐκ Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.032.

ΛΕΠΤΙΝΑΣ *Λεπτίνας*

37) 2085 (Λα). Στήλη μέλαινα, ὕψ. 076, πλ. 0,53-0.57, πάχ. 0.18. Ἐκ Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΜΕΓΑΛΛΙΣ *Μεγαλλὶς*

Τὸ Γ ἐχαράχθη ἐπὶ Λ, διότι ὁ χαράκτης εἶχε σπεύσει, φαίνεται, νὰ χαράξῃ τὸ ἑπόμενον Α.

38) 1917 (ΘΙγ). Μέλανος λίθου στήλη ἀετωματώδης τὰ κάτω ἐλλιπής, ὕψ. 0.63, πλ. 0.59. πάχ. 0.13. Ἐκ Πυρίου τῶν Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.045.

ΜΕΝΟΝ *Μένων*

39) 454 (Λβ) Στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, κοσμουμένη ἄνω δι᾽ ἀετώματος μετὰ γλυπτοῦ ἀνθεμίου ἐν τῷ τυμπάνῳ, ὕψ. 1.18, πλ. 0.65-0.67, πάχ. 0.13. Τὸ πεδίον τῆς στήλης ἐλαφρῶς ἁδρόν, τὸ περιθώριον λεῖον. Ὑψηλὰ ἐπὶ ἰδίας ταινίας ἡ ἐπιγραφή· ὕψ. γραμμ. 0.03. Ἐκ τῆς θέσεως «Βάτος» τοῦ προαστίου τῶν Θηβῶν Πυρίου.

ΜΝΑΣΙΣΟΣ *Ὀνάσιμος Μνᾶσις ἢ Μνασὶς*

ἤτοι ἦτο πρότερον ΟΝΑΣΙΜΟΣ καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἐγράφη ΜΝΑΣΙΣ.. τῶν προτέρων γραμμάτων διαφαινομένων πάντων ἐν τῇ ἀποξέσει.

40) 1984 (ΕΖα). Στήλη μέλαινα ἐπιτύμβιος ἀετωματώδης, ὕψ. 1.07, πλ. 0.67-0.71, πάχ. 0.25. Ἐκ Πυρίου· ὕψ. γραμμ. 0.06.

ΜΥΛΑΚΚΟ *Μυλακκώ.*

41) 335 (Αα). Στήλη μέλαινα, ὕψ. 0.64, πλάτ. 0.51, πάχ. 0.20· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΜΥΛΑΚΚΟ *Μυλακκώ.*

42) 1593 (Δβ). Κυβοειδὲς στηλίδιον, ὕψ. 0.28, πλ. 0.21, πάχ. 0.16. Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.02.

· AVKLARIDA$ *N]αυκλαρίδας*

43) 357 (Ιβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.78, πλ. 0.59, πάχ. 0.34· ὕψ. γραμμ. 0.035.

NEOMENIOΣ *Νεομένιος*

44) 1138 (Θα). Ἀνθέμιον ἄρτιον μετὰ μικροῦ μέρους τῆς συναφοῦς στήλης, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφὴ

NIKIAΣ *Νικίας*

ὕψ. γραμμ. 0.02. Ἐκ Θηβῶν. Ὁ λίθος ὑπομέλας. Ὕψ. σῳζόμενον 0.98, πλ. 0.44, πάχ. 0.17. Παρακάτω δύο ῥόδακες.

45) 452 (Ηα). Στήλη ἐπιτύμβιος μέλαινα ἀετωματώδης μετ' ἀκρωτηρίων, ἀποκεκρουσμένη ἄνω ἀριστερά, λείπει 1 γράμμα. Ἐκ Πυρίου· ὕψ. γραμμ. 0.055.

· IKON *Νί]κων*

46) 338 (Ιβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.72, πλ. 0.51 - 0.53, πάχ. 0.28· ὕψ. γραμμ. 0.035.

NIKΩ *Νικώ.*

47) 395 (Θγ). Στήλη μέλαινα ἀετωματώδης, ἧς λείπει μέγα μέρος κάτω. Ὕψ. σῳζόμενον 0.90, πλ. 0.65 - 0.67, πάχ. 0.26· ὕψ. γραμμ. 0.04.

OΛYMΠIAΣ *'Ολυμπιάς.*

48) 1920 (Ιβ). Στήλη λίθου μετ' ἀετώματος, ὕψ. 0.75, πλ. 0.43, πάχ. 0.15. Ἐκ Πυρίου· ὕψ. γραμμ. 0.032.

OLYNΠΙΨΑ *'Ολυνπίχα.*

49) 2065 (Ηβ). Κυβοειδὴς στήλη, ὕψ. 0.43, πλ. 0.32, πάχ. 0.25. Ἐπιγραφὴ ἑξάστιχος. Ὑπ' αὐτὴν τὸ πεδίον κεντητὸν πρὸς ὑποδοχήν ποτε χρωμάτων. Ὕψ. γραμμ. 0.015.

OL ' · I IΨA *'Ολ[υμπ]ίχα*

50) 977 (ΗΘβ)· Στηλίδιον κυβοειδὲς λευκοῦ λίθου, ὕψ. 0.48, πλ. 0.35, πάχ. 0.19. Ἐκ τοῦ μέρους, ὃ λέγεται Τάτιζα, τοῦ Νεοχωρίου τῶν Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΠA$IΨARINO$ *Πασιχαρῖνος*

51) 359 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἁδρῶς εἰργασμένη πλὴν λείας ταινίας, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή· ὕψ. 0.70, πλ. 0.55, πάχ. 0.45· ὕψ. γραμμ. 0.05.

ΠEIΣIMELIDAΣ *Πεισιμελίδας*

52) 1923 (Κγ). Ἄξεστος κυβοειδὴς λίθος, ὕψ. 0.50, πλ. 0.60, πάχ. 0.36 - 0.40. Ἐπὶ εἰργασμένης ταινίας ἔμπροσθεν χαρακτηριστικῶς ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή. Ἐκ Θεσπιῶν. Μέσον ὕψ. γραμμ. 0.04. Ἡ συνάντησις τοῦ δευτέρου σκέλους τοῦ Π καὶ τῶν σκελῶν τοῦ $ ἀμβλεῖα.

ΠLEI$TODORION *Πλειστοδωρίων*

53) 972 (Αα). Στήλη μέλαινα ἀετωματώδης μετ' ἀκρωτηρίων, ὕψ. 0.81, πλ. 0.43, πάχ. 0.14. Ἐκ Πυρίου (Κανάβαρις)· ὕψ. γραμμ. 0,028.

ΠOΛE$ *Πόλης*

54) 363 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.77, πλ. 0.54 - 0.58, πάχ. 0.35· ὕψ. γραμμ. 0.032.

ΣIBYLLA *Σίβυλλα.*

55) 980 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου φαιοῦ ὕψ. 0.78, πλ. 0.60, πάχ. 0.30. Ἐξ Ἀκραιφνίου· ὕψ. γραμμ. 0.05. Τὰ A ἔχουν τὸ δεξιὸν σκέλος κεκαμμένον καὶ οὐχὶ τὸ ἀριστερόν.

. . MAΓENEIA$ *Τι]μαγενείας*

Σύγχρονον καὶ ὅμοιον τοῖς ἀριθ. εὑρετ. 979,981. Πρβ. αὔξ. ἀριθ. 12 καὶ 63.

56) 552 (Ιγ). Στήλης ἐπιτυμβίου μελαίνης ἄνω μέρος φέρον τρία ἀκρωτήρια· ὕψ. σῳζόμ. 0.54, πλ. 0.61, πάχ. 0.20. Ἐξ Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.05.

TIMONIKA *Τιμονίκα*

57) 1133 (Αα). Στήλη μέλαινα ἐπιτύμβιος ἀετωματώδης μετ' ἀκρωτηρίων εἰς δύο τεθραυσμένη· ὕψ. 0.79, πλ. 0.51, πάχ. 0.18. Ἐκ Πυρίου· ὕψ. γραμμ. 0.04.

TITTIDA$ *Τιττίδας*

58) 350 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.74, πλ. 0.49-0.53, πάχ. 0.35· ὕψ. γραμμ. 0.03. Ἡ πρώτη γραμμὴ τοῦ L ἐξέχει κάτω.

ΦANYLLIΣ *Φανυλλίς.*

59) 1919 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη πώρου, φέρουσα εἰς τὰς τρεῖς συνεχεῖς πλευρὰς ἄνω τε καὶ κάτω κυμάτιον, τεθλασμένη εἰς δύο κατὰ τὸ μέσον· ὕψ. συνολικὸν 0.68, πλ. 0.40, πάχ. 0.27. Ἐκ Θηβῶν· ὕψ. γραμμ. 0.07. Τὸ A ἔχει τὸ δεύτερον σκέλος τεθλασμένον.

ΦIΘA *Φίθα*

V$ENO *Χσενὼ*

Πρβ. IG VII 1951 Φίθων.

60) 362 (Κγ). Κυβοειδὴς οἱονεὶ ἀργὴ στήλη λίθου, ὕψ. 0.55, πλ. 0.54-0.58, πάχ. 0.35· ὕψ. γραμμ. 0.03 - 0.05.

ΦΙLΑΜΟϟ *Φίλαμος*

61) 444 (Δα). Στήλη ἐπιτύμβιος μετ᾽ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 0.77, πλ. 0.57 - 0.61, πάχ. 0.18. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τὸ πεδίον δι᾽ ὀδοντωτοῦ ὀργάνου τετυμμένον πρὸς ὑποδοχήν ποτε χρώματος. Ἐκ τῆς θέσεως Χωροβοϊβόδα τῶν Ἁγ. Θεοδώρων (Θῆβαι)· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΦΙLΟΝ *Φίλων.*

62) 1012 (Γα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.82, πλ. 0,60. πάχ. 0,44. Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.045.

ΨΙΟΝΙ · *Χίονι[ς*

63) 981 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου φαιοῦ, ὕψ. 0.50, πλ. 0.59, πάχ. 0.57. Ἐξ Ἀκραιφνίου· ὕψ. γραμμ. 0.055 - 0.07.

ΕΠΙΨRVϟΙDΙ *Ἐπὶ Χρυσίδι*

Ἴσως ἐκ τῆς αὐτῆς χειρὸς πρὸς τὸ σύγχρονον καὶ ὅμοιον 979 (πρβ. ἄνω ἀριθ. 12 καὶ 55).

64) 2126 (Ιγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος κολοβὴ κάτω, ὕψ. 0.54, πλ. 0.60, πάχ. 0,42· ὕψ. γραμμ. 0.04. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΑΚΗΡΑΤΟΣ *Ἀκήρατος*

= ἴσως IG 1968.

65) 999 (Ζα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.83, πλ. 0.56, πάχ. 0.41· ὕψ. γραμμ. 0.035. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΑΜΦΟΤΕΡΙΣ *Ἀμφοτερίς*
Ι

Τὸ γράμμα τοῦ δευτέρου στίχου Ι εἶνε μεμονωμένον καὶ δύναται νὰ ληφθῇ ὡς Ι ἢ ὡς Η κατὰ τὴν στάσιν τοῦ λίθου.

66) 1067 (Ηα). Στήλη τιτανολίθου λευκοῦ ἀνθεμωτή, κολοβὴ τὰ κάτω, ὕψ. 1.18, πλ. 0.50, πάχ. 0.23. Ἐκ Πλαταιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.065. Ὁ δεύτερος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἐν ἐγκοίλῳ δέλτῳ, οἵας γινώσκομεν καὶ ἄλλας (πρβ. IG VII 1032, 1828, 2028).

ΑΝΙΟΧΓ *Ἁνίοχ[ε*
ΧΑΙΡ. *χαῖρ[ε*

67) 608 (Θγ). Στήλη λίθου φαιοῦ μετ᾽ ἀετώματος ἀποκεκρουσμένου, ἐξ Ἀκραιφνίου, ὕψ. 0.97, πλ. 0.50, πάχ. 0.18. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ῥόδακες. Ὑπ᾽ αὐτοὺς ταινία λεία ὡς καὶ τὰ παρὰ τὰς κατακορύφους πλευρὰς λώματα. Τὸ λοιπὸν πεδίον ἴσως ἔφερε γραφήν. Σφόδρα διαβεβρωμένη ἐπιφάνεια.

¯ΙΧΑΡΕΙΣ *Ἀντ]ιχάρεις*

Ὕψ. γραμμ. 0.032.

68) 368 (ΙΚα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.97, πλ. 0.63, πάχ. 0.31-0.38. Ἔμπρὸς ἄνω τε καὶ κάτω φέρει συνδέσμους ἐκ δευτέρας χρήσεως τοῦ λίθου. Ὕψ. γραμμ. 0.055.

ΑΠΕΛΛΕΑΣ *Ἀπελλέας*

69) 2131 (Θγ). Ἐκ μεγάλης ἐπιτυμβίου στήλης λίθου μέγα τεμάχιον, πλ. 0.69, πάχ. 0.17, ὕψ. ὑπὲρ τὰ 0.40, φέρον ἀμελῶς κεχαραγμένον μεγαλογράμματον τὸ ὄνομα

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΑ *Ἀπολλοδώρα*

Ὕψ. γραμμ. 0.075. Ἐκ τῆς πέραν τοῦ Ἰσμηνοῦ θέσεως τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Χωροβοϊβόδα.

70) 449 (Λβ). Στήλη μέλαινα μετ᾽ ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 1.35, πλ. 0.61 - 0.65, πάχ. 0.17. Ὕψ. γραμμ. 0.05. Ἐκ Πυρίου τῶν Θηβῶν (θέσις Βάτος).

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ *Ἀπολλόδωρος*

Τὸ Ω ἐλαφρῶς μικρότερον.

71) 342 (Ια). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.79, πλ. 0.53 - 0.56, πάχ. 0.35· ὕψ. γραμμ. 0.025.
Ἡ πρόσοψις τοῦ λίθου ἀποκεκρουσμένη.

ΑΡΙξ . ΤΟ *Ἀρισ[σ]τὼ*

72) 2125 (Ιγ). Ἄνω μέρος κυβοειδοῦς στήλης λίθου, φερούσης κυμάτιον εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς ἄνω, ὕψ. 0.52, πλ. 0.57, πάχ. 0.42· ὕψ. γραμμ. 0.03. Ἐκ Θεσπιῶν. Ὑπὸ τὸ κυμάτιον ἐπιγραφὴ ῥωμαϊκῶν χρόνων

ΙΣΤΩΝΧΡΗ *Ἀρ]ίστων χρη-*
ΤΕΧΑΙΡΕ *σ]τὲ χαῖρε*

73) 607 (Ιγ). Στήλη λίθου ἐπιτύμβιος μετ᾽ ἀετώματος ἐπίτηδες ἀποκεκρουσμένου, ὕψ. 1.15, πλ. 0.50, πάχ. 0.19. Ἐξ Ἀκραιφνίου.
Ἐπιγραφὴ σφόδρα ἀποτετριμμένη

ΛΡ. . . . ΜΙΚRΙΩΝ . .
ΑΙΣΧΡΙ — — — — —

Ἀρ[χίας] Μικρίων[ος [ἢ Μικκίων[ος]
Αἰσχρί[ων — — — — —

Τὸ R ἀμφίβολον μετὰ τὸ πρῶτον Ρ.
Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν δύο ῥόδακες ἀποτετριμμένοι.

74) 2035 (Δβ). Κωνοειδὲς κιόνιον μετὰ βάσεως συμφυοῦς λίθου πώρου, ὕψ. 0.44, περιφ. 0.51. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν μείωσις τῆς περιφερείας οἱονεὶ ἐξ ἀποξέσεως παλαιοτέρας ἐπιγραφῆς.

ΑΦΡΟΔΕΙϹΙΑ *Ἀφροδεισία*

Διὰ τὸ σχῆμα τοῦ λίθου πρβ. Amer. Journ. of Arch. VI 121. Schreiber Bilderatlas πίν. XCIV, 6.

75) 1930 (κῆπος· ὕπαιθρος δευτέρα ἀπὸ Νότου σειρά). Στήλη μαρμάρου ὕψ. 0.52, πλ. κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν 0.28, πάχ. 0.08. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα εἶνε ἀποκεκρουσμένη καὶ φέρει ἐλλιπῆ ὡσαύτως ῥόδακα καὶ ἐπιγραφήν μετὰ παχυτέρων ἄκρων τῶν γραμμάτων.

ΑΦΡΟΔΙΣΙΑ *Ἀφροδισία*

Ὑπ' αὐτὴν δύο ῥόδακες. Παρελήφθη ἐκ τῆς ἐν Θήβαις οἰκίας Διομήδους τῷ 1905.

76) 2030 (Βγ). Ἐπιτύμβιος κιονίσκος βοιωτικοῦ μαρμάρου, ἔχων κοιλότητα πλησίον τῆς κορυφῆς, ἀποκεκρουσμένον δὲ τὸ κατὰ τὴν βάσιν κυμάτιον· ὕψ. 0.48, περιφέρεια κατὰ τὴν βάσιν τῆς κοιλότητος 0.755. Ἐπιγραφή

ΑΦΡΟΔ *Ἀφροδ[ί]σιος*
ΣΙΟΣ

77) 1929 (κῆπος· 4η ἀπὸ Ν σειρά). Στήλη πώρου ἀετωματώδης κεχρωσμένη προσφάτως τὴν ὄψιν κυανῷ χρώματι καὶ φέρουσα κεχαραγμένον τὸ ἔτος 18-92 ἑκατέρωθεν συγχρόνου σταυροῦ. Προέρχεται ἐξ Ἀνθηδόνος, ἀπετειχίσθη δὲ ἐν Θήβαις ἐκ τοῦ ληνοῦ τοῦ Ἀθ. Ζεγγίνη τῷ 1905. Ὕψ. 0.60, πλ. 0.36, πάχ. 0.08. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα

ΑΦΡΟΔΙΣΙΟΣ *Ἀφροδίσιος*

78) 453 (ΚΛβ). Στήλη λίθου φέρουσα ἀέτωμα καὶ ἀσπίδιον ἐν τῷ τυμπάνῳ, ὕψ. 1.63, πλ. 0.46-0.53, πάχ. 0.09· ὕψ. γραμμ. 0.03 μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα. Ἐκ τῆς θέσεως «Βάτος» τοῦ προαστίου τῶν Θηβῶν Πυρίου.

ΑΧΕΛΩΙΧΟΣ *Ἀχελώιχος*

Τοῦ Α ἡ ἐγκαρσία γραμμὴ καμπύλη, οὐχὶ τεθλασμένη.

79 1004 (Εα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.95, πλ. 0.65, πάχ. 0.47, φέρουσα κυμάτιον εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς ἄνω καὶ κάτω. Ἐκ Θεσπιῶν (ἐρείπια ἁγ. Γεωργίου «Συκιᾶς»).

ΒΑΚΧΙϹ *Βακχὶς*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

80) 1002 (Γα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.90, πλ. 0.56, πάχ. 0.44, φέρουσα ἄνω καὶ κάτω κυμάτιον ἐμπρὸς καὶ εἰς τὰ πλάγια. Ἐκ Θεσπιῶν (ἐρείπια «Ἐπισκοπή»).

ΓΟΡΓΩ *Γοργώ*

81) 1968 (Λα). Στήλη λίθου μετ' ἀετώματος ἐξ Ἀκραιφνίου· μέγιστον ὕψ. 0.92, πλ. 0.28-0.31, πάχ. 0.14. Ἐπιγραφή

ΓΟΥΜΝΑΣΙΟΝ *Γουμνάσιον*

82) 2139 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.63, πλ. 0.41, πάχ. 0.30, ἀποκεκρουσμένη ἄνω ἀριστερά· ὕψ. γραμμ. 0.03. Δ' αἰ.

\ΑΡΧΟΣ *Δά-Βώ-Φί-Τίμ-]λαρχος*

83) 2110 (Ιβ). Στήλη πώρου, ὕψ. 0.92, πλ. 0.46-0.51, πάχ. 0.11, ἀετώματι καὶ ἀκρωτηρίοις κεκοσμημένη. Ἐκ Θηβῶν.

ΔΑΜΩ *Δαμώ*

84) 2095 (Ιβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.63, πλ. 0.43, βάθ. 0.33. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΔΑΜΩ *Δαμώ*

85) 424 (Λα). Στήλη λευκοφαίου τιτανολίθου, φέρουσα ἄνω μέγα ἀνθέμιον, κάτω ἐλλιπής, ὕψ. 1.45, πλ. 0.52, πάχ. 0.25.

ΔΕΚΜΕ *Δέκμε*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

δύο ῥόδακες.

86) 314 (Δβ). Ἀπόκομμα βάθρου, δεξιὰ ἐλλιπές, ἀριστερὰ φέρον ἀναθύρωσιν, ὕψ. 0.90, πλ. 0.32, πάχ. 0.32. Ὑπὸ κυμάτιον τὰ ὑπολειφθέντα γράμματα

ΔΙ

Εἰς δευτέραν χρῆσιν τεθεὶς ὁ λίθος καὶ λαξευθείς, ὡς ἔχει νῦν, προσέλαβε κατὰ τὸν μεσαίωνα Ἑβραϊκὴν ἐπιγραφήν, δημοσιευθεῖσαν κατ' ἔκτυπον καὶ περιγραφήν μου ὑπὸ τοῦ Schwab ἐν Revue des études juives 1909 σ. 109. Πρβ. Ἀρχ. Δελτ. 1917 σ. 424.

87 1577 (Δβ). Κωνικὸν ὀμφαλοειδὲς κιόνιον λίθου μετ' ἀποκεκρουσμένης εὐρυτέρας συναφοῦς βάσεως, ὕψ. 0.58, περιμ. 0.65. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΔΙΟΝΥ *Διονυ-*
CAC *σᾶς*

88) 1505 (Δβ). Στήλη λίθου μέλανος, ὕψ. 0.32, πλ. 0.24, πάχ. 0.16. Ἡ ἐπιγραφὴ σφόδρα τετριμμένη καὶ ἀμφίβολος, ἴσως δὲ καὶ παλίμψηστος. Ἐκ Θεσπιῶν.

Ɔ ΝΥΣΙΑΩΣ *Δι]ονυσία;*

89) 2130 (Θγ). Στήλη λίθου μετ' ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 1.05, πλ. 0.51, πάχ. 0.11. Ἐξ Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Θηβῶν.

ΔΩΡΙΜΑΧΕ *Δωρίμαχε*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

Περὶ τοῦ ὀνόματος ὅρα Kretschmer, Glotta I, 15.

90) 425 (Ιγ). Στήλη λίθου, ἔχουσα ἄλλοτε πιθανῶς ἀνθέμιον ἀποτετμημένον νῦν, ῥόδακας δὲ δύο κάτω τῆς ἐπιγραφῆς, ὕψ. 1.00, πλ. 0.54 - 0.57, πάχ. 0.27 - 0.30. Ὑπὸ κυμάτιον ὑψηλὰ ἐπιγραφή

ЄΙϹΙΔΟΤΗ *Εἰσιδότη*
ΧΡΗϹΤΗ *χρηστὴ*
ЄΠЄΙΑΡΙϹΤѠΝΙ *Ἐπεὶ Ἀρίστωνι*

Μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου στίχου λείψανα παλαιοτέρας ἐπίτηδες ἀποξεσθείσης ἐπιγραφῆς

Ι . ΦΙΣΙ . . = *Κα]φισί[ας*

91) 1953 (Βα). Κυβικὸς λίθος μετὰ κυματίου ἄνω καὶ κάτω εἰς τὰς τρεῖς ὀρθίας πλευράς, ὕψ. 0.87, πλ. 0.615, πάχ. 0.43. Ἐκ Θεσπιῶν; Ἐπιγραφὴ ἐξίτηλος ἐν μέρει, ἴσως παλίμψηστος· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΕΛΜΟΝΙΚΑ

Κλίνω νὰ συμπληρώσω Δαμ]ονίκα, ἢ Κλε]ονίκα ἀλλὰ τὰ πρῶτα τρία ἀμφίβολα γράμματα μὲ ταράττουσι.

92) 2128 (Θγ). Τὸ ἄνω μέρος κυβοειδοῦς ἐπιτυμβίου ἁπλῆς στήλης, ὕψ. 0.33, πλ. 0.60, παχ. 0.43, ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΕΠΙΓΕΝΙΔΑΣ *Ἐπιγενίδας*

93) 407 (Θγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.65, πλ. 0.47 - 0.49, πάχ. 0.28· ὕψ. γραμμ. 0.03 - 0.038.

ΕΠΙΧΑΡΕΙΑ *Ἐπιχάρεια*

94) 1936 (κῆπος· σειρὰ ὕπαιθρος νοτία πρώτη). Στήλη μαρμάρου, ὕψ. 0.53, πλ. 0.40, πάχ. 0.09-0.11. Ἐλλείπει ἡ κορυφὴ τοῦ ἀετώματος καὶ ἡ δεξιὰ γωνία μετὰ μεγάλου μέρους τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Καὶ κάτω ὡσαύτως ἐλλιπής. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα ἐπὶ ἀποξεσθείσης παλαιοτέρας ἐπιγραφῆς νεωτέρα· ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΕΡΜΑΙΟ. *Ἑρμαῖο[ς*

Ἐκ Θηβῶν ἐκ τῆς οἰκίας Δ. Κατσαλίρου 1905.

95) 2124 Ἄνω μέρος στήλης ὑποκυάνου μαρμάρου μετ' ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 0.34, πλ. 0.48, πάχ. 0.17. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια φέρει δύο ὀπὰς τόρμων πρὸς στερέωσιν ἐπὶ τοῦ κεχωρισμένου ποτὲ κάτω μέρους τῆς στήλης. Ὑπὸ τὸ κυμάτιον τοῦ ἀετώματος ἐπιγραφή· ὕψ. γραμμ. 0.025.

ΕΡΜΑΙΟΣ *Ἑρμαῖος*

96) 2120. (Κγ). Πωρίνη στήλη, ὕψ. 1.29, πλ. 0.605, πάχ. 0.24, φέρουσά ποτε ἐπίχρισμα, οὗ λείψανα σῴζονται. Ἡ μορφὴ τῆς στήλης ἰδιότροπος: ἐπελεκήθη δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἡ ὄψις οὕτως, ὥστε κατακορύφως ἐξέχει ἐν μέσῳ οἱονεὶ δοκὸς τετράγωνος πάχ. 0.10 καὶ πλ. 0.15, ἐφ' ἧς ἄνω ὁριζοντίως κάθηται ὁμοία δοκός, πλάτ. 0.56, ὕψ. 0.16, φέρουσα ἄνω ἐμπρός τε καὶ κατὰ τὰ πλάγια κυμάτιον. Ἐπὶ τῆς ὁριζοντίας ταύτης δοκοῦ ἐπιγραφή· ὕψ. γραμμ. 0.05.

ΕΥΔΩΡΙΔΑΣ *Εὐδωρίδας*

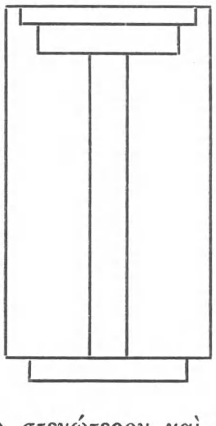

Τὸ ὅλον κάτω στενώτερον καὶ λεπτότερον 0.01 πρὸς ἔνθεσιν βεβαίως εἰς βάσιν τινά. Ὑπεράνω τρεῖς μικραὶ ὀπαὶ πρὸς ἐγγόμφωσιν κορωνίδος τινός. Ἡ ὅλη μορφὴ συγγενὴς ταῖς ἀρχιτεκτονικαῖς κεκοσμημέναις ἐγχρώμοις πωρίναις στήλαις τῶν προρρωμαϊκῶν (;) Πρβ. ΑΔ 1917 (=Κεραμοπούλλου, Θηβαϊκὰ σ. 316). Ἐξ Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Θηβῶν.

97) 1000 (Γα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.93, πλ. 0.57, πάχ. 0.50. Ἐκ Θεσπιῶν (ἐρείπια «Ἐπισκοπή»)· ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΕΥΝΟΣΤΟΣ *Εὔνοστος*

98) 2083 (Θα). Ἐπιτυμβίου στήλης μαρμάρου ὑποκυάνου τὸ ἀνώτερον μέρος μετὰ τοῦ ἀνθεμίου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς, ὕψ. 1.00, πλ. 0.41, πάχ. 0.16· ὕψ. γραμμ. 0.035.

ΕΥΠΟΡΘΣ *Εὔπορος*
ΝΙΚΑΡΕΤΑ *Νικαρέτα*
ΑΣΩΠΙΧΟΣ *Ἀσώπιχος*

(δύο ῥόδακες).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ *Θεόδωρος*

(ἴχνη 4ου στίχου).

Ἡ ἐγκαρσία γραμμὴ τῶν Α εἶνε καμπύλη καὶ οὐχὶ τεθλασμένη.

99) 402 (ΘΙβ). Κυβοειδοῦς στήλης λίθου τὸ ἄνω μέρος, ὕψ. σῳζόμενον 0.85, πλ. 0.60, πάχ. 0.52. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀνεχούσης ταινίας ὑφ' ἣν ἀνάγλυπτος κλεὶς (πρβ. IG VII 2676)· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΕΥΦΑΝΤΙΣ *Εὐφαντὶς*

100) 347 (Δβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ὕψ. 0.46, πλ. 0.35, πάχ. 0.25. Τὸ ἔδαφος τῆς προσόψεως ἁδρῶς εἰργασμένον, ἐπὶ δὲ λείας ἐπιφανείας ἐπιγραφή· ὕψ. γραμμ. 0.025.

ΓΑΔΩΣΙΑ *Ϝαδωσία*

101) 386 (ΖΗα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, δεξιὰ ἀποκεκρουσμένη, ὕψ. 0.83, πλ. 0.59, πάχ. 0.50. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν φέρει ἀβαθῆ τετράγωνον σκαφὴν πλευρῶν, μήκ. 0.32 καὶ βάθ. 0.015· ὕψ. γραμμ. 0.028.

ΖΩΓΥΡ *Ζώπυρ[ος*

102) 390 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.57, πλ. 0.44, πάχ. 0.31· ὕψ. γραμμ. 0.025.

ΕΥΦΑΡΙΟΣ *Εὐφάριος*

103) 410 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λευκοφαίου τιτανολίθου, ὕψ. 0.72, πλ. 0.59, πάχ. 0.42. Ἡ ἐπιγραφὴ σφόδρα ἀποτετριμμένη· ὕψ. γραμμ. 0.035.

. ΩΠΟΥΡΩ *Ζ]ωπούρω*

104) 976 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, φέρουσα ἄνω καὶ κάτω κυμάτιον. Αἱ ἄνω γωνίαι ἀποκεκρουσμέναι, ὕψ. 0.81, πλ. 0.54, πάχ. 0.41. Ἐκ τῆς θέσεως Τάτιζα τοῦ Νεοχωρίου τῶν Θεσπιῶν. Ἐπὶ παλαιοτέρας ἀποξεσθείσης ἐπιγραφῆς ἐγράφη νεωτέρα· ὕψ. γραμμ. 0.04.

ΖΩΠΟΥΡΑ *Ζωπούρα*

Τὸ Ζ ἀνάστροφον ἐπὶ τοῦ λίθου.

105) 597 + 597α (Ιγ). Στήλη λίθου φαιοῦ, φέρουσα ἀέτωμα, τεθλασμένη κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος ταύτης· ὕψ. ὁλικὸν 1.60, πλ. 0.54, πάχ. 0.16. Ἐξ Ἀκραιφνίου.

Ἐπὶ παλαιοτέρας ἐπιγραφῆς νεώτερος καὶ τοῦ δευτέρου ὁ πρῶτος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς

ΖѠϹΙΜΟϹ *Ζώσιμος* ὕψ. 0.025.

‾ ΙΟΥΡΕΙΤΟΣ *Ε]ιούρειτος (= Εὔρειτος ;)*

Ἐν ἀρχῇ λείπει ἓν γράμμα, οὗ σῴζεται ἡ κάτω ὁριζοντία ὡς Ε, ὕψ. 0.04.

ἢ Δ]ιούρειτος (πρβ. Διουκλεῖς IG VII 3352. Διουσκορίδας 531), ἢ Σ]ιούρειτος (πρβ. Σιούνεσις IG, VII 1390), ὅτε ζητεῖται διπλοῦν ρ.

106) 1047 (Ζα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.91, πλ. 0.52, πάχ. 0.32, φέρουσα ἄνω καὶ κάτω κυμάτιον. Ἐμπρὸς ἄνω ἀποκεκρουσμένη. Ὁ δεύτερος στίχος ἐν ὁριζοντίᾳ διαξέσει παλαιοτέρας πιθανῶς ἐπιγραφῆς. Τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ δευτέρου στίχου εἶνε πιθανώτατα Κ. Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.033.

ΗΡΑΚΩΝ *Ἡράκων*
ΙΛΙΚΑΧΑΙΡΕ *Κ]ιλίκα χαῖρε*

107) 383 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.95, πλ. 0.63, πάχ. 0.48. Ἡ ἐπιγραφὴ διχάζεται ὑπὸ χυτικῆς αὔλακος γομφώσεως, πρὸς διάφορόν ποτε χρῆσιν τοῦ λίθου· ὕψ. γραμμ. 0.045.

ΗΥΑ ΜΟΣ

Ἂν ἡ ἐπιγραφὴ εἶνε νεωτέρα τοῦ γόμφου καὶ δὲν εἶχε γράμμα ἐν μέσῳ ἐπὶ τῆς χυτικῆς αὔλακος, τότε δύναται νὰ γίνῃ δεκτὸν τὸ γνωστὸν ὄνομα Ὕαμος.

108) 1915 (Ιβ). Στήλη πώρου, ὕψ. 0.79, πλ. 0.40 - 0.44, πάχ. 0.13, ἀετώματι καὶ ἀκρωτηρίοις κεκοσμημένη. Ἐκ Πυρίου Θηβῶν.

ΙΑΡΩΝ *Ἱάρων* ὕψ. γραμμ. 0.0555.
ΑΣΩΠΙΧΑ *Ἀσωπίχα* ὕψ. γραμμ. 0.045.

Παχύτερα τὰ ἄκρα τῶν γραμμῶν, τὸ Ω μικρότερον.

109) 591 + 591α (Λβ). Στήλη λίθου ἐπιτύμβιος εἰς δύο ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν κεκλασμένη· ὕψ. ὁλικὸν 1.80, πλ. 0.45, πάχ. 0.18. Ἐξ Ἀκραιφνίου.

Ἐπὶ ἀπεξεσμένης παλαιοτέρας ἀδιαγνώστου ἐπιγραφῆς νεωτέρα· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΙΕΡΩΝΧΡΗΣΤΕ *Ἱερῶν χρηστὲ*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

110) 448 (Λβ). Στήλη λίθου μετ' ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων. Τὸ περιθώριον λεῖον, τὸ πεδίον ἁδρόν, ὕψ. 1.30, πλ. 0.63-0.67, πάχ. 0.22. Ἐκ τῆς θέσεως Βάτος τοῦ Πυρίου τῶν Θηβῶν (πρβ. ἀριθ. 449. Ἀμφότεραι αἱ στῆλαι ἴσως τῆς αὐτῆς οἰκογενείας)· ὕψ. γραμμ. 0.037.

ΙΣΜΗΝΙΑΣ *Ἱσμηνίας*

111) 1185 (Ζα). Βάθρον λίθου μέλανος ἄρτιον ἄνω καὶ ἐμπρός, ἔνθα λείψανον ἐπιγραφῆς ἀραιᾶς βαθέως κεχαραγμένης, ὕψ. 0,21, πλ. 0.53, πάχ. 0.61· ὕψ. γραμμ. 0.025. Ἐπάνω ἴχνη χαλκοῦ ἀγάλματος, οὗ ὁ δεξιὸς ποὺς προβεβλημένος· μῆκ. ἐν βάθει 0.11, ἐπιπολαίως δὲ 0.225.

— — — ΙΤΟ

Ἐκ Θηβῶν. Ἐξήχθη ἐκ τῆς ἀρκτικῆς ἀναβάθρας τῆς Ἐκκλησίας Ἅγ. Γεώργιος ἢ Ἐλεοῦσα.

112) 1933. Μάρμαρον, μήκ. 0.45, πλ. 0.39, πάχ. 0.14, ἐλλιπὲς καὶ τετριμμένον μετὰ λειψάνων γραμμάτων ἐν οἷς

ΙΩ

Ἐκ τῶν ἐν Θήβαις ἐρειπίων τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης 1905.

113) 1932 (Θβ). Στήλη μαρμάρου μήκ. (ὕψ.) 0.76, πλ. 0.49, πάχ. 0.07. Ἄνω ἀνάγλυπτον ἀέτωμα μετ' ἀκρωτηρίων, ἐν τῷ ἀετώματι ῥόδαξ, ὑπὸ τὸ ἀέτωμα ἐπιγραφή· ὕψ. γραμμ. 0.02.

ΚΙΚΙ ΣΑΣΑ ΜΙΛΗΣΙΑ *Κίκι Σασᾶ Μιλησία*

Κάτω τῆς ἐπιγραφῆς πλαισιοῦται ἡ στήλη ὡς πύλη καμαρωτὴ μετὰ δωρικῶν κιόνων ὡς παραστάδων. Ἐν τῇ «πύλῃ» ὡς πλαισίῳ ἦν ποτε ἀνάγλυφον ἀποξεσθὲν ὅμως πλὴν μέρους, ὃ ὑπελείφθη πρὸς σχηματισμὸν σταυροῦ ἐν νεωτέροις χριστιανικοῖς χρόνοις.

Ἐκ τῶν ἐν Θήβαις ἐρειπίων τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης. 1905.

Τὸ ὄνομα Κικι εἶνε βεβαίως ὑποκοριστικόν. πρβ. Κεραμεικοῦ Ἀθηνῶν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν

ΝΑΝΑ
CΥΝΤΡΟΦΟΥ
ΓΥΝΗ

(Περὶ τοῦ κίκιος ὅρα Πεζόπουλον Ἀθηνᾶ 1911, 129 ἑξ.

114) 1045 (Ζα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.98, πλ. 0.57, πάχ. 0.45, φέρουσα κυμάτιον ἄνω καὶ κάτω εἰς τὰς τρεῖς πλευράς, ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας περιφερὲς κοίλωμα, διάμ. 0.21, βάθ. 0.03, ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ἕτερον τετράγωνον βαθὺ κοίλωμα (πλευραὶ πλάτ. 0.22, βάθ. 0.16). Ἐκ Θεσπιῶν· ὕψ. γραμμ. 0.038. Τὰ γράμματα ἔχουσι παχέα τὰ ἄκρα τῶν γραμμῶν.

ΚΛΕΙΝΩ *Κλεινὼ*

115) 422 (Ιγ). Στήλη λίθου, ὕψ. 1.28, πλ. 0 50, πάχ. 0.23. Ἐπάνω τομὴ ὁριζόντιος καὶ δύο τόρμοι πρὸς στερέωσιν πιθανῶς ἀνθεμίου. Ἐμπρὸς ὑψηλὰ ἀπεξεσμένη ἐπιγραφή, ὑπ' αὐτὴν δὲ δύο ἐπιγραφαί· α' ὕψ. γραμμ. 0.035, β' 0.025.

ΚΟΙΡΑΝΕ *Κοίρανε*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

Δύο ῥόδακες.

. ΤΡΑΤΟΝΕΙΚΕΧΡΗΣΤΕ | *Σ]τρατόνεικε χρηστὲ*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

Τὰ γράμματα ἔχουσιν ἀκρεμόνας.

116) 380 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.50, πλ. 0.48-0.50, πάχ. 0.35. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν δύο στρογγύλαι κοιλότητες νεώτεραι· ὕψ. γραμμ. 0.03.

ΛΟΥΣΙΑΣ *Λουσίας*

117) 1520 (Δβ). Κωνικὸν ὀμφαλοειδὲς κιόνιον λίθου μετὰ εὐρυτέρας περιφεροῦς συναφοῦς βάσεως· ὕψ. 0.45, περίμ. 0.41. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΜΑΡΚΕ *Μᾶρκε*
ΚΑCΤΡΙΚΙΕ *Καστρίκιε*
ΕΙΚΑΡΕ *Εἴκαρε*

118) 1950 (Βα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.86, πλ. 0.49, πάχ. 0.34, φέρουσα κυμάτιον ἄνω καὶ κάτω ἐμπρὸς καὶ εἰς τὰ πλάγια. Ἐκ Θεσπιῶν. Τὰ γράμματα ἔχουσιν ἀκρεμόνας σχιζομένους ῥωμαϊκῶν χρόνων.

ΜΕΛΙΤΤΙΣ *Μελιττὶς*

Τὰ γράμματα ἔχουσι διχαλωτοὺς ἀκρεμόνας.

119) 1966 (Λα). Κυβικὸς λίθος, φέρων ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐντομὴν πρὸς ἔνθεσίν ποτε στήλης. Ἀποκεκρουσμένος ἀριστερὰ καὶ κάτω· ὕψ. 0.65, πλ. 0,505 πάχ. 0,34. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς κατέλιπεν ἡ ἐντομὴ μόνον

– – ΜΙΣ

120) 1985 (Εα). Τὸ ἄνω μέρος στήλης ἐπιτυμβίου ἀνθεμωτῆς, ὕψ. 1.00, πλ. 0.45-0.40. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΝΕΜΕCΙΕ *Νεμέσιε*
ΧΑΙΡΕ *χαῖρε*

121) 391 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.93, πλ. 0.57-0.63, πάχ. 0.49.

ΝΟΜΕΙΝΙΣ *Νο(υ)μεινὶς*

122) 396 (Λβ). Στήλη μαρμάρου ὑποκυάνου κοσμουμένη ὑπὸ ἀετώματος, ἐν ᾧ βουκράνιον ἀνάγλυπτον, ὕψ. 1.20, πλ. 0.44-0.49, πάχ. 0.20.

(παχέα γράμμ.) ΞΕΝΝΩ *Ξεννὼ*
(λεπτὰ γράμμ.) ΣΑΩΝ *Σάων*

123) 2127 (Ιγ). Στήλη λίθου μετ' ἀκρωτηρίων καὶ ἀετώματος, οὗ τὰ κυμάτια ἀποκεκρουσμένα, ὕψ. 1.07, πλ. 0.45, πάχ. 0.19. Ἐκ τῆς περιγραφῆς ταύτης καὶ τοῦ τετάρτου γράμματος τῆς ἐπιγραφῆς φανεροῦ ὄντος, γίνεται πιθανόν, ὅτι ἴσως ἄλλη εἶνε ἡ ὑπὸ τοῦ Lolling ἀντιγραφεῖσα στήλη IG 2058. Ἐπιγραφή

ΞΕΝΟΚΛΕΙΣ *Ξενοκλεῖς*

124) 1037 (Δα). Κυβοειδὴς ἁπλῆ στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 1.16, πλ. 0.71, πάχ. 0.52. Ἐκ Θεσπιῶν.

. ΕΝΟΦΙΛΟΣ *Ξ]ενόφιλος*
ΧΗΡΕ *χῆρε*

125) 1195 (Θγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου κολοβὴ κάτω. Σῳζόμενον ὕψ. 0.51, πλ. 0.62, πάχ. 0.32. Ἐξήχθη ἐκ τῶν κατεδαφισθεισῶν ἁψίδων ὑδραγωγείου ἀμέσως πρὸς Ν τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν.

ΞΕΝΩΝ *Ξένων*

126) 373 (Αα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.96, πλ. 0.52-0.53, πάχ. 0.35-0.40.

· ΟΡΙΒΩΛΑ *[Χ;]οριβώλα*

127) 367 (Ια). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.84, πλ. 0.60, πάχ. 0.35. Ἄνευ ἀκρεμόνων τὰ γράμματα.

ΟΦΕΛΕΜΙΔΑΣ *Ὀφελεμίδας*

128) 388 (Ηβ). Στήλη λίθου, ὕψ. 0.95, πλ. 0.47-0.53, πάχ. 0.25-0.27.

ΠΙΣΤΟΚΛΗΣ *Πιστοκλῆς*

129) 356 (Θγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.56, πλ. 0.51, πάχ. 0.36. Περιθώριον λεῖον, πεδίον ἐλαφρῶς ἁδρόν. Ἐπὶ λείας ταινίας ἐπιγραφή

ΠΙΤΤΙΧΑ *Πιττίχα*

130) 375 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.57, πλ. 0.36-0.37, πάχ. 0.24. Δ' αἰ.

ΠΛΕΙ . ΤΙΑΣ *Πλει[σ]τίας*

131) 443 (Κβ). Στήλη λίθου φαιοῦ μετ' ἀκρωτηρίων ἄνω, ὕψ. 0.60, πλ. 0.36-040, πάχ. 0.09. Ἐκ τῆς θέσεως Χωροβοϊβόδα τοῦ προαστίου τῶν Θηβῶν Ἅγιοι Θεόδωροι. Λεῖον περιθώριον, ἁδρὸν δὲ πρὸς χρωματισμὸν πιθανῶς πεδίον.

ΠΟΥΟΟΔΟΡΑ *(sic) Πουθοδ[ώ]ρα*

132) 376 (Κγ). Στήλη λίθου, φέρουσα ἄνω ἀέτωμα ἁπλοῦν ἀποκεκρουσμένον ἐπίτηδες ἐμπρός, κάτω ἐλλιπής· ὕψ. 0.55, πλάτ. 0.50, πάχ. 0.20. Ἐπιγραφή

ΠΟΥΘΟΝΙΚΟΣ *Πουθόνικος*

133) 1014 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.78, πλ. 0.61, πάχ. 0,50· ἀποκεκρουσμένη ἡ γωνία ἄνω δεξιά. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΠΟΥΘΩΙ *Πούθων*

134) 377 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος ἁδρῶς εἰργασμένη, ὕψ. 0.60, πλ. 0.49, παχ. 0.31· φέρει ἐπὶ λείας βαθύτερον λελαξευμένης ταινίας τὴν ἐπιγραφήν

ΣΑΜΙΧΟΣ *Σάμιχος*

135) 384 (Ια). Κυβοειδὴς στήλη λίθου· ὕψ. σῳζόμενον 0.57, πλ. 0.62, πάχ. 0.45.

ΣΤ . . ΙΠΠΟΣ *Στ[άσ]ιππος*

136) 378 (Αα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.84, πλ. 0.55, πάχ. 0.39.

ΣΤΟΜΑΣ *Στομᾶς*

137) 400=2049 (Εβ). Κυβοειδὴς ἐπιτύμβιος στήλη ἱερείας, ὕψ. 0.66, πλ. 0.43-0.47, πάχ. 0.38. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν προστύπως ἀνάγλυπτος κλεὶς (πρβ. IG VII 2676).

ΣΩΣΤΡΑΤΑ *Σωστράτα*

138) 1567 (Δβ). Κιόνιον λίθου ὀμφαλοειδές, ἔχον βάσιν κάτω εὐρυτέραν, ὕψ. 0 40, περιφέρεια 0.75. Ἐκ Θεσπιῶν.

CWCTPATOC *Σώστρατος*

139) 1931. Ὑπὲρ τὴν κλίμακα τοῦ μουσείου ἐκτεθειμένη στήλη πώρου, ὕψ. 0.34, πλ. 0.68, πάχ. 0.08. Φέρει ἀνάγλυπτον ἀέτωμα κεκοσμημένον δι' ἕλικος, ὑπ' αὐτὸ διάζωμα τριγλύφων (6) καὶ μετοπῶν (5), κεκοσμημένων διὰ φιαλῶν ὀμφαλωτῶν. Ὑπ' αὐτὸ εἶνε ταινία, ἐφ' ἧς ἐπιγραφή

ΣΩΤΗΡΙΣ *Σωτηρὶς*

καὶ κάτω μαίανδρος. Κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ γλυφαὶ

ἦσαν πλήρεις ἀσβεστοχρίσματος ἐκ νεωτέρας χρήσεως τοῦ λίθου. Τὸ ἔδαφος τοῦ ἀετώματος, τῶν μετοπῶν καὶ τοῦ μαιάνδρου φέρει ἐρυθρὸν χρῶμα. Ἡ φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν ταινία (πλ. 00.6 $^1/_2$) εἶνε κεχρωσμένη ἐρυθρὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, εἰς τὸ μέσον δέ, ἔνθα (ἐπὶ ἐκτάσεως 0.40) εἶνε ἡ ἐπιγραφή, εἶνε ἄνω καὶ κάτω ἐρυθρὰ κεχρωσμένη, τὸ δὲ μεσαῖον ἐνεπίγραφον μέρος κατελείφθη λευκὸν εἰς σχῆμα μιμούμενον χαλκῆν πινακίδα ἢ δέλτον. Ἅπασα ἡ ἐπιφάνεια φέρει ἐπίχρισμα μαρμαροκονίας, ἐφ᾿ ἧς τὸ χρῶμα. Ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἐπιτυμβίων θριγκῶν, οἵους ὅρα ἐν ΑΔ 1917 ΙΙΙ σ. 316 ἑξ. εἰκ. 189-191.

Ἐκ τῆς ἐν Θήβαις οἰκίας τοῦ Διομήδους Διαμάντη 1905.

140) 366 (ΘΙγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ἧς λείπει μέγα μέρος κάτω, ὕψ. σῳζόμενον 0.58, πλ. 0.55-0.56, πάχ. 0.45. Κυμάτιον ἄνω εἰς τὰς τρεῖς πλευράς.

ΤΙΜΑΡΕΤΑ *Τιμαρέτα*

141) 998 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.79, πλ. 0.57, πάχ. 0.40. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΤΙΜΟΛΑΟΣ *Τιμόλαος*

142) 442 (Κβ). Στήλη λίθου φαιοῦ κορυφουμένη ὑπὸ ἀνθεμίου ἀναγλύπτου. Ὑπὸ τὸ κυμάτιον τοῦ ἀνθεμίου ἡ ἐπιγραφή, ὕψ. 0.98, πλ. 0.34-0.36, πάχ. 0.11. Ἐκ τῆς θέσεως Χωροβοϊβόδα τοῦ προαστίου τῶν Θηβῶν Ἅγ. Θεόδωροι.

ΤΙΜΩΝ *Τίμων*
ΑΡΧΕΝΙΚΑ *Ἀρχενίκα*
ΝΙΚΑΡΕΤΑ *Νικαρέτα*
ΑΡΧΕΝΙΚΑ *Ἀρχενίκα*

Τὰ τρία τελευταῖα ὀνόματα στοιχηδὸν ἀναγεγραμμένα.

143) 2111 (Ιβ). Στήλη πώρου ἀετώματι καὶ ἀκρωτηρίοις κεκοσμημένη. Λείψανα λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὕψ. 0 77, πλ. 0.38, πάχ. 0.14. Ἐκ Θηβῶν.

ΤΡΙΕΤΗΡΙΣ *Τριετηρὶς*
ΧΡΗΣΤΗ *χρηστὴ*

144) 2133 (Ιγ). Στήλη ἐπιτύμβιος λίθου ὑποκυάνου, ἔχουσα τὰ ἀκρωτήρια καὶ τὰ κυμάτια τοῦ ἀετώματος ἀποκεκρουσμένα, ὕψ. 1.49, πλ. 0.59, πάχ. 0.27. Μεταγενεστέρως τεθεῖσά που ὡς οὐδὸς θύρας ἀπετρίβη λίαν. Ἐπιγραφή

ʼ ΟΗ . ΕΡΜΕΝΙΔΑΣ . . *Η[υπ]ερμενίδας ;*

Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν δύο ῥόδακες.

145) 392 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.61, πλ. 0.40, πάχ. 0.37. Ἡ ἐπιγραφὴ ἠφανισμένη ἐν μέρει, δεξιά, κατὰ δευτέραν τοῦ λίθου χρῆσιν.

ΦΑΕ . . . . *Φάε[ινος]*

146) 2087 (Λα). Στήλη λίθου λευκοφαίου μετ᾿ ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τὸ πεδίον κεντητὸν πρὸς ὑποδοχήν ποτε χρώματος. Ὕψ. 0.79, πλ. 0.36-0.41, πάχ. 0.11. Ἐκ Θηβῶν.

ΦΑΕΝΑ *Φαεῖνα*

147) 1935. Στήλη πώρου μετ᾿ ἀετώματος, ὕψ. 0,56, πλ. κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν 0.18, πάχ. 0.05. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα ἦτό ποτε διὰ χρώματος γεγραμμένη ἐπιγραφή, ἧς τὸ χρῶμα ἐξηλείφθη καταλειφθέντων ὅμως τῶν ἰχνῶν τῶν γραμμάτων, λεγόντων εὐκρινῶς, ὅταν μάλιστα βρέχηται ὁ λίθος

ΦΑΛΑΚΡΑ *Φαλάκρα*

Τὰ Α ἔχουσι καμπύλην τὴν ἐγκαρσίαν γραμμήν. Ἄλλα ἔγχρωμα κοσμήματά ποτε τῆς στήλης ἐξηλείφθησαν σχεδὸν ἐντελῶς. Εὑρέθη ἐν Θήβαις ἐν τῇ οἰκίᾳ Δ. Κατσαλίρου τῷ 1905.

148) 382 (Λα). Στήλη λευκοφαίου τιτανολίθου, ἔχουσα ἄνω ἀποκεκρουσμένον κυμάτιον, κάτω ἐλλιπής. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν εἶνε ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτος ταινία διαδεδεμένη (λημνίσκος, φιόγγος) πρβ. ἀριθ. 2122. Ὕψ. 0.69, πλ. 0.51, πάχ. 0.20.

ΦΑΝΙΑΣ *Φανίας*

[ὅρα ΑΕ 1920 σ. 30 ἀριθ. 9].

149) 477 (Αα). Στήλη μέλαινα ἀετωματώδης μετ᾿ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 0.78, πλ. 0.41, πάχ. 0.16. Ἐκ Πυρίου.

ΦΑΥΣΑΣ *Φαύσας*

150) 555 (Ιγ). Στήλη λίθου λευκοῦ μετ᾿ ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων, ὕψ. 1.02, πλάτ. 0.38, πάχ. 0.11. Ἐξ Ἁγ. Θεοδώρων (κῆπος τῶν ἀδελφῶν Παππαγεωργίου).

ΦΙΛΑ *Φίλα*
ΦΙΛΩΝ *Φίλων*

151) 2121 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.53, πλ. 0.35-0.36, πάχ. 0.27. Ἐκ Θεσπιῶν. Ἐπιγραφή

ΦΙΛΙΣΤΑ *Φιλίστα*

152) 1050 (Ζα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.87, πλ. 0.62, πάχ. 0.51. Φέρει ἄνω ἐν μέσῳ βαθεῖαν περιφερῆ κοιλότητα, διάμ. 0.15, βάθ. 0.12, καὶ περὶ αὐτὴν διαφόρους τόρμους περὶ τοὺς ἕξ. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΦΙΛΟΜΕΙΛΑ *Φιλομείλα*

153) 389 (Κγ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.65, πλ. 0.35-0.37, πάχ. 0.24-0.25.

ΦΙΛΩΤΙΣ *Φιλωτὶς*
ΟΜΟΛΩΙΣ *Ὁμολωΐς*

154) 1982 (ΖΗα). Ἄνω μέρος ἐπιτυμβίου στήλης ἀνθεμωτῆς, ὕψ. 0.82, πλ. 0.57, πάχ. 0.20. Σῴζεται τὸ ἀνθέμιον καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς.

ΕΠ *Ἐπ[ὶ τῷ δεῖνι*

155) 478 (ΚΛα). Παχείας στήλης ἐπιτυμβίου τεμάχιον, φέρον ἄνω ὁλόγλυπτον στρατιωτικὸν κράνος, ὕψ. 0.26, μῆκ. 0.50, πάχ. 0.46. Τὸ ὄνομα ἐπίτηδες ἀπεξεσμένον. Ὕψ. γραμμ. 0.035.

— — ΣΤ . πχ. *Εὐάκε]στ[ε*
Η Ρ Ε *χ]ῆρε*

(πρβ. IG VII 2689)

156) 387 (Λα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου παλίμψηστος, ὕψ. 0.90, πλ. 0.53, πάχ. 0.45. Ἐπιγραφὴ ἐφθαρμένη.

— — ΩΝ *ων*

157) 1544 = 2031 (Γβ). Ὀμφαλοειδὲς κιόνιον τιτανολίθου μετὰ πλατείας βάσεως ἐκ Θεσπιῶν, ὕψ. 0.40, περιφ. 0.65. Τὸ μνημεῖον τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν γραμμάτων ὅτι εἶνε ἄλλο ἢ τὸ IG. VII, 2136.

Ε . Ι *Ἐπὶ*
ΕΥΚΑΡΠΩC *Εὐκαρπῶς*

158) 415 (Κβ). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 0.60, πλ. 0.56, πάχ. 0.47, φέρουσα ὑπὸ ἀποκεκρουσμένον ἐπίτηδες κυμάτιον ἐπιγραφὴν καὶ ἐπίσης ἀποκεκρουσμένην παράστασιν δύο μορφῶν δεξιουμένων ἀλλήλας· ἡ μία ἵσταται βλέπουσα πρὸς ἀριστερὰ ἡ δ' ἄλλη κάθηται βλέπουσα πρὸς δεξιά. Ὁ λίθος φέρει ἐπάνω κοιλότητα περιφερῆ, κάτω δὲ εἶνε κολοβός.

ΕΠΙΕΥΠΡΑΞΙΔΙΙΕΡΕΙΑ
Ἐπὶ Εὐπράξιδι ἱερείᾳ
ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΒΑΛΑΝΙΩΝ
Δήμητρος. Βαλανίων

Τὸ ὄνομα Βαλανίων εἶνε ὄνομα τῆς πρὸς δεξιὰ ἱσταμένης μορφῆς. Δι' ὃ ἀπέχει τῶν λοιπῶν γραμμάτων.

159) 1006 (Ιγ). Στήλη λίθου ὑπομέλανος, κολοβὴ κάτω, σῳζομένου ὕψ. 0.63, πλ. 0.60, πάχ. 0.32. Ἐκ Θεσπιῶν.

Ἐπὶ ἀπεξεσμένης παλαιοτέρας ἐπιγραφῆς νεωτέρα

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΖΩΣΙΜΗ *Ζωσίμῃ*
ΗΡΩΙΔΙ ❦ *ἡρωίδι*

160) 997 (Ια). Στήλη κυβοειδὴς λίθου λευκοῦ, ἔχουσα ἄνω κοιλότητα περιφερῆ, διαμ. 0.13 καὶ βάθ. 0.04. Τῆς στήλης, ὕψ. 0.75, πλ. 0.45, πάχ. 0.33. Ἐκ τοῦ ἐρειπίου «Ἐπισκοπὴ» τῶν Θεσπιῶν.

❦ ΕΠΙ ❦ *Ἐπὶ*
ΙΟΥΛΙΑ *Ἰουλίᾳ*
ΥΓΕΙΑ *Ὑγείᾳ*
ΗΡΩΙΔΙ *ἡρωΐδι*

161) 413 (Λβ). Στήλη λίθου φαιοῦ, φέρουσα ἀέτωμα, ὕψ. 1.25, πλ. 0.55.

Ἐπὶ παλαιοτέρας διστίχου ἀποξεσθείσης, ἧς διακρίνονται

. ΕΟΔΟΣ . . Ν = *Θ]εοδόσ[ιο]ν ;*
. ΜΦ . . Σ *Ἄ]μφ[ιος ;*
ἢ Θεοδοσίων | Ἀμφίας

ἀναγινώσκεται νεωτέρα ἐπιγραφή

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΚΑΒΙΡΙΧΑ *Καβιρίχα*
ΧΑΙΡΕ *Χαῖρε*

ὑφ' ἣν δύο ῥόδακες, ὑφ' οὓς

ΕΠΠΥΘΙΑΔΙ *Ἐπὶ Πυθιάδι*

Τὰ γράμματα τῆς τελευταίας ἔχουσιν ἀκρεμόνας διχαλωτούς, τὸ Ι τῆς *ἐπὶ* λείπει νοούμενον εἰς τὸ σκέλος τοῦ Π, τὸ δὲ ὄνομα Πυθιάδι εἶνε διὰ μειζόνων γραμμάτων πλὴν τοῦ Θ, ὅπερ εἶνε πολὺ μικρόν.

162) 2109 (Κβ). Στήλη ὑποκυάνου μαρμάρου, ἀετώματι καὶ ἀκρωτηρίοις κεκοσμημένη, κάτω ἐλλιπής. Ἐκ Θηβῶν· ὕψ. 0.75, πλ. 0.515, πάχ. 0.09.

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΜΕΝΑΝΔΡΩ *Μενάνδρῳ*
ΑΣΧΡΙΩΝΙ *Αἰσχρίωνι*
ΦΙΛΩΝΙ *Φίλωνι*

163) 1010 (Κα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου, ὕψ. 1.30, πλ. 0.61, πάχ. 0.50. Ἐκ τοῦ ἐρειπίου «Ἅγιος Γεώργιος» (Συκιὰ) τῶν Θεσπιῶν.

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΝΥΜΦΗΗΡΩΙΔ. *Νύμφῃ ἡρωΐδ[ι*

164) 554 (ΘΙγ). Στήλη ἐπιτύμβιος μαρμάρου ὑποκυάνου, φέρουσα ἄνω ἀνθέμιον, οὗ μικρὸν μόνον μέρος σῴζεται ἀριστερά· ὕψ. 1.05, πλ. 0.38, πάχ. 0.12. Ἐξ Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Θηβῶν.

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΟΙΝΩΝΔΗΙ *Οἰνώνδῃ*
ΝΙΚΑΣΟΙ *Νικασοῖ*
ΔΗΜΟΙ *Δημοῖ*
ΟΙΝΩΝΔΗΙ *Οἰνώνδῃ*
ΠΟΛΥΚΛΕΙΑ *Πολύκλεια*
ΧΡΗΣΤΗ *χρηστή*

Τὸ τελευταῖον ὄνομα εἶνε κεχαραγμένον εἰς δύο στίχους παχύτερον ὑπ᾽ ἄλλης χειρός. Τὰ Α ἔχουσι καμπύλην τὴν ἐγκαρσίαν γραμμήν.

165) 1003 (Θα). Κυβοειδὴς στήλη λίθου ἀποκεκρουσμένη κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Ἐπάνω ἐν μέσῳ εἶνε κοιλότης μικρά. Ὕψ. 0.77, πλ. 0.56 πάχ. 0. 44.
Ἡ ἐπιγραφὴ φαίνεται ὡσεὶ ἐπὶ παλαιοτέρας ἀποξεσθείσης χαραχθεῖσα.

ΙΠΑΡΑΜΟΝΑϹ *Ἐπ]ὶ Παραμόνας*
ΗΡΩΝΑ *ἡρώνα*

166) 236 (Δβ). Κιόνιον κολοβὸν ἄνω, τετριμμένον ἀριστερά, ὕψ. 0.33, διαμ. 0.18. Ἐκ τοῦ ῥεύματος (κοίλης ὁδοῦ) μεταξὺ Καδμείας καὶ Ἰσμηνίου λόφου.

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΣΕΙΜΑΚΩ *Σειμάκῳ ἢ -σειμάκῳ*

167) 414 (Ηα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.96, πλ. 0.55-0.58, πάχ. 0.50. Κυμάτιον ἄνω καὶ κάτω.

ΕΠΙΣΕΛΕΥΚΙΔΙ *Ἐπὶ Σελευκίδι*
ΗΡΩΕΙΣΣΗ *ἡρωείσσῃ*

Ἴσως ἀπεξέσθη παλαιοτέρα ἐπιγραφὴ χάριν τῆς νεωτέρας ταύτης. Τοὐλάχιστον ὑπὸ τὰ δύο Σ τοῦ δευτέρου στίχου φαίνονται καλυφθέντα δύο ԼԼ.

168) 1523 (Δβ). Ὀμφαλοειδὲς κιόνιον πώρου μετὰ βάσεως συμφυοῦς, ὕψ. 0 45, περιφ. 0.52. Ἐκ Θεσπιῶν.

Ε . . CΥΝΦCΡΟΝ *Ἐ[πὶ] Συνφέρον ἢ Σύνφορον*

169) 1569 (Γβ). Κιόνιον λίθου, ἔχον ἀπεστρογγυλωμένην τὴν κορυφήν, βάσιν δὲ πλατεῖαν· ὕψ. 0.42, περιφέρεια 0.75. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΕΠΙ *Ἐπὶ*
ΣΩΤΑΙΡΩ *Σωταίρῳ*
ΣΩΤΑΙΡΟΥ *Σωταίρου*

170) 412 (Αα). Κυβοειδὴς στήλη τιτανολίθου ἐπιτύμβιος, ὕψ. 0.84, πλ. 0.45-0.47, πάχ. 0.32.

ΟΥΣΑΝΔΡΟΙΛΑΝΙΧΑ *Λ]ουσάνδροι Λανίχα*
ΕΠΕΘΗΚΕΤΩΙΠΑΤΕΡΙ *ἐπέθηκε τῶι πατέρι*

Πρβ. BCH 1902, σ. 303-5.

171) 2118 (Ιβ). Ἀριστερὰ γωνία λίθου πλακώδους, πλ. 0.34, ὕψ. 0.26, βάθ. 0.30, φέροντος ἄνω κοιλότητα τόρμου. Ἐκ Θηβῶν.
Ἐμπρὸς ἐπιγραφὴ

ΕΠΙΣΑΤΥΡΩ — ΚΑΙΑ
ΒΟΥΛΟΜΑΙΔΕΤΗΝΙ
ΜΗΔΕΝΙΚΛΗΡΟΝΟΜ
ΜΗΔΕΑΝΟΙΞΗΙΑΥΤΗ

Ἐπὶ Σατύρῳ—καὶ Ἀ[. . . . . οὐ
βούλομαι δὲ τὴν [καμάραν; . . . . .
μηδενὶ πληρονόμ[ῳ . . . .
μηδὲ ἀνοίξῃ αὐτ[ὴν

172) 429 (Ζβ). Πλὰξ ἐπιμήκης μαρμάρου ὑποκυάνου, μήκ. 1.38, πάχ. ἢ ὕψ. 0.22, βάθ. 0.58. Ὁ λίθος ἐτέθη ποτὲ εἰς δευτέραν χρῆσιν ὡς οὐδὸς θύρας, ὅτε καὶ ἐλεπτύνθη, ἀποκοπέντος τοῦ μέρους, ὃ ἔφερε τὸν πρῶτον στίχον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἀναγεγραμμένης ἔμπροσθεν. Ἴσως ὁ λίθος ἀρχικῶς ἦτο ἐπιστύλιον μνήματος.

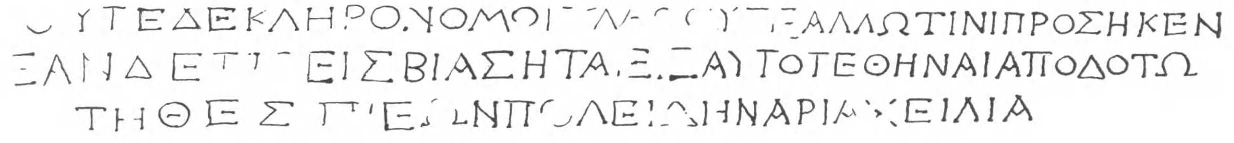

. . . . οὔτε δὲ κληρονόμῳ . . . . οὔ[τε] ἄλλῳ τινὶ προσῆκεν
. . . Ἐὰν δέ τι[ς] εἰσβιάση[τ]α[ι] ε[ἰς] αὐτὸ τεθῆναι, ἀποδότω
τῇ Θεσπιέων πόλει δηνάρια χείλια.

Ἐν τῇ εἰκόνι, ἣν ὀφείλω εἰς τὸν φίλον ἔφορον Βοιωτίας κ. Νικόλαον Πλάτωνα, ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἐπαλλήλων γραμμάτων τῶν στίχων δὲν ἐτηρήθη πιστῶς ἐκ παραδρομῆς, ὡς αὐτὸς ὁ κ. Πλάτων ἔγραψέ μοι.

173) 1039 (Δβ). Κιόνιον ὀμφαλοειδὲς λίθου, ὕψ. 0.48, περιμ. 0.60. Ἐκ Θεσπιῶν. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀπαγορευτικὴ τῆς χρήσεως νεκρικῆς τινος καμάρας, ἀποκεκρουσμένη καὶ δυσξύμβλητος. Πρός τινα διεύθυνσιν ὁριζοντίως φέρει

ΖΗΝWΝΟC *Ζήνωνος*

ἐπὶ θάτερα δὲ τάδε τὰ ὑστερογενῆ

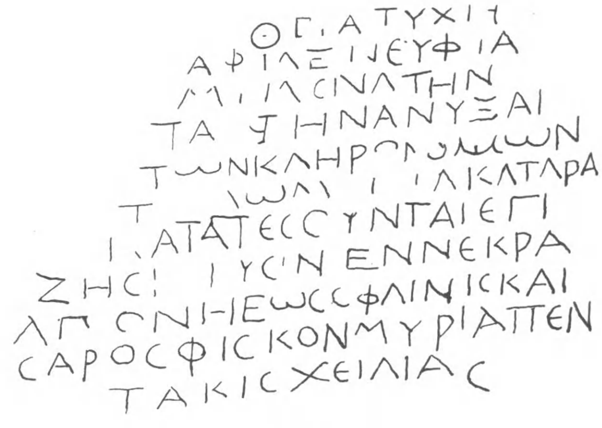

θεία(;) τύχη

ἀφῖλεν Εὔφρα
μηδένα τὴν
καμάραν ταύτην ἀνῦξαι
τῶν κληρονόμων
τ κατάραι
νεκρὰ
ἀπ(οδό)τω; . . . . . Καί-
σαρος φίσκον μύρια πεν-
τακισχίλια
C

Τὸ ἄνω ἀντίγραφον τοῦ κ. Πλάτωνος φαίνεται ἀκριβέστερον. Ἐν στ. 2 ἐγὼ ἔβλεπον / ¯ΙΛΞΙ ἀντὶ *ἀφῖλεν*. Ἐν στ. 6 ἐγὼ ἀνέγνωσα *κληρονώμων*. Ἐν στ. 8 ὁ κ. Πλάτων διαβλέπει τὴν λέξιν *καταπεσοῦνται* (αἱ κατάραι). Ἐν στ. 10 παρέχει τὸ *ὀφλεῖν* εἰς Καίσαρος φίσκον.

174) 1032 (Ιβ). Ὑπὸ πυρὸς ἀριστερὰ κατεστραμμένη, δεξιὰ κατακόρυφον κυμάτιον· ὕψ. γραμμ. 0.015.

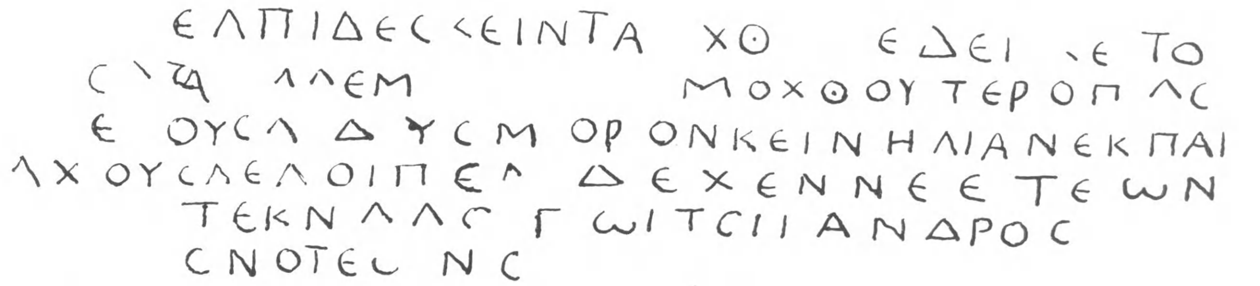

Ἡ εἰκὼν δεικνύει τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἐφόρου κ. Πλάτωνος καὶ παρέχει ἔννοιαν τῶν δυσχερειῶν, πρὸς ἃς προσκρούει ὁ ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐφθαρμένων κειμένων. Ἐγὼ ἀνέγνωσα τάδε τὰ νοητά πως:

ἐλπίδες κεῖνται
μόχθου πτεροπατ-
τρέφουσιν δύσμορον κείνη αἶαν ἐκ παι-
ἄχους λέλοιπεν δεχεννέ ᾿ἐτέων
τέκνα ἀνδρὸς

175) 1980=428 (Ηα). Μέγα μαρμάρινον τεμάχιον ἐκ καλύμματος σαρκοφάγου, ἀμφικλινῆ στέγην μιμούμενον, ἀποκεκρουσμένον εἰς τὰ ἄκρα πάντα, μάλιστα δὲ δεξιά. Ἐκ Θεσπιῶν; Ἐπὶ τῶν σωλήνων κεράμων τῆς στέγης ἐπιγραφή.

ΦΛΑ-ΒΙΑΜ-ΝΑΣΩ
ΚΛΑΥΔΙΟΣ-ΦΙΛΙΣΚΟΣΕΙ-ΤΙΣΘΕ
ΔΩ-ΣΕΙΤΩΙΕΡ-ΩΤ

Φλαβία Μνάσ[ωνος]
Κλάδιος Φιλίσκος. Εἴ τις θέ[σει ἄλλον]
δώσειτῷἱερῷτ[ῶνΜουσῶν;δραχμὰςἢδηνάριατόσα]

Ἀντὶ *τῷ ἱερῷ τῶν Μουσῶν* δύναται νὰ τεθῇ *τῷ ἱερῷ τῆς πόλεως φίσκῳ*...

176) 427 (Δβ). Στήλη μαρμάρου λευκοῦ ἀποκεκρουσμένη ἄνω καὶ κάτω, ὕψ. 1.30, πλ. 0.62-0.65, πάχ. 0.26-0.30.

_ΣΑ	*σα*
ΝΕΘΑΝΕΙ	*ν ἔθανεν*
ΗΔΕΠΟΛΙΣΠΑΣΑ	*ἡ δὲ πόλις πᾶσα*
ΜΥΡΑΜΕΝΗ ❧	*(ἐ)κήδευσε;] μυραμένη*

ΓΡΑΦΙΚΕΧΑΙΡΕ	*Γραφικὲ χαῖρε*
ΦΟΡΤΟΥΝΑΤΕΧΑΙΡΕ	*Φορτουνᾶτε χαῖρε*
ΛΕΟΚΡΑΤΗΧΑΙΡΕ	*Κ]λεοκράτη χαῖρε*
ΦΟΡΤΟΥΝΑΤΑΧΑΙΡΕ	*Φορτουνᾶτα χαῖρε*

177) 1956 (Ηα). Κυβικὸς λίθος ἐκ Θεσπιῶν, ὕψ. 0.79, πλ. 0.505, πάχ. 0.56. Ἡ πρὸς ἀριστερὰ πλευρὰ φέρει ἐγκοπὴν πρὸς ἔνθεσίν ποτε στήλης. Ἐπὶ τῆς προσόψεως νεωτέρα ἐπιγραφὴ δυσανάγνωστος, ἐν ἀταξίᾳ γεγραμμένη ἕνεκα ὀπῆς γόμφου παλαιότερον ἤδη ὑπαρχούσης ἐνταῦθα. Διακρίνω

ΧΑΡΕ/
ΒΑΡΟΗ
▭
ΧΑΡΛ
ΒΛΗ

178) 1485 (Ηβ). Δεξιὰ ἄρτιον τεμάχιον, ἐκ τῶν ἄνω τριγωνικοῦ βάθρου ἢ ἐξέδρας μετὰ κοίλων τῶν καθέτων πλευρῶν (ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. εὑρ. 226). Ἐκ Θεσπιῶν· φέρει λείψανον ἐπιγραφῆς.

ΤΥΧΗΙ *ἀγαθῆ]τύχῃ*

179) 1082-1082α (Ζβ). Κορωνὶς βάθρου μεγάλου ἀκόσμητος, λίθου ὑποφαίου, τεθραυσμένη εἰς δύο, ὕψ. 0.18, πλ. ἢ μήκ. 2.02, βάθ. 0.96. Ἐπάνω ἴχνη ποδῶν δύο χαλκῶν ἀνδριάντων μεγάλων. Ἐμπρὸς ἐπιγραφὴ τῶν ὀνομάτων διατεταγμένων παρ' ἑκάτερα τὰ ἴχνη τῶν ἀνδριάντων, οὓς ὀνομάζει. Ἐκ Πλαταιῶν.

ΠΙΘΙΝΟΣΑΥΤΟΣΘΕΝΟΥ ΦΙΛΩΝΕΥΚ..·ΙΟΣ
ΤΟΙΣΘΕΟΙΣ

Πιθῖνος Αὐτοσθένου Φίλων Εὐκ[ρίτ;]ιος
τοῖς θεοῖς

180) 2088 (Εβ). Βάθρον μαρμάρινον, ὕψ. 0.45, πλ. 0.77, πάχ. 0.57 μετὰ κυματίων ἄνω καὶ κάτω. Ἐπάνω ἴχνη ποδῶν χαλκοῦ ἀγάλματος.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΤΡΑΙΑΝΟΝ
ΑΔΡΙΑΝΟΝΟΛΥΜΠΙΟΝ
ΗΠΟΛΙΣΗΠΛΑΤΑΙΕѠΝ
ΤΟΝΚΤΙΣΤΗΝ

Αὐτοκράτορα Τραϊανὸν
Ἀδριανόν, Ὀλύμπιον
ἡ πόλις ἡ Πλαιταιέων
τὸν κτίστην

181) 2045 (Εβ). Κορωνὶς βάθρου λίθου ἐλλιπὴς δεξιά. Ἐκ Θεσπιῶν. Ὄπισθεν συνεδεῖτο ἑτέρῳ λίθῳ (ἄνω σύνδεσμος). Ὕψ. 0,37, πλ. 0.36, βάθ. 0.66. Τομὴ κάθετος, ὑφ' ἣν λαιμὸς τοῦ λίθου. Ἐπὶ τῆς κατακορύφου ὄψεως ἐπιγραφή, συμπληρουμένη κατὰ προσέγγισιν ὧδε

ΟΔΗΜΟΣΜΑΡΚΟΝΑΥ
ΤΟΝΕΑΥΤΟΥΠΑΤΡΩ
ΑΣ ΘΕ Ο

Ὁ δῆμος Μᾶρκον Αὐ[ρήλιον Ἀντωνεῖνον..
τὸν ἑαυτοῦ πάτρω[να ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ καλοκαγαθί]
ας θεο[ῖς

182) 2081 (Θα). Πλάξ, πάχ. 0.21, πλ. 0.72, βάθ. 0.63, λίθου φαιοῦ, ἐκ Θηβῶν, πελεκηθεῖσα νεώτερον πανταχόθεν. Ἐμπρὸς ἐπιγραφὴ μετ' ἀκρεμόνων

ΙΠΙΟΣΦΛΑΜΜΜΕΝΙΟΣ
ΓΕΝΟΜΕΝΟΣΤΟΔΕΥΤ
ΤΟΑΓΑΛΜΑΕΠΕΣΚΕΥ
ΕΚΤΩΝΙΔΙΩΝ

ὁ δεῖνα... ίπ]πιος, φλαμένιος
γενόμενος τὸ δεύτ[ερον,
τὸ ἄγαλμα ἐσκεύ[ασεν
ἐκ τῶν ἰδίων

183) 2089 (Θβ)=IG, VII 2509 διορθωτέον καὶ συμπληρωτέον οὑτωσί.

ΤΟΚΟΙΝΟΝΣΥΝΕΔΡΙΟΝΤΩΝΣΑΛΗΝΩΝΤΩΝΕΙΣΠΛΑ·ΙΑΣ
ΣΥΝΙΟΝΤΩΝΤΙΚΛΑΥΔΙΟΝΑΤΤΙΚΟΝΜΑΡΑΘΩΝΙΟΝΤΟΝ
ΑΡΧΙΕΡΕΑΤΩΝΣΕΒΑΣΤΩΝΔΙΑΤΕΛΟΥΣΑΡΕΤΗΣΕΝΕΚ.ΝΚΑΙ
ΕΥΝΟΙΑΣΤΗΣΕΙΣ.ΥΤΟΟΣΕΧΩΝΑΙΕΙΔΙΑΤΕΛΕΙ

Τὸ κοινὸν συνέδριον τῶν (Ἑ)λλήνων τῶν εἰς Πλα[τ]αιὰς συνιόντων Τι. Κλαύδιον Ἀττικὸν Μαραθώνιον τὸν ἀρχιερέα τῶν Σεβαστῶν διὰ τέλους, ἀρετῆς ἕνεκ[ε]ν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς [α]ὑτὸ [ἣ]ς ἔχων αἰεὶ διατελεῖ.

184) 294 (Κβ). Βάθρου μαρμαρίνου δεξιὸν μέρος. Κυμάτιον ἄνω καὶ κάτω ἐμπρὸς καὶ δεξιὰ (τὸ ἀριστερὸν μέρος λείπει). Ὁ λίθος ἁδρῶς εἰργασμένος ὄπισθεν· ὕψ. 0.73, πλ. 0.52, πάχ. 0.66. Ἐκ Θεσπιῶν.

ΝΤΟΝΦΙΛΟΣΟΦΟΝΑΒΙΔΙΟ
ΟΣΟΦΟΥΥΙΟΝΧΕΙΛΙΑΡΧΗΣΑΙ
ΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗΣΑΝΤΑΑΓΟΡΑΝ
ΦΙΛΟΤΙΜΙΑΣΧΑΡΙΝΑΓΩΝΟΘΕ
ΥΑΒΙΔΙΑΙΟΥΛΙΑΤΟΝΚΥΡ
ΥΤΗΣΙΕΡΑΣΒΟΥΛΗΣΚΑΙ
ΟΥΘΕΣΠΙΕΩΝ

Τὸν ἐπιφανέστ]ατον φιλόσοφον Ἀβίδιο[ν
Ἀρχεστράτου φιλ]οσόφου υἱόν, χειλιαρχήσα[ν-
τα τὸ δεύτερον; γ]υμνασιαρχήσαντα, ἀγοραν[ο
μήσαντα] φιλοτιμίας χάριν ἀγωνοθ[ε-

τήσαντα Μουσείω ;]ν 'Αβιδία 'Ιουλία τὸν κύρ[ιον καὶ εὐεργέτη ;]ν τῆς ἱερᾶς βουλῆς καὶ τ[οῦ δήμου τ]οῦ Θεσπιέων.

Πρβ. IG 2519 = BCH 1926, 433.

185) 1187 (Ιγ). Μαρμάρου λευκοῦ μέγα πλακῶδες τεμάχιον, ἐλλιπὲς ἀριστερά, δεξιὰ ἔχον ἀναθύρωσιν, ἄνω δὲ σύνδεσμον πελεκῖνον· ὕψ. 0.50, πλ. 1.00, πάχ. 0.14. Ἄνω ταινία ἐξέχουσα πλ. 0.045, ὑπ' αὐτὴν δὲ μεγάλοις γράμμασι (τοῦ πρώτου στίχου ὕψ. γραμμάτων 0.07, τοῦ δευτέρου 0.065, τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου 0.05). Ἐκ Θηβῶν (νεκροταφεῖον Ἅγ. Λουκᾶ).

ΟΙΣΚΑΙΔΙΟΝΥΣΩΙ	*Διοσκόρ]οις καὶ Διονύσῳ*
ΠΟΛΕΙ (κενὸν)	*καὶ τῇ] πόλει*
ΟΣΡΟΥΦΟΣΕΚΤΩΝ	*]ος 'Ροῦφος ἐκ τῶν*
ΝΕΘΗΚΕΝ	*ἰδίων ἀ]νέθηκεν*

186) 313 (ΗΘβ). Ἀριστερὸς ἄκρος ὀρθοστάτης ἐξέδρας κυκλικῆς, ὕψ. 0.58, βάθ. 0.51, πλ. ἔμπροσθεν 0.33 - 0.55, ἐκ Θεσπιῶν, φέρων ἄνω καὶ κάτω κυμάτιον. Εἶνε ἐκ τῆς αὐτῆς ἐξέδρας καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. εὑρ. 502 λίθος. Ἐμπρὸς ἐπὶ τοῦ πεδίου ἀπεξεσμένη ῥωμαϊκὴ ἐπιγραφή. Ὁμοίως καὶ ὑπὲρ αὐτὴν ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ κυματίου, ἀλλ' ἐνταῦθα διακρίνονται ὡς παλαιότερα τάδε

ΚΛΕΟΜΕΝΗΣΛΟ.Κ.ΛΙ.Σ . . . *Κλεομένης . . . .*

187) 533 (Δβ). Ἄνω δεξιὰ γωνία λίθου λευκοῦ, ὕψ. 0.24, πλ. 0.27, πάχ. 0.21 ἐκ τῆς ἐκκλησίας «Μεγάλης Παναγίας» τῶν Θηβῶν, ληφθὲν καὶ φέρον

Τ Ι	*τι*
ΓΩΝΙ	*τωνι*
Α Ω Ι	*α . . ωι*

188) 1986 (Εα). Τὸ πρόσθιον μέρος μέλανος βάθρου ἀγάλματος ἀτελοῦς ὄπισθεν, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, πλ. 0.50, βάθ. 0.49, πάχ. (ἄνω-κάτω) 0.21. Ἐκ; Ἔμπροσθεν φέρει κυμάτιον καὶ λείψανον ἐπιγραφῆς μετ' ἀκρεμόνων διχαλωτῶν ἐκτεινομένης καὶ ἐπὶ τοῦ κυματίου τοῦ τε ἐπιπέδου καὶ τοῦ ἐχινοειδοῦς.

Σ Ι . ΟΥΙ

ΑΝΕΘΗΙ

ΓΟΜΕΝΟΥΑΘΗΝΑ

ἀνέθη[κε

ε]ομένου 'Αθηνα[ῖος ἐποίησε ;

189) 256 (Εβ). Βάθρον λίθου μέλανος, ὕψ. 0.34, πλ. 0.67, βάθ. 0.67 ἄρτιον πάντοθεν. Ἐπάνω γόμφοι τέσσαρες. Ἐμπρὸς ἐπιγραφὴ (πρβ. IG VII, 2533)

ΦΙΛΩΝΛΥ. ΙΛΛΙΟΣϜΟΙΚΟΣΘΕΝΙΑΝ

ΔΙΩΝΥΣΟΙ

ΛΟΥΣΙΠΠΟΣ

ΕΠΟ.ΣΕ

Φίλων Λυ[σ]ίλλιος Ϝοικοσθένιαν

Διωνύσοι.

Λούσιππος

ἐπό[ε]σε

Ἀξιοσημείωτον εἶνε, ὅτι, ἐν ᾧ τοῦ Βοιωτοῦ τὸ ὄνομα γράφει **Λυσίλλιος**, τὸ ἑαυτοῦ ὅμως ὁ καλλιτέχνης γράφει βοιωτιστὶ **Λού**σιππος. Ἐπὶ τοῦ λίθου IG VII, 2533, βοιωτικοῦ ἐπίσης ὄντος, γράφει **Λύ**σιππος

ΑΤΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ἐν Ἀθήναις ἐν τῇ ὁδῷ Ποικίλης 3 ἀντέγραψα πρὸ ἐτῶν κῦβον μαρμάρου χρησιμοποιηθέντα εἰς ληνόν τινα. Ἐπὶ τῆς προσόψεως ἔφερεν ἐπιγραφὴν ὄχι στοιχηδόν

ΛΥΣΙΣΤΡΑΤΟΣΛΥΣΑΝΙΟΥ

ΛΥΣΑΝΙΑΣΛΥΣΑΝΙΟΥ

ΑΝΕΘΗΚΑΝ

Λυσίστρατος Λυσανίου

Λυσανίας Λυσανίου

ἀνέθηκαν.

Ὁ Λυσίστρατος καὶ ὁ Λυσανίας εἶνε υἱοὶ τοῦ Λυσανίου καὶ ἀδελφοὶ ἑπομένως, ἄγνωστοι δέ. Ὁ πατήρ των εἶνε υἱὸς τοῦ Λυσιστράτου ἀδελφοῦ τοῦ ἱππέως Δεξίλεω καὶ ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ πάππου του ἤτοι τοῦ πατρὸς τοῦ Δεξίλεω.

Ἐκ τῶν δύο ἀδελφῶν ὁ μὲν Λυσανίας εἶνε τέταρτος μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐν τῷ γνωστῷ οἴκῳ τῶν Θορικίων ὁμώνυμος δὲ τοῦ πατρός του, ὁ δὲ Λυσίστρατος φέρει τὸ ὄνομα τοῦ πάππου καὶ εἶνε δεύτερος Λυσίστρατος ἐν τῷ αὐτῷ γένει.

Πρβ. τὸ γενεαλογικὸν δένδρον ἐν Kirchner Prosopographia Attika 3229 λ. *Δεξίλεως.*

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

Δημοσιεύματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

(1837 - 1936)

Δραχμ.

1. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1837-1934/35 (ΑΕ 1-72: πβ. πινάκιον παρὰ ⟨Β. Λεονάρδῳ⟩, Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον.

(Περίοδος Α′): τόμος 1-16 (1837-1860).

1 - 7 (1837-1843): τεύχη α′ - ιβ′, ιγ′ (καὶ ιδ′), ιε′ (τεῦχος ιϜ′ ἴδιον δὲν ἐξεδόθη), ιζ′ - κθ′· 8 - 16 (1852 - 1860): τεύχη λ′ - νε′· πωλοῦνται τάδε τὰ τεύχη: α′, β′, γ′, δ′ ἕκαστον τεῦχος . . . . 45.—

Περίοδος Β′: τόμος 17-21 (1862-1874).

17 (1862): τεύχη α′ - ιβ′ (τὰ τεύχη θ′ - ιβ′ ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος . . . . 45.—
18 (1869): τεῦχος ιγ′· 19 (1870): τεῦχος ιδ′· 20 (1872): τεύχη ιε′ καὶ ιϜ′ (τὸ ιϜ′ ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τευχος ιζ′· ἕκαστον τεῦχος . . . . 45.—

Περίοδος Γ′: τόμος 22-62 (1883-1923).

22 - 62 (1883-1923): εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος, ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος· ἕκαστος τόμος . . . . . 500.—

Περίοδος Δ′: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.).

63 - 73 (1924 - 1932, 1934/35): 1924, 1925-1926 (εἰς ἕνα τόμον), 1927 - 1928 (εἰς ἕνα τόμον), 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/35 εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος μετὰ μονοστήλου κειμένου· ἕκαστος τόμος . . . 500.—

2. *Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου*· ὑπὸ ***Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου***· τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η′ + στῆλαι 550. 1902 . . . . 80.—

3. ***Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας*** 1837-1935 (ΠΑΕ 1-88: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

(Περίοδος Α′): τόμος 1-13 (1837-1848/9).

1-3 (1837, 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α′— Γ′ συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. ⟨Ἔκδοσις 1η.⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93.1840. (Δὲν πωλεῖται). —
4 (1839/40): Πρακτικὰ τῆς Δ′ συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται). —
5 (1840/41) Πρακτικὰ τῆς Ε′ Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται). —
6 (1841/42): Πρακτικὰ τῆς Ζ′ (γράφε: Ϝ′) Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842 . . . . . . 50.—
7-11 (1842/3-1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως. —
1-11 (1837-1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α′—ΙΑ′ Γενικῆς συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. Ἔκδοσις 2α. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). Δὲν πωλεῖται. —
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ′ Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848 . . . . 50.—
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ′ Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849 . . . . 50.—

(Περίοδος Β′): τόμος 14-25 (1858/9-1869/70):

14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α′+43. 1859 . . . . 50.—
15-25 (1859/60-1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας· 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864). 1863/4, 1864/5 (δὲν πωλεῖται), 1865/6, 1866/7, 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος . . . . 50.—

(Περίοδος Γ′): τόμος 26 κέ. (1870/71 κέ.).

26-74 (1870/71-1919): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας 1870/71 (δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877 κέ.—1902, 1903 κέ.— 1909 (δὲν πωλοῦνται), 1907 κέ.— 1915, 1916—1919 (εἰς ἕνα τόμον). Σχῆμα 8ον. ἕκαστος τόμος . . . . 80.—
75-88 (1920-1935): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας 1920, 1921, 1922 - 1924 (εἰς ἕνα τόμον), 1925 -1926 (εἰς ἕνα τόμον), 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος. . . . . 80.—

3Α. ***Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας***. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24, 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48, 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41, 1912. (Δὲν πωλοῦνται). —

4. ***Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι***, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια′+22+5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον . . . . 50.—

5. ***Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας*** ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου γενομένη κατ᾽ ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 21, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται). . . . . —

6. ***Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί***, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. φυλλάδιον α′ (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β′+34, πίνακες 9. 1860. . . . . 50.—

6Α.	***Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά,*** ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον σελίδες 43. 1872.	Δραχμ. —
7.	***Εὐθύμιος Καστόρχης***· *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τὸ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες F′ + 130. 1879 . .	45.—
7Α.	*Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126, 1906. (Δὲν πωλοῦνται).	—
8.	***H. G. Lolling***· *Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπιγραφικοῦ μουσείου·* τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως. τεῦχος α′: Ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η′+στῆλαι 152 + η′, πίναξ 1. 1899	180.—
9.	***Π. Καββαδίας***· *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται).	—
10.	***Π. Καββαδίας***· *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900.	45.—
10Α.	⟨***Βαλέριος Στάης***⟩· *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145-173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11	75.—
11.	*Comptes rendus du congrès international d'archéologie, 1ère session: Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905	90.—
12.	*Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος·* τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: ***Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters***). Σχῆμα 4ον, σελίδες β′+ στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1-33). 1906	400.—
13.	***P. Cavvadias + G. Kawerau*** *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890·*— ***Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου***· *Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890.* Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150+σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906/7	600.—
14.	***Χρῆστος Τσούντας***· *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον στῆλαι ιF′ + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908	600.—
15.	***Γεώργιος Α. Παπαβασιλείου***· *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β′ + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910	150.—
16.	***Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης***· *Κατάλογος τοῦ μουσείου Λυκοσούρας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	60.—
16Α.	⟨***Βασίλειος Λεονάρδος***⟩· *Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
16Β.	⟨***Βασίλειος Λεονάρδος***⟩· *Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
17.	***Γεώργιος Π. Οἰκονόμος***· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915	60.—
18.	***Γεώργιος Κ. Γαρδίκας***· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	15.—
19.	***Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος***· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917	50.—
20.	***Βαλέριος Στάης***· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920	50.—
21.	***Georgius P. Oeconomus***· *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921	60.—
22.	***Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος***· *Ὁ ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὧν 7 παρένθετοι. 1923	80.—
23.	***Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος***· *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος—Παγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928	1200.—
24.	***Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς***· *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928.	225.—
25.	***Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος***· Ὁ Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κF′+257, πίνακες 5. 1930.	250.—
26.	***Ἰωσὴφ Χατζιδάκης***· Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	60.—
26Α.	***Γεώργιος Σωτηρίου***· Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270 πίνακες 5. 1931	500.—

Νέα σειρὰ ἐκδόσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὸν τίτλον:
Ἀρχαῖοι τόποι καὶ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος.

Ἀριθ. 1. ***Α. Δ. Κεραμόπουλλος:*** Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν σελ. 144 εἰκ. 100 Χάρται 3 Σχ. 16ον 1935.

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς συγγράμματα:

1.	***Βασιλείου Λεονάρδου:*** Ἡ Ὀλυμπία, Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901 . . . . . . Δραχμ.	100.—
2.	***Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου:*** Θηβαϊκὰ (=Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1917). Σχῆμα 4ον, σελίδες 503, εἰκόνες, 212, πίνακες 1 . . . . λίρ. ἀγγλ.	6.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Πανεπιστημίου 20)· περὶ δὲ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (73ος) τόμος τῇ 30ῃ Ἰουνίου 1936.

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

1. ***Ἀγγελάκι, Ἐμμ. Σ.:*** Σητειακά. Τ. 1: Ἀθῆναι, «Ἑρμῆς» Ἀριστείδου 6, 1935. 8ο σ. ζ΄ + 247.
2. ***Annales Institutorum.*** 6, 1933/34: Romae 1935, 4° σ. 315.
3. ***Blom, J. W. S.:*** De typische Getallen bij Homeros en Herodotos. I: Nijmegen, J. J. Berkhout, 1936. 8° σ. 316.
4. ***Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*** τοῦ Ὑπουργείου τῶν Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας. Τ. 14, 1931/32: Ἐν Ἀθήναις, «Ἑστία», 1935, 4° σ. 89 + 52, π. 7 + 1.
5. ***Doerpfeld, W.:*** Alt-Olympia. Bd 1-2: Berlin, Mittler & Sohn, 1935 4°.
6. ***Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν:*** Τ. 11: Ἀθῆναι 1935.
7. ***Γουδῆ, Δ. Ν.:*** Τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσῖνος: Ἐν Ἀθήναις, Τυπ. Π. Δ. Κυριακοῦ, 1935, 8° σ. 228, π. 8.
8. ***Hampe, Roland:*** Frühe griechische Sagenbilder in Böotien, Athen, D. Archäol. Institut, 1936. 4° σ. VIII + 112, π. 42.
9. ***Hege, W.—Rodenwaldt, G.:*** Olympia, Berlin, Deutscher Kunstverlag, 1936. 4° σ. 94.
10. ***Ἑλληνικά:*** Ἔτ. 8: Ἐν Ἀθήναις, Σύλλογ. Ὠφελ. Βιβλ., 1935.
11. ***Kalliga, M.:*** Die Hagia Sophia von Thessalonike. Würzburg, K. Trilisch, 1935. 8° σ. 66, π. 8.
12. ***Mommsen u. Wilamowitz:*** Briefwechsel 1872 - 1903. Berlin, Weidmannsche Buchhdl., 1935. 8° σ. XX + 590.
13. ***Nedev, K.:*** Teatur i teatralni predstavlenija v drevna Gŭrcija V i IV v. Pr. Chr.: Sofija, (1934) 8° σ. VIII + 112.
14. ***Pernier, L.:*** Il palazzo minoico di Festòs V. 1 [καὶ] Tavole. Roma, Libreria dello Stato, 1935. 4° σ. XXIII + 475, π. 40.
15. ***Sotiriou, Marie G.:*** Mistra. Athènes, «Hestia», 1935 8° σ. 71. χάρτ. 1.